ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО
ВІДДІЛУ
КН. XX

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн XX

Праці Історичної Секції
за редакцією акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
та проф. ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому Репертуарі“ та инших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
За Неодмінного Секретаря Академії Наук, акад. *К. Воблий.*

Київський Окрліт № 232, 1928.
Друковано 1200 прим. Зам. № 1154

ДЕ ЩО Є:

Стор.

Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук та звязаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. . . . . V—XLIII
Микола Макаренко, Чернігівський Спас . . . . . 1 — 80
Володимир Чернов, До питання про аналізу текста Короткої Руської Правди . . . . . 81 — 94
Олександер Андріяшев, Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку . . . . . 95—128
Віктор Юркевич, Харківський перепис р. 1660 . . . . . 129—173
Прокіп Нечипоренко, Про „порції“ та „рації“ на Гетьманщині 1725—1750 рр. . . . . 175—198
Сергій Шамрай, Київська Козаччина 1855 р. . . . . 199—324
Олександер Грушевський, Галицька молодь та Куліш в 1860 рр. . . . . 325—342
Кость Харлампович, Нові білоруські наукові видання . . . . 343—351

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ТА ЗВЯЗАНИХ З НЕЮ ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ АКАДЕМІЇ в 1927 р. [1]).

Вступні пояснення. При кінці 1927 року скінчилося 20 літ існування Історичної Секції Українського Наукового Товариства в Київі, що після ліквідації згаданого Товариства продовжує свою діяльність як Історична Секція при Історично-Філологічному Відділі Всеукраїнської Академії Наук. „Українське Наукове Товариство" — предмет довгих мрій і планів київських українців — одержало можливість своєї організації при кінці 1906 року, коли вирвані революцією 1905 року „Тимчасові Правила" дали на короткий час змогу організувати всякого роду товариства без усяких застережень і обмежень просто явочним порядком. На 29 квітня 1907 р. ініціятивна група, що вступала організаторами сього Товариства, скликала перші організаційні збори, і проф. М. Грушевський, тодішній голова львівського „Наукового Товариства імени Шевченка", вибраний головою сих зборів, привітав київський почин іменем львівського Товариства і запропонував взяти за взірець в організації сього нового, довго жданого київського Товариства старше львівське, засноване 30 літ перед тим спільними силами українців Великої і Західньої України з метою заложити підстави будучій Українській Академії Наук. Радив використати організаційний та науковий досвід львівського товариства, що завдяки працям учених з Великої і Західньої України встигло придбати собі повагу і реноме дійсної, хоч і безтитульної української академії наук, і ся гадка була прихильно прийнята присутніми київськими ученими і любителями науки. Вибиравши М. Грушевського головою тимчасового бюра нового Товариства, вони доручили йому на наступних зборах подати план організації київського товариства, виходячи з схем і планів львівського, щоб зазначити одність, тяглість і суцільність попередньої й новозачатої української наукової праці. На наступних зборах, 25 травня прийнято було поданий М. Грушевським план, заснований на взірцях і досвідах львівського товариства. Сей план між иншим передбачав поділ Товариства на Секції: філологічну,

[1]) Звідомлення за попередні роки були надруковані в I — III томах „Праць Історичної Секції У. А. Н.", себ-то в „Записках Історично-Філологічного Відділу" т. VI, XI, XVII. Звідомлення за р. 1926 було випущене також окремо брошурою, в травні 1928 р., під заголовком: Діяльність Історичної Секції за р. 1926. З огляду, що нинішнє звідомлення фактично друкується в листопаді 1928 року, воно доповнює факти р. 1927 деякими пізнішими, з 1928, для заокруглення образу діяльности відчитного року. Персональний склад установ в нім не подається, бо був поданий в попереднім звідомленню.

історичну і математично-природничу, і в-осени того-ж року секція філологічна й історична були зформовані, а після нового року і математично-природнича. Постановою зборів 14 листопада 1907 р. рішено завести видавництво строго-наукового, академічного характеру, на взірець львівських Записок — прийнято потім і сю-ж назву; перший том їх вийшов в травні 1908 року, за редакцією М. Грушевського, Гр. Павлуцького і В. Перетца. Спочатку сі Записки були спільними для всіх трьох секцій Товариства, пізніше праці математично-природничі відділено окремо (спочатку стали виходити „Записки Медичної Секції", потім „Записки Природничо-Технічної Секції"), а „Записки Українського Наукового Товариства в Київі" стали „Записками Історичної і Філологічної Секції". Потім прибула ще (в р. 1914) „Україна", як „науковий трьохмісячник українознавства", і так зложився той комплекс видань, який нині продовжує „Історична Секція при Істор.-Філ. Відділі ВУАН"—спадкоємиця „Історичної Секції Українського Наукового Товариства в Київі" 1907 року.

Імперіялістична війна й революційні бурі нарушили хід наукової роботи, що почала розгортатися в сій Секції, і в цілім Товаристві, і саме в 1914 р. з нагоди Шевченківського століття, що було приводом для маніфестації національних сил, на чергу були поставлені цілою низкою ріжні наукові плани. Під кінець 1914 р. голова Товариства М. Грушевський опинився в в'язниці, видання Товариства під ріжними претекстами були припинені, наукова праця загальмувалася. І коли зимою 1918/9 р. в Київі з'явилася Українська Академія Наук — організована не силами Наукового Товариства, як воно собі мріяло і планувало, але по-за ним, серед членів Товариства з'явилася гадка приєднати секції Товариства до Академії. Таке було бажання харківського центра, і йому йшла назустріч і частина членів, що сподівались через прилучення секцій Товариства до Академії влити до неї українські сили згуртовані в сих секціях та здобути з фондів Академії засоби на діяльність секцій. З сих причин більшість членів Товариства весною 1921 р. ухвалила розвязання Товариства як такого і прилучення його секцій до Академії на правах автономних наукових організацій при Академії. Академія на се дала свою згоду, і проти голосів поважної меншости членів Товариство таки ліквідувалося, передавши своє майно, колекцію, бібліотеку, архів і т. д. в ріжні установи Академії, а його секції почали нове існування як секції при Академії.

Але більшість секцій не довго вела таке існування — доволі неозначене, не регламентоване і позбавлене яких-небудь дотацій з академічних фондів. Одні з них припинили свою діяльність, декотрі перетворилися в академічні комісії, инші перейшли на становище „наукових товариств при Академії". Але „Історична Секція", що і в „Науковім Товаристві" грала провідну ролю, і в нових обставинах продовжувала свою наукову роботу, під проводом містоголови проф. Олександра Грушевського, в відсутності свого голови професора М. Грушевського — хоча й не мала змоги нічого публікувати [1]).

[1]) Реєстр рефератів зачитаних в рр. 1921—4 подано в звідомленню в XI т. Записок Іст.-Філ. Відділу, ст. IX- XI.

З того-ж моменту, як М. Грушевський, зайнявши катедру Історії Українського Народу в Академії, повернув до Київа, в березні 1924 р. і вступив в виконування обов'язків голови Секції, відновив під фірмою її видання „України" (що в 1924 стала виходити як трьохмісячник, а з 1925 як двохмісячник), а також і „Записки", — се послужило новим стимулом оживленню наукової роботи. З другої сторони Секція була ув'язана з цілою низкою академічних комісій заснованих з ініціятиви акад. М. Грушевського (див. нижче, стор. VIII) і стала обростати все більшим числом співробітників. Одначе правне становище її лишалось цілком неоформленим. Відносини до Академії не були урегульовані. Вона не була юридичною особою, не мала приміщення, ні яких-небудь дотацій з публічних фондів. Її існування було фактичне—дуже реальне, виявляло себе дуже активно й яскраво, але з формальної сторони мало низку неясностей. Коли в 1925 р. було заповіджене переформування Академії, з'явилася надія, що Історична Секція буде одним з підвідділів єдиного соціяльного-історичного відділу Академії (об'єднаного історично-філологічного і соціяльно-економічного), з окремою президією й самостійним бюджетом. Але ся реформа не здійснилася, і тоді Секція стала старатись оформити своє становище не в Академії, а п о п р и неї. 1927 рік дав деякі досягнення в сім напрямі. Після довгих заходів і з немалими клопотами їй удалось літом 1928 р. завдяки підтримці НарКомОсвіти отримати окремий будиночок і невеличку дотацію на ремонт і устаткування сього будинку. Далі явилась гадка про зафіксування і оформлення того звичайового права, котрим кермувалось життя Секції. Воно правилось старим статутом Наукового Товариства 1906 року, зміненим відповідно вимогам радянського права і зміненому становищу Секції, яка з внутрішнього відділу Наук. Товариства фактично стала його замісником і наступником. Належало се оформити в вигляді нового статуту Секції. Голова УкрНауки (Управління Науковими Установами України) при обслідуванню наукових установ Академії, в січні 1928 року, дуже прихильно оцінюючи діяльність Секції, також радив за найкраще оформити її статутово, бо без сього її клопотання про дотацію трудно буде задоволити. Тому в місяці лютім 1928 р. Секція пильно зайнялась своїм статутом і на загальних зборах 2 березня був прийнятий в остаточній редакції новий текст — модифікація старого статуту Секції відповідно новим умовам життя. Поданий до Істор.-Філол. Відділу і розглянений ним він був переданий в місяці квітні на затвердження Президії Академії — але й досі се затвердження не наступило.

Для того щоб дати образ діяльности Секції в її розгалуженнях, літом 1928 р. випущено окремою відбиткою і розіслано науковим установам звідомлення за р. 1926, видрукуване в XVII томі Записок Іст.-Ф. Від. Академії. Воно не давало інформаційних відомостей про Секцію, бо такі відомості були подані в звідомленню за р. 1924, але і та інформація, що в нім містилася, показалася корисною. А чого бракувало в сім звідомленню за р. 1926, доповнюється в нинішнім, — маючи на увазі читачів, які не мали змоги слідити за ранішими відомостями.

Нинішню інформацію починаємо від академічної **Катедри Історії Українського Народу**, що фактично ув'язує в нинішнім процесі роботи Історичну Секцію при Академії з установами Академії.

В плані Історично-Філологічного Відділу ВУАН значиться 5 катедр присвячених історії України:

а) соціяльної преісторії,
б) історичної географії,
в) старої історії України,
г) середньої, литовсько-польської доби,
д) нових часів.

З них б) представляє проф. Ол. С. Грушевський як директор історично-географічної комісії на правах академика—заступник голови Історичної Секції, в) займає академик Д. І. Багалій, г) займав К. В. Харлампович, д) академик М. Грушевський, голова Історичної Секції. Заразом він являється головою отсих постійних академічних комісій:

Комісія культурно-історична,
Комісія історичної пісенности,
Комісія старої історії України,
Комісія старого Київа і Правобережжя,
Комісія Лівобережжя і Слобідщини,
Комісія Західньої України,
Комісія Полудневої України,
Комісія археографічна,
Комісія дослідження української історіографії,
Комісія новішої історії України.

В сих академічних установах працювало в 1927 р. 13 штатних співробітників: 3 керівничі, 9 наукових співробітників і 1 учений секретар; 23 нештатні наукові співробітники, і коло 100 членів і постійних учасників праці комісій.

Крім того акад. М. Грушевський кермує зайняттями науково-дослідчої катедри історії України, що стоїть під безпосереднім завідуванням „Управління Науковими Установами України" (скорочено: УкрНауки), але в деяких організаційних справах (як бухгальтерія, каса, то-що) звязана з Академією (инші катедри з сього погляду звязані з ріжними вищими школами). Ся катедра поділяється тепер на 2 відділи: а) соціяльно-економічної і політичної історії, б) примітивної культури і народньої творчости. Разом в обох відділах працює тепер по-над 40 наукових сил.

Заразом акад. Грушевський головує в Історичній Секції, що об'єднує також по-над 100 наукових дослідників (в значній частині тих самих, що працюють в згаданих академічних комісіях).

Наслідком таких реальних і персональних уній фактично утворилася доволі велика і цінна наукова мережа, що може підіймати і здійсняти ріжні наукові плани навіть і в нинішніх, все ще трудних і невдячних для наукової ініціятиви обставинах.

Коротко згадаємо зроблене за сі чотири роки, 1924—1928·

В 1924 р. Історична Секція відновила видання журналу „Україна", спочатку як трьохмісячника, в складі фактичних трьох книг, з додатком „Наукового Збірника", а сього року довела до 6 книжок, з додатком „Наукового Збірника" як сьомої книжки.

Відновлено археографічне видавництво, припинене в Київі і Львові війною: став виходити Український Археографічний Збірник (вийшло 2 томи), Пам'ятки українського письменства (I том), Український Архів (перший том кінчається друком).

Слідом поставлено план порайонних збірників і дійсно випущено два великі, і як на нинішні умови — досить гарно видані збірники — Київський і Чернігівський, праці 34 київських і чернігівських дослідників. Підготовлюється третій — Полудневої України.

Організовано спеціяльний орган соціяльної преісторії, культурних пережитків і соціологічного обслідування народньої творчости: „Первісне громадянство та його пережитки на Україні" — тепер вийшла четверта книга його, як I випуск річника 1928.

Приступлено до систематичного видання пам'яток народньої історичної пісенности. В-осени 1927 р. вийшов перший том великого корпусу українських народніх дум із великою вступною студією. В роботі другий том сього корпусу (докінчення текстів дум). В плані дальші томи, що мають містити пародії дум, фальсифікати, музичні записи, порівняно-літературні помічення і т. д. Підготовлюється до друку також корпус історичних пісень XVIII віку.

Поруч „Матеріялів з громадського і літературного життя України XIX — XX вв.", що становлять постійну рубрику „України", утворено спеціяльне видавництво для сих матеріялів — „За Сто Літ", заходом Комісії Новішої історії України; вийшло 3 томи.

Для освітлення історії західньо-українського життя в собі самім і в звязках його з велико-українським засновано спеціяльну серію „Матеріялів до історії літературного й громадського життя Західньої України", — вийшов перший том, що містить листування Франка і Драгоманова між собою; підготовлюється кореспонденція О. Терлецького й ин.

Вироблено план комісій для обслідування взаємовідносин українського народу з його сусідами; перша в життя ввійшла Українсько-молдавська комісія, підготовляється Українсько-мадярська.

Науково-дослідча Катедра друкує збірник праць своїх членів і аспірантів, під заголовком: „Студії з історії України" (вийшов 2-й том).

Що-року виходять „Праці Історичної Секції" в „Записках Історично-Філологічного Відділу Академії", з вступними звідомленнями про діяльність історичних установ — досі вийшли томи за рр. 1924, 1925, 1926 („Записок" том VI, XI, XVII), нинішній том за р. 1927 („Записок" т. XX). Звідомлення з діяльности Секції й історичних установ за р. 1926 вийшло окремою брошурою.

З нагоди комеморативних дат організовано спеціяльні урочисті засідання, з серіями доповідей присвячених даній події чи особі: десятиліттю революції 1917 р., двацятиліттю 1905 р., століттю повстання декабристів, століттю

„Малороссійскихъ Пѣсенъ“ Максимовича, 50 літ „Историческихъ Пѣсенъ Малорус. Народа“, 50 літ виїзду на еміграцію Драгоманова, 40 літ смерти Костомарова, 30 літ Куліша, 25 літ Лазаревського, 20 літ Антоновича, 10 літ Франка. Відсвятковані були також урочисто юбілеї живих: акад. М. Грушевського, В. І. Щербини, Ольги Кобилянської, Г. П. Житецького. Спеціяльні засідання були присвячені Сіверщині, старокиївським поетичним традиціям, будівництву київської доби, старому західньо-українському малярству, галицько-українським взаєминам, сучасній Буковині, двацятиліттю заснування Київського Наукового Товариства. Такі засідання, присвячені певним подіям, явищам, індивідуальностям фіксували увагу не тільки громадянства, а й дослідників на певних темах, викликали присвячені їм розвідки і в результаті з'являлись матеріяли, доповіді, книжки „України“, спеціяльно присвячені певним темам і т. д. Особливо цінною вкладкою являються викликані сими поминальними датами статті з української історіографії — досі дуже мало розробленої. Вони багато кинули світла на її розвиток. Підготовлюються спеціяльні збірки статтей на сю тему.

З початком 1927 року організовано також систематичні огляди наукової продукції України; огляди читалися на спеціяльних засіданнях, що збирали велику авдиторію, і потім друкувалися в „Україні“. Держ. Видавництво пішло назустріч бажанням Редакції „України“ розширити взагалі критично-бібліографічний відділ часопису, і з осени 1928 р. рішено завести біжучий бібліографічний реєстр нових книг і статтей з історії, літературознавства, етнографії й мистецтва України та поширити відділ критики.

Планово переводилося обслідування археографічного матеріялу в ріжних архівосховищах і бібліотеках, в широких розмірах реєструвався матеріял потрібний для видань і чергових наукових студій.

Переводилося обслідування народнього життя на місцях спеціяльними екскурсіями: обрядовість, словесність, світогляд в нових аспектах пережитків примітивного мишлення, магічних уяв і соціяльної преісторії.

Спеціяльно таке обслідування соціяльного побуту і традиції переводилося в районі Дніпрельстану.

Як на чотирьохлітню роботу в обставинах радянського життя після кризи 1921—22 рр. — досягнення серйозні.

Розуміється, вони далеко не відповідають культурним потребам українського життя, української культури, української науки, після вікового занедбання і тяжкої, часто безплідної боротьби з урядовими заборонами та репресіями, що мали на меті коли не зовсім задавити український рух, то принаймні звести його до аматорської забави тісних інтелігентських гуртків, позбавлених всяких можливостей широкої культурної, творчої, дослідчої праці. Вони далеко не відповідають навіть тим перспективам, які були накреслені на сторінках „України“ на початку 1926 року, на підставі заяв і планів внесених УкрНаукою на тодішній пленум. Тим менше відповідають вони потребам України як культурної країни і самостійної держави, потребам українського народу, відродженого великою революцією для всеї повноти національного життя. Всі нинішні осягнення — се тільки невеличкі фрагменти,

які повинні бути об'єднані в цілість всебічного історичного — в широкім розумінню слова — досліду України і українського народу великим накладом збирацької, обробницької і дослідницької роботи.

Умови праці все ще зістаються дуже тяжкими. Засоби малі, зносини з заграничними науковими установами, користування з закордонних збірок, набування літератури, заграничні поїздки — утруднені до крайности. Організація роботи стрічається все ще з ріжними великими, часом непереборними труднощами. Не так великі, вище підсумовані здобутки були осягнені тільки координацією праці історичних установ Академії з організаційними видавничими засобами Історичної Секції (котрі вона завдячує дотаціям УкрНауки та Державному Видавництву України) і дослідчими та науково-виховуючими засобами н.-дослідчої катедри. Видобування навіть сих скромних засобів, якими ведеться вищезазначена робота, звязане з великими труднощами, і викликає ще й нарікання, що мовляв історична праця притягає до себе більше засобів, ніж инші галузі гуманітарного знання! Такі малі взагалі ті засоби, якими мусять сі галузі обходитись, тимчасом як культурні потреби України вимагають від них дуже інтенсивної праці і негайних конкретних результатів.

Діяльність Історичної Секції в 1927 році визначалась особливим пожвавленням — навіть в порівнянню з дуже рухливим 1926 роком. Воно виявилось по лінії організаційній, науково-дослідчій, популяризаційній та видавничій.

Передусім Секція зробила енергійні зусилля, щоб дістати приміщення, а саме будинок № 35 ул. Короленка, що став предметом її заходів ще з літа 1925 року. Про сі заходи була мова в попередніх звідомленнях, досі вони лишались без успіху, але з огляду, що з 1 травня 1927 р. сей будинок був фактично вже опорожнений і, упустивши кілька місяців, прийшлося-б зректись його назавсіди, президія, члени і співробітники Секції приложили всі старання для того, щоб перебороти всі перешкоди і всі труднощі, що гальмували сю справу. Дійсно, при кінці літа вони одержали сей будинок і, не чекаючи ремонту і остаточного юридичного оформлення, зайняли його. Рішив сю справу своєю підтримкою нар. ком. освіти М. О. Скрипник, а довершила її енергія і самовідречення тих членів осередку, яким прийшлося перенести всі труднощі і неприємності, що лежали на сім шляху в дуже недогідній, вакаційній порі. З кінцем вересня деякі з приміщень будинку були приведені до ладу настільки, що можна було почати переносити працю, скупчену в попереднім приміщенні (в будинку № 37). Протягом осени й зими продовжувалась ся робота коло упорядкування нового будинку, бодай настільки щоб у нім можна було вести працю. Але через малі кошти і недогідний час тільки частково се можна було здійснити. Не тільки проєкт художнього урядження нового будинку, вироблений проф. В. Гр. Кричевським, але й більш капітальні частини ремонту (направа даху, огрівання, осушення сутеренів, ремонт мансард і под.) вимагають для свого здійснення нових асигнувань. Бічний будинок (флігель) навіть досі не опорожнений і не переданий від попередньої установи; в головнім будинку деякі кімнати теж не могли ще бути зужитковані через недостатнє огрівання. Все-ж-таки Секція й історичні установи Академії,

що працюють в контакті з нею, знайшли можливість розташуватися. В старім помешканні № 37 зісталась Комісія Західньої України і Науково-дослідча Катедра Історії України, инші працюють уже в № 35. Коли бічний будинок буде опорожнений також, історичні установи матимуть в садибі № 35 17 покоїв, не рахуючи мансард і сутеренів. Можна рахувати, що для 1928 і 1929 року сього стане для їх роботи — коли до того часу не прийдеться розгортати Інституту Примітивної Культури. В кожнім разі се не те, що три кімнати в № 37, де сі установи тулилися до осени 1927 року.

В звязку з заходами коло садиби № 35 стояли також заходи бюджетні. Пекучі потреби ремонту примусили Історичну Секцію до заходів коло спеціяльної дотації від НарКомОсвіти на ремонт і устаткування нового будинку. Сі заходи вінчалися успіхом, принаймні частковим: НарКомОс. асигнував в вересні Іст. Секції як такій 2000 крб. на ремонт будинку і 1500 на устаткування. Се перший факт такої дотації Історичній Секції; досі вона не одержувала з державних фондів нічого. Заохочена сим успіхом вона внесла до НарКомОс. клопотання про уділення їй дотації на науково-операційні потреби в сумі 6000 крб., мотивуючи се тим, що в рамцях академічного бюджету праця історичних установ видимо не може рахувати на значніший зріст засобів. Уже й так Президія Академії не раз підчеркувала се, що історичні установи, звязані з Катедрою Історії Українського Народу й Історичною Секцією, претендують на занадто велику частину академічного бюджету, і при незначнім зрості науково-операційних коштів, що помічається в останніх роках, не можна сподіватися збільшення їх засобів. Тому наскільки історичний дослід вимагає дальшого розгорнення дослідчих сил і наукових засобів, для сього треба шукати матеріяльної бази по-за Академією. Історична Секція, як установа, що існує фактично не *в* Академії, а *при* Академії і з академічних фондів не діставала досі і тепер не дістає нічого, мусить дбати про утворення свого окремого бюджету, коли хоче розширяти свою наукову роботу і свою наукову організацію, як того вимагають потреби історичної української науки, котрої фактично вона стала осередком. На кожнім кроці ми натрапляємо на недостатність теперішніх засобів сеї наукової праці. Се особливо яскраво встало і перед Секцією і перед науковими робітниками нашими підчас обслідування Секції та історичних установ Академії, переведеного делегацією УкрНауки і Союзу Робітників Освіти 28 січня 1928 р., в процесі аналізи чергових завдань історичного досліду і тих засобів, якими для того розпоряджає Секція. Але досить ясно і свідомо воно відчувалося Секцією вже раніш, і згадані клопотання про спеціяльні дотації були першими кроками в сім напрямі.

Минулого року організаційна енергія Секції проявляла себе дійсно дуже сильно, почасти вінчалася й значними досягненнями. Так на початку року Секція енергійно зайнялася планами видань присвячених Київу: наукового провідника в першій лінії, історично-археологічного щорічника в дальшім плані. Київ, розуміється, варт одного й другого вже давно; але гасло самоокупчування нині занадто часто стає на дорозі видавничих планів. Перший збірник, присвячений Київу („Київ та його околиця", 1926), стрівся з занадто

важкими труднощами на сім шляху. Кілька організаційних нарад, присвячених планові провідника, вияснили і уточнили сю справу значно, але до реалізації не довели — вона зістається дезидератом. Центр актуальности перейшов на иншу проблему: музея міста Київа. Справа ся була кінець-кінцем доручена від УкрНауки Історичній Секції і дуже жваво дебатувалася протягом зими 1927/8 року. Але занадто багато умов і передумов тут виходить у гру, і до реалізації сього плана теж ще не прийшло.

Легше було реалізувати план, який виник під весну 1927 р.: організувати підсумок української наукової праці за минулий 1926 рік, що визначився сильною продуктивністю і динамікою досліду. Нарада співробітників Секції, скликана 19 квітня 1927 р., виявила дуже прихильний настрій для сього плану, визначні учені прихильно відкликнулись і дали огляди головнішої літератури своєї спеціяльности. Два прилюдні засідання Секції в місяці травні, де були прочитані сі огляди, зібрали велику авдиторію і викликали жваву дискусію. Явно було, що сей план відповідає загально-відчутій потребі. Огляд зложений з 15 статтей був надрукований в чотирьох книжках України і був сприятливо стрінений і публікою і видавцями, які причинили для нього відповідну скількість аркушів журналу.

В звязку з сим виникла гадка: з нагоди століття першої збірки українських народніх пісень Максимовича, що створила епоху не тільки в досліді українського фольклору і культурі слова, але в усім самопочутті українського громадянства, — дати підсумок розвою і досягнень української науки на протязі століття. Ся гадка, піддана Секції ініціятивною групою київських учених ріжних спеціяльностей і потім розроблена на кількох засіданнях та піддана під увагу наукових, шкільних і професійних установ, знайшла широке спочуття, як на Радянській Україні, так і за її межами. Почавши з перших днів жовтня до кінця року на цілім майже просторі України відбувалися по школах всякого типу і по наукових установах заходами організацій професійних і громадських більші й менші свята і засідання присвячені як самій епохальній події: появі першого збірника, так і загальному образові українського наукового руху. На сторінках „України“ (кн. 5 і 6 за 1927 р.) були зібрані відомості, які були одержані Редакцією; але вони далеко не вичерпують всіх проявів сеї наукової маніфестації, що такою могутньою хвилею прокотилася по цілій Україні — з виїмком хіба найбільше покривджених, окупованих західніх її частин. Вони оживили і в яскравіших рисах представили і діяльність зачинателя українського наукового життя — М. О. Максимовича, і сю визначну епоху зачинань: друге і третє десятиліття XIX віку, і весь зворушливий образ українського наукового руху, що перебивався через такі тяжкі перешкоди. Деякі наукові праці, викликані сими святами, зістануться тривкими вкладками в українську наукову літературу. Секція крім одної книжки „України“ присвяченої статтям про Максимовича видала ще невеличку популярну брошуру, призначену на те, щоб дати матеріял для відчитів по школах („Століття Малороссійскихъ Пѣсенъ Максимовича“, стор. 32).

Се свято, нагадавши ту ролю, яку відограв культ народньої пісні як у відродженню України, так і розвою свідомости її одноцільности серед

поділених політичними кордонами, конфесійними і всякими иншими ріжницями частин, чимало оживило також зносини між ріжними частинами Української Землі, й Історична Секція, спільно з комісіями порайонного дослідження історії України, чимало зробила сього року і в сім напрямі. Найбільшою маніфестацією всеукраїнського єднання було урочисте засідання 7 жовтня, присвячене доповідям галицьких гостей на тему галицько-українських взаємин. Се була величня хвиля. Але і крім того, при ріжних нагодах, Історична Секція спільно з Комісією Західньої України урядила ряд засідань, присвячених західнім українським землям: доповіді акад. Студинського про сучасне наукове життя Галичини, проф. Свєнціцького про досліди над старим західньоукраїнським малярством, проф. Сімовича про сучасну Буковину, і нарешті юбілейне засідання присвячене Ользі Кобилянській та її батьківщині. Все се оживляло в свідомості громадянства наші звязки — і служило поширенню та поглибленню наукової і культурної праці на всім просторі Української Землі.

Урочисті засідання присвячені Кулішу і Лазаревському багато зробили для розбудження інтересу до дослідчого руху і громадського життя 1860—80-х рр. З виданими з сеї нагоди книжками „України" звязується том Археографічного Збірника (другий) присвячений Лазаревському, що приносить багато цінного матеріялу з життя дрібного українського лівобічного панства.

Засідання присвячене минувшині Чернігівщини, в звязку з виданням Чернігівського Збірника, мало метою оживити інтереси до сеї скарбниці української культури: північного лівобережжя.

Годиться згадати тут також урочисте засідання присвячене здобуткам революції, уряджене Науково-дослідчою Катедрою Історії України, що працює в тіснім контакті з Історичною Секцією; вона крім огляду діяльности Катедри (доповідь керівника Катедри М. С. Грушевського) устами О. Ю. Гермайзе, М. М. Ткаченка, П. В. Клименка і С. В. Глушка дала огляд досягнень в історіографії, археології (спеціяльно в дослідженню Київської околиці), в розробленню архівного матеріялу, в дослідженню селянських рухів.

Та не тільки в урочистих засіданнях сей рік був рекордний — взагалі числом наукових засідань Секція перевищила в сім році всі попередні: разом із історичними комісіями Академії вона відбула 35 засідань, на котрих було вислухано і обговорено 80 наукових доповідей (не рахуючи засідань організаційних і адміністраційних).

Видавнича робота Секції також була дуже показна. Вона випустила:

Праці Історичної Секції, книга 2, за р. 1927 (Записки Історично-Філологічного Відділу Академії т. XI);

5 книжок України (6 нумерів) — загального порядку книги 21—25;

Науковий Збірник за р. 1927;

„Первісне Громадянство", за рік 1926 кн. 3;

Збірник „За Сто Літ". Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття" — книга перша;

Корпус українських народніх дум, том перший, капітальне видання на 49 аркушів квартового формату;

Історія Української Літератури ак. М. С. Грушевського, т. V друга половина;

Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України т. I;

„Століття Малоросійських пісень" М. О. Максимовича;

„Ювілей акад. М. С. Грушевського". — Зміст книжок подано при кінці.

Збірник „Чернигів та Північне Лівобережжя“ друкувався в 1927 р., але фактично вийшов у березні 1928. Третя книжка „Праць Історичної Секції“ (Записки Іст.-Філ. Відділу Академії, т. XVII), початa літом 1927 р., вийшла під літо 1928, так само „Матеріяли з громадського і літературного життя Зах. України“; І т. „Українського Архіва“ ще не вийшов, тому вони не враховуються до видавничої продукції 1927 р.

Фактично в 1927 році Історична Секція разом з історичними установами Академії випустила 14 книг на 244 друковані аркуші.

Число академічних установ, з котрими в контакті працює Секція, в 1927 році збільшилося з 9 до 10: крім попередніх — Комісії Культурно-Історичної, Комісії Історичної Пісенности, чотирьох комісій порайонного розроблення історії України, Комісії Старої Історії України, Комісії Археографічної, Комісії Новішої Історії України, року 1927 затверджено ще Комісію дослідження історії української історіографії. Рахуючи сюди академічну „Катедру історії українського народу“, що служила осередком сих академічних установ, і саму Секцію з її Економічною Підсекцією, та ще „Науково-дослідчу Катедру Історії України“ з „Кабінетом Примітивної Культури“, безпосередньо залежні від УкрНауки, але фактично тісно звязані з академічною „Катедрою історії українського народу“, — всього було 15 історичних установ ув'язаних у сій системі.

Секція розширила круг своїх звязків на Радянській Україні і по-за її межами — притягаючи до роботи в своїх виданнях і в звязаних із нею установах нові наукові сили, обмінюючися виданнями і по змозі вдоволюючи ті запитання, з котрими до неї зверталися. Правильно що два тижні відбувала вона прилюдні засідання, і що-тижня свої тісніші збори, де обговорювалися плани видань і призначені для них праці.

Економічна підсекція збиралася також двічі на місяць, зачитуючи і обговорюючи розвідки й матеріяли до історії економічного життя, головно XVIII і XIX вв.

Доповіді, прочитані на урочистих засіданнях 1927 р.[1]):

20/II — Урочисте засідання присвячене Кулішеві:

Акад. М. С. Грушевський — Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчости.

Акад. К. О. Студинський — Куліш і галичани.

Г. П. Житецький — Куліш і Костомаров.

10/IV — Урочисте засідання, присвячене пам'яті О. М. Лазаревського:

Акад. М. С. Грушевський — Наукова спадщина О. М. Лазаревського та її дослідження.

Акад. М. П. Василенко — Головні моменти життя і діяльности О. М. Лазаревського.

К. О. Лазаревська — О. М. Лазаревський та старе українське мистецтво.

О. Ю. Гермайзе — Значіння праць Лазаревського для української історіографії.

2/X — Урочисте засідання, присвячене М. О. Максимовичеві:

Акад. М. С. Грушевський — Століття „Малорос. пѣсенъ“ і століття української наукової праці.

Г. П. Житецький — Головні моменти біографії М. О. Максимовича.

Ф. Я. Савченко — Перший збірник пісень М. О. Максимовича.

---

[1]) Доповіді 1926 року були виказані в „Україні“ 1927 кн. 3.

9/X — Урочисте засідання Комісії Західньої України:

Акад. М. С. Грушевський — вступне слово.

Акад. К. Студинський — Звязки Галичини з Україною 1860—1873 р.

Д-р О. Макарушка — Початки українського письменства в Галичині.

Д-р Ф. Колесса — Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII ст.

Д-р М. Лозинський — Взаємовідносини Галичини й Великої України в історії розвитку української політичної думки XIX — XX ст.

22/X — Урочисте засідання, присвячене Чернігівщині (доповіді з портфеля збірника „Чернігів і Північне Лівобережжя"):

Акад. М. С. Грушевський — Чернігів і Сіверщина в українській історії.

Акад. П. А. Тутківський — Передісторична природа Чернігівщини.

І. В. Моргилевський — Школи староукраїнської архітектури.

27/XI — Урочисте засідання Комісії Зах. України з нагоди юбілею О. Кобилянської:

Акад. М. Грушевський — Вступне слово.

О. Павлик — Буковина до 1848 р.

В. Костащук — Буковина від 1848 р. до війни 1914 р.

С. Гаєвський — Творчість Ольги Кобилянської.

Доповіді, прочитані на прилюдних засіданнях Історичної Секції:

20/I — О. О. Рябінін-Скляревський — З революційного українського руху 1870-х років — доба тимчасових генерал-губернаторів.

О. Суслов — Подорож української трупи Г. О. Деркача до Парижу 1894 року.

3/II — О. Ю. Гермайзе — Епізод з історії народницької пропаганди і селянських рухів на Чернігівщині 1870 р.

С. Козуб — Уривок з невиданого оповідання Коцюбинського (з революційного руху 1905 р.)

М. О. Макаренко — Борзенські емалі.

17/II — О. Покровський — Шевченко і Кабе.

О. О. Рябінін-Скляревський — З українського революційного руху 1870-х р. Київська Громада.

10/III — Д. Абрамович — Листи Драгоманова до Суворіна.

Г. Житецький — Листи Лєскова до проф. П. Терновського.

24/III — М. Ткаченко — Закріплення селян на Лівобережжі в українській історіографії.

М. Возняк — Журнальні плани Франка у 80-х рр.

17/IV—Акад. К. Студинський — Голоси галицької преси про діяльність Куліша.

5/V — Засідання присвячене оглядові наукового руху на Україні в 1926 р.:

Акад. М. Грушевський — Вступне слово.

О. Ю. Гермайзе — Історична література.

К. О. Копержинський — Літературознавство.

Ф. Я. Савченко — Етнографія і фольклор.

Акад. О. Малиновський — Публічне право.

Проф. А. Крістер — Цивільне право.

12/V — Акад. О. Малиновський — Позбавлення волі злочинця в минулому і тепер.

А. Дучинський — До історії РУП на Полтавщині.

Ф. Савченко — Пісні про Гната Голого.

19/V — Засідання присвячене оглядові наукового руху на Україні в 1926 році:

Акад. К. П. Симінський — Техніка.

К. Дубняк — Сільське господарство.

О. Г. Черняхівський — Гігієна і медицина.

М. В. Шарлемань — Охорона природи.

О. С. Попов — Економіка.

Акад. К. О. Студинський — Сучасне наукове життя Галичини.

3/X М. С. Возняк — Думи про козака-нетягу в записі кінця XVII в.

К. М. Грушевська — Перші збірки дум у XIX стол.

Д-р Ф. Колесса — Українська народня пісня в найновішій фазі свого розвитку.

24/XI — Б. Шевельов — Тижневик „Черниговський Листок" за редакцією поета Л. В. Глібова (1861—1863 р.).

Є Рудницький — „Дѣло о ношеніи хлопоманскаго костюма".

О. О. Рябінін-Скляревський — Одеська Громада 1830-х років.

8/XII — Г. П. Житецький — Київська Громада в 60-х роках.

Б. М. Шевельов — Звільнення Куліша з російського підданства.

15/XII — В. Греков — Запорізький кіш і його відношення до Коліївщини.

В. В. Дубровський — Гетьманування Данила Апостола.

Праці обговорені на тісніших засіданнях Секції:

Ю. Бруцкус — Перші звістки про Євреїв у Польщі й на Русі.

Л. В. Миловидов — З чернігівського некрополю.

О. О. Тулуб — Автобіографічний лист К. П. Михальчука.

В. Д. Мордовцева-Олександрова — М. І. Костомаров і його приятелі.

Акад. М. Грушевський — Науково-дослідчий і науково-видавничий рух УСРР в 1926 р.

Г. П. Житецький — Листування О. М. Лазаревського і М І. Костомарова.

Т. І. Осадчий — Останні роки О. М. Лазаревського на Конотіпщині.

П. Сулів — З громадської праці О. М. Лазаревського на Чернігівщині.

П. П. Федоренко — О. М. Лазаревський і культурні вартості Чернігова.

К. О. Лазаревська — Господарство незаможного панка на Конотіпщині в 1-й пол. XIX в. (за родинним архівом Лазаревських).

М. М. Ткаченко — Бібліографія праць О. М. Лазаревського.

Б. В. Варнеке — Легенда про походження скитів.

М. Н. Петровський — З легенд Хмельниччини.

Д. Є. Кравцов — Бруховецький і відьми.

М. В. Горбань — Лист П. Мировича.

В. О. Щепотьев — Рукописи Роменського музею.

Д. Д. Граховецький — Службове листування Котляревського.

В. В. Данилів — Бодянський і його листування з Максимовичем.

В. Гнатюк — Впливи збірок Максимовича на польсько-українську школу.

М. О. Петровський — До української просопографії.

Г. С. Шамрай — Стація в лівобережних містах.

П. І. Нечипоренко — До характеристики податкової політики рос. уряду на Україні XVIII в.

М. Некозаченко — Старинні українські пісні с. Баланди.

Акад. М. П. Василенко — Правне становище Чернігівщини XVII в.

С. Ф. Русова — Мої спомини.

О. О. Рябінін-Скляревський — Повстання Дунайців.

М. Сулима — Про рідко вживані прийменники в Шевченковій мові.

Доповіді прочитані на засіданнях історично-економічної підсекції.

Ю. Виноградський — З минулого м. Сосниці.

Ол. Грушевський — Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.

М. Карачківський — Промисловість на Поділлі в кінці XVIII в.

С. В. Шамрай — Будова „крепости св. Елизаветы".

П. Нечипоренко — „Національныя строенія" на Посем'ї.

С. В. Шамрай — Вінницьке селянство 1840 р.

І в. Бойко — Сулими на Переяславщині в кінці XVII та початку XVIII віку.

Л. Донець — Київські виноградні сади в XVIII і XIX ст.

С. В. Шамрай — Васильківські манастирські бояри XVIII в.

М. Тищенко — Київське шовківництво XVIII в.

Організація культурно-історичного досліду. Як було пояснено в попередніх звідомленнях, академічні комісії: „Культурно-історична", „Комісія Історичної Пісенности" разом з „Кабінетом Примітивної Культури Науково-дослідчої Катедри історії України при Академії" з кінцем 1925 року утворили фактичну „асоціяцію культурно-історичного досліду", що продовжує на Україні роботу, розпочату в 1919 р. за кордоном „Українським Соціологічним Інститутом". Протягом 1927 року ся організація скріпилася новими силами: Комісія Історичної Пісенности дістала штатного співробітника, котрого була позбавлена в 1925 році. З'явилось хоч невеличке помешкання — одна кімната в будинку Історичної Секції (вул. Короленка 35). Етнографічна Секція Краєзнавчого гуртка Київського Інституту Нар. Освіти, що являється просемінарем Кабінету Приміт. Культури, обіслала його молодими силами: допущені до занять в Кабінеті, вони дали асоціяції нову верству молодих робітників.

Літом 1927 року голова комісій акад. М. Грушевський дістав обіцянку Нар. Ком. Освіти, що з осени вийде в життя так довго вичікуваний і обіцюваний науково-досл. Інститут, на котрий орієнтувався Кабінет Примітивної Культури і вся асоціяція; тому вона почала енергійно підготовляти свою роботу до відповідного розгортання в Інституті. Але осінь прийшла і пройшла, Інститута не принесла, і виявилося, що на шляху його здійснення виникли несподівані труднощі. Науково-дослідча Катедра, рахуючися з поступами в роботі й організації Кабінету, постановила розгорнути її в окремий відділ „Примітивної культури і народньої творчости" і клопотатися перед УкрНаукою про збільшення його наукового персоналу. Сі клопотання не були безуспішні: „Відділ Прим. Культури" має тепер трьох дійсних членів, уже затверджених, і чекає затвердження ще трьох. Клопочеться також про збільшення науково-операційних коштів (в році 1927/8 вони були дуже невеликі). А з кінцем академічного року 1927/8 поновив заходи про перетворення Відділу в Науково-дослідчий Інститут, як ту властиву форму, що може дати відповідне розгорнення роботі. В тій хвилі, коли се звідомлення друкується, справа зістається ще неполагодженою: буде Інститут в р. 1928/9 чи ні.

Друга справа, що дуже хвилювала Асоціяцію — се була справа видавництва „Первісне Громадянство" — органу Асоціяції. В 1926 р. він був прийнятий до видавничого плану Держ. Видавництва України і видавання його здавалось запевненим, але потім як вийшов вип. 1—3 річника 1926, і редакція підготовила до друку 1 випуск річника 1927, в серпні 1927 року, управа Держ. Видавництва відмовилася від його видання, вважаючи що се видання як чисто наукове повинно виходити не коштом Держ. Видавництва, а УкрНауки. Кілька місяців пройшло в даремних переговорах, і нарешті Секція, не бачучи иншого виходу, звернулася до УкрНауки по спеціяльну дотацію на се видавництво. УкрНаука з повною готовістю пішла назустріч сьому проханню, але пройшло знов таки немало часу, поки ся дотація була асигнована і можна було приступити до друку річника 1927. Він вийшов через те з значним запізненням — літом 1928 р., і в розмірі дещо зменшеним проти проектованого: всі 3 випуски в одній книжці на 16 аркушів (зміст див.

при кінці огляду). Але зате 1 випуск 1928 р. вийшов в жовтні того-ж року, з невеликим запізненням.

Такі були події, що хвилювали Асоціяцію. Приємним фактом в її життю була перша подорож за кордон її члена — керівниці Кабінету Примітивної Культури К. М. Грушевської. Вона пробула за кордоном півроку, оглянула етнологічні установи Парижа, Відня й Берліна, прослухала деякі курси, познайомилася з останніми методами збирацтва, зав'язала обмін виданнями з ріжними установами, придбала співробітників для органа Асоціяції (звідомлення з сеї подорожи надруковано в V кн. „України" за р. 1928, деякі помічення над напрямками й організацією етнологічного досліду з'являться в Первісному Громадянстві 1928, вип. 2). Сей перший почин показав, як необхідні такі заграничні подорожі й надалі для успіху праці. Але для сього потрібні кошти; нинішня подорож відбулася власним коштом, а се можливе тільки виїмково.

Культурно-Історична Комісія вела далі свою збирацьку й дослідницьку роботу висвітлюючи окремі питання соціяльної преісторії України — на підставі історичного, історично-літературного й фольклорного матеріялу вияснюючи передісторичні форми соціяльних відносин. Матеріял збирався за спеціяльно виробленими анкетами. Робота йшла дуже жваво. Найкраще се показалось на головній темі сього року: „вияснення вживання голого тіла як магічного засобу в жіночім господарстві" і в звязку з ним — висвітлення пережитків примітивного поділу господарства між чоловіком і жінкою. Керівниця Кабінету Примітивної Культури К. М. Грушевська виготовила дві анкети на сю тему — а) про поділ господарства між чоловіком і жінкою, б) вживання голого тіла як магічного засобу, і дала коментарій до сього в формі статті про негативну і позитивну магію жіночого роздягання: для відвернення ріжних небажаних явищ і для збільшення продуктивної енергії господарства. Так освітлені анкети були зачитані й обговорені в засіданнях Асоціяції й поширені між її членами і кореспондентами і викликали відповідні помічення в сфері українських пережитків. Протягом кількох місяців скількість ілюстрацій зібраних дослідницею в друкованих джерелах була збільшена майже вдвічі аналогічними поміченнями з сучасного життя, і авторка мала змогу дати в новій редакції вже справжню студію про первісний поділ господарства між чоловіком і жінкою і погляд на жінку як продуцентку життя і вегетаційної сили — споживних рослин. Так з'явилася за поміччю етнографічного матеріялу науково-зібраного власним апаратом Асоціяції поважна і цінна самостійна студія з сфери примітивної соціології, що кидає світло на певну ділянку також і української соціяльної преісторії. Цікавий доказ доцільної постановки збирацтва в нашій Асоціяції — прихильно одмічений одним з найбільш глибоких і тонких дослідників пережитків примітивного життя — проф. Леві-Брюлем.

Низка инших анкет була також — почасти підготовлена і обговорена, почасти остаточно виготовлена й заведена до практичного вжитку серед співробітників та кореспондентів Асоціяції. Про організацію поколінних верств, чоловічих і жіночих (Ф. Я. Савченка). Про ролю колектива у випадку смерти його члена (В. С. Денисенка). Про родини, весілля і похорон (В. Г. Кравченка). Про хліборобську магію і культ хліба (Л. П. Шевченко).

Дослідження старих соціяльних взаємовідносин за поміччю сих анкет і студій поступало дуже помітно. Збільшалися кадри дослідників-вихованців Кабінета Примітивної Культури і кореспондентів Асоціяції, що за сими анкетами, працями і вказівками вчилися досліду соціяльної преісторії.

Комісія історичної пісенности блискучо проявила себе сього року виданням першого тому корпусу українських народніх дум, спорядженого К. М. Грушевською — він вийшов в осени 1927 року і був оцінений як одно з найбільших придбань української фольклористики. Велика вступна розвідка про збирання і видавання думової поезії від початків XIX в. висунула цілий ряд інтересних питань з сфери методології її досліду, і ми стоїмо мабуть перед новим оживленням і поглибленням не тільки думової, але і взагалі народньої української поезії. Так Ф. М. Колесса, один з найбільш авторитетних членів Асоціяції, енергійно зайнявся в звязку з сим дослідом речитативних форм (надр. в Перв. Громадянстві 1927) і до розслідження наверствовань в народній українській поезії. К. В. Квітка працює над історією народньої музики й ритміки. Ф. Я. Савченко відбув весною 1928 довгу подорож до Ленінграда і Москви, розшукуючи старі збірки пісень, і зробив чимало інтересних знахідок, які кидають яскраве світло на історію нашого збирацтва, і т. д. Належить сильно пожалувати, що нашим співробітникам не дано було взяти участи в черговім конгресі народнього мистецтва, що відбувався в жовтні 1928 р. в Празі, щоб продемонструвати власні досягнення і тісніше ув'язатися з міжнародньою роботою на сім полі. Клопотання про дозвіл, внесені ще з весни 1928 р., зісталися без наслідків. Тимчасом велика хвиля відновленого інтересу до народнього життя й мистецтва — особливо до народньої музики, що виявляється в широких кругах селянства, робітництва і робочої інтелігенції, вимагає досвідченого, наукового проводу. Серед молодняка, що гуртується коло Асоціяції, яскраво помічається інтерес і бажання проводу в сім напрямі (див. звістку про етнографічний концерт 28 травня в „Україні" 1928 кн. VI). Йому треба дати відповідні директиви і наукове обґрунтування в ув'язці з історично-культурним дослідом.

Дослідження професійних носіїв — старців продовжувалося в сім році дуже енергійно і виявилося в кількох цікавих доповідях на зборах Асоціяції.

Кабінет примітивної культури (з початком 1928 р. розгорнений в „Відділі Примітивної Культури і Народньої Творчости Науково-дослідчої Катедри історії України") енергійно продовжував збирацьку і дослідницьку роботу над пережитками примітивного мишлення і обрядовости в українськім побуті і фольклорі, в звязку з новішими дослідами примітивного громадянства і культури. К. М. Грушевська, керівниця Кабінету, головно слідила за світовою літературою про примітивний світ, К. О. Копержинський за паралелями слов'янськими, К. Т. Штепа — за літературою історії релігій та відбиттями релігійного синкретизму в українськім світогляді. Закордонна подорож К. М. Грушевської дала їй можливість ознайомитися з літературою останніх літ неприступною у нас. Комплектування літератури являється необхідною передумовою дальшого поступу роботи, але воно залежить не тільки від

асигнувань коштів, але і від ліценцій на переводи їх за кордон, в оплату книгарням; останніми часами сі переводи обставлено незвичайно трудними формальностями і се незвичайно утруднює користання з світової літератури.

Інтереси науки в сім пункті повинні бути прийняті до більшої уваги. Також безпосередній обмін з закордонними установами повинен бути поставлений в кращі умови. Вже на київському Пленумі УкрНауки в січні 1926 р. було обіцяно, що сей обмін буде вестися не через всесоюзний ВОКС (Товариство культурного звязку), а через окремий український, що буде заснований в Харкові; але справа загаялась. 1927 р. київська секція наукових робітників нагадувала сю справу харківському центрові, і вказувала на необхідність поруч харківського звязкового бюра організувати таке-ж бюро в Київі. Одначе справа ся досі не посунулась, і київські наукові установи терплять від того незвичайно, а Асоціяція культурно-історичного досліду — між найбільше покривдженими цим станом річей.

Головними досягненнями праці кабінета в сім році були студії К. М. Грушевської про жіночу господарчу магію, згадані вище, і К. О. Копержинського про господарчі сезони і поняття часу у слов'ян — як вступ до досліду зимового обрядового українського циклу в порівнянню з обрядовістю инших слов'янських народів (перший розділ — огляд літератури в Перв. Гром. 1927, дальші частини в р. 1928).

Всього Асоціяція в 1927 році відбула 13 засідань і на них заслухала і обговорила 31 доповідь; от деякі з тих тем:

В. С. Денисенко — Смерть і похорон в українській обрядовості.
Ф. Я. Савченко — Парубоцькі і дівоцькі громади у ріжних европейських народів.
А. О. Степович — Сербські і болґарські гри в короля.
П. С. Глядківський — Казковий мотив ланцюха до неба
Б. Л. Луговський — Чернігівські старці.
К. М. Грушевська — До соціології старцівства
М. С. Возняк — Франко як етнограф.
В. С. Денисенко — Забави при мерці.
М. С. Грушевський — Ф. К. Вовк як методолог етнографії.
К. О. Копержинський — Симпатетична магія в косарських звичаях.
К. Т. Штепа — Деякі проблеми українського релігійного синкретизму.
О. О. Малиновський — Злочин і кара в примітивному громадянстві.
В. Г. Кравченко і др. Рибак — Родини, весілля, похорон (проєкти анкет).
В. М. Сильченко — Роля слова в обрядовості родин.
Ф. Я. Савченко — З сучасних пережитків — маршал Фош і прелогічне мишлення.
В. С. Денисенко — Участь громади в похороннім обряді.
М. С. Грушевський — З приводу століття „Малороссійскихъ пѣсенъ" Максимовича.
К. М. Грушевська — Засоби жіночої господарчої магії.
В. С. Денисенко — До обрядовости Русалчиного Великодня.

Порайонні Історичні Комісії звязані з Історичною Секцією Української Академії Наук:

а) Комісія Київа і Правобережної України,
б) Комісія Лівобережної України,
в) Комісія Полудневої України,
г) Комісія Західньої України —

що в сумі творять асоціяцію історичного районознавства України під головуванням академика М. Грушевського, були схарактеризовані в своїх планах і характері роботи в попереднім звідомленню. В р. 1927 вони виявили значну енергію, ініціятивність і продуктивність роботи — але ся енергія невтралізувалась, на жаль, ріжними несприятливими обставинами, і в останнім рахунку наукова продукція могла виявитися перед громадянством, для його вжитку, в розмірно малих розмірах. Кошти на наукові потреби асигнувались малі, і одержування їх утруднялось все новою, дріб'язковою і нераціональною регламентацією, так що комісії ніколи не могли певно знати, на що вони можуть рахувати, і тому не могли розгортувати своєї роботи планово. Як-раз найбільше цінні робочі сезони пропадали, або зводились до мінімальної продукції, тому що не можна було одержати асигнованих грошей своєчасно, і вони потім приходили при кінці року, з обов'язком витрачення протягом кількох тижнів під загрозою утрати. Використовання звязувалось дрібною формалістикою, поділом на ріжні тверді рубрики, без права перенесення з одної до другої в інтересах продуктивности праці, і т. д. Все се замість плановости приносить у роботу замішання, що не дають можливости використати вповні доцільно навіть ті мінімальні кошти, які наша робітничо-селянська влада, зайнята планами індустріялізації, економічної інтенсифікації і т. д., може виділити на потреби історичного обслідування. В високій мірі бажано, в інтересах продуктивности сеї наукової роботи і економного, то значить доцільного витрачення робітничо-селянських коштів, щоб фінансово-економічна практика наших установ була піддана ревізії і приведена в краще погодження з практикою і самим характером дослідчої роботи та її реалізації.

Комісія Київа і Правобережної України, випустивши весною 1926 р. свій збірник „Київ та його околиця в історії і пам'ятках", доповнений потім при кінці року цінною збіркою студій керівника тої-ж Комісії Волод. Ів. Щербини („Нові студії з історії Київа"), прикладала всі старання до продовження так гарно і надійно розпочатого видавництва. Річ очевидна, що Київ, як один з культурно-історичних центрів світового значіння, як колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давности і величезного значіння, як експонент Середземної культури для Східньої Европи і Евразії, що так могутньо часами організував і електризував своєю енергією і творчістю людські сили на величезних просторах сеї ділянки земної кулі, необхідно повинен мати свій спеціяльний орган, присвячений інвентаризації, описові і дослідові своїх пам'яток. Мають такі щорічники чи журнали центри далеко меншого культурно-історичного значіння, мусить його мати і місто Київ. Сю потребу зазначив акад. Грушевський при самім заснуванню Комісії, поставивши його метою здійснення такого постійного органу — щорічника присвяченого топографії, преісторії, історії й побутові міста Київа й його периферії, і Комісія не спускала з ока весь час сього завдання. Шукаючи можливо практичного і здійснимого підходу до сеї справи, вона висунула план провідника по Київу, який служив-би одночасно і чисто практичним потребам екскурсантів і відвідувачів і давав-би короткий науковий образ історії міста

та його пам'яток, придатний для всіх, хто хотів-би познайомитися в загальних рисах з минувшиною сього культурно-історичного огнища. В попереднім огляді було вже згадано про наради, організовані Комісією зимою 1926—27 року. Вони продовжувалися потім весною 1927 року, дали в результаті детально розроблений, цінний план провідника, що поруч свого практичного завдання мав дати науковий синтез всього зробленого для дослідження історії київського вузла. Контингент спеціялістів, що заявили свою готовість взяти на себе сю працю, давав поруки відповідного наукового здійснення сього плану. Але висунулись ріжні перешкоди на шляху його здійснення — з них варто згадати принципіяльну, з якою очевидно прийдеться ще багато боротися, се питання, як мають здійснятися культурні плани звязані з Київом: коштом місцевого самоврядування, чи коштом радянського центру, себ-то управління науковими установами України (УкрНауки), Державного Видавництва України (ДВУ), то-що. Харківські центральні установи відсилають з сими справами до київського самоврядування (МіськРади й Окрвиконкому). Але ті досить резонно вказують, що Київська округа, яка обіймає тільки порівнюючи невелику територію, з півторамільйонною людністю і має перед собою тяжкі біжучі завдання — реставрацію Київа, що так тяжко потерпів в рр. 1918—20, не спроможна підіймати завдання всеукраїнського значіння, а таким являється історичне обслідування Київського вузла. В результаті виходить, що в таких питаннях установи київські й центральні беруть справу на витримку й одні перед другими вичікують, чи не виявить друга сторона більшого заінтересування і не візьме витрат на себе, а справа тимчасом „вилежується"!

З сею самою обставиною стрілася Комісія в иншім плані, котрим займалася з кінцем 1927 року, з ініціятиви УкрНауки. Коли при порядкуванню київських музеїв винесено питання про необхідність спеціяльного музея м. Київа, справа ся з музейної наради була передана до дальшого розроблення акад. М. Грушевському, а він віддав її на обговорення Київській Комісії, спеціяльніше — її „Підкомісії Старого Київа". В „Україні" 1929 р. кн. I будуть подані ближчі відомості про хід сеї справи, тут належить тільки зазначити, що план розроблений нарадою, організованою згаданою підкомісією, знов таки стрівся з сим питанням: що́ візьме на себе місцеве самоврядування, а що харківський центр; одна й друга сторона вичікувала, що зробить для сеї справи друга, і так академічний рік 1927—28 закінчився без найменшого кроку в напрямі реалізації сього плану, що міг-би значно посунути і справу досліду Київського вузла і постійного видавництва йому присвяченого.

Тим не менше Комісія Київа і Правобічної України з підкомісією Старого Київа під керівництвом Нестора київських істориків В. І. Щербини — енергійного і активного не вважаючи на свій поважний вік — працювала жваво і запопадливо. В „Україні", в „Працях Історичної Секції", в „Науковім Збірнику за рік 1927", в „Ювілейнім збірнику на пошану акад. М. Грушевського", в збірнику. „За сто літ" надруковано довгу низку розвідок, заміток і матеріялів — не будемо їх тут перечисляти — вони виказані в реєстрах засідань, в змістах видань; сумарично хіба можна одмітити статті й доповіді В. І. Щербини,

Ф. Л. Ернста, М. П. Істоміна з історичної топографії Київа, Ф. Сингалевича — з київського некрополю, О. С. Грушевського, О. О. Грушевської, Л. Донця, М. Тищенка, С. Шамрая з соціяльно-економічної історії міста й його околиці, М. І. Корниловича, К. О. Лазаревської і О. М. Сімзена-Сичевського про київські мистецькі пам'ятки, Гн. Житецького, В. Міяковського, В. Щербини — з громадського життя Київа в XIX в. й ин. Особливу увагу зверталось на історію українського національного руху і революційних ферментів, як вони наростали в життю Київа, що в останній четверті XIX в. стає їх осередком. Організовані Секцією засідання присвячені пам'яті В. Б. Антоновича, з приводу двацятиліття смерти сього провідника українського київського життя, вистава його літературної спадщини, автографів, фотографій та ин., і засідання присвячене двацятиліттю заснування Українського Наукового Товариства дуже сильно вплинули на піднесення інтересу до сеї доби і зайнять нею.

Комісія Лівобічної України займалася викінченням збірника присвяченого Чернігову та північному Лівобережжю: він вийшов у світ під весну 1928 року і знайшов живе признання в наукових кругах. Велика скількість розвідок і заміток присланих співробітниками для сього збірника, не змістившися в нім, була розміщена в чергових книжках „України", „Праць Секції", „Студій н.-д. Катедри Історії України" й ин. Відзначимо наприклад ґрунтовну працю М. О. Макаренка про розкопи коло Чернігівського Спаса, В. А. Шугаєвського про топографію Чернігова, Б. К. Пилипенка про нові чернігівські печері (збудили чимале заінтересування підчас празького конгресу слов'янського народнього мистецтва), Б. М. Шевелева з громадського чернігівського руху. З революційного руху на Чернігівщині багато пригадали також спомини С. Ф. Русової і т. д.

Чернігів і Ніжень у процесі складання сього збірника виявили взагалі цінні групи дослідників, фактичні філії Комісії. Те-ж саме треба сказати про Полтаву, Конотіп, Ромен, Прилуку, Червоноград (б. Костянтиноград) також відізвалися на сей дослідчий рух. Будемо сподіватися, що в дальшому сей дослідчий рух буде ширитись і поглиблятись і виявлятиме себе також по инших історичних і громадських центрах. Особливо було-б бажано побачити се в такім важнім осередку як Переяслав. Також у Лубнях, Миргороді, Кременчуку, Новгороді-Сіверському й ин.

Багато для освітлення козацької доби — особливо важної в життю сеї території, приносить археографічна робота в архівосховищах Москви, що ведеться при дуже живій участі місцевих робітників: В. Євфимовського, А. Єршова, М. Петровського, П. Федоренка й ин. Дуже пекучою потребою сього досліду являється перенесення до Київа такого основного джерела як Рум'янцівський опис — котрого значна частина волею царських помпадурів опинилася в Ленінграді. Приходиться пожалувати також, що судовий матеріял лівобічних полків з московських архівосховищ перенесено не до київських архівів, як то рекомендувала Археографічна Комісія, а зосереджено в Харкові, де ледві чи можна сподіватись інтенсивної праці в сім напрямі, а київському гуртові дослідників дуже трудно сим матеріялом користуватися в харківських архівосховищах.

Порайонний збірник полудневого Лівобережжя (Переяславщина — Полтавщина — Слобідщина) вирисовується як одна з ближчих перспектив дослідчої праці Комісії і примушує заздалегідь думати про поширення і поглиблення сеї праці, згуртування ширшої фаланги дослідників на сій ділянці, планового розподілу між ними ріжних завдань історичного обслідування. Наскільки комісії вдасться перемогти ріжні технічні труднощі, що лежать на сім шляху, покаже час.

Комісія Полудневої України (Степу й Побережжя) планово й енергійно — наскільки могла се робити при більш ніж скромних засобах своїх (один штатний співробітник, і яких-небудь 25—30 крб. оперативних коштів на місяць) старалася здійснити ту широку програму ув'язки з дослідом Української землі й Українського Народу досить слабо звязаних між собою і мало синтезованих сегментів історії Степу і Побережжя, що була начеркнена в торішнім звідомленню. Спорудження територіяльного збірника, за взірцем Київського і Чернігівського, голова Комісії вважав найбільш доцільним, попередніми досвідами випробуваним засобом розбудження дослідчої енергії й визначення орієнтаційних пунктів планового обслідування в звязку з загальними завданнями вивчення минувшини Української Землі й Народу. Після того як Державне Видавництво в 1926 році висловило своє non possumus, „не можемо", в сій справі, Комісія попробувала підійти до сеї мети скромнішими видавничими засобами Академії і весною 1928 р. одержала принципіяльну згоду Історично-Філологічного Відділу Академії на видання такого збірника, можливо наближеного до типу попередніх — поскільки се можливо в рамцях академічного видавництва. Але персональні зміни в управі Державного Видавництва, що зайшли в 1928 році, скоро відкрили надію сприятливішого трактування сеї справи і Держ. Видав-ом. Літом вона дійсно була позитивно полагоджена новим головою Держ. Видавництва т. Постоловським і в тій хвилі, коли пишеться сей огляд, справу збірки Полудневої України можна вважати позитивно рішеною. Комісія ще літом розіславши запросини до дослідників, які працюють в ріжних ділянках досліду Українського Полудня (див. оповістку в 4-ій книжці „Україна" за 1928 р.), тепер — маючи формальну згоду Держ. Видавництва — що забезпечує і невеликий гонорар авторський, і можливість ілюстрування тексту знімками, мапами, планами і т. д., з подвійною енергією береться до здійснення сього плану. Під сю пору вона розпоряджає вже чималим портфелем; цілий ряд визначних спеціялістів приобіцяв присилку своїх праць на місяць грудень (останній термін 25 грудня — коли намічається поширене засідання Комісії Полудневої України для заслухання доповідей і обговорення деяких найбільш інтересних дослідчих проблем і організаційних питань). Бажано-б все-таки мати більше розвідок з преісторії Степу, з історії слов'янського розселення: про його опірні міські бази і степові останки, про симбіоз слов'янської колонізації з кочовими ордами й иншими иноплемінними елементами, про колонізаційні лінії й шляхи, про культурні впливи й течії серед кочовиків і т. д. Далі відчувається недостача відомостей про економічний і культурний зріст важніших міських центрів, про розвій у них українського життя і революційного руху, і т. д. Можна поба-

жати, щоб складання згаданого збірника викликало як-найбільший рух в сім напрямі.

В історії колонізації Полудня і степового симбіозу зайняттям Комісії Полудневої України подає руку Комісія Українсько-Молдавська, що підготовлялася з осени 1927 року і в лютім 1928 р. розпочала свою діяльність (див. звідом. в Україні кн. 2). З другої сторони — Комісія Новішої Історії України далі звертала особливу увагу на полудневі міські центри — Одесу, Херсон, Єлисавет, Дніпропетрівськ, як осередки громадського руху; в її збірнику „За сто літ" кн. 1, 2 і 3, що закінчується друком і в місяці грудні 1928 мабуть вийде в світ, надруковано цілий ряд інтересних матеріялів, мемуарів, листувань то-що; чимало матеріялу приготовано до друку. Але треба підчеркнути: дуже мало робиться в сім напрямі в Катеринославі (теп. Дніпропетрівську) і для Катеринослава. Ми були-б раді, щоб сей наш голос був почутий.

Обслідування Наддніпрянської смуги в районі Дніпрельстану велось енергійно і з визначними результатами, не вважаючи, що прохання на се коштів не було завдоволене. В серпні — вересні 1927 р., в грудні—січні 1927—8, в серпні — вересні 1928 р. відбуто екскурсії за спеціяльно виробленою докладною інструкцією й анкетами в районі Дніпрельстану і колишніх вільностей Війська Запорізького. Обслідувано народню пам'ять про Запоріжжя, економічні й соціяльні зміни після ліквідації Січи, особливу увагу звернено на інтересні соціяльні явища, які виникали в тутешніх колонізаційних і господарчих умовах. Робота ця буде продовжена, деякі підсумки її правдоподібно буде подано в збірнику Полудневої України.

В такій-же мірі бажано обслідування Донеччини (Донбасу) й Озівського Побережжя. Дещо в тім напрямі зробиться при складанню згаданого територіяльного збірника. Але очевидно, що треба всякими способами розбудити самодіяльність місцевих культурних сил.

Комісія Західньої України під головуванням академиків М. С. Грушевського і К. О. Студинського і за керівництвом Ф. Я. Савченка дуже енергійно продовжувала свої заходи коло нав'язання тісніших культурних звязків між Радянською і Західньою Україною, коло наукового співробітництва київського та львівського осередку, втягання західньо-українських дослідників в процес наукової праці, у всеукраїнськім аспекті, що стали розгортуватись в останніх роках в академічних установах, — зокрема в Історичній Секції і тих комісіях, комітетах і т. д., що кермуються нею. Вона старалася, щоб урочисті засідання присвячені видатним українським діячам, проходили з участю також західньо-українських учених: щоб вони освітлювали перед українським громадянством їх діяльність в аспекті західньо-українського життя, культурного й наукового руху, з становища обопільних впливів на сей рух. Так було з святкуванням століття „Малороссійскихъ пѣсенъ" Максимовича. Львівські учені (акад. К. Студинський, Ф. Колесса, М. Кордуба, М. Лозинський, О. Макарушка), взявши участь своїми доповідями в сих засіданнях, з одної сторони викликали ними незвичайний інтерес серед місцевого громадянства — овації й маніфестації культурної одности України, з другої — оживляли серед західньо-українського

громадянства інтерес до наукової роботи нашого академічного осередку. З нагоди юбілею Ольги Кобилянської Комісія організувала участь українських наукових установ адресами, привітаннями і т. д. і урядила велике засідання, де доповідачі освітлили не тільки діяльність самої письменниці, але й умови буковинського життя, в котрих вона розвивалась. В перспективі стоїть святкування 55 літ існування нашої безтитульної західньо-української академії наук з нагоди видання 150 тому її „Записок"; з огляду що засновано її й ведено її видавництво спільними силами Великої України і України Західньої, се свято буде не тільки святом симпатії до наших західньо-українських братів, але й спомином великого діла довершеного через усі політичні кордони єдиним Українським Народом.

Літом 1928 р. нарешті вийшов І том „Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої України", що містить листування І. Франка з М. Драгомановим і навзаєм за рр. 1877—1895, зібране М. С. Возняком з автографів Наукового Т-ва ім. Шевченка і Українського Національного Музею у Львові. Ся велика збірка — 347 листів, 500 сторін — через ріжні технічні недогоди друкувалася довго і коректура її не могла бути провірена автором за автографами, як він того бажав (коректурні аркуші застрягли в митній коморі, і прийшлося випустити книгу без них); але дрібні дефекти не позбавляють се видання величезного значіння як одного з найбільш дорогоцінних джерел не тільки для пізнання життя й діяльности, індивідуальности й ідеології обох корифеїв українського руху останньої четвертини XIX в., але й самого сього руху — в його найбільш яскравих моментах. М. С. Возняк віддав сею працею незрівняну заслугу історії Західньої України кінця XIX в.

Зробивши сей почин, Комісія сподівається в 1929 р. приступити до підготування територіяльного збірника, присвяченого Галичині, Буковині й Закарпаттю. Всі познаки вказують на можливість успішного здійснення сього плану — коли вдасться перебороти одну болючу трудність, що досі лежала на шляху кооперації київських і львівських наукових сил і загрожує підтяти й план збірника — се крайні обмеження в грошових посилках з Радянської України за кордон, в останніх роках незвичайно обгострені. Вони позбавляють наукові установи і видавництва Радянської України можливости давати наукові доручення своїм закордонним співробітникам — бо не дають можливости платити їм за виконану роботу ні замовляти літературні й наукові праці — тому що за них не можна вислати гонорар. Історична Секція робила в останніх місяцях найбільш енергійні заходи, щоб дістати запевнену можливість правильної висилки грошей за кордон, хоча-б у межах наперед уставленої суми. Але досі зусилля її зіставались безуспішними, і ті невеличкі ліценції на 200—250 доларів, що від часу до часу, в нерегулярних відступах часу удавалось їй здобувати, розуміється, не дають ніякої можливости завдоволити потреби наукової кооперації, співробітництва і участи західньо-українських учених в київських наукових видавництвах, планах і починах.

Доповіді зачитані в засіданнях порайонних комісій УАН за 1927 р.

З/І — О. М. Войтков — З минулих часів на Поділлі.

В. Ганцова-Бернікова — З життя селянства Київщини.

8/III — Я. Могила — Історія м. Заслава.

Л. Ленчевський — Літописний город Кам'янець.

К. О. Копержинський — Дем'ян Наливайко.

3/IV—В. І. Щербина — К. Гонорський і Калістратов.

О. М. Сімзен-Сичевський — Старі київські фотографії і знімки Старого Києва.

М. У. Корнилович — Печатки київських цехів першої половини XIX в. і характер символіки на них.

І. Халіпа — Історія залюднення Бердянського повіту в XIX в.

10/V — С. В. Шамрай — Хвилювання поміщицьких селян на Правобережжі в середині XIX ст.

Д. Д. Граховецький — До історії полтавського театру з 1852—82 рр.

Л. В. Миловидов — Недільні школи на Чернігівщині.

М. С. Возняк — Автобіографічні знадібки до характеристики В. С. Александрова.

24/V — Прилюдне засідання Комісії Західньої України. І. С. Свенціцький — Галицьке малярство XIV — XVI в.

10/VI — М. С. Грушевський — Пам'яті Д. М. Щербаківського.

С. Ф. Шевченко — Військові поселення Херсонщини 1835 року.

С. М. Єгунова — Одеська Громада кінця 70-х років.

М. С. Возняк — Листування І. Франка з М. Драгомановим.

15/VI Прилюдне засідання Комісії Західньої України — В. Сімович — Сучасне положення українців на Буковині.

9/X — Урочисте засідання Комісії Західньої України.

22/X — Урочисте засідання Комісії Лівобічної України — див. в звідомленнях Історичної Секції.

3/XI — О. О. Грушевська — Київські суперечки з приводу шинкування в XVII — XVIII ст.

Ф. М. Сингалевич — Київський некропіль (Щекавиця й Флорівське).

В. І. Щербина — „Преображенський скит" в Китаїві в його колишньому й сучасному стані

12/XII Ф. Л. Ернст — Мазепин дім у Чернігові.

М. М. Ткаченко — З нової історіографії Чернігівщини

Н. А. Бракер — Голодні роки на Херсонщині.

Археографічна Комісія, в складі 3 штатних і 4 нештатних співробітників, 16 дійсних членів та 12 постійних учасників її засідань [1]), інвентаризувала й копіювала матеріял до історії України XVI.—XVIII вв. в архівах Москви, — одрядивши туди спеціяльну археографічну експедицію, та в архівах і бібліотеках Галичини й Польщі силами місцевих співробітників. Підготовляла до друку зібрані попередніми роками акти діловодства українських установ XVII в., акти московської зверхности над Україною від року 1654, матеріяли про рух населення на Україні другої половини XVII та XVIII вв.; обслідувала документальні додатки Рум'янцівського опису та його історично-економічний матеріял, опрацьовувала до друку „Пам'ятки українського письменства з XVI—XVIII в." і досліджувала українські стародруки.

Протягом 1927 року комісія випустила в світ, під проводом академ. М. С. Грушевського, другий том „Українського Археографічного Збірника", присвячений О. М. Лазаревському. Він містить в собі, по-перше, матеріяли з фамільного архіву Лазаревських; по-друге, розвідки на підставі цих матеріялів та инших джерел, що ілюструють соціяльне оточення, з котрого

[1]) Історія вформування Комісії і загальний план її занять—в звідомленню за р. 1926.

вийшов О. М. Лазаревський: незаможне чернігівське панство XIX в., та діяльність його самого; по-третє, список праць О. М. Лазаревського та праць про нього, складений М. Ткаченком.

Розпочато друком перший том „Українського Архіву" — опрацьовані О. Ю. Гермайзе матеріяли до історії Коліївщини (т. зв. „Коденська книга судових справ" — протоколи судової комісії, що засідала в Троянові, Кодні та Корсуні 1769—1772 рр.) з великою вступною статтею.

„Матеріяли до історії картографії" В. О. Кордта: 26 мап України й сумежних з нею земель XVIII віку (фототипії розміром 55×40 см.) з пояснюючою статтею В. О. Кордта.

Підготовлялися до друку: „Акти і листи до рр. 1657—1665", зібрані Вас. Герасимчуком, частина перша.

„Генеральне слідство о маєтностях Стародубського полку", приготовлене до друку К. О. Лазаревською.

„Описаніе Новгородсіверського намісництва", приготовлене до друку П. К. Федоренком.

„Археографічного Збірника" т. III (матеріяли XVIII—XVIII в.).

Комітет для списування українських стародруків, утворений Археографічною Комісією 1924 року, працював у 1927 році в складі 6 осіб, які цього року зареєстрували й списали 833 (додатково до 2903 досліджених ними раніш) стародруків з бібліотек Київа, Полтави, Чернігова й Ленінграду. Дехто з членів Комітету провадив і дослідницьку роботу над стародруками, у наслідок чого надруковано у 1927 році — С. І. Маслова „Етюди з історії стародруків" і П. М. Попова „Панегірик Хрщоновича Лазарю Барановичу".

Новозасновані історичні комісії. Протягом 1926 і 1927 року в Укр. Академії Наук засновано три нові історичні комісії призначені на те, щоб розбудити живішу наукову працю в деяких ділянках історичного досліду України. Але до 1 січня 1928 року ні одна з них не мала штатних співробітників, ні спеціяльних науково-операційних коштів, через те вони могли досі вести здебільшого тільки роботу приготовчу.

Комісія старої історії України. П'ядесять літ тому як-раз стара історія України, княжої доби, розроблялася з найбільшим замилуванням. Пояснялося се впливами старих корифеїв історіографії і тими також обставинами, що тут круг джерел був твердо вимежуваний, методологія досить розроблена, і свобода історичного досліду стрічалася з меншими обмеженнями і риском. Зріст матеріялів для литовсько-польсько-московської доби в останніх десятиліттях XIX в. поволі пересунув сю увагу на XV—XVI—XVII століття. Революційна-ж доба від перших вістунів її, в початках XX ст., ще більш рішучо перевела енергію досліду на останнє століття. Рання українська історія все менше притягала до себе увагу і занедбувалася все більш і більш, на велику шкоду суцільного досліду історичного процесу України. Се змусило голову Історичної Секції ак. Грушевського виступити з проєктом спеціяльної академічної комісії, яка-б могла послужити руховим осередком для відновлення студій на сім полі. Комісія була ухвалена Історично-Філологічним Відділом в червні 1926 р.,

але тільки в січні 1928 р. отримала першого штатного співробітника, і тільки тепер може приступити до власної організації праці.

Чергові завдання наукової роботи намічаються такі:

Проблеми джерелознавства старої історії України (кінчаючи другою половиною XIV віку).

Суперечні питання колонізації України.

Культурний рівень доби слов'янського розселення і часів формування Київської держави.

Організація суспільних верств і влади.

Схід і захід в Київо-галицькій Русі.

Слов'янське розселення і Степ. Подніпров'я і Чорне море.

Процес відпливу культурного життя з Подніпров'я на Захід і Північ.

Боротьба за Західню Україну в XIII і XIV століттю.

Розуміється, щоб підняти сей переліг після досить довгого занедбання, потрібні значніші кадри штатних наукових співробітників. З огляду, що всі інтереси життя стихійно ведуть сучасну наукову роботу в иншім напрямі, фіксуючи увагу на явищах останнього століття, тільки спеціяльно дібраним колективом постійних штатних співробітників, спеціяльно поставлених на сю роботу, можна повести ревізію наукових висновків зроблених в попередній добі, використати нові матеріяли і здобутки порівняного досліду. Для суцільного пізнання історичного життя Української землі й Українського народу се річ необхідна.

Організаційні наради в сім напрямі і прилюдні засідання Комісії, що відбувалися в р. 1928, належать до наступного звідомлення.

Комісія для дослідження нової української історіографії. Український народ належить до числа тих, у котрих історіографія відограла особливо визначну ролю в їх політичнім і національнім розвитку. Сама стоючи в тіснім звязку з ростом соціяльних, національних і політичних течій, яскраво відбиваючи їх на собі і в їх аспекті освітлюючи історичний процес, вона заразом була могутнім фактором життя: агітувала, будила свідомість, втіляла програми і гасла в реконструкції минулого. Освітлювати і аналізувати сю історіографічну творчість, відкривати її мотиви, свідомі чи несвідомі, було трудно, доки ся агітаційна робота була незакінчена. Тільки революція дала змогу поставитися до неї об'єктивно і вповні науково — заразом поставила і обов'язок такого аналізу перед наукою. Історія новішої української історіографії в звязку з соціяльними, політичними і національними течіями стає на чергу як наукова проблема, що пильно вимагає свого розвязання.

Почавши від 1925 року Академічна Катедра Історії Українського Народу використовувала роковини корифеїв української історіографії і відзначала діячів на сім полі, щоб фіксувати увагу дослідників і прихильників історичного знання на їх ролі й значінню — не тільки в розвитку наукових дослідів, але і в громадському руху, в уясненню його перспектив і в підготовці революції. Спеціяльна академічна комісія для дослідження нової української історіографії, формально затверджена 19 травня 1927 року, фактично ще раніше почала свою роботу в сім напрямі, організуючи такі пам'яткові засідання і спеціяльні випуски видань Історичної Секції, присвячені тому чи

иншому діячеві на полі української історіографії в такім громадськім аспекті. На протязі 1927 року з її участю були організовані три імпозантні урочисті засідання, присвячені Кулішу, Лазаревському, Максимовичу; свято століття „Малороссійскихъ пѣсенъ" Максимовича перетворилося на всеукраїнське свято української науки, відсвятковане на всім просторі України, Радянської і Закордонної, також при участі Комісії. Три книжки „України" за 1927 рік (перша, четверта і шоста) присвячені спеціяльно згаданим трьом українським історикам. В 1928 році Комісія організувала ефектну поминку історичного діла В. Б. Антоновича: 25 березня відбулось урочисте засідання присвячене йому, і того-ж дня відкрито дуже інтересну виставу пам'яток його праці; 5 і 6 книга „України" 1928 року, присвячені В. Б. Антоновичеві, принесуть довгу низку праць і матеріялів до його біографії. Комісія постановила приступити до видання творів Антоновича; один з співробітників її, В. Д. Юркевич взяв на себе підготовку його біографії. Приступила також до друку збірки науково-публіцистичних і полемічних писань Костомарова, особливо цінних для його характеристики як історика і громадського діяча, і т. ин.

Комісія новішої історії України, формально заснована в червні 1926 р. досі також іще не має штатних співробітників. Її головним ділом були збірники „За Сто Літ": перший вийшов весною 1927 р., другий вийшов весною 1928; третій закінчується друком і вийде в грудні 1928; слідом почнеться друком четвертий.

Завдання сього видання і праці Комісії взагалі можуть характеризувати отсі слова з передмови до I т. збірника: „Історія нашого останнього відродження, його літературної творчости й політичних змагань трактувалась і мусіла трактуватись, свідомо й несвідомо, не тільки як об'єкт наукового досліду, а ще більше як одна з стратегічних ділянок сеї боротьби, як один із відділів бойового національного арсеналу, звідки вибиралось і виносилось на світ те головно, що могло послужити успіхові сих іще не закінчених операцій, могло оправдати домагання, скріпити енергію боротьби. Певні яскраві постаті, що втілювали в собі сі змагання або досягнення, певні характеристичні, показні моменти боротьби висувались і любовно розроблялись. А сіріші, буденні, обивательські сторони сього процесу лишались у тіні, без уваги, — бо для них не ставало часу й енергії, що концентрувалася коло бойових завдань дня; вони не мали цінности з їх становища.

„Тепер, коли сі бойові завдання в головнім виграні, й вікова боротьба Української нації за своє самоозначення себе оправдала, — приходить час, крайній час забратись до докладнішого висвітлення не тільки тих ефектовніших сторін, але й тої сірої буденщини тяжкого й трудного походу — не самих провідників, а й української обивательщини і всієї української маси в напрямі нинішніх командних позицій. Висвітлити економічні й соціяльні підстави сього процесу. Прослідити перетворення в ідеологічні формули сих реально даних передумов розвою рухової сили мас. Вияснити взаємовідносини ріжних соціяльних верств і течій. Не тільки тяжкий і повільний процес виконування командних гасел сього походу, але і всякання їх в обивательські верстви й народні маси, і ті економічні й соціяльні обставини, що сьому процесові сприяли або його гальмували".

Матеріяли і студії, зібрані в перших чотирьох книгах збірника, почасти видрукуваних, почасти відданих до друку до кінця 1928 р., становитимуть дуже показну вкладку в літературу громадського і літературного життя XIX і поч. XX століття. Заходом Комісії з'явилася низка ріжних мемуарів з 1870—1890-х рр., архівних матеріялів, загирених цензурою творів, і т. д.

„Науково-дослідча катедра історії України". Катедру засновано весною 1924 року, завершено її організацію в жовтні того-ж року, в складі трьох секцій:

а) методології і соціологічного обґрунтування історії,

б) історії економічної, соціяльної і політичної,

в) історії культури.

Третя секція поділялася на підсекцію історії матеріяльної культури і підсекцію історії інтелектуальної культури. При сій останній підсекції в жовтні 1925 року засновано Кабінет Примітивної Культури.

Катедра звязана не з якою-небудь вищою школою, а з Українською Академією Наук, тому що добирає аспірантів з різних вищих шкіл та різні вищі школи має обслуговувати.

Своїм найближчим організаційним завданням Катедра ставить своє перетворення в Історичний Інститут, а Кабінета Примітивної Культури також у відповідний науковий інститут — що принципіяльно і внесено було в п'ятилітній план УкрНауки, вироблений і ухвалений в червні 1926 р. Теперішня організація сих установ орієнтується на сю ціль.

Маючи перед собою таку мету, Катедра, за попереднім порозумінням з УкрНаукою, ухвалою 21 лютого 1928 р. постановила перевести поділ на два Відділи: а) Історії України, б) Примітивної Культури і Народньої Творчости, з тим щоб кожен відділ мав окремий керуючий осередок і аспірантуру та полагоджував свої справи самостійно, об'єднуючись тільки спільною особою керівника (голови) Катедри; Кабінет Примітивної Культури зістається при відділі б).

Персональний склад Катедри на 20 грудня 1928 р.:

керуючий Катедрою академик М. С. Грушевський, він-же керівник секції історії культури, керівник секції методології і соціологічного обґрунтування історії О. Ю. Гермайзе.

керівник секції соціяльної і політичної історії О. С. Грушевський.

дійсні члени в відділі історії: В. Ю. Данилевич, В. І. Герасимчук, П. В. Клименко, М. М. Марковський і В. І. Щербина,

дійсні члени в відділі Примітивної Культури і народньої творчости: К. М. Грушевська (вона-ж керівниця Кабінета Примітивної Культури), Ф. М. Колесса, К. О. Копержинський і Ф. Я. Савченко.

Наукові співробітники: О. І. Баранович, С. Ю. Гаєвський, С. В. Глушко, М. Н. Петровський, О. М. Степанишина, М. М. Ткаченко, П. К. Федоренко, С. В. Шамрай.

Аспіранти: П. С. Глядківський, В. С. Денисенко, П. А. Діхтяр, В. С. Євфимовський, В. М. Костащук, П. А. Кияниця, Д. Є. Кравцов, Л. В. Миловидов, П. І. Нечипоренко, О. Я. Павлик, В. М. Сильченко, І. С. Смолинська. В. Д. Юркевич.

Згідно з загальними положеннями Катедра працює:

а) як установа науково-дослідча, що має на меті вести науково-дослідчу працю над історією України в звязку з загальною історією культури і соціяльного розвитку;

б) як установа науково-виховуюча, що має завданням підготовляти наукових дослідників в сій спеціяльності і викладачів для вищих шкіл сих предметів.

В сфері науково-дослідчій черговий план **Історичного Відділу** Катедри в наступних роках 1927/8 і 1928/9 ставить такі завдання:

дослідження соціяльно-економічного розвитку України в останніх трьох століттях, 1625—1925,

дослідження тих культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій економічній основі,

аби крок за кроком поглиблюючи сей дослід і розширяючи його далі й далі по можності охопити всю територію українського розселення в його природніх, фізичних, господарчих і колонізаційних межах.

Спеціяльні завдання в сих роках Катедра в сій сфері ставить собі такі:

Систематичне збирання невиданого матеріялу для історії України, соціяльно економічної, культурної і політичної в другій половині XVII в. Минулий рік був присвячений збиранню сього матеріялу в архівосховищах і бібліотеках Москви, Львова і Кракова для часів Хмельниччини, роки 1927/8 і 1928/9 будуть присвячені рр. 1657—1686.

Розроблення актового історичного матеріялу для пізнання соціяльно-економічної історії Лівобережної України XVIII в. (ревізії, генер. слідства о маєтностях, акти манастирського господарства, Рум'янцівський опис Малоросії).

Досліди над економікою Правобережжя в другій половині XVIII і першій пол. XIX в.

Вивчення аграрних відносин і економічного побуту селянства перед реформою 1861 р. і по ній в б. Росії.

Вивчення економіки українського міста XVIII—XIX в.

Студії над економічними і соціяльними відносинами Західньої України, головно Галичини в XIX і в першій чверті XX в.

Студії над історією української історіографії XVIII—XIX вв. у звязку з соціяльно-економічними і політичними течіями сеї доби.

Колективно вестимуться зайняття:

над вибіркою і обробленням невиданого матеріялу для другої половини XVII в.,

над статистикою й економікою Лівобережжя в середині і в другій половині XVIII в.;

над аграрними відносинами середини XIX в.;

над українською історіографією XVIII і XIX в.

Особлива увага була звернена в сім році на скріплення культурно-історичного досліду в літературній сфері, з другої сторони — на економічну історію України та на підсилення зайнять старою історією України, що останніми роками стала занедбуватися через те, що вся увага зосередилася на останніх століттях. Катедра намітила ряд наукових сил з сих спеціяльностей, як кандидатів на своїх дійсних членів і наукових співробітників, дехто з них уже затверджений, декотрих справа ще не покінчена. В другій половині академічного року взагалі помітний був певний застій в полагоджу-

ванню організаційних справ Катедри, поскільки вони залежали від харківського центра: почавши від місяця лютого внесення керуючого осередку Катедри зісталися здебільшого без розгляду і затвердження, і се не могло не відбитися на науково-організаційній та й дослідчій роботі. Вона мусіла спинитися кінець-кінцем, чекаючи, такої чи иншої розвязки поставлених питань, і те, що могло бути зроблене в сім напрямі сього року, прийшлось відкласти надалі аж до вияснення.

В напрямі науково-виховуючім особлива увага в р. 1927/8 була звернена на підготовку аспірантів старших років до переводу їх в категорію наукових співробітників і на остаточний добір відповідно підготовлених дослідників для дальшої праці в Катедрі. В р. 1926/7 відбулися перші промоції аспірантів Катедри на наукових співробітників (О. І. Барановича і М. М. Ткаченка). В році 1927/8 переведено промоцію ще двох (С. В. Глушка і С. В. Шамрая) і почато останню перевірку ще кількох. Поруч із ними, як одмічено вже, маючи на увазі охопити дослідчими силами Катедри круг українських історичних дисциплін можливо повно, Катедра постановила ввести в число своїх наукових співробітників кількох сторонніх дослідників, допущених перед тим до зайнять Катедри, які в процесі своєї наукової роботи дійсно звязались тісно з її дослідчою працею. Таким чином протягом сього року підготовлено, перевірено і введено в категорію наукових дослідників ряд нових сил, і зростання категорії наукових дослідників Історичного Відділу являється одним із головніших досягнень його в сім році: на початку року було тільки два наукові дослідники, тепер Катедра має шість затверджених і кілька намічених, але ще не затверджених.

Для підготовки аспірантів в попередніх роках читалися в Катедрі такі курси: з сучасної соціології, спеціяльно — дослідження примітивного мишлення та його еволюції (М. Грушевський); з соціологічного обґрунтування історії (О. Гермайзе), з методології історії (П. Клименко); джерелознавство (О. Грушевський); геологічний вступ до археології України (акад. П. Тутківський); археологія України (В. Данилевич); соціяльні й культурні течії на Україні (М. Грушевський).

Семінарійні зайняття велись такі: марксизм і ленінізм (О. Гермайзе); архівознавство (П. Клименко); матеріяльна культура і техніка передісторичної доби (В. Данилевич); історія Київа (В. Щербина).

В 1927/8 читались: методологія (проф. П. Клименко), економіка (О. Попов), техніка середньовічної доби (В. Данилевич).

Колективні дискусії над науковою літературою в напрямі перевірки, засвоєння і вияснення головніших моментів переведено: в квітні 1926 р. для аспірантів 1924 р. з цілої програми лектури. В грудні 1926 р. з методології історії для аспірантів 1924 і 1925 р. В квітні 1927 р. з старої й середньої історії України і з нової історії України до кінця XVIII віку, для всіх. В червні з історії XIX і поч. XX в. В листопаді з марксо ленінської літератури. В лютім 1928 р. з нової історії XIX і поч. XX в. для тих, що не брали участи в попередніх перевірках.

Для обговорення наукових праць аспірантів і кандидатів Катедра регулярно що два тижні в певний означений день збиралася в повнім складі,

в присутності кандидатів і допущених до зайнять осіб. За правило вважалося, що аспірант підчас свого перебування в Катедрі повинен не менш як два рази виступити з доповіддю в такім засіданню, щоб вислухати завваження і оборонити свої тези. В році 1927/8 вислухано і обговорено такі доповіді:

20/IX, 1927, С. В. Шамрай — Київська козаччина 1855 р. (коротке резюме праці).

20/X, С. В. Глушко — Селянський рух на Чернігівщині в к. XIX та поч. XX ст. (1. Економічний розвиток Чернігівщини та 2. Земельний лад Чернігівщини).

10/X, Урочисте засідання — 1. Акад. М. С. Грушевський: Діяльність Науково-дослідчої Катедри Історії України. 2. О. Ю. Гермайзе: Досягнення української історичної науки за останні 10 років. 3. П. В. Клименко — Архівна справа за останні 10 років. 4. М. М. Ткаченко — Розроблення археології за останні 10 років. 5. С. В. Глушко — Розроблення історії селянських рухів за останні 10 років.

15/XI, П. К. Федоренко — Методологія розроблення манастирських господарств.

21/XI, С. В. Шамрай — Київська козаччина 1855 р., огляд рухів.

13/XII, С. В. Глушко — Шукання землі селянами на Чернігівщині при кінці XIX в.

7/II, 1928 р. В. М. Костащук — Буковина за австрійських часів (огляд громадського й культурного життя).

21/II, В. Д. Отамановський — Вінницька міщанська громада в XVI—XVII вв.

6/III, О. І. Баранович — Капіталістична оренда на Україні за польської доби. Критичний розгляд праці А. І. Ярошевича.

20/III, С. В. Глушко — Селянські рухи на Чернігівщині кінця XIX та початку XX ст.

27/III, Т. М. Гавриленко — Археологічний з'їзд у Київі (1874 р.).

3/IV, П. А. Діхтяр — Селянський рух на Правобережній Україні 1905—6.

10/IV, С. Ю. Гаєвський — Початки українського літописання в світлі новіших даних.

24/IV, Л. О. Окиншевич — Склад генеральної ради на Україні-Гетьманщині.

22/V, М. Ф. Карачківський — Цехи в Київі до 1785 р.

12/VI, О. М. Степанишина — Реформа 1861 року в київських маєтках Браницьких.

19/VI, її-ж — Господарство Браницьких в середині XIX в.

26/VI, Л. О. Окиншевич — Компетенції Генеральної Ради.

Відділ Примітивної Культури і Народньої Творчости став формуватися в р. 1927/8, наоколо „Кабінету Примітивної Культури", заснованого на початку р. 1925/6, як зав'язок майбутнього науково-дослідчого інституту присвяченого дослідові пережитків примітивної культури в українській обрядовості, народнім світоглядові та народній творчості. Заходи коло заснування такого інституту велись акад. Грушевським від самого його повороту до Київа, через Укр. Академію Наук і безпосередньо в НарКомОсвіти; потреба і бажаність сього інституту була признана від початку, але його формальна організація стрічалась з ріжними перешкодами і відкладалася з року на рік. Робота, що призначалась на його долю, велась початково в академічних комісіях: Культурно-історичній і Історичної Пісенности, потім — в жовтні 1925 р. засновано при секції історії культури Науково-досл. Катедри згаданий Кабінет Примітивної Культури. Організація його йшла одначе теж дуже поволі, і тільки в січні 1927 р. він отримав перші посади, з них тільки одну штатну, в році 1927/8 одержав штатного керівника, на правах дійсного члена Катедри, і ще двох дійсних членів, одного штатного і другого нештатного. Перетворення Кабінету в Науково-дослідчий Інститут на початку 1927/8 р. здавалось певним і близьким, пройшло всі підготовні інстанції, але ще раз було відложено. Тоді катедра постановила відділити роботу над вищезазначеними питаннями, що ве-

лися в Культурно-історичній секції і в Кабінеті, в окремий відділ, і так з початком 1928 р. поруч відділу історичного з'явився сей етнологічний відділ, під назвою „Відділу Примітивної Культури і Народньої Творчости".

На жаль, його організація зістається не оформленою; наслідком згаданого застою в полагоджуванні біжучих справ, всі пропозиції, які доторкалися ріжних організаційних питань Відділу Прим. Культури, з лютого 1928 р. починаючи, лишились неполагодженими. Фактично-ж Відділ орієнтувався на план проєктованого Інституту. Праці велися в таких напрямах:

вивчення примітивної культури та її пережитків на Україні,

порівняного досліду над українським фольклором,

вивчення української народньої тоніки та її історії,

дослідження впливів, взаємин і аналогій слов'янських, античних, передньоазійських і західньо-европейських.

Відділ працював в складі п'яти дійсних членів, секретаря, архівара, 8 постійних співробітників і консультантів, чотирьох аспірантів і 5 допущених до зайнять осіб. З них затверджені УкрНаукою на 20 грудня були сі:

К. М. Грушевська, керівниця Кабінету Примітивної Культури і дійсний член Катедри.
Ф. М. Колесса, дійсний член Катедри.
К. О. Копержинський, дійсний член Катедри.
Ф. Я. Савченко, дійсний член Катедри.
М. А. Жуківська, секретар і архівіст, систематизатор матеріялу.
П. С. Глядківський, аспірант.
В. С. Денисенко, аспірант.
В. М. Сильченко, аспірант.
Є. С. Смолинська, аспірант.

Виказ значніших доповідей, заслуханих на засіданнях Відділу, спільно з Культурно-історичною Комісією і Комісією Історичної Пісенности, подано вище.

Ролю просемінарія Кабінету (а тепер Відділу) далі сповняв етнографічний гурток Київського Інституту Народньої Освіти, що стояв під керівництвом д. члена Катедри Ф. Я. Савченка. В 1927/8 р. у нім брало участь 8 членів, що протягом року відбули 26 засідань, вислухали і обговорили 44 реферати.

Спільними силами Кабінету (Відділу), його просемінарія і всеї асоціяції культ.-іст. досліду (вище, ст. XVI) велась також дуже інтенсивна екскурсійна діяльність. Всіх таких екскурсій за інструкціями Кабінету і Культ.-іст. ком. зроблено 21. Л. П. Шевченко відбула десять екскурсій в ріжні райони Полісся і одну на Полтавщину, М. А. Жуківська дві на Волинь, Т. М. Гавриленко дві екскурсії на Херсонщину, одну в околиці Ніженя з Є. С. Смолинською, одну в Димерський район Київщини, В. С. Денисенко три на Херсонщину і Озівське побережжя; В. К. Стеценко дві на Прип'ятське Полісся і дві в район Дніпрельстану; 3 колективні екскурсії відбуто в районі Київського Полісся і Дніпрельстану. Екскурсії ці дали незвичайно цінний і оригінальний матеріял.

Анкети до збирання матеріялу, з інформаційними вступними статтями були вироблені такі:

Пострижини й инші обряди відправлювані над дітьми й підлітками (М. С. Грушевського).

Парубоцька й дівоцька громада (Ф. Я. Савченка).

Звичаї при виїзді з закладинами будинку (Л. П. Шевченко).

Звичаї звязані з закладинами будинку (Л. П. Шевченко).

Скотарство в світогляді й обряді укр. людности ріжних господарських зон (велика колективна робота К. М. Грушевської, Л. П. Шевченко і Т. М. Гавриленка).

Останки істор. пісень на Запоріжжю (В. С. Денисенка).

Поділ господарства між чоловіком і жінкою (К. М. Грушевської).

Голе тіло як магічний засіб (К. М. Грушевської).

Обрядовість хліба (Л. П. Шевченко).

Зміст видавництва Кабінету (тепер Відділу): „Первісне громадянство та його пережитки на Україні“ за р. 1927 подано нижче.

Публікації Історичної Секції та звязаних з нею історичних установ Академії за рік 1927.

Праці Історичної Секції під редагуванням акад. Михайла Грушевського та проф. Олександра Грушевського, кн. II (Записки Історично-Філологічного Відділу кн. XI, 1927, ст. 13+340). Зміст: А. Єршов: Про джерела, час складання і автора „Повѣсти о томъ что случилось на Украинѣ, какъ она Литвою завладѣна". М. Ткаченко: Гуманщина в XVI—XVIII вв. Є. Овчаренко: Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII вв., її походження й форми. П. Федоренко: З історії манастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв. М. Бужинський: З історії полтавського магістрату за перші роки його існування. (1752—1767 рр.). П. Нечипоренко: Фабрики Розумовського на Посем'ї. В. Греков: Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. М. Пікус: Про винний відкуп по містах Новгород-Сіверського намісництва 1770—1790-х років. М. Карачківський: Архівна спадщина Київських цехів. Д. Соловей: До питання про кількість кріпаків на Україні. С. Шамрай: Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX в. О. Варнеке: До історії залізничного транспорту на Україні. Б. Варнеке: В справі археологічної мапи України.

„Україна". Науковий двохмісячник українознавства, орган Історичної Секції Академії (б. Українського Наукового Товариства в Київі) під загальною редакцією голови Секції акад. Михайла Грушевського, 1927 р. **Книга 1—2** (загального числа книга 21), ст. 240. Зміст: Десяті роковини визволення України від царського панування. — Н. Романович-Ткаченко: З незабутніх днів. В тридцяті роковини смерти Куліша. — акад. Михайло Грушевський: Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчости. І. Житецький: Куліш і Костомаров. О. Грушевський: Повісті Куліша з середини 1850-х років. Акад. К. Студинський: До історії звязків Куліша з Галичанами в 1869—70 рр. Перша редакція „Иродової мороки" Куліша. Розвідки і матеріяли: Л. Окиншевич: Наука історії українського права. П. Нечипоренко: Сторінка з діяльности Генеральної Військової Канцелярії середини XVIII століття. В. Ганцова-Бернікова: З життя селянства Київщини за першу половину XIX ст. О. Рябінін-Скляревський: Київська громада 1870-х рр. М. Бужинський: Деякі матеріяли до біографії Л. І. Глібова. І. Айзеншток: З листування О. О. Потебні. І. Житецький: Листування М. С. Лєскова з проф. П. О. Терновським. Х. Коцюбинський: Кілька слів про мого брата М. М. Коцюбинського. Критика, Звідомлення. Обговорення. Хроніка.

„Україна“ 1927, **кн. 3** (загального числа 22), ст. 216. Розвідки й замітки: В. Адріянова-Перетц: З діяльности єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI ст. за новими документами. Акад. О. Малиновський: Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному (нарис з історії давньо-руського та нового українського права). О. Покровський: Шевченко — Кабе. М. Возняк: Журнальні плани Франка в рр. 1884—86. А. Лебідь: Пропащі роки (до біографії М. М. Коцюбинського). Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст. З минулих часів на Поділлі. Селянство в 1830 роках, подав О. Войтків. Документи до історії м. Чернигова, подав Д. Граховецький. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський, подала Г. Берло. Лист Я. Щоголева до П. Куліша, подав П. Рулін. Біженська трагедія Холмщини й Підляшша, подав М. Корнилович. Невиконане побажання М. Вовчка, подав М. Гр. (з портретом). Бібліографічний огляд: Критика, звідомлення, обговорення. Хроніка. Некрологія.

„Україна“ 1927, **кн. 4** (загального числа кн. 23), ст. 224. Розвідки й замітки: Двадцять п'яті роковини смерти О. М. Лазаревського. Академик Михайло Грушевський: Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження (з портретом). Акад. Микола Василенко: Олександер Матвієвич Лазаревський (1834—1902). Матеріяли до його біографії (з малюнками). К. Лазаревська: О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво. І. Житецький: Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова. Т. Осадчий: Про діяльність О. М. Лазаревського в останні часи на Конотопщині. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.: До історії полтавського театру (1852—1882), подав Д. Граховецький (з малюнком). З подробиць реформи 1861 року, лист Г. П. Галагана про його козелецький і прилуцький маєток, подав А. Степович. З революційного українського руху 1870—80 рр. Єлисаветградський гурток, подав Рябінін-Скляревський. З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним, подав Абрамович. Доктор Іван Франко (малюнки зі споминів), подала Романович-Ткаченко. До українського некрополю; могила Сергія Подолинського, подав Максименко (з малюнком). Бібліографічний огляд: критика, звідомлення, обговорення. Хроніка.

„Україна“ 1927, **кн. 5** (загального числа кн. 24), ст. 200. Розвідки й замітки: Д. Кравцов: Брюховецький і відьми. М. Горбань: Лист Петра Мировича до батька мазепинця. І. Єремін: „Петрушка“ на Україні. І. Житецький: Південно-Західній Відділ Географічного Товариства у Київі (з приводу 50-річчя його закриття в 1876 році). Акад. Кирило Студинський: Остап Терлецький про археологічний з'їзд у Київі. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. Дещо з рукописів Роменського Музею, подав В. Щепотьєв. Говорський та Калістратов (з київського життя 60-х рр. XIX ст.), подав Щербина. Невідомий автобіографічний лист К. Михаль-

чука (з архіву Ів. Стешенка), подав О. Тулуб. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (дещо з споминів), подала В. Мордцева-Александрова. Листи Ів. Франка до Вол. Левицького, подав М. Возняк. „Пам'ятка" підкарпатського селянина, подав П. Богатирьов. Дніпрова Чайка (спогади), подав А. Конощенко. Бібліографічний огляд. Критика, звідомлення, обговорення. Хроніка.

„Україна" 1927, кн. 6 (загального числа кн. 25), ст. 215. Десятиліття жовтневої революції і українська наука О. Гермайзе. Розвідки й замітки: В століття „Малороссійскихъ пѣсенъ" 1827 р. Акад. Михайло Грушевський: „Малороссійскія пѣсни" Максимовича і століття української наукової праці (з портретом). І. Житецький: Життя М. О. Максимовича. Ф. Савченко: Перший збірник українських пісень Максимовича (1827—1927). П. Клепацький: М. О. Максимович як історик. В. Данилів: О. М. Бодянський і його листування з М. О. Максимовичем. В. Гнатюк: Впливи Максимовича на польсько-українську школу. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. Дещо про декабристів Роменщини (з двома малюнками), подав С. Козлов. „Пѣсни народныя" Петра Степановича Писаревського, подав Л. Перетц. Промова київського губернатора Гессе до волосних старшин у російському і українському тексті, под. О. Пашина. З життя чернігівської громади в 1861—3 рр. (листи Леонида Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського), подав Н. Возняк. Поезії Глібова в перекладі на російську мову, подав Б. Шевелів. До замаху на пам'ятник Пушкіна в листах сучасників (Листи до письменника), подав І. Лютий. Бібліографічний огляд. Критика, звідомлення, обговорення. Хроніка. Некрологія.

Науковий збірник за рік 1927. Записки Українського наукового товариства в Київі (тепер Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук), том XXVI, під редакцією Голови Секції акад. М. Грушевського, ст. 200. Ю. Бруцкус (Берлін) — Перші звістки про Євреїв у Польщі та на Русі. В. Ржіга (Москва) — До тексту Слова о полку Ігоревім. Л. Ленчевський (Кам'янець на Поділлю) — Літописний город Кам'янець. В. Євфимовський (Київ) — До історії військового суду за Хмельниччини. М. Петровський (Ніжень) — До української просопографії XVII в. Юрій Дунин-Борковський. Г. Шамрай (Київ) — Стація в лівобережних містах XVII в. П. Нечипоренко (Київ) — До характеристики податкової політики уряду Єлисавети. В. Дроздов (Чернігів) — Рихлівський ковчег. В. Шугаєвський (Чернігів) — Чернігів XVIII століття. Кілька подробиць його топографії. О. Рябінін-Скляревський (Одеса) — Запорізькі бунти Дунайців 1771—1774 рр. і початок Задунайського коша. К. Копержинський (Одеса) — Музичне життя на Чернігівщині в другій половині XVIII та на початку XIX століття. М. Возняк (Львів) — З листування Івана Нечуя-Левицького з Галичанами. З паперів Ф. Ржегоржа (Прага) — Деякі вірування в селі Озерянці (Галичина), прив'язані до днів церковного року, подав Н. Калюжний. М. Некозаченко (Саратов) — Українські старовинні пісні в сл. Баланді Аткарського повіту, Саратовської губ. М. Сулима

(Харків) — Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові. О. Макарушка (Львів) — З сучасної галицької школи. Анкета з ділянки асоціяції зображень.

Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської, Керівниці Кабінету Примітивної Культури, 1927, вип. 1—3, ст. 240. Розвідки й замітки: Акад. Михайло Грушевський — Сто літ українського народництва. К. Грушевська — З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у звязку з найстаршими формами жіночого господарства. К. Копержинський — Провідні шляхи дослідження обрядовости новорічного циклу. Др. Ф. Колесса — Речитативні форми в українській народній поезії. К. Штепа — Проблеми античного релігійного синкретизму в звязку з мотивами староукраїнської легендарної творчости (з приводу книги Peitzenstein Schaedera Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland, Leipzig. 1922). Ф. Савченко — З сучасних пережитків. Маршал Фош і „прелогічне мишлення". Є. Кагаров — Відділ еволюції та типології культури при Музеї Антропології та Етнографії Академії Наук СРСР у Ленінграді. К. Грушевська — До збірки матеріялів про „вогонь" В. Г. Кравченка. В. Кравченко — Вогонь (матеріял зібраний на Правобережжі). Критика і бібліографія. Протоколи засідань.

Українські народні думи, том перший корпусу, 1927, ст. 178. Тексти №№ 1—13 і вступ Катерини Грушевської. Передне слово. Збирання і видавання дум в XIX і в початку XX віку. Назва і поняття „думи". Перші звістки і перше видання. „Повѣсти малороссійскія" (публікація Цертелєва). Тридцяті й сорокові роки. Перша збірка Максимовича; Український альманах („Запорожская Старина"), друга збірка Максимовича, „Запор. Старина" т. II; збірка Лукашевича; дисертація Костомарова; остання збірка Максимовича. Десятиліття великих кобзарів. Значіння п'ятдесятих років; публікація Афанасьєва; „Южно-русскія народныя пѣсни" Метлинського, „Посвистач", „Записки о Южной Руси". Перед „Историческими піснями" Антоновича і Драгоманова. Шістдесяті роки. „Основа" Запис Стаховича. Праці про Вересая. Праця Костомарова. Записи І. Труша. Студійка Томачинського. Монографія Русова. П'ятий том „Трудів" Чубинського. „Історичні пісні" Антоновича і Драгоманова. План видання. Тексти. Після „Історичних пісень". Зложені тексти Куліша. Стаття Іващенка. Записи Манджури. Публікації вісімдесятих років. Збірка В. П. Горленка. Збірка П. Мартиновича. Досліди Боржковського. „Історія Козаччини" Костомарова. Розвідки про думи. Останнє десятиліття XIX в. Систематичні праці про кобзарський епос. Стаття Лисовського. „Мысли о малорусскихъ народныхъ думахъ" — теорія Житецького, її джерела і дискусія, що вона викликала. Звістки про кобзарів. „Думи кобзарські". XX століття. На порозі нового століття. Праці про кобзарів у звязку з XII археологічним з'їздом. Огляд кобзарів київського статистичного комітету. Монографія ак. Сперанського. Інші праці першого десятиліття XX віку. Музично-етнографічна експедиція для дослідження кобзарства. Інші праці і появи останнього десятиліття. Деякі висновки й побажання. Думи як окремий предмет досліду. Відбиття побуту кобзарської корпорації

в думах. Поширення дум на тлі районового розподілу професійного співацтва. Думи невільницькі. Плачі. Невільники: Плач невільника. Богуславці: Іван Богуславець, Маруся Богуславка, Сокіл. Тексти: Думи про море: Кішка Самійло, Олексій Попович, Буря на морі, Розмова Дніпра з Дунаєм. Думи про степ: Утеча трьох братів з Азова, Три брати Самарські, Смерть козака на долині — Кодими. Плач зозулі. Додатки.

Український Археографічний Збірник, том другий, 1927, ст. LXXX + 394. М. Грушевський — Переднє слово. К. Л. Пояснінння. К. Л. Лазаревська — Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій половині XIX в. П. Федоренко — О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. М. Ткаченко — Праці О. М. Лазаревського та про О. М. Лазаревських. О. Лазаревський — Свѣдѣнія о старѣйшихъ членахъ рода Лазаревскихъ. М. Лазаревскій — Памяти мои. О. Лазаревський — (Спогади про конотопців). О. Лазаревський — Короткі біографії братів Лазаревських). Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. Прибутково-видаткові та господарські записи А. О. Лазаревської. Листи Олександра Лазаревського. Покажчик імен. Покажчик географічних назв. Предметовий покажчик. Окремі таблиці з репродукціями: А. О. Лазаревська (з фотогр. 60-х рр.). В. М. Лазаревський (з фотогр.). М. М. Лазаревський (з фотогр. 60-х рр.). Ф. М. Лазаревський (з фотогр.) Я. М. Лазаревський (з фотогр.). О. М. Лазаревський (з фотогр. 1861 р.). І. І. Лазаревський (з фотогр.). Х. І. Бабкина (з малюнку 1901 р.) Я. С. Ложка (з фотогр.). Комора в с. Гирявці (з малюнку). Лист О. М. Лазаревського (факсиміле).

Михайло Грушевський. Історія української літератури, том п'ятий, друга половина. 1927. Ст. 205—516. Перше відродженнє (1580—1610). Реформаційні імпульси Реформаційні ідеї між Українцями; полеміка з євангелицькою й католицькою критикою. Початок нової літератури — Герасим Смотрицький і Василь Острозький. Перші писання Вишенського: меморіял львівського брацтва і „Писаніє до всіх в Лядскоій землі живущих". „Порада" „Извѣщеніе о латинских прелестях". Писаніе до кн. Острозького і „До утекших епископів". „Терміна о лжи". Інші літературні сили православного табору 1590 рр. Львовяне. Острозькі письменники кінця 1590 рр. Потій. „Пересторога". Пізніші писання Вишенського. Другий збірник творів і „Мисленне позорище" Вишенського. Посланнє Львівського брацтва до брацтва Новоконстантинівського. М. Смотрицький та його „Тренос". Сучасна сатира: Промова Мелешка. З мемуарної літератури — записки Балики. Віршуваннє.

За сто літ. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і поч. XX ст., за редакцією акад. Михайла Грушевського, т. I, ст. 295. Переднє слово — М. Грушевський. Н. Пущинський — Службове листування І. П. Котляревського. Н. Богданова — Альбом М. Д. Селецької і автограф Т. Г. Шевченка. В. Мяковський — Опанас Маркович у Кирило-Методіївському брацтві. Г. Шамрай — Маршалок Ілляшенко-Кирилович. „Полтавська картинка" Миколаївських часів та її автор М. К. Велецький. Є. Рудницький — До історії польського козакофільства. Х. Сенгалевич — Золота грамота" (із споминів про 60-ті роки). І. Житецький — О. О. Потебня

і харківська громада в 1861—63 рр. (із щоденника та листування В. С. Гнилосирова). О. Витошинський — Селянські оповідання про холмське „возсоединеніе“ 1866 — 75 рр. Акад. Кирило Студинський — Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. З початків соціялістичного руху в Галичині. О. Рябінін-Скляревський — З революційного українського руху 1870-х р. В добу тимчасових генерал-губернаторів. М. Возняк — Матеріяли до життєпису Франка (з додатком двох недрукованих його автобіографій). Т. Слабченко — Автобіографія М. А. Кропивницького. П. Ярош — „Добродій“, заборонена цензурою переробка „Глитая“ М. А. Кропивницького (1895 р.). А. Музичка — З творчости І. Тобілевича (Карпенка-Карого). Перша редакція першої дії Тобілевичевої п'єси „Батькова казка“. О. Суслов — Подорож трупи Диркача до Парижу 1894 р. Г. Берло — З листування Василя Доманицького (1901—2). С. Козуб — Конспект ненаписаного оповідання М. Коцюбинського з революційного руху 1905 р. С. Шамрай — Спомини Ол. Ол. Русова. О. Гермайзе — До споминів Ол. Ол. Русова. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 1870-х рр. І. Франко — „Терен у нозі“ (недрукована поема). В. Дебагорій-Мокрієвич — Із споминів про М. П. Драгоманова (з портретом В. К. Дебагорія-Мокрієвича).

Століття „Малороссійскихъ пѣсенъ“ М. О. Максимовича, 1927, ст. 31. 1. Століття першого збірника українських пісень Максимовича. 2. Зміст збірника „Малороссійскія пѣсни“ Максимовича 1827 р. 3. Життя Максимовича. 4. Максимович — природник. 5. Максимович як філолог. 6. Максимович як історик літератури. 7. Максимович як історик і археолог. 8. Максимович і Галичина. 9. Бібліографія.

Ювілей академика М. С. Грушевського. 1866 — 1926. Ст. 143. І. ювілейні засідання ІІ. привітання.

Рис. 2. Роботи над північною прибудовою до Спаса. 1. Ор. Макаренко († 28/VIII 1927); 2. М. Макаренко 3. П. Смоліч; 4. Я. Жданович; 5. П. Курінний; 6. Др. Кокотюха. Робочі і охорона.

Рис. 1. Спаський собор у Чернігові. Вигляд з заходу (знімок автора статті з р. 1903).

МИКОЛА МАКАРЕНКО.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СПАС.

(Археологічні досліди р. 1923).

Київська Софія та Чернігівський Спас давно вимагають докладних дослідів. І та й другий збудовані на самому початкові XI століття. Це — першорядні пам'ятки мистецтва. Кожен факт, що торкається самої будівлі та її окрас, техніки виконання й побутових явищ з пам'яткою звязаних, має велике значіння для дослідника. Кожнісінька дрібниця що-до цих пам'яток — коштовна перлина.

Чернігівський Спас, зокрема, не міг не привабити до себе дослідника українського мистецтва. Його більша давність і зацілілість проти всіх инших пам'яток мистецтва становлять цей собор на перше місце. Славетний „терем" його викликав численні міркування вчених і аматорів. А знайдені навкруги Спаса різні старовинні речі теж звернули на себе увагу [1]).

Нам пощастило попрацювати над дослідженням Чернігівського Спаса, і ми не відмовили собі втіхи, не вважаючи на труднощі з такими роботами звязані, у міру сил і можливостів розпочати над нашим завданням пильну й захоплену працю.

На кошти Чернігівського Виконкому і за відповідним дорученням Української Академії Наук, що видала нам особистого відкритого листа на право досліджувати Спаса, досліди над ним розпочато 9-го липня 1923 року. Робота

[1]) Напр. сенсаційна звістка „Москвитянина" (1846 р., № 4, с. 200) про знахідку „двухъ серебряныхъ идоловъ" викопаних коло церкви „Св. Спаса".

одбувалася до 6-го вересня. Цей день був останній, коли ми, не закінчивши праці, мусіли з Чернігова виїхати.

Розпочинаючи досліди над такою визначною пам'яткою минулого як Чернігівський Спас і маючи на увазі тодішні обставини як моральні, так і матеріяльні, ми вирішили провадити свої досліди частково, невеличкими площами, щоб у потрібну хвилину можна було їх закінчити, довівши в даному пункті працю до краю протягом недовгого часу. Наші побоювання були не перебільшені: ті особи, що з ними довелося нам мати справу, ставилися до нашого завдання по-різному, так само як різні були й наслідки наших з ними стосунків. З особливою зацікавленістю й цілком культурно поставивсь до дослідів заступник голови Виконкому й голова тієї комісії, що ми-ж її утворили для дослідів над Спасом, Василь Григорович Бистрюков з самого початку праці аж до кінця її. Йому, не вперше, дозволю собі висловити подяку за культурне відношення.

Инше ставлення зустріли ми від инших осіб, що брали були безпосередню участь у наших важких працях. Знайшлися аматори „доношеній". Їх по заслузі нехай відзначить історія в своїх анналах. Дехто не зрозумів, у чому завдання наших праць. Треті взагалі вороже поставилися до справи. Представник Чернігівської Філії Наукового Товариства, що його запрохано було до Комісії, виявив абсолютну некультурну байдужість і жадною мірою не був корисний цій великій культурній справі. Справді по-науковому зацікавивсь справою А. Верзилов. Про решту моїх співробітників у дослідах над Спасом я згадував і дякував їм у своїх попередніх коротких нарисах і тут цього не повторюватиму.

Завдання наших праць у Спасі й біля Спаса було таке:

1) По можливості з'ясувати кількість вівтарів, уважаючи на те, що є відомості, неначе-б Спас мав п'ятеро престолів, а шостий на хорах.

2) У звязку з попередніми відомостями, дослідити колишню загальну форму плана Спаса.

3) Всіма способами подбати виявити, що собою являв, з архітектурного боку, славетний літописний терем, де ховали князів.

4) А в звязку з теремом знайти і сами поховання, щоб з'ясувати тогочасний похоронний ритуал.

5) Вважаючи на те природнє явище, що біля наших будівель, де багато буває люду, земля „наростає" і долівки Собору підносяться вгору, як це спостережено, наприклад, у Московському Успенському Соборі та в Київській Софії (два досліджені випадки), — встановити наскільки піднесено долівку Спаса і скільки в ньому цих долівок.

6) З'ясувати — чи не було другої башти, з південного боку Спаса на місці сучасної башти нового походження.

ПІВНІЧНА ПРИБУДОВА ДО СПАСА.

12 липня року 1923 почалися роботи над дослідженням Чернігівського Спаса біля його північного боку.

Найперше прокопано рів простовісно до північних мурів Спаса. Закладено було його на поверхні землі, супроти зовнішньої арки, що є на північній

стіні і що міститься між північною вівтарною абсидою та новим кам'яним тамбуром, який тепер прикриває північні двері Собору[2]).

Викопано цей рів на те, щоб виявити можливі в цьому місці рештки стародавніх будівель. На те, що такі будівлі були, ми мали вказівки. Згодом коли зустрінуто було решту мурів, цей рів поширено до певних і чималих розмірів.

За 5 метрів від мурів Собору, відразу-ж під дерновим нашаруванням землі та під негрубим нашарувзнням грузу, що складавсь з цегли помішаної з землею (завгрубшки досягав він 0,10 м) з'явилося мурування з сірого вапнякового каменя та пісковика, складене на розчині рожевого кольору, з домішкою до нього дрібненьких шматочків товченої цегли, себ-то розчину давно відомого дослідникам у будівельній техніці так званих великокнязівських часів української історії.

Ближче до мурів Собору, на віддаленні від них біля 2-х метрів і завглибшки 0,50 м. відкрито мурована стіну з червоної цегли, яка мала розміри: 0,295×0,195×0,06 м. (мало не вдвоє більшої супроти розмірів тієї цегли, що вживають тепер). Ці цеглини мали дуже інтенсивний циноброво-червоний колір. Міцність їх добра. Цеглини покладено було на розчин ясно-жовтуватого кольору, консистенція якого була надзвичайно сипка. До маси, з якої виготувано цеглини, домішані білі крапки вапна. Сама маса складається з двох головних елементів: глини та сили піску.

Отож, зазначені два типи мурування давали вже певне уявління про те, що двоє відкритих, рівнобіжних одна до одної стінок спорудження, які повстали з-під землі перед нашими очима, будовано неодночасно.

Далі, знімаючи крок за кроком ту земляну масу, що вкрила решту невідомої поки-що будівлі, роблено як-найретельніші спостереження над земляною масою, нашаруваннями, окремими каменями, цеглинами, тинком, то-що. Докладно на цих спостереженнях тут не зупинятимуся. Дозволю собі, в цій короткій розвідці, зафіксувати лиш ті спостереження та їх наслідки, котрі, як нам здається, найголовніші й котрі стоять у звязку з основними завданнями наших праць і всередині Собору, і навкруги його.

Поверхневі нашарування землі тут, завглибшки аж 0,35—0,50 м., на всьому протязі дослідженої площі, біля північної стіни являють собою звичайну масу темно-сірого кольору густо насичену уламками цегли, вапнякового тинку та глинястого розчину.

Чим глибше сягали наші досліди, в межах зустрінутого мурування, тим більше й більше траплялося уламків різних будівельних матеріялів, тим менше зустрічалося землі і, нарешті, земля зникла мало не цілком, а натомість з'явивсь так званий будівельний груз.

В цій масі зовсім непомітні — коли й помітні, то їх дуже мало, — уламки тих будівельних матеріялів, котрі стосуються до часів великокнязівського будівництва. Весь матеріял обмежується червоною цеглою, жовтоглинястим

[2]) Тамбур цей прибудовано в 1818 році (див. Ефимовъ, А. Черниговскіе каѳедральные Соборы... первый выпускъ. Черниговъ 1908, стор. 24).

розчином та вапном. Тільки за межами відкритих мурів, біля їх основ, таких вказівок багато більше: тут трапляється і цегла великокнязівських часів і рожевий розчин. Отже мішанка з пізніх уламків залягала всередині будівлі аж до піскового ґрунту, на якому лежала основа будівельного мурування.

Коли цей груз лопата за лопатою знімали, ціле непорушене мурування поволі з'являлося з-під грузу: з самого початку окремими цеглинами, що залишалися від розібраних стін і лежали на ширшій рештці того самого мурування, що з'являлося далі, коли досліди йшли глибше.

Отож, протягом декількох днів розчищено всю площу, що межувала з північною стінкою Собору, від початку абсид аж до тамбура, що прикривав північні двері Собору, на віддалення від північних стін його 8 метрів.

Поволі, в міру того, як виявлювано цеглини та ряди мурування з таких цеглин, виступали в инших місцях і инші будівельні матеріяли, як от сірі каменюки, що за певною системою були покладені на типовий рожевий розчин. Це мурування, так само як і ряди червоних цеглин, ішло правильними рядами й виявило, нарешті, план колишньої будівлі, що охоплювала будівлю з червоної цегли.

Після уважної, дуже обережної роботи, повиймавши всякий будівельний груз: уламки цегли, розчин, скло, шматки цини, то-що, виявлено й план усього спорудження [3]). Його можна було бачити в остаточних формах починаючи вже з глибини 0,35 м., а на глибині 0,50 м. — вже в тих формах, які й згодом не змінилися. Тут і виявилося, що перед нашими очима — решта будівель з різних часів. Виявилося, що ми маємо в відкритих мурах будівлю, яка складалася з трьох прямих стінок і четвертої напівкруглої на сході, себ-то абсиди, звичайних форм.

Дальше поглиблення дало нам картину зруйнованої будівлі невеличких розмірів, що мала в плані продовгасту прямокутну форму з абсидою в формі звичайного півкола. Всю її збудовано з поземих рядків „дикаря" (сірого необробленого каменя-пісковика) покладеного на рожевому розчині. Як свідчать усі будівельні й технічні ознаки, ця будівля безпосередньо стосується до технічних способів великокнязівських часів.

Надземну її частину зруйновано аж до фундаменту, себ-то до основ мурів над відкритими тепер фундаментами. Тут-же щільно стінка коло стінки всередині великокнязівської будівлі поставлено иншу будівлю з червоних на колір цеглин. Такими самими цеглинами доповнено де-не-де по зруйнованій поверхні і мурування великокнязівських часів.

Огляд відкритих будівельних решток і студії над ними примушують поробити такі висновки: прямокутну будівлю з абсидою на сході споруджено з великих блоків „дикаря", покладеного на грубе нашарування рожевого розчину, таким чином: у поземому напрямкові тягнеться мурування з зазначених блоків „дикаря" заллятого рожевим розчином. Над цим рядом іде нашару-

[3]) Вважаю за потрібне сказати тут кілька слів у звязку з попередніми зауваженнями протехніку й методи описуваних дослідів: кожну цеглину, шматок тинку, уривки цини і навіть инші дрібниці — все це переглянено на місці, все перебувало в дослідникових руках. Тим-то й робота йшла аж надто повільно, мало помітно.

вання дрібних уламків того-ж каміння, змішаних і укладених грубим шаром рожевого розчину. Після нього знов починається ряд тих-же великих блоків „дикаря“ з необроблених його шматків. Таке чергування рядів „дикаря“ й грубої маси розчину з дрібними уламками того-ж каміння становило весь той матеріял, що з нього виведено фундамент будівлі мало не до сучасної поверхні землі: трохи чи не до тієї поземої, що підходить до сучасної, поверхні.

Отож складені отак фундаменти в південній і північній стінках будівлі були завгрубшки до 1,75 метра.

На фундаментній частині, по деяких місцях будівлі, залишилися рештки колишніх надземних частин стінок, не таких грубих як фундаменти, так що залишавсь виступ з надвірнього боку; в тому-ж місці, де був виступ з протилежного, унутрішнього, боку залишалася на стіні прямовісна поверхня.

В абсидній частині цієї прибудови, що починалася зараз-же під сучасною поверхнею (завглибшки 0,20 м.) фундамент починавсь на глибині 1,55 метра. Отож усе мурування фундаменту й решток усієї стінки досягало височини 1,35 метра.

З технічного погляду абсидне півкружжя та й сами стінки всієї прибудови змуровано недбайливо: зокола мурування має нерівну поверхню, дарма що замащену і згладжену зокола розчином.

Перші шари фундаментного мурування покладено на материкову масу чистого піску. Жадних підготовчих пристосувань для фундаменту не було: ні так званої підсипки з грузу („забутовки“), ні будь-якої иншої платформи.

Такий самий технічний засіб спостережено і під фундаментами самого Спаса. Але підмурки Спаса зроблено на багато краще, робота чистіша, доскоиаліша. на поверхні непомітно порожнявин, камені з'єднані з розчином „цем'янкою“ дуже щільно.

На підмурках зазначеної грубини (1,75 м) і на зазначеній височині (—1,35 м.) лежала стіна будівлі, що була завгрубшки від 0,98 до 1,08 метра. Отож, виступ між фундаментом і стінкою досягав від 0, 37 м. до 0,42 м. і виступав на двір припічком, як буває звичайно у всякому архітектурному спорудженні. Такий припічок обходив прибудову, починаючи з північно-західнього кутка її аж до того місця, де абсида зустрічалася з північно-східнім рогом Собору.

Що глибше, то більше й більше засип вищеописаних будівель (давньої великокнязівської й новішої) набував характерних ознак руїни, що сталася колись, протягом короткого часу. Що глибше то більше в засипу залишалося битої й цілої цегли та розчину і, нарешті, весь засип складавсь з самісіньких лиш решток цього будівельного матеріялу без жадної домішки земляної маси. Цей будівельний матеріял відносився мало не виключно до пізніх часів. Коли-б ця нова будівля, що поставлена на фундаментах давньої великокнязівської, руйнувалася була протягом декількох років, то ознак подібних до зазначених, себ-то маси мало не щільно складених цеглин без домішки землі, ми в даному разі не мали-б. Цегла й розчин пізнішої надбудови (червона цегла) падали-б додолу поволі, врядигоди, засипав-би їх там порох і грудки землі, на них з'являлися-б рослини, різний бур'ян, порох знов укривав-би їх,

а тоді — цеглини, уламки будівляних частин і т. далі. Враження від такого повільного засипання було-б, як це й трапляється в таких випадках, зовсім инакше, ніж те, що ми тут мали. Була-б домішка землі, прошарки гумусу, цегли, вапна. Але в цій купі навалених у середину будівлі цеглин з мало не повним браком землі між ними можна вбачати тільки раптову руйнацію протягом короткого часу, руйнацію навмисну. Цей наш здогад тим імовірніший, що цеглини коробового перекриття, який закривав долішню, так-би мовити, підвальну частину будівлі, лежали тут-же, на самому споді, иноді в первісному сполученні з иншими цеглинами, що колись лежали поруч у коробовому склепінні.

У зазначеному засипу, окрім того, траплялися й инші речі: на першому місці з них слід зазначити уламки скла, на колір трохи зеленкуваті, з характерними ознаками на обох поверхнях техніки його вироблення, в вигляді кругових смуг, то злегка рельєфних, то поглиблених, иноді ледві помітних, иноді-ж у формі чималих потовщень. Траплялися часто шматки такого скла з загнутими краями в формі кола (рис. 3). І тільки в решті випадків виразно виявлялася форма такого скла. Це були кружальця, що діяметр їхній не перебільшував 0,15 м. Так само з'ясовано й те, на віщо призначено було ці кружальця: це було віконне скло, яке тепер на Україні вже ніде не вживають і не виробляють, але ще років 50—75 тому де-не-де в глухих закутках України можна було побачити його в вікнах хат. У XVIII столітті такі скляні кружальця вживано поруч з шибками різаними. В Троїцькому храмі Густинського манастиря з лівого боку від входу й досі є вікно засклене шибками-кружальцями, але з обрізаними на шість частин краями. Вікно це освітлює сходи на хори (рис. 4). Шматки такого скла знайдено на самому дні будівлі [4]). Але, між цими рештками траплялися знахідки й иншої доби. Приміром, шматки цементуватого сірого тинку, з усадженими кубиками мозаїки, що були напівстоплені і від вогню потріскалися. Траплялися так само й окремі кубики

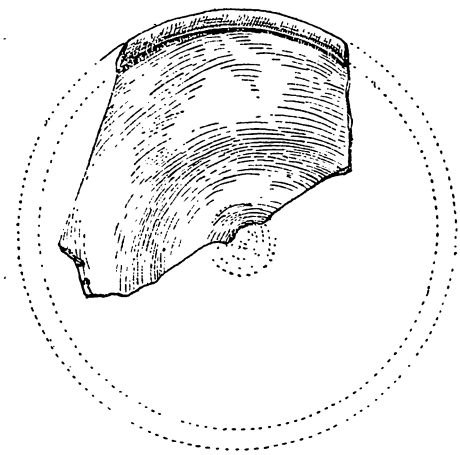

Рис. 3.

[4]) Про такі круглі шибки згадує Яків Маркович у своїх: „Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго..." ч. II. М. 1859. с. 410. Про круглі, але кольорові скла згадує в своїх записках Павло Алепський: „Путешествіе Антіохійскаго Патріарха Макарія въ Россію... перев. съ арабскаго Г. Муркоса. Вып. 2. М. 1897", с. 22, описуючи Гуманську церкву. Про вживання таких круглих шибок звичайно гутного виробу див. Gloger'a Zygmunt'a: „Encyklopedja Staropolska... t. IV. Warszawa 1903. Sub voce: „Szkło", с. 311. Зовсім тотожні круглі віконні шибки знайшов В. Хвойка, роблячи розкопи в садибі Петровського у Київі (переховуються в Державному Музеєві ім. Шевченка в Київі — інвентар чч. 28753 і 28754). Багато їх знаходять і в инших місцях, але час їх повстання для нас — невідомий.

мозаїки. Всі такі кубики були не кольорові, а прозорі, жовтувато-зеленкуваті, подібні до кубиків тієї мозаїчної техніки, коли на скляні кубики наведено золоте тло, окремо на один з боків кубика. Особливо велике скупчення таких знахідок міститься біля північної стінки прибудови на зовнішньому її боці, біля лупакової гробниці (саркофагу) малинового кольору (про яку див. далі). Тут-же знайдено чималі уламки цегли та цем'янки з характерними ознаками великокнязівської доби, що підо впливом великого вогню спеклися, скипілися. На деяких шматках цементуватого тинку були стоплені, скипілися й ті скляні кубики, шо в нього їх повсаджувано. В центрі таких кубиків були невеличкі кулясті вкрапління завбільшки з конопляне зернятко, що нагадували цинові кулі. Що вони собою являють, нам тепер важко сказати без відповідних хімічних дослідів. Але може бути, що це підо впливом жару в цій кульці скупчивсь той елемент, яким пофарбовано кубики, коли таку фарбу кладено було на скло шарами, а не ввіходила вона до складу хімічних елементів самої маси кубика. Тут-же траплялися шматки мармуру, иноді з шліхтованою поверхнею.

Рис. 4. Вікно собору в Густинському манастирі біля Прилуки.

Повернімося до огляду прибудови.

На поверхні мурування з „дикаря", залитого рожевим на колір розчином залишилася була невеличка частина мурування з цеглин червоної глиняної маси, покладеної на розчин з жовтої глини. Консистенція цієї глиняної маси дуже нетривала, неміцна. Вона розсипчаста, крихка. Такі частини з червоної цегли залишилися по деяких місцях вівтарного півкружжя як по зовнішньому краю стінок, так і по внутрішньому (табл. II, рис. 5, план) [5]).

[5]) План північної прибудови, доданий до цієї роботи, виконали ми особисто за обмірами, зробленими на місці підчас наших-же дослідів. Що-до системи наших обмірів, то вважаю за потрібне пояснити, що кожний деталь як і велика частина будівлі ввійшла в ці обміри: не тільки пілястри, виступи, кутки, але й окремі камені, цеглини, перерви й инше мають своє місце в цих обмірах. Обміри проваджено способом трикутників з двох основних точок узятих на мурах Спаса, на пілястрах. Кожен камінь великокнязівського мурування обміряно окремо, кожний деталь нанесено на план за точними числовими даними. Щоб порівняти чистовий

Вівтарне півкружжя було відокремлено від чотирикутної центральної частини давньою долівкою, що збереглася й досі. На краю цієї долівки, між прямокутною частиною будівлі й вівтарним півкружжям, а так само в деяких частинах північної стінки знадвору, надто над саркофагом (лупаковою гробницею), залишилася решта мурування з таких самих червоних цеглин. Над саркофагом цегляне мурування на стіні прибудови має інші технічні підхідки: тут чотири цеглини було поставлено на ребро, неначе-б на те, щоб облицювати стінку (рис. 6) так само, як ще недавно вживано в будівельній техніці Чернігівщини й Київщини: дерев'яну стінку будинку обкладали зокола квадратовими цеглинами, поставленими на ребро; такі цеглини прикріплювано до дерев'яної стінки великим залізним цвяхом. Такими самими цеглинами обкладено й краї віконної (в стінці великокнязівського часу) вирізки, що її прорубано пізніми часами, в стінці прибудови з „дикаря", на місці середньої пілястри (табл. II, рис. 5). Зазначені цеглини завбільшки часом бували 0,30×0,20 м. і мали густий червоний колір. Це ті-ж самі цеглини, з яких складено було нову будівлю, поставлену в середину давньої прибудови великокнязівських часів вже геть згодом як збудовано попередню і після того, як її зруйновано. Остання-ж будівля, себ-то нова, мала, як це й далі буде видно, всі характерні ознаки склепу для похорону. Споруджуючи нову будівлю-склеп, використано міцні фундаменти давньої будівлі з великокнязівських часів, що залишилися до нового будування не зруйновані. Їх використано в вигляді тулубця.

В вівтарній частині давнього спорудження, як вже зазначено, збереглася давня-ж долівка. Вона залягала на височині фундаментів, на височині виступів, що були з надвірнього боку на фундаментах. Долівка ця була не завсіди з рівної площі, вона „вилита" з міцного старовинного розчину. В чотирикутному-ж приміщенні, нижче од зазначеного вівтарною долівкою рівня, було впорядковано нового склепа з червоної цегли. Щільно стінка до стінки його було впущено в середину. Кожна цеглина цієї нової, впущеної в давню будівлю, мала вищезазначені розміри. Всю цю будову на височині допіру згаданої давньої долівки перекрито коробовим склепінням, п'яти якого збереглися ще на північній

рисунок плана з його чорновим, додаю деталь останнього, що зробили ми з натури в відповідних фарбах (рис. 6[1]).

План доданий до ст. І. Моргилевського („Чернигів і північне лівобережжя... під ред.... Мих. Грушевського. Д. В. У. 1928, стор. 169—183) жадною мірою не відповідає дійсності. Щоб зрозуміти, в чому річ, треба звернути увагу на північну стінку прибудови на плані І. М. і порівняти, — звичайно не з моїм планом, — а з тим фотографічним знімком, що додано до нашої роботи (рис. 6, рис. 10), і потім звернутися до доданого у нас плану: правильно розміщені трое широких виступів-пілястр, що виразно видні на фотографічному знімкові, відсутні на плані, що вміщено його в збірнику „Чернигів"). Напрямок стіни в дійсності рівний, — на плані занадто зім'ятий, і т. д.

Окрім того, в південній прибудові Спаса частини в плані відзначено одними, в дійсності вони инші, наприклад основа ніші. В дійсності вона прямокутна з рівними правильними стінками, а не з такими ламаними обводами, і багато инших непорозумінь.

Далі — прошу порівняти східню стінку так званої трьохабсидної церковки, як ми зняли її з вікна башти (себ-то мало не в ортогональній провкції — див. рис 28, а потім перспективу, рис. 29) з тим, що є на доданому до збірника „Чернигів" плані, щоб зрозуміти, про що йде мова. Вважаю за потрібне зазначити все це в інтересах наукової істини, якій ми служимо.

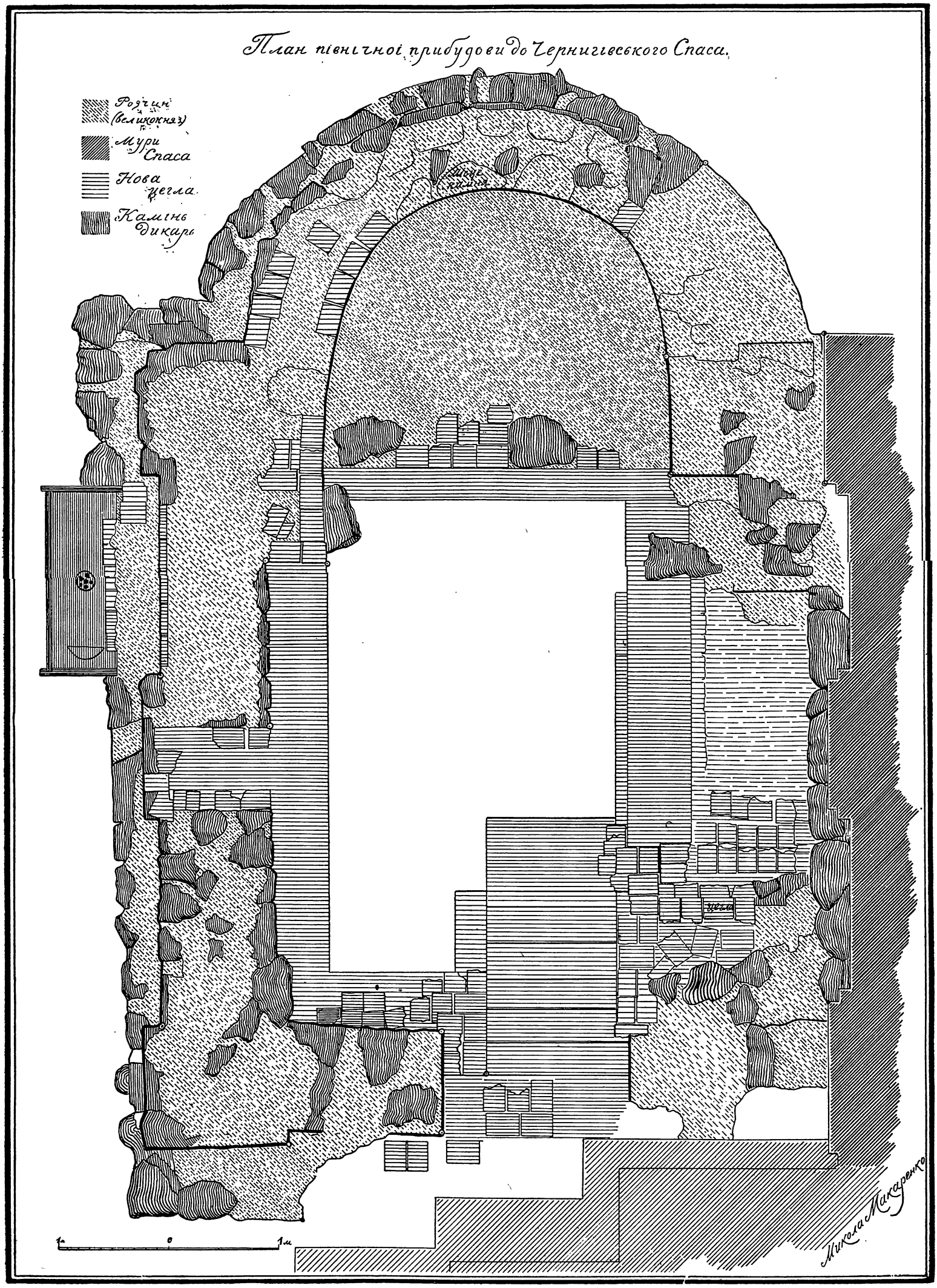

Рис. 5. План північної прибудови.

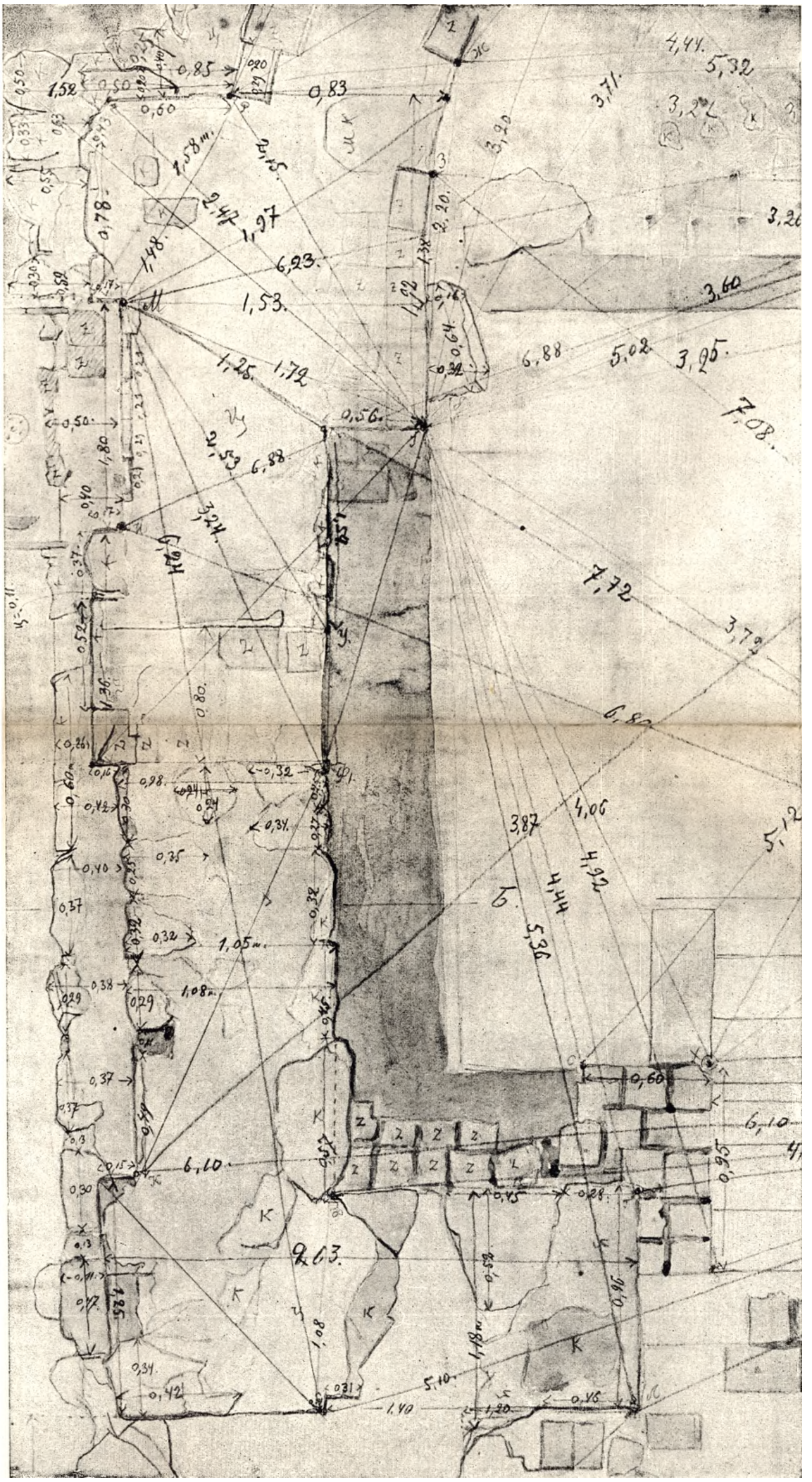

Рис. 5.-А. Частина плана північної прибудови. Черновик.

та південній стінках цієї будівлі (рис. 7). Все це перекриття вже давно провалилося всередину будівлі. Окрім того, туди-ж у провалену середину накидано будівельного грузу й з инших місць, аж до височини долівки вівтарної частини. На тій-же височині вівтарної долівки мало закінчуватися склепіння. Про цю височину можна говорити і на підставі знаходження упора („п'ят“) цього перекрою і, навіть, по тій частині склепіння, що збереглася на північній стінці будови (табл. IV, рис. 7).

В середину склепа, з західнього боку, спускалися східці, зроблені з такої самої цегли, завширшки 1,20 м. Вони починалися в південно-західньому куткові будівлі біля самої південної стінки і йшли вниз до піскового ґрунту, до рівня, на якому закладено було стінки будівлі. Семеро східців складених з цегли тих-же розмірів і техніки виробництва, що зазначено вище, спускалися вниз (табл. IV, рис. 8). Завбільшки східці були мало не однакові, від 0,27 до 0,34 м. завширшки і від 0,30 до 0,39 м. заввишки. Більшість-же східців мала розміри $0{,}30 \times 0{,}31 = 0$, 33 м. Внизу ці східці впиралися в цегляний-же поміст, що займав південно-західній куток внутрішнього приміщення будівлі коло східців. Поміст зроблено було на піскову грунті завгрубшки в одну цеглину покладену плескувато. Завбільшки він був 5,34 м. у напрямку з півночи на південь і 0,70 м. у напрямку протилежному.

Коло східців, з лівого боку від входу до приміщення стояв пілон (невеличка стінка) завширшки 0,72 м., завгрубшки 0,29 м. звязаний з західньою стінкою. Його складено було з тієї ж цегли. Він відходив від західньої стінки в середину приміщення (табл. II, план рис. 5). Між ним і північною стінкою залишалося віддалення — 1,20 м. (проміри зроблені в горішній частині, коло п'яти склепіння). Східці, зроблені поруч з пілоном, закінчувалися своїм останнім щаблем на краю цього пілона, отож і східці ввіходили в середину будівлі на глибину 0,32 м. (простовісно до західньої стінки).

Цеглини, з яких складено було будівлю, розмірами своїми та технікою заслуговують на увагу. Вони виразнісінько відрізняються від цегли датованих пам'яток великокнязівських часів, так само як від цегли инших пізніших і до нас близьких часів. Цегла мала такі точні обміри: $0{,}375 \times 0{,}173 \times 0{,}055$ м. Техніка виконання, оскільки вона відбилася на зовнішньому вигляді цеглин, відрізняється від усіх инших своїми характерними ознаками. Так, на одному широкому бокові цеглина має рівну поверхню, зачищену рівним струментом дощечкою, цурочкою, то-що, а на другому протилежному — ця поверхня має низку повздожних поглиблених смуг рівчаків і поруч з ними легеньких валків, що залишив той, хто робив цеглину, пальцями проводячи по вогкій глині. Це — мабуть останнє, що робив майстер, формуючи цеглину. Такі смуги на середині цеглини, поглиблені більш ніж на краях; на останніх вони сходять на нівець. Ці технічні ознаки знаходяться на всіх цеглинах нашої будівлі. Вони-ж є і на цеглі инших будівель, видимо, тих-же часів як Чернігова, так і Київа.

Історія й техніка цегляного виробництва тепер не має даних потрібних на те, щоб установити, коли й де вироблювано подібні цеглини; ми не знаємо навіть архівних джерел про це виробництво. Але-ж деякі історично засвідчені

хронологічні дати для будівель, збудованих з цегли подібної до зазначеної, певною мірою дають змогу зробити висновок про час їхнього походження. Цеглу такого виробництва в відповідній літературі взагалі повелося відносити до Литовських часів української історії. Точніш визначити час їхнього походження, очевидячки, пощастить уже в майбутньому, коли буде вистудіювано будівельні матеріяли не тільки з погляду їх природи, але й техніки виконання і буде наведено відповідний порівняльний матеріял. Це та робота, що за неї неодмінно треба негайно-ж узятися, щоб не ходити в темряві довільних домислів.

В кутку будівлі, діягонально протилежному до східців, себ-то в північно-східньому знаходився чотирикутний стовп „органічно" звязаний з мурами цієї будівлі. Знизу, від піскової долівки він підносивсь аж до п'ят склепіння, де підтримував арку під склепінням коло самісінької східньої стінки нової будівлі (це добре помітно на доданому фотографічному знімку, табл. IV, р. 7).

Загальні розміри склепу такі: завдовжки з заходу на схід він досягав до 4,30 м., у напрямку протилежному — 2,60 м.

Стовп, що стояв у північно-східньому куткові завгрубшки був 0,85 м. (квадрат в основі).

Біля північної стіни старовинної (великокнязівських часів) прибудови знайдено рештки трьох колишніх пілястр. Це — широкі виступи від 0,15 до 0,17 м. завтовшки і різні завширшки. Складено їх з того-ж „дикаря", з якого виведено і саму стіну. Східня пілястра, що міститься на південно-східньому куткові прибудови (табл. III, р. 6) має ширину 0,78 м.; середня — 1,36 м. і пілястра на північно-західньому куткові — 1,25 м. Фундамент прибудови під цими пілястрами залишається рівний, на ньому не відбилося те, що мури потовщали через пілястру.

Тільки коло північно-західнього кутка фундаменту, з його північного боку, міститься три нерівномірних завгрубшки півколонки, що тяглися по всій височині фундаменту. Складено їх з того-ж каменя „дикаря" (табл. V, рис. 9). Одну з цих півколонок, що стояла на північно-західньому куткові, прикривала зверху, там де закінчується фундамент, велика кам'яна плита.

Фундамент коло північно-східнього кутка пілястри одходить у бік значно далі ніж в инших частинах. Коли біля попередніх пілястр фундамент мав віддалення — 0,11 м. (коло північно-західнього кутка) і 0,26 м. (коло середнього), то біля останньої таке віддалення має 0,55 м. Між самими пілястрами віддалення — 1,80 м.

По західній стінці нашої прибудови фундаменти можна було простежити на віддалення від північно-західнього кутка — 1,60 м. В дальшому напрямкові розкопи ставали неможливі — починався фундамент новішого кам'яного тамбура 1818 року, що мало не з'єднувавсь з західньою стінкою нашої прибудови і тим заваджав робити дальші спостереження.

Але вхід у давню прибудову містився з її західнього боку. Тут у рештках стіни залишилися рештки обробленого входу — в вигляді бічних одвірків. Ширина проходу дорівнює 1,75 м. Завгрубшки західня стінка — 0,95 м.

Фундаменти всіх чотирьох стінок старовинної прибудови поставлено на чистому піску без будь-яких допомічних засобів.

Рис. 6. Північна стіна північної прибудови Спаса і саркофаг.

Загальний вигляд виявлених у дослідах решток північної прибудови подано на табл. VI, рис. 10 та табл. VII, рис. 11-му.

Такі короткі наслідки спостережень над давньою частиною північної прибудови. Решту спостережень залишаю до иншого часу й місця.

Зупинімося трохи над тим, що оточувало цю прибудову.

В напрямкові західньому від північно-західнього кутка прибудови йшло неначе-б продовження північної стінки прибудови. Воно з'явилося зараз-же під поверхневим дерновим нашаруванням (на глибині від 0,15 до 0,20 м.) в вигляді покладених просто на землю цеглин (табл. V, рис. 12). Спочатку, біля прибудови це мурування мало правильний характер, але недалечко звідсіля далі на захід мурування все більше й більше втрачало свою правильність і, нарешті, продовжувати його почало мурування з однієї тільки цеглини, що незабаром припинилося. Глибина, що на ній це мурування залягало, була різна й не досягала більше як 0,50 м., а йшла в напрямку рівнобіжному з північними мурами Собору до північно-західньої башти. Цеглини, що складали цю стінку, мали сірувато-білий колір на такого-ж кольору глинястому розчині, дуже нетривалого, крихкого. Вони мали такі розміри: довжина — 0,275 м., ширина — 0,21 м., а грубина — 0,04, а иноді — 0,035 м. Міцність її добра. Своїми формами й кольором цегла справляла таке враження, неначе-б продовжує технічні традиції цегли великокнязівських часів. Таке мурування біля північної прибудови завгрубшки було — 1,10 м. Де-далі на захід грубина його потроху зменшувалася. Над цим муруванням згори було надложено в дві цеглини по ширині невеличкий рядок з цеглин червоного кольору, з тих самих, з яких зроблено нову прибудову, впущену в давню великокнязівську. Отож, матеріял ужитий на будування цієї стінки був різний. Гадаю, що й різночасовий. На віщо прокладено цю стінку, в рештках її немає ніяких вказівок. Але ясно те, що рештки ці стосуються до північної прибудови.

Розкоп, доведений аж до башти, зустрів біля самих її мурів, на глибині близько 0,50 м. решту цієї-ж, очевидячки, стінки. Але між цими рештками й її продовженням, що йде від нашої прибудови, є велика перерва без будь-яких слідів її продовження. Як можна міркувати на підставі неглибокого залягання стінок та браку підмурків, це могла бути легенька кам'яна стінка невеличка завбільшки. Збудовано її пізніше ніж Спаса й навіть саму прибудову.

Біля північної стінки зазначеної прибудови за давніх часів зроблено кам'яну гробницю. Вона знаходилася на глибині 0,95 м. від сучасної поверхні (горішня її частина) і на глибині 0,70 м. від першого ряду цегли, що лежала на кам'яному муруванні, нижче од цоколя (виступа) фундаменту. Віддалення гробниці від північно-східнього кутка прибудови дорівнює 1,45 м. Своєю довжиною гробниця вміщалася в простінку між пілястрами: найдальшою східньою (кутковою) і середньою (табл. III, рис. 6-й).

Гробниця складалася з чотирьох окремо оброблених плит малинового каменю, що в археологічній літературі зветься шифером, з двох коротких протилежних плит, однієї бічної (північної) і однієї спідньої. Замість другої довгої бічної плити правила складена з тоненької цегли стінка, скріплена

давнім розчином. Таким чином гробницю прилаштовано до стіни прибудови. До цієї стінки докладено зверху низку квадратових великих цеглин, уставлених сторч, і на їх спиралося віко гробниці. Цеглини, що з них складено довгу стінку гробниці оскільки можливо було обміряти їх, не руйнуючи стінку, завбільшки такі: довжина — 0,37 м., грубина — 0,02 м., шво цем'янки між ними — 0,065 — 0,07 м.

Горішню дошку гробниці, що прикривала її, розламано на декілька частин і вагою землі та цеглин, навалених зверху, продушено всередину. До цього — в головній частині гробниці уламків віка не знайшлося. Дошка була, отже, неповна.

В горішній частині гробниці, в землі, що її заповнювала, лежав кістяк старої людини, на спині, з простягненими ногами й зігнутими в ліктях руками, долоні яких складено на грудній клітці. Кістки лівої ноги, починаючи від ступні до крижових кісток включно, розміщено було вище од правої частини. Таке положення справляло враження, ніби-то кістяк зрушено скоро після того, як небіжчика поховано. Але порядок кісток не порушено. Тому треба гадати, що зсув стався тоді, коли тканини, в яких небіжчика поховано, були ще цілі і підчас зрушення, отже зберегали послідовність кісток, а не тоді, коли тканини вже втратили свою міць. Стан кісток кепський: кістки крижові, в'язків, рук, ребер, кістки ліктьові й гомілкові були занадто трухляві й розсипалися од найлегшого доторку. Завбільшки кістяк був дуже малий. Череп невеличкий. Дуже стерті зуби свідчать за те, що небіжчик була дуже стара людина. Несподівана знахідка в цьому похороні — дві шкуратяні підошви з закаблуками; їх було підбито залізними підковами й лежали вони на долонях рук на небіжчикових грудях. Підошва мала занадто вигадливу форму: частина її, що містилася під п'ятою, мала дуже вузеньку вирізку, а протилежна частина під пальцями була занадто поширена й мала трохи не круглу форму. По краях її проткнуто низку чималих дірочок для цвяхів. На самому кінці підошви з зовнішнього її боку вбито троє кованих залізних гвіздків з великими шапками.

Коло гомілки лівої ноги з унутрішнього її боку зберігся невеличкий шматок шкури, що тягся смугою від коліна до ступні. Це — решта небіжчикового обув'я. Підошви, що лежали окремо над небіжчиком, можливо потрапили сюди з свого звичайного місця — з ніг підчас грабунку. Отже, сказати запевно, що вони належали справді цьому небіжчикові, на підставі описуваного похорону не можна. Можливо, що підошва потрапила туди иншим шляхом — разом з шматками продушеної всередину горішньої дошки гробниці і, в такому разі, вони звичайно належать до пізнішого часу. Це раз-у-раз спадає дослідникові на думку, коли він оглядає дуже вигадливу форму підошви, що певною мірою наближається до підошви обув'я тієї небіжчиці, що лежала в склепі центральної нави Спаса (про неї див. далі). Остання, очевидячки, — пізнього часу й не раніша від XVI століття. Про неї — мова далі. Окрім того, підкова на закаблуку теж, як ми гадаємо, не свідчить про давні часи. А втім, що правда, час, коли з'явилися в українському побутові підківки, ще не з'ясовано.

Рис. 7. Східня частина впускного склепу в північній прибудові.

Рис. 8. Західня частина впускного склепу в північній прибудові.

Поверх кістяка й навкруги його знаходився тоненький прошарок м'якої коричнявої маси, від тієї тканини, що нею свого часу було вкрито небіжчика. Описаний похорон лежав у горішній частині гробниці і вже через це його не можна вважати тут за основний. Від дна гробниці він був заввишки — 0,32 м.

На самому дні гробниці під горішнім (вищеописаним) кістяком лежав другий, що проти попереднього був у значно гіршому стані. Його попсовано й зрушено з місця (табл. III, рис. 6).

Між першим і другим кістяками знаходився шар піску змішаний з дрібними камінцями, а над долішнім похованням прошарок виключно чистого піску, яким було засипано (коли — це вже питання инше) долішній кістяк. Завгрубшки це нашарування досягало 0,05 м. Під самим долішнім кістяком знаходився прошарок жорствй. Сам-же кістяк на всьому своїому протязі вкритий був тоненьким прошарком темно-коричнявої м'якої маси, яку залишити могла тільки зотліла тканина. В цьому прошаркові траплялося багато поодиноких і пучками тоненьких золотих скручених ниток. Усі спостереження над ними можна звести до таких міркувань: нитками прикрашено тканину, що тепер являє собою м'який коричнявий прошарок. Але з того факту, що опріч поодиноких розкиданих по всій коричнявій масі ниток більшість їх була скупчена в жмутки, в окремі групи, слід гадати, що ці золоті нитяні окраси були розкидані по тканині плямами, звичайно не в вигляді безформних купок, як бачимо тепер, а в якійсь орнаментальній системі чи то рослинній чи геометричній.

Отож небіжчик мав одяг з тканини, оздобленої нитками з щирого золота. Багато часу довелося витратити на те, щоб, усі можливості зваживши, пильно й ретельно перепустити через свої руки всю коричняву масу в надії, чи не пощастить встановити саму систему, як розміщено жмутки золотих ниток у колишній тканині, і, нарешті, вийняти звідти всі тонесенькі, иноді ледві помітні нитки. Але всі заходи в цьому напрямкові були даремні. Можливо, що коли-б кістяк не зрушено з місця, а разом з тим і одяг його залишився-б на місці, то такі спостереження мали-б і позитивні наслідки. Але, все було зсунуто з місця, переворушено.

Череп цього кістяка лежав на кістках плюсни, себ-то в протилежній частині гробниці, коло самого виходу через пробиту дірку. Кістки грудної клітки збиті, перемішані. Ножані кістки в колінній частині збиті з місця.

В тому місці, де мала бути голова, зроблено спеціяльного підголовника ретельно виконаного з рожевої (звичайного кольору) „цем'янки", в формі півкола в плані, з таким розрахунком, щоб дуговий обвід звернений був до короткої стінки гробниці й мав завгрубшки 0,07 м., а протилежна частина, що закінчувалася по хорді, мало не зливалася з поверхнею дна гробниці. Завширшки підголовник 0,15 м. Весь він мав форму мало не повного півкола (рис. 13).

У головній частині гробниці коло поперечної стінки її, коли її остаточно відчищено, виявлено, окрім земляної маси, заливку чи засипку — тепер важко сказати — масою, що мала всі зовнішні ознаки „цем'янки" великокнязівських часів, рожевої на колір. Маса йшла, починаючи з горішніх країв гробниці, аж до підголовника. Консистенція її тепер пухка, крихка, взагалі розсипчаста, отож сказати, що ця маса — решта заливки, яка підо впливом довгого часу

й ґрунтових умов розпалася, а не засипка, — не маємо певних підстав. Завгрубшки вона досягала від 0,03 до 0,05 м. Тією-ж масою скріплено й цегляну настилку, що виступала над гробницею від стінки прибудови похилою площиною й нависала на південну стінку гробниці, себ-то на самі краї гробниці врівень з горішніми краями плит серацитового лупака (або шиферу, як частіш його звуть). Горішні цеглини на рис. 6-му добре помітні.

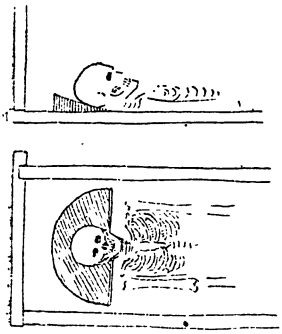

Рис. 13.

Гробниця мала такі розміри: завдовжки 1,775 м., завширшки 0,68 м. Розміри окремих плит: бічна довга плита — 1,78 м., а східня стінка, складена з цегляних плит, — 0,65 м. Коротка стінка дорівнювала 0,82 м. Довга плита завгрубшки 0,04 м. Коротка поперечна завгрубшки 0,06 м. Завглибшки гробниця 0,70 м., завширшки 0,65 м. Такі розміри грубини не випадкові: коротка стінка була грубша тому, що в край цієї короткої плити врізано було жолобок, щоб уставляти сюди кінець довгої плити. Жолобок мав форму прямокутного поглибленого рівчака завширшки 0,06 м., а завглибшки 0,04 м. З вищенаведених розмірів видко, що завдовжки сама гробниця коротша од своєї довгої бічної стінки, тому що довгу плиту вставлено в жолобок короткої (рис. 14).

Крім продушеного віка гробниці, що до того не мала й усіх своїх шматків, у східній короткій стінці її виламано велику дірку в правому горішньому куткові плити. Проломина ця мала характер швидше вирубаної, як відбитої, характер такої дірки, над якою треба чимало попрацювати, а не дірки зробленої нашвидку. Дірка виразно свідчить про давній грабунок.

Технічно зроблено плити добре. Їх ретельно оброблено, досконало припасовано одну до одної. Спідня плита мала в центральній своїй частині круглу заглибину діяметром близько 0,20 м. і завглибшки коло 0,002 м. з однією центральною та п'ятьма бічними дірками, правильно розміщеними навкруги центральної. Всі вони просвердлені крізь товщу дошки (табл. VIII, рис. 15). Такі дірки роблено в кам'яних гробницях на те, щоб крізь їх витікала рідина, коли труп розкладатиметься. Відомі вони і в инших гробницях давніх великокнязівських часів (наприклад, у гробниці знайденій біля Десятинної церкви, яку вийнято з землі й передано до Історичного (тепер ім. Шевченка) музею у Київі 1919 року).

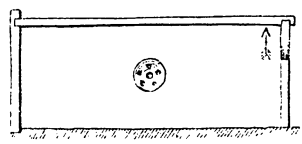

Рис. 14.

В західньому напрямкові від гробниці, нижче од основи, в масі, що складалася з землі та різного будівельного грузу, знайдено великі шматки цеглин та великокнязівської цем'янки, що скипілася од великого вогню. Тут-таки знайдено решту в формі шматків сірої цементоподібної маси з уставленими в цю масу кубиками напівстопленої вогнем мозаїки.

Поруч з описаною гробницею, в східньому від неї напрямкові лежав кістяк, на глибині 1,60 м. від сучасної поверхні. Лежав він на спині, головою на північ-захід біля найдальшої північно-східньої пілястри, трохи зігнувшись

Рис. 9. Підмурки пилястрів південно-західнього кутка північної прибудови.

Рис. 12. Продовження стінки північної прибудови на захід.

на лівий бік, так що середня частина тулуба, крижові кістки підходили до самого мурування пілястри (табл. III, рис. 6), голова-ж значно віддалялася від стінки будівлі. Під цим кістяком знайдено рештки зотлілого дерева, а так само залізні цвяхи. І те й друге свідчить про колишню дерев'яну труну, де небіжчика поховано. Саму-ж гробницю поставлено на великі камені, що лежали окремо біля стін прибудови.

Окрім цього кістяка знайдено чимало инших кістяків на різних глибинах і в різних напрямках навкруги вівтарного півкружжя прибудови. Але-ж про них докладніш тут не говоритиму. Всі вони не мали при собі жадних речей окрім (у різних випадках) мідяних хрестиків дуже поржавілих. При деяких спостережено рештки гробовищ. Всі ці похорони належали звичайно християнам і до того-ж пізніх часів.

Але, цікаве запитання, коли найпізніше ховали тут небіжчиків, а разом з цим, коли зникла прибудова — залишається нерозвязане. Жадних даних до цього зазначені похорони не дали. Одне і, здається, єдине, що можна тут сказати, це те, що всі кістяки дуже недобре збереглися. Отже треба гадати, вони довгий час перебували в землі. Але коли згадати, що взагалі в піщаному ґрунті кістки зберегаються значно гірше як у звичайному, то й це явище тільки деякою мірою відповість на наше запитання. Отже, гадаю, що кістки пролежали в землі не одну сотню років, будь-що-будь не менше як триста. Але, повторюю, особливої певности в цих гадках шукати не можна.

Гробниця (саркофаг), що відкрили ми біля північної стінки північної прибудови до Собору, ні своїми формами, ні матеріялом не є щось нове або несподіване. Це звичайний тип гробниць, де ховали видатних осіб великокнязівської доби української історії. Нам невідомі приклади пізнішого часу, де-б такі гробниці мали місце, тому припускаємо гадку, що подібні гробниці перестають існувати наприкінці великокнязівських часів.

Немає жадних фактичних підстав висловити свої міркування що-до особи похованої в відкритій гробниці. Та, вважаючи на те, що гробниця — коштовна, одіж багато виткана щиро-золотими нитками, а так само й на те, що голову небіжчиці переміщено з її місця до проломини, де її, очевидячки, й пограбовано (отже на ній були матеріяльно цінні речі), — треба гадати, що похорон належав заможній особі і я сказав-би, що не з князівської родини, для якої було влаштовано спеціяльне приміщення, — вищезазначена прибудова до Собору, коли-б була певність, що тільки в цьому приміщенні ховали членів князівської родини. Отже-ж таку певність в деякій мірі, знищує одна з літописних звісток. Правду кажучи, звістка, що на неї я хочу покликатися, не така вже рішуча й виразна, — її можна тлумачити по-різному, але-ж вона є і на те доводиться вважати. Маю на увазі повідомлення про смерть і похорон р. 1078 забитого в Заволоччі князя Гліба Святославича, похованого дослівно „в Черниговѣ за Спасом", себ-то по-за межами Собору [6]).

---

[6]) В лѣ. $\overset{т}{\text{S}}$. Ф. П S.... в се же лѣ оубьенъ бы Глѣбь Стославль сн$\overset{т}{\text{ъ}}$. в Заволочьи.... его же тѣло положено бы в Черниговѣ за Спсомъ мца іюля К Г. днь... Іпат. Літ., стор. 190 — 191. 2 вид. Археографічної Комісії. СПБ. 1908.

Про яку гробницю розповідає Я. Маркевич, що її відкрито біля Спаса, тепер важко щось певне сказати [7]). Ототожнювати-ж гробницю, що ми відкрили, з тією, про яку мова у Маркевича — неможливо вже через те, що він згадує похорон жіночий з дитиною. В нашій-же гробниці жадної дитини не було. По-друге, наша гробниця лежала in situ. Ніяких переносок вона не переживала [8]).

Повернімося до нової прибудови впущеної в давню великокнязівську. По-перше, що-до грубини стінок цієї впускної прибудови, складеної з червоної цегли. Південна стінка, що притуляється до північних мурів Собору, завгрубшки 0,80 м. До цієї стінки треба додати грубину арочки, що виступає з північного її боку і вся не ввіходить у товщу стінки, а залишається самостійна чималою своєю частиною, збільшуючи цим її грубину. Але вона не займає всієї площі стінки. Західня стінка завгрубшки 0,60 м. Північна стіна має нерівномірну грубину. Так, у західній частині вона досягає до 1,06—1,08 м., а в протилежній тільки до 0,96 м.

Цегла будівлі підчас відкриття була в кепському стані: не міцна, крихка, розсипчаста. Від цементу, що звязував цеглини, вони легко відокремлювалися і взагалі, ні цемент, ні цегла, ні сами по собі ні вкупі не були міцні.

В склепі нової будівлі, що його впущено в північну прибудову, лежали на піщаному ґрунтові-долівці дві групи похоронів: ліворуч від східців біля північної стінки склепу і проти входу, біля східньої стінки (поперечної), окрім замурованого аркосолія в південній стінці склепу.

Біля північної стінки стояло, очевидячки, дві гробниці, що займали місце від найдальшого північно-східнього кутка з основою стовпа і до пілона, що обмежував східці завбільшки з сходу на захід — 2,13 м. і в поперечному напрямкові — 1,24 м. Вони були дуже поруйновані і не дали можливости уявити за обрядом поховання, що це за похорон: все було поперекидувано, перемотлошено. Кістки неповного кістяка, шматки дерева від гробовища, решта тканини протканої золотими та срібними нитками, шматки стьожок, брузументу, тоненькі кручені нитки від спорохнявілих мережив, якими звичайно обшивають ризи. На місці грудної клітки кістяка (незрозуміло — яким чином) залишився срібний позолочуваний хрест з вигравіруваними зображеннями й ланцюжком при ньому (табл. IX, рис. 16 та 17). (Про хрест мова далі). Поруч лежав менший хрестик, під круглою тканиною, з рештою металевої круглої бляшки з обламаним унизу кінцем. Тут-же знайдено шматочки брузументів з різним рисунком та обля-

---

[7]) „Въ Черниговѣ, когда у церкви Спаса ломали излишніе притворы, то нашли при основаніи стѣны гробницу, въ коей лежала женщина въ богатомъ уборѣ и при ней дитя. Архіерей Феофилъ (1770 — 1788) велѣлъ опустить гробъ ниже"... „Записки о Малороссіи, ея жителяхъ и произведеніяхъ (1798) Якова Михайловича Маркевича". „Кіевская Старина". 1894 г. Декабрь, стор. 375.

[8]) Про матеріял — шифер, з якого виконано гробницю, та місце його походження, звідки його привозили до Київа і звичайно до Чернігова див. „Оссовскій. Откуда привозился красный шиферъ, встрѣчаемый какъ въ древнихъ храмахъ, такъ и въ другихъ памятникахъ Кіева". „Труды III Археологич. Съѣзда (въ Кіевѣ) т. II", стор. 159—164.

Рис. 10. Північна прибудова до Спаса. Вигляд зі сходу.

Рис. 11. Північна прибудова до Спаса. Знімок з даху.

Рис. 15. Середня частина саркофагу і дно його.

мівки — смуги різноманітних матеріялів, а так само дві частини прорізної срібної застібки. На підставі різних спостережень можна гадати, що тут поховано духовних осіб, здається двох.

Друга група похоронів, що містилася біля східньої стінки будови, проте просто входу з східців мала ті-ж характерні ознаки грабунку. Кістки були розкидані. Весь похорон попсовано ще дужче як попередній.

У правій від входу стінці, себ-то в південній, замуровано нішу, або аркосолій. Зовнішні ознаки такого аркосолія було добре помітно на самій стінці, в вигляді аркового склепіння виведеного в стіні тією-ж цеглою (рис. 18) і виступом, який робила стінка з арочкою від загальної стіни будівлі в середину її (на 0,40 м.), а так само прямокутним віконцем, зробленим у стіні з арочкою.

Арочка мала так звану лучкову форму, себ-то була дуже низенька, припадиста й складалася з двацятьох вісьмох цеглин, поставлених руба сторч до глядача (рис. 18). Своїми п'ятами арочка спиралася на стовпчики з цеглин покладених плескувато, мурованих у стінку довгим боком до глядача. Віддалення між п'ятами арки — 2,20 м.

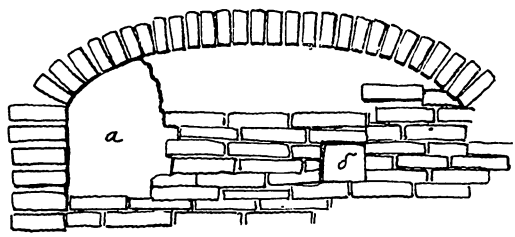

Рис. 18.

Не в центрі, а трохи праворуч у закладеній під арочкою стінці залишено було прямокутне віконце завдовжки 0,25 м., а завширшки 0,24 м. Його віддалення від лівого опірного стовпчика — 1,42 м. і від горішньої крапки арки — 0,44 м. (рис. 18, б). Просторінь під арочкою закладено цеглою покладеною плескувато в поземному напрямкові, довгим боком до глядача, тому між самою арочкою і цеглинами траплялися щілини. Від найвищої точки арочки до основи стінки — 1,20 м.

Вийнявши груз з будівлі й відчистивши стінку з аркосолієм, виявлено, що дірку було пробито в лівій частині, коло самісінького опірного стовпчика (рис. 18, а). Зроблено таке „вікно", що крізь нього можна було пролізти, заввишки воно мало 0,65 м. Отож, грабування організовано було добре: все, що мало характер похорону, „обслідувано".

Поширивши трохи пробиту дірку й вичистивши засип, що заповняв склепик-аркосолій, ми впевнилися в „сумлінності" грабіжників. У засипі зустрінуто кістки, шматки дощок від гробовищ, декілька залізних скаб, уривки брузументу з різною орнаментацією. Між иншим тут-же в засипі знайдено два уламки мармуру з синюватими прожилками, що вкупі з иншими шматками мармуру, знайденими підчас дослідів у північній прибудові, становить чималу їх кількість. Очевидячки, біля Спаса було виробництво з мармуру.

РЕЧІ ЗНАЙДЕНІ В ПІВНІЧНІЙ ПРИБУДОВІ ТА В АРКОСОЛІЇ.

І. Срібний позолочуваний хрест (рис. 16—17), з вигравіруваними зображеннями на обох боках і ланцюжком до нього. Складається з трьох окремих частин: двох платівчастих хрестів — горішнього та спіднього й невисокої платівки-смужки, що обходить хрест по краях і прилютована на ребро до

обох платівок як з'єднувальний між ними елемент, так що між двома платівчатими хрестами (горішнім і спіднім) утворюється невеличка порожнявина. В деяких місцях на виступних кінцях хреста його скріплено гвіздками.

Хрест має звичайну форму трьох коротких і четвертого довгого рукавів з трьохчастковими півкруглими кінцями. І горішню і спідню його поверхні прикрашено вигравіруваними зображеннями святих, що досконало й зграбно виведені тонкою лінією, одними контурними рисами, сливе без так званого „тушування", без відтінків, опріч невеликих рисок на руках, на тканині Спасителя та на горбочку під Розп'яттям.

На горішній частині хреста зображено посередині Розп'яття Спасителя на хресті простої форми (рис. 16), з набитою вгорі на кілочок дощечкою для звичайного напису: „ІНЦІ". На бічних рукавах хреста в колах зображено Божу Матір, з одного боку та Івана Предтечу — з другого з відповідними ініціялами. Над зображенням Розп'яття вигравірувано в медальйоні яйцюватої форми Господа Саваота, та Святого Духа в образі голуба. Внизу під Розп'яттям — звичайне зображення гори Голготи.

На зворотній частині хреста зображено, в середній частині Б. М. в типі Оранти (рис. 17), а на самих кінцях рукавів, у колах зверху: мітрополіт Петро („Петру"); ліворуч від глядача: мітрополіт Олексій („Алеѯѣ"); праворуч: мітрополіт Йона („І0..."); а внизу — мітрополіт Пилип („Θилипъ"). Виображено, отже, великих духовних осіб, що належать до сонму святих. До того-ж таких осіб, більшість яких стосується до української землі. Першим вигравірувано зображення мітрополіта Київського Петра (першого мітрополіта, що почав жити на Москві) (1308—1327). Другим — Олексія, наступника Теогноста мітрополіта Київського), сина чернігівського боярина Федора Бяконта (висвячений на мітрополіта р. 1354—1378). Третім — Іону мітрополіта Київського (висвячений р. 1437, † 1461). Що-до четвертого зображення мусимо зазначити, що його портретні особливості не говорять на користь гадці про мітрополіта Пилипа II-го з роду Количевих (1566, † 1569). Окрім того, з загального характеру роботи судячи, з стилю зображень, хрест не може бути роботою пізнішою од XVII стол. — про це далі, — а тимчасом мітрополіта Пилипа II-го, що задушив його Малюта Скуратов, канонізовано, приєднавши до перших трьох святителів, тільки в 1875 році [9]). Це саме для перших трьох святителів зроблено на Соборі 1547 року [10]) Чи не можна в цьому четвертому зображенню вбачати мітрополіта Пилипа I-го (1464—1473 р. [11]). Висловлюючи думку про Пилипа I-го, ми не маємо наміру рішуче її обстоювати.

---

[9]) Полный мѣсяцесловъ Востока, т. II. Святой Востокъ. Д. Б. Архіепископа Сергія. Изд. второе. Владиміръ 1901, стор. 309. Так само: Архимандритъ Леонидъ: „Святая Русь или свѣдѣнія о всѣхъ святыхъ и подвижникахъ благочестія на Руси (до XVIII вѣка) обще и мѣстно чтимыхъ.. Изданіе гр. С. Д. Шереметева, СПБ. 1891". Об-ва Любителей Древней Письменности", стор. 134, ч. 524.

[10]) Арх. Леонидъ „Святая Русь"... стор. 132, ч. 619. Також стор. 130, ч. 515.

[11]) П. С. Р. Л., т. VIII (Продолженіе лѣтописи по Воскресенскому списку). СПБ. 1859, стор. 177.

А також „Голубинскій. Исторія русской церкви, т. II. Первая половина тоже. Изд. „Имп. О-ва Ист. и Др. Рос.". М. 1900, стор. 572—548.

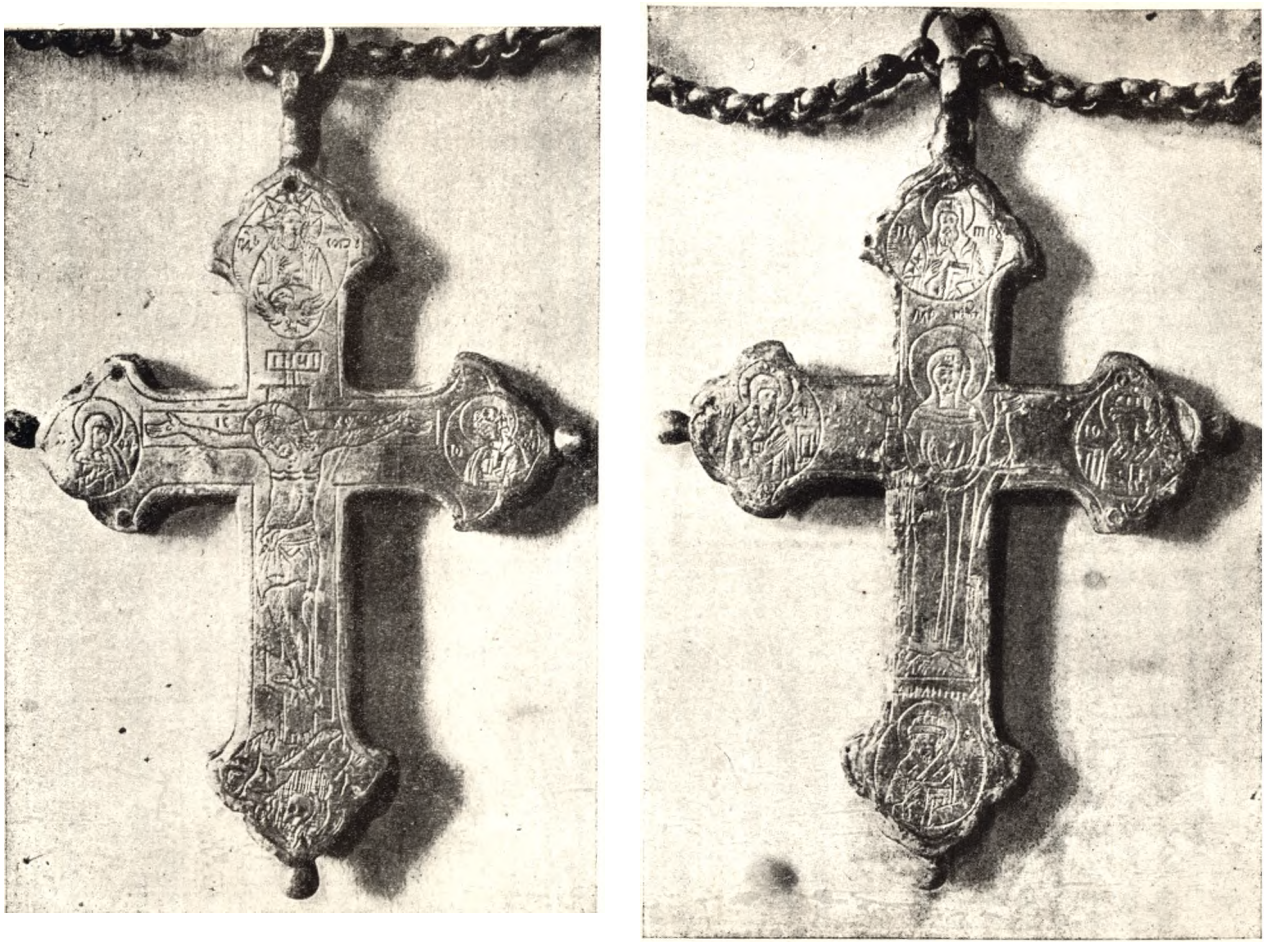

Рис. 16 і 17. Срібний хрест—лицевий і зворотний бік. Побільшений знимок.

Відоме на Україні з перших часів прийняття християнства зображення Б. М. в типі жінки, що молиться, знявши руки, під назвою „Оранти", — виконано в формах витриманих і простих, в гарних ушляхетнених пропорціях.

Хрест міг належати тільки духовній особі похованій у склепі.

Своєю формою, досить удосконаленою, з виразно закінченими трьохчастковими рукавами, технікою виключно тонкою й певною, стилем зображень, хрест може належати XVI століттю і ледві чи самому початкові XVII-го. Коли-ж прийняти зображення Пилипа за Пилипа II-го з роду Количевих (1566, † 1569), то в такому разі навряд чи вважатимемо за можливе віднести хреста до зазначеного часу. Він має бути пізніший. Отже форми зображень, їх рисунок і техніка виконання не дозволяють віднести хреста до пізніших часів. Хрест зберігся добре. Срібний визолочений ланцюжок має на собі всі сліди роботи досконалого майстра. На кінцях рукавів хреста виступають кулясті головки шрубочок, що скріплюють обидві половинки хреста — горішню й спідню.

Надзвичайно близьку роботу на металі і в розумінні форм і рисунку, а головне стилем, так само як і технічного виконання, до нашого хреста знаємо на металевих кружальцях „дробницахъ" з вигравіруваними зображеннями святих, набитими на оклад Євангелії 1393 р., яка переховується в Троїцько-Сергіївській лаврі [12]).

Розміри хреста: заввишки 0,92 м., завширшки 0,065 м. На рис. 16 та 17 знімок даємо побільшений, щоб виразніш можна було бачити різьбу на зображеннях.

II. Срібний визолочений хрестик з трьохчастковими півкруглими поширеннями на кінцях. Коло долішнього довшого рукава, замість третього півкруглого поширення виступає вниз гранчаста куля, що закінчується ґвинтом, тепер одламаним, завдовжки близько 0,02 м. Останній проходить крізь кружальце з шерстяної тканини. Кружальце має коло 0,04 м. у діяметрі, а поверх хреста накладено друге кружальце, що обведене по краю двома крученими мотузочками. Призначення кружалець з тканини: трохи чи не буде це решта колуватого капшучка, де переховувався хрест. Останнього зроблено з товстої густо золоченої платівки. На одному боці на кінцевих трьохчасткових поширеннях вигравірувано проміння, що виходить з хмари зверху, а з боків — звичайні: „ІС—ХС". Внизу — голова Адама і відповідні літери „ГА" (голова Адама). На звороті хреста вгорі, під трьохкутником, що має визначати троїчність, напис: „ꙮ ѳѥѻѻѣ", а в бічних — „НИ — КА". Внизу: „РБ". Робота хреста — звичайна, далека від удосконаленої техніки попереднього.

III. Намисто з бурштину: намистинок двацять одна. Величина й форма його різні: а) кулясті форми з дрібними гранями по поверхні. Деякі з них сплющено в напрямку дірки, інші, навпаки, витягнуто в тому-ж напрямкові. Вони двох розмірів, найбільших діяметр досягає 0,015 м. б) куляста маленька,

---

[12]) Виображення їх, між иншими, у книзі Д. Ровінського „Русскія народныя картинки... посмертный трудъ... подъ наблюденіемъ Н. П. Собко, т. I, СПБ. 1900", стовп. 39—40.

одна; в) одна кругла вальцювата з дуже заокругленими ребрами на коротких кінцях; г) барильцюваті, продовгасті, гранчасті на багато дрібних чотирикутних (ромбічних) гранів, вони різної величини (16 штук); найбільша довжина їх — 0, 015 м. Бурштин прозорий, жовтогарячий, чистий; кольором усі намистинки одноманітні. З аркосолія, що знаходився в північній прибудові.

Намистини ці — тільки решта, очевидячки, багатого намиста, пограбованого разом з иншими речами.

IV. Шматок шовкової тканини (трикутної форми) — один з багатьох, що найкраще зберігся. Шовкову тканину проткано мідяними визолоченими нитками. По малиновому полю виткано багаті формами листя та квіти; гарна їх композиція заповнює геть-чисто всі місця, так що малинового тла залишається лиш скількись плям. У яку загальну композицію ввіходили ці окраси, не можемо сказати на підставі тих невеличких частин тканини, котрі маємо. Угадати „рапорт“ неможливо. Листя та квіти — жовті, технічно виконані так, що поруч з ниткою жовтою шовковою йде нитка металева, потім знов жовта. На зворотному боці той самий малюнок, але не жовтий, а червоний.

V. Сім залізних грубих скаб з платівок завширшки 0,04 м.; їми скріплювано гробницю.

VI. Чотири легенько зігнутих скабки з заліза, з'єднаних одна з одною шарнірами. Завширшки скаби 0,02 м. Завгрубшки 0,005 м. Завдовжки кожна скаба 0,25 м. Переламана на дві частині. На кінці однієї з скаб зроблено чотирикутну дірку. Гадаючи з тієї кругової, по якій зігнуто скаби, вони могли бути за каркас для пояса — вериг (рис. 19). Але ми не запевняємо, що цей наш здогад певний.

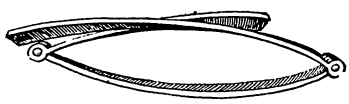

Рис. 19.

VII. Уламок глиняної кахлі политої жовтою поливою з коричнявим орнаментом. Глину, що з неї зроблено кахлю, дуже гарно відмулено і тонко вимішано, без грудочок та зерен. З обох боків — горішнього й спіднього кахля має червонувато-„палевый“ колір, між якими є прошарок сірого. Всі три прошарки завгрубшки здебільша однакові. Спідню частину де-не-де гладенько зчищено, можливо ножем чи лопаткою. Маса, що з неї зроблено кахлю, рівна й одноманітна, але має в собі багато піску — зернят однакових завбільшки. Лицьова поверхня — рівна, гладенька. Її вкриває тонке нашарування жовтої поливи. Грубина нашарування поливи залежить од поверхні, на яку її налито: то йде тонким нашаруванням, то значно грубшим, там, де поверхня поглиблюється. Але, у всякому разі, грубина поливи дуже невелика. По жовтій поливі покладено окраси коричнявою фарбою: смужечка оточує плитку-кахлю по краю. Потім такою смужечкою зроблено недбайливий малюнок кілець, що перетинаються одне з одним; до них додано ще спіралі з тонкої виткої ниточки. Виготовлення маси для кахлі, очевидячки, турбувало майстра, бо вона визначається всіма якостями гарної цеглини: полива на ній не відлущується й коефіцієнт поширення маси дорівнює поширенню поливи. Збереглася чверть кахлі з обламаним кутком. Знайдено її між „грузом“, що запорожнював північну прибудову.

ПІВДЕННА ПРИБУДОВА.

Біля південних мурів Собору, в східній їх половині, після того як відчищено поверхневе гумусове нашарування землі, що складалося з шматків цегли, уламків тинку й різного будівельного сміття недавнього здебільша походження, почали виявлятися фундаменти прибудови до Собору, очевидячки тієї, про яку подають нам відомості в літературі різні автори й яку відкрив був р. 1863 архієпіскоп Чернігівський Філарет [13]).

По відкритті цих фундаментів стає зрозумілим і повідомлення Шафонського про те, що Собор мав: „съ наружья придѣланы два придѣлы: съ правой Трехъ Святителей, а съ лѣвой Покрова Богородицы; нынѣ они отломаны“ [14]), опріч чотирьох престолів: трьох унизу Собору й четвертого на хорах.

На самому початку роботи, з-під поверхневого нашарування землі показалися окремі цеглини невідомої будівлі, що лежали вище од инших її частин. Далі з'явилися цеглини, що лежали поспіль і являли собою ясно окреслені форми невеличкої прибудови, яка своїми зовнішніми формами та розмірами близько відповідала північній прибудові. Це було чотирикутне приміщення з півкруглою абсидою з східнього боку. З усіх зовнішніх ознак таке приміщення відповідало маленькій церковці, або капличці, як і північна прибудова.

Загальне враження від плану цієї будівлі чимало порушує труба від парового огріття. Ця труба проходила через усю будівлю навскоси з південного сходу на північний захід. Щоб прокласти цю трубу (від казана розміщеного в південно-східньому куткові цвинтара до Собору), викопано рова, проламавши непотрібно широку дірку в стіні колишньої абсиди прибудови, зламавши мало не всю стінку середньої перетинки між вівтарною частиною та серединою церкви й знищивши трохи не до краю північну стіну прибудови. (табл. V, рис. 20). Через таку руйнацію не легко було виявити цілком певно деякі окремі конструктивні деталі нашої прибудови.

Відчистивши від землі всі підмурки цього приміщення, що збереглися від попередніх руйнацій, виявлено: 1) що півкруглу абсиду відокремлює від середнього чотирикутного приміщення грубенька поперечна стінка (рис. 20, В);

---

[13]) „Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи. Кн. пятая... Черниговъ 1874“, стор. 32.

На підставі Філаретових даних ціла низка авторів, що писали про Чернігівського Спаса, згадують у своїх працях про ці фундаменти.

Иловайскій, Д. „Исторія Россіи, т. I, друге видання, 1906 р., стор. 278—280, а також у своїй статті: „Древній Черниговъ“, в журн. „Древняя и Новая Россія“, 1877, ч. 3, стор. 249—255.

Павлиновъ, А. М. „Архитектура въ Россіи. Домонгольскій періодъ“. „Вѣстникъ Изящныхъ Искусствъ“, т. VI (1888 г.) Вып. 1, стор. 48 і потім: у своїй „Исторіи Русской Архитектуры“ М. 1894, стор. 6—14.

Ефимовъ, А. „Черниговскіе Каѳедральные Соборы... первый выпускъ“ Черниговъ 1908, стор. 22.

„Картины Церковной жизни Черниговской Епархіи изъ IX вѣковой ея исторіи“ Кіевъ 1911 г., стор. 8 і в багатьох инших.

[14]) „Афанасій Шафонскій. Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніе. Издалъ М. Судіенко. Кіевъ 1851“, т. II, стор. 275.

2) що ця стінка тепер заввишки така сама, як і зовнішні підмурки будівлі; 3) що загальна довжина внутрішнього приміщення абсиди з чотирикутним приміщенням 7,25 м. Окремо-ж довжина чотирикутного приміщення 4,15 м. Причому, завгрубшки поперечна стінка 1,33 м. А від найдальшої точки надвірньої поверхні абсиди до поперечної стінки 1,97 м.; 4) на надвірній поверхні південної стіни є решткн пілястри (табл. X, рис. 20, Ж), а це визначає, що поперечну стінку збудовано одночасно з самою стінкою, себ-то всі ці частини одночасові, не вважаючи на таку „органічну" незвязаність цих двох стінок (поперечну стінку збудовано в притул до південної).

Матеріял і загальні технічні особливості мурування прибудови в деякій мірі відповідають подібній-же що-до форми північній будівлі, тоб-то: ряд каменя „дикаря" чергується з грубим прошарком „цем'янки" і далі йде ряд цеглин. Таке чергування знов повторюється.

Але мурування в цій прибудові, в деяких її частинах має характерні ознаки недбайливого виконання. Далі — не менше характерні ознаки неначе перебудування та добудування. Так: а) поперечну стінку в середині прибудови (табл. X, рис. 20, В) складено з окремих обтісків та уламків каменя „дикаря", без будь-яких додатків до них цеглин і з чималою домішкою того елементу, що скріплює цей матеріял, — розчину; б) горішні частини підмурків добудовано мало не на всьому протязі відкритих частин цеглою зовсім иншого формату й розмірів ніж цегла Спаса. Розмір її той-же самий, що про нього ми вже казали, описуючи північну прибудову, себ-то близько 0,30 × 0,20 × 0,06 — 0,05 м. Можливо, що ця цегла є решта стін надбудованих на відкритих тепер підмурках; в) у південній частині абсидного підмурка (табл. X, рис. 20, Е) трапляються між камінням і ряди і окремі цеглини видимо різних часів: у рядах долішніх — червона груба цегла (дуже подібна до тієї, що звуть литовською) (табл. XII, рис. 23, а), а над ними цегла тонка, жовта (що наближається до цегли великокнязівських часів) (табл. XII, рис. 23, б).

Північною своєю стінкою прибудова щільно притулялася до південної стінки Спаса і в цій своїй частині стіна була в надто кепському стані — мало не цілком зруйнована; все — в вигляді безладних куп з будівельного матеріялу, що де-не-де переривається рештою мурування [15]).

В протилежній, західній, широкій стінці, очевидячки на колишній височині долівки прорублено в середній її частині поріг у формі врізаної, з середнього боку в товщу стінки вирізки (табл. X, рис. 20, Д; рис. 21, Д) завглибшки близько 0,20 м. (точні проміри неможливі через те, що стінка в поганому стані).

Поруч з поперечною стінкою, що відокремлює абсидне приміщення від чотирикутного й рівнобіжно їй, далі на захід виступає з південної стінки прибудови, всередину приміщення решта другої такої самої поперечної стінки складеної з подібного-ж матеріялу. Її знищено цілком, окрім невеличкої згаданої тут решткн (табл. X, рис. 20, Б).

---

[15]) Дивна річ, яким чином місцева Архівна Комісія, або окремі її члени, та місцеві археологи не звернули своєї уваги на роботи підчас прокладання труби від опалювання і не помітили, що руйнується важлива пам'ятка.

Рис. 20. Південна прибудова. Вигляд з даху.

На надвірньому боці південної стінки, як вже зазначено, є рештки пілястри (табл. X, рис. 20, Ж), але тільки першої з описаних поперечної стінки, насупроти-ж другої стінки жадних ознак пілястри немає. Тимчасом останній шматок колишньої стінки „органічно" звязано з південною стінкою, а не прибудовано в притул, як перший.

В південній стінці південної прибудови, зараз-же під гумусовим поверхневим покриттям, на глибині не більш од 0,35 м. показалася чотирикутна заглибина в товщі стіни. Це, так-би мовити, дно, або долівка невеличкого приміщення в стіні. Долівка ця збереглася цілком (табл. X, рис. 20, Г). На всіх чотирьох краях збереглися основи стінок, що височиною своєю досягали 0,065 м. в одному місці (ближче до західньої стінки) і щось із 0,10 м. — у східній частині. Це є, так-би мовити, тільки план того спорудження, що зникло разом з мурами. Розміри його такі: завдовжки 2,10 м. завширшки 0,90 м. (табл. XI, рис. 22). Віддалення цієї западини від кутка, де сполучаються західня й південна стінки дорівнює 0,10 м.

І дно і невеличкі рештки стінок цього приміщення дуже добре оброблено: поверхня чисто вигладжена, мало не вишліхтувана як готують поверхню до розмальовування, і обмазана білим тинком. На решті стінок, окрім того, залишилися невеликі, але виразно помітні сліди розмалювання, в вигляді червоної смуги, завширшки 0,04 написаної темперною фарбою. Що таке являла собою ця заглибина в стіні, не важко розгадати.

Перед нами дуже характерний випадок будівельного деталю особливого призначення. Це є так улюблена в владущих класах великокнязівських часів української історії „ніша", що являє собою безпосереднє продовження й пережиток давньохристіянських катакомбних Loculus і Arcosolium, так широко вживаних у різних давньохристіянських народів Сходу й Заходу як місця вічного спокою небіжчика. Наше замуроване приміщення в стіні храму, де переховувавсь прах небіжчика — видатної особи, близьке до катакомбних Loculus. Такі місця де ховали небіжчика, трапляються в мурах усіх храмів передмонгольської доби на Україні. Знаємо їх у Кирилівській церкві в Київі [16]), в Канівській церкві і в багатьох инших.

Звідки запозичило наше громадянство спосіб ховати своїх небіжчиків у стінах храмів та каплиць, не час і не місце докладно говорити, отже-ж навряд щоб із Царгороду, де такі „ніші" сливе не трапляються.

Стіна абсидного півкружжя в своїй південній половині збереглася до рівня сучасної наземної поверхні. Другий, протилежний їй кінець мало не цілком знищено. Поперечну перетинку технічно не з'єднано з зовнішніми мурами. Її поставлено в притул до них. Те, що підчас нашої праці приступне було для студій (зовнішня надвірня поверхня стінки та внутрішня, а так само її поверхня), дають таку картину технічних досягнень: зовнішні мури складено з різних матеріялів — каменя-дикаря, та різної цегли, що скріплені одне з одним звичайним розчином — „цем'янкою" рожевою на колір, та „цем'янкою" сірою.

[16]) И. Фундуклей, „Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ. К. 1847". Стор. 107, прим. 74. З посилкою на акт року 1609-го.

Під стіною на самому споді на звичайному тут піщаному ґрунті лежать великі й малі камені („дикарі") здебільша сірі на колір, а над ними нерівні поземі ряди чималих розмірів червоної цегли (табл. XII, рис. 23), що своєю грубиною мало не вдвоє перевищує тонку жовту цеглу з добре препарованого, вимішаного матеріялу (табл. XII, рис. 24, б). Обидва типи цеглин лежать у муруванні стін. Таку червону грубу й велику цеглу звичайно звикли зараховувати до Литовських часів української історії. Навпаки, цеглу тонку, жовту і теж велику знаємо в багатьох датованих будівлях великокнязівської доби.

Коли-ж ці мури складено?

Мусимо тут зазначити, що, щоб установити, звідки й коли повстало перше твердження про належність зазначених цеглин Литовській добі, не маємо досі абсолютно ніяких певних даних і досліди над цим матеріялом ще не тільки не пороблено, але й не розпочато. Тимчасом, і ту й другу цеглу покладено на розчин рожевого кольору дуже міцної консистенції. Навіть і та сіра „цем'янка", що трапляється в мурах, своєю міцністю не нагадує „цем'янку", яку знаємо в будівлях з червоною цеглою часів Литовських.

Перетинку, що відокремлює вівтарне півкружжя від решти приміщення, складено з самої жовтої тонкої цегли на міцному розчині звичайного рожевого кольору з домішкою червоних та білих цяток. Заввишки перетинка 1,25 м.

Можна було-б гадати, що стінки складено з різного матеріялу в пізні часи. Для цього правили залишки будівельного матеріялу від великокнязівських часів, до яких додано матеріял звичайний для тих часів, коли споруджувано прибудови, себ-то велику червону цеглу (литовські часи). Отже характер способів будувати, технічні особливості, наявність рожевого розчину і, гадаю, неможливість припускати залишки будівельного матеріялу від давніх часів, а так само міркування суто-історичні — не сприяють гадці про пізнє походження наших мурів. Вони можуть бути не одночасові з будівлею Спаса і так воно й є,—але все-таки збудовані за часів перед монгольською навалою.

З боку абсиди перетинка, що відокремлює середню частину від абсиди, мала вигляд недбало виконаної стінки: рівної площини немає: то виступає з стінки цегла, то вона заходить у глибину стінки, а замість цегли виступає розчин (табл. XII, рис. 24, в). Цегла лежить що-до поземої лінії дуже нерівно: то вище то нижче. Иноді окремі цеглини виступають одним рогом на двір, а другим заходять у глибину стінки. Цеглини часто закладено в стінку не цілими, а обламаними. Але всю стінку складено з одноманітних цеглин та шматків, так само як і скріплено її одноманітним розчином.

З каменю та цегли подібних до зазначених складено і південну стінку будови, так само як і стінку західню.

Про північну стінку можна тільки здогадуватися, що її було складено з того-ж матеріялу і в тій-же будівельній техніці, що й попередні: її так попсовано, що на всьому протязі стінки немає цілої частини, яка могла-б дати добре й певне уявління. Всю прибудову не було звязано з мурами Собору. Її збудовано в притик до нього, як і прибудову північну.

Нижче од глибини основ фундаментів у середній частині південної прибудови, а саме на глибині 1,65 м., на всій внутрішній площі читко й різко

Рис. 21. Західня й південна стінки південної прибудови

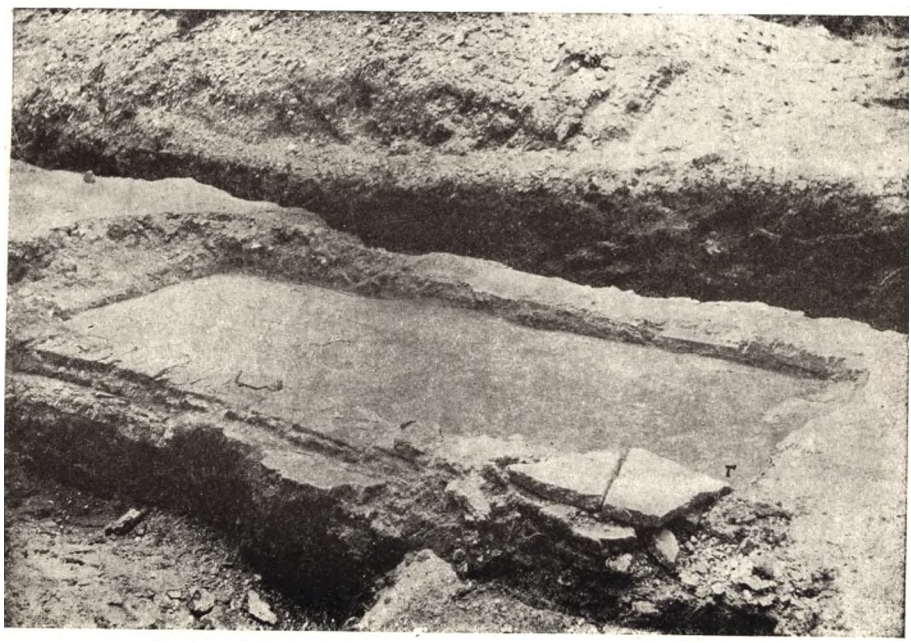

Рис. 22. Заснуванне „ниши“ в південні стінці південної прибудови.

визначалися темні плями — пісок пофарбований попелом на ясно-жовтому кольорі чистого піску. Їх відкрито під нашаруванням піску змішаного з попелом та вугіллям завгрубшки 0,15 м. Форма цих плям та їхнє розташування сами по собі вказують на їх походження. Це були, очевидячки, місця колишніх дерев'яних споруджень, що відбилися заглибинами в піскові, куди згодом насипувано темну попільну землю та рудий перегній від дерева (табл. XIII, рис. 25 та рис. 26). Смуги, що перехрещуються одна з одною (дві рівнобіжних) і що проходять через усю нашу будівлю з півночи на південь і одна в протилежному напрямкові — сліди од колод або стінок. Далі — окремі плями невеличкі завбільшки і круглих форм вказують на сторчові стояки. Ще далі — біля самої передвівтарної перетинки — невиразні своїми формами великі плями невідомого нам походження.

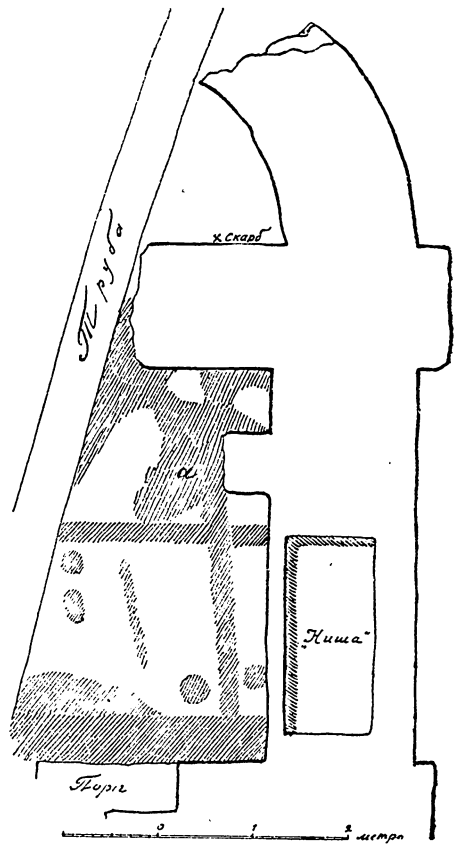

Рис. 26.

Всі ці темні плями — свідки колишніх дерев'яних пристосувань, але яких? Чи це є решта пристосувань, зроблених, споруджуючи прибудову, що її фундаменти ми відкрили? Чи, може, пристосувань для добудування Спаса? Чи, можливо, решта колишньої будівлі, що згоріла перед тим, як збудовано кам'яну? За останню гадку, здається, більше даних—попільні нашарування, що вкривали всі вищезазначені плями. На поданому рисунку всі форми плям зарисовано за обмірами (рис. 26). Пляма „а" визначалася своєю інтенсивною чорнотою, через густоту вугілля та попелу. Глибина цих плям різна, починаючи від 0,10 до 0,25 м.

Основу підмурка вівтарної абсиди, заввишки 1,35 м. покладено було на прошарок з маси, що складалася з попелу та вугілля, завгрубшки від 0,03 до 0,07 м. Цей попільний прошарок проходить по-під стінкою на двір у формі плями з нерівними краями, причому глибина його збільшується що ближче до надвірнього краю, в напрямку на південь-схід. З цього виходить, що центр цього нашарування лежить десь по-за межами нашої будівлі в зазначеному напрямкові, а під нашою будівлею — периферія його. В цьому попільному прошаркові зрідка траплялися кістки тварин та черепки різного керамічного посуду з добре вимішаної глини, тонкі, а на колір чорні та сірі. В деяких випадках траплялися вінчики того-ж посуду (рис. 27). Всі вони мали характерні ознаки слов'янського виробництва X—XII стол.

Рис. 27.

У південній частині вівтарного півкружжя, знадвору, зараз-же під кам'яним муруванням виявлено прошарок дрібненьких і тоненьких уламків малинового кольору серацитового лупака, що в археологічній літературі зветься шифером. Завгрубшки цей прошарок у деяких місцях досягав 0,03—04 м. Діяметр його досягав тільки 1 м. Ясна річ, такі дрібні уламки можуть залишатися тільки від роботи над плитами з серацитового лупака. Саму роботу, можливо, проваджено десь в иншому місці, а сюди викинуто рештки від виробництва. Можливе й инакше поясніння. Безпосередньо під цим прошарком починавсь той прошарок попелу та вуглин, що про нього була мова. Камінь — малиновий лупак, як ми гадаємо, по наших місцях уживано виключно за великокнязівської доби, отож попелище, виходить, утворилося раніш, од праць з лупака.

Біля передвівтарної перетинки, в середній частині прибудови, на глибині 0,50 м. знайдено цілу, невикористану цинову „пломбу" з тих, які звичайно вживалися для грамот під назвою вислих печаток. На ній жадних зображень не було, це — лиш підготова для печатки.

З східнього боку перетинки, на глибині 0,35 м. від її поверхні і в 0,45 м. від сучасної поверхні землі знайдено скарб речей жіночого вбрання. Він лежав, під самою стінкою і був захований в одній з заглибин, що утворилася через нерівну поверхню стінки (в місці, що відзначено на рис. 20, 21 і 24—X). Скарба, очевидячки, було вгорнуто в звичайну полотняну тканину. Лежав він за 0,75 м. від кутка, що утворивсь через стик вівтарного півкружжя з перетинкою.

Скарб складався з двох срібних вушних привісок, так званих „колтів", прикрашених черневими зображеннями фантастичних птахів, звичайних для цього виробництва форм і рисунку, а по краю низкою великих кульок; двох масивних срібних-же браслетів з різними орнаментальними черневими зображеннями; браслети складаються з двох частин на завісках; двох срібних сережок так званого Київського типу досить поширеного, з трьома срібними-ж намистинами на кожній сережці; цілої низки дрібних срібних півциліндриків теж звичайного типу й однієї монетної гривні Київського типу. Скарб добре зберігся. Виявили його ми особисто, докладно оглядаючи відкриті стінки за тих умов праці, що ми-ж-таки запровадили: копачі не мали права підчас роботи своєю лопатою доторкатися до стінок будівлі або взагалі до будь-яких цеглин, каменів. Ту-ж решту земляного засипу, що залишилася в заглибинах стіни, біля таких каменів знімав і зчищав дослідник особисто. Така обережність в археологічних дослідах архітектурних решток усім відома. Своєю невеличкою лопаточкою ми вичищали стінку, знімаючи грудки землі з різних і численних у цій частині ямок. З однієї з таких грудок цілком несподівано випали з заглибини речі й розсипалися по землі. Скарба буде докладно описано й видано далі. Належав він, як можна гадати на підставі форм, речей техніки й матеріялу, а так само композиції окрас та їх рисунку й взагалі всього стилю, — до кінця XII — початку XIII століть.

Біля південної стінки південної прибудови й самої вівтарної частини відкрито на глибині 1,50 м. пограбовану вже гробницю. Вона складалася

Рис. 23. Підмурки вівтарної частини південної прибудови.

Рис. 24. Куток абсидних підмурків південної прибудови.

з чималої червоної цегли й являла собою приміщення — склеп з коробовим перекриттям, одна п'ята якого опиралася на стінку щільно притулену до південної стінки прибудови, а друга на виведену рівнобіжно з нею стіну. Склепіння було провалено, стінки більше як на половину своєї височини розібраті. На дні склепу лежали два кістяки на спині, головами на захід; збереглися вони дуже недобре і до того-ж зрушені були з місця. Кістки південного кістяка були більші, другого-ж, що лежав біля північної стінки, — менші. Здається кістяки належали чоловічому й жіночому похованню. У першого кістяка на місці грудей лежало двацять три срібні ґудзики кулястої форми.

ПРИМІЩЕННЯ З ЗАХІДНЬОГО БОКУ ПІВДЕННОЇ ПРИБУДОВИ.

До південно-західнього кутка південної прибудови приставлено було неначе-б продовження південної стінки прибудови, що прямувала на захід. Ця стінка складалася в деяких місцях з двох рядів, а в деяких з трьох рядів цегли покладеної поверх колишнього кам'яного мурування скріпленого розчином. Далі, на захід, у тому-ж напрямкові траплялися поодинокі цеглини, камені, різний будівельний матеріял, а ще далі за ними решта стінки зробленої з цегли (табл. XIV, рис. 28, А), що тяглася аж до східньої стінки трьохабсидної прибудови, про яку мова буде далі. Тут мурування повертало під прямим кутом на захід і, щільно притулившися до східньої стінки трьохабсидної церковки, йшло аж до мурів Спаса (табл. XIV, рис. 28, Б).

Цю західню стінку, що стояла обік східньої вівтарної стінки трьохабсидної церковки, було зроблено з цеглин особливої форми й вигляду. Провадячи наші чернігівські досліди, ми досі на такі цеглини не натрапляли: цегла на колір була мало не біла, трохи жовтява. Форма її неправильна: один ріг гострий, другий — тупий. Розмір таких цеглин неправильний. Для прикладу наведу ті розміри цеглин, котрі перші трапилися з-поміж сили зроблених обмірів. Перша цеглина: завдовжки 0,31—32; завширшки 0,26—27 м.; завгрубшки 0,04 м. Друга цеглина: завдовжки 0,315; завширшки 0,27—0,263 м.; завгрубшки 0,04 м. В розламі цегла ніздрювата, дірчаста з домішкою великих і маленьких білих грудочок так неначе вапна. В масі її, окрім того, багато шматочків темно-коричнявих, подібних на залізну руду, завбільшки від найдрібніших з макову зернину до значно більших. Розчин, що скріплював це мурування, має рожевий відтінок, з домішкою великих шматочків товченої червоної на колір цегли, що певною мірою нагадував розчин великокнязівських часів. Але ця маса дуже крихка, розсипчаста, в протилежність так званій „цем'янці", себ-то розчинові великокнязівських часів. Своєю консистенцією й конструкцією наша маса дуже відмінна від розчину, що скріплює мури Спаса. Останній значно твердіший і консистенції цупкішої. В ньому не трапляється великих шматків вкраплінь. Завгрубшки прошарки описуваного розчину 0,035 м., себ-то він тонший як сама цеглина. Це спостереження свідчить, що цей спосіб будувати йде в розріз з будівельними підхідками великокнязівських часів, відомими нам у мурах Спаса і в инших спорудженнях. Там знаємо прошарки „цем'янки", що вдвоє, або втроє грубші за саму цеглину. Глибина,

на якій залягала зазначена стінка, дорівнює 1,50 м. Особливих підмурків вона не мала. Мурування покладено було просто на чистий пісковий ґрунт і самий фундамент був вузенький. Отож, мурування, треба гадати, не несло на собі великої ваги. Себ-то сама стінка, на ній не була висока. До стінки трьохабсидної церковки її прибудовано пізніше, в притик.

Південна стіна нашої будівлі мала трохи не подвійну грубину, рівняючи з стінкою західньою (пор. на рис. 28, А та Б). Вона складалася в поземому напрямкові — з чотирьох рядків цеглин вже зазначених розмірів і завгрубшки була 1,10 м.

Західню стінку змуровано з двох рядків цеглин покладених довжиною по довжині стінки і завгрубшки була вона 0,55 м. Така нерівномірність у грубині залежала од цілком зрозумілих практичних міркувань колишніх архітектів. Західня стінка описуваної будівлі підходила щільно до східньої стінки, очевидячки, і давнішого значно міцнішого спорудження — трьохабсидної церковки (рис. 28, В), що існувала вже під той час, як будовано нашу прибудову, отож нашій стінці треба було менше непохитности, стійкости в самій собі, тому що її підтримувала стінка другої будівлі.

У горішніх частинах одноабсидної прибудови, біля південних мурів Спаса і південної та західньої стінок будівлі невідомого призначення, що ми допіру описали, маємо одну техніку виробництва і один матеріял, а саме: поверх мурування з каменів та „цем'янки", що чергуються з цеглинами типовими для великокнязівських часів, — мурування, що за малим не підходило до сучасної нам поверхні, скрізь — хоч і не поспіль — траплялося мурування з цеглин тієї-ж техніки, розміру й характеру роботи, як і цеглини, котрі складають стінки вищезгаданої будови невідомого призначення.

Отож і цегляне мурування над одноабсидною прибудовою з каменю і стінки будови невідомого призначення можливо — одночасного походження, як можна гадати на підставі будівельного матеріялу й техніки його виконання.

Але не треба забувати й того, що й аркосолій у стіні південної прибудови, у нас вже описаний, біля самої своєї основи має такі-ж цеглини, вмуровані в елемент, що з'єднує, — розчин. Отже-ж можна міркувати так. Давню будівлю, що за основу її правили підмурки, що ми відкрили, зруйновано. Від неї залишилися тільки частини — підмурки, що лежали нижче за сучасну поверхню. На цій, так-би мовити, базі, згодом надбудовано приміщення з иншого матеріялу, що не тільки формами своїми, але й подробицями нагадувало попередню будівлю що-до планових особливостів. Тоді-ж до цієї будівлі добудовано з західнього її боку і те приміщення, одна з стінок якого так щільно притуляється до східньої стінки трьохабсидної церковки і яке ми звемо в цій роботі приміщенням невідомого призначення.

Так міркувати було-б дуже спокусливо. Але-ж тут повстає невеличка перешкода. Річ у тому, що цеглинами того-ж ґатунку й матеріялу, тієї-ж форми й розмірів вимурувано і частини східньої стінки трьохабсидної церковки, де ми знайшли декоративне розмалювання (табл. XIV, рис. 28), про що буде далі.

Рис. 25. Сліди плана колишньої будівлі під південною прибудовою.

Рис. 29 Вигляд вівтарних абсид „церковки“ з півдня.

Отож довелося-б припустити, що зруйновано не тільки одноабсидну південну прибудову, а й трьохабсидну церковку, до того-ж зруйновано до щенту, до фундаменту, чисто, гладко і вже аж тоді почато її надбудовувати, в тих самих формах, цеглою описаного зразка.

Коли це могло бути?

Уважати, що будівлю з характерними ознаками техніки великокнязівських часів зруйновано перед монгольською навалою немає жадних підстав. Якщо-ж зруйновано її вже за монгольських часів, то коли-б цю руйнацію можна було полагодити? Даних про це не маємо. Відомі-ж нам історичні факти про можливість поданих припущень нічого не говорять. Гадаю, що ніяких руйнацій і не було — будівля одночасова.

У питанні про те, коли збудовано вищезазначені прибудови до Спаса, ясне поки що одне — що ми маємо справді дві різні техніки, два способи будувати, два типи матеріялів. З тих даних, що є в самій техніці мурування, в цеглинах і в сполучному матеріялі-розчині здається можна вважати, що зміна могла відбутися підчас самого будування, цеглини червоні грубі й цеглини тонкі жовті, які лежать поруч у вівтарній стінці південної прибудови, існували одночасно. Таке міркування почасти підтримується тим фактом, що в стіні абсиди біля самої перетинки вкладено червоні грубі цеглини (поки що невідомого нам часу) внизу, а жовті тонкі звичайні в великокнязівській техніці — згори над ними. Таке поєднання могло-б утворитися тільки тоді, як-би будівлю споруджувано або за давніх часів, коли існували разом жовтокольорова цегла й червона, або коли-б, виробляючи червону цеглу, користувалися й давніми матеріялами, що випадком трапилися будівникам. Остання гадка навряд чи припустима. Обидва ґатунки цегли укладено поруч з кам'яними блоками на типовій для великокнязівських часів цем'янці.

Між стінкою, що сполучає трьохабсидну церковку з південною прибудовою й „тамбуром", поставленим р. 1818 біля південних дверей Спаса, жадних решток мурування не знайдено. Коли воно й було, то його могли знищити, будуючи „тамбура", що займав чималу частину зазначеного місця. Гадаю, що під сучасним кам'яним „тамбуром" залишаються рештки старовинного мурування. Для такого здогаду є підстави: біля західньої стінки прибудови, зараз-же за східньою стінкою трьохабсидної церковки починається цегляне мурування невідомого призначення й дуже невиразної форми, про яке сказати що-небудь певне не маю жадної змоги. Але-ж ясно, що тут рештки давнього мурування і воно тягнеться на схід під „тамбур". Можливо, що це — рештки стінки, рівнобіжної тій грубій (1,50 м.), що відкрили ми з півдня.

ТРЬОХАБСИДНА ЦЕРКОВКА[17]).

На схід та південь від південно-західньої (нової) башти „Спаса" навколо неї відкрито рештки колишньої трьохабсидної будови дуже невеличкої, але

[17]) Так зватиму ту міньятюрну будівлю, що відкрили ми біля південної башти Спаса з трьома абсидами, умовно.

з дивовижно масивними основами під стіни, які вже не існують і остільки-ж масивними стінами.

Невеличкі розміри цього храмика або каплички-хрещальні дали нам підставу для вищезазначеної назви — „церковка", дарма що фундаменти її надзвичайно масивні й, очевидячки, призначені були витримувати чималу вагу стін.

Відкрито з цієї будівлі такі, що збереглися, її частини: 1) східню стіну з вівтарними абсидами „вирізаними" в самій стіні (табл. XIV, рис. 28); 2) всю південну стіну (від південно-східнього кутка до кутка південно-західнього); 3) невеличку частину західньої стіни, що притуляється до останнього кутка.

В середній частині мало не в центрі цієї церковки стоїть башта, що всією масою своєї основини, великим колом займала геть-чисто всю середину і не тільки колись з'їла цю середину, але й тепер страшенно заваджала нашим дослідам над тими рештками, що своїм прямокутником охоплювали круглу основу башти (табл. XIV, рис. 28, Ж).

Після того, як зняте поверхневе пізнє нашарування землі помішаної з шматками ламаної цегли і домішкою инших покидьків: каменю, иноді кісток різних свійських тварин, вуглин, решти вапна, цементу, то-що, — нашарування, що завгрубшки досягало від 0,40 до 0,60 м. — з'явилися цеглини мало не квадратової форми (завбільшки 0,31 × 0, 26 × 0,04 м.), покладені в певному порядкові на розчин („цем'янку") рожевого кольору.

Почнімо з огляду фундаменту стін і обізнаймося з їх технічними особливостями.

1) Східня стіна складається з великих і малих шматків каменя-дикаря, сполучених один з одним міцним, рожевим на колір розчином („цем'янкою"). До мурів Спаса ця стінка підходила дуже щільно, але з нею звязана не „органічно", а в притул.

Тимчасом коли надвірню поверхню східньої стінки церковки, що від мурів Спаса йшла на південь, закривала описана в нас попереду будова невідомого призначення (в притул) і тільки на невеликому протязі (коло східньо-південного кутка) залишалася вона вільна, внутрішня її прямовісна поверхня зостається невідома, бо закривають її фундаменти сучасної башти. Це річ можлива, але може бути й инше: можливо, що та стінка, про яку йде мова, була тільки частиною, тільки краєм загального масива, складеного з каменя-дикаря й скріпленого рожевим розчином масива, що виконував ролю стилобату, на якому було колись побудовано стінки трьохабсидної церковки. До такої гадки доводить нас той факт, що від надвірнього краю цієї стіни до найдальшого зовнішнього „обводу" башти (на віддаленні — 2,50 м.) ішов не перериваючися цей масив і тільки цегляна накладка, що лежала поверх масива, в якій вирізано абсиди, мала грубину — надвірню й внутрішню прямовісні поверхні.

Біля південно-східнього кутка цієї стіни, відступивши від нього в північному напрямкові, стояв косий у плані чотирикутник, близький до паралелограму (табл. XIV, рис. 28, З). Його складено з цегли такої самої завбільшки, з такого самого матеріялу, такої самої техніки виготування, як і вся східня стіна

Рис. 28. Мури з трьома абсидами. Вигляд з даху.

церковки. Піднісшись трохи вище од загальної поверхні мурування (заввишки близько 0,20 м.), він заглиблювавсь у землю, завглибшки 0,75 м., правлячи неначе за підпірку — східньої стінки, в вигляді контрфорсу.

Найцікавіша і, безперечно, найважливіша в науковому розумінні — східня стіна нашої церковки. В ній вимурувано з цегли троє вівтарних у точному цього слова розумінні міньятюрних абсидок. Знадвору ці абсиди не мали півкруглих виступів. Ці абсиди вимурувані в грубому масиві стіни і з надвірньої поверхні ніщо їх не відзначало, там залишалася одна рівна в одній прямовісній площі сконструйована стіна (рис. 28 та 29).

Такий спосіб будувати вівтарні абсиди, відомий в инших країнах, абсолютно невідомий був досі між будівельними пам'ятками минулого на Україні. Не знає його й Росія.

Стінки центральної абсиди, що збереглися до нашого часу, заввишки тільки 0,15 м. Середня стінка абсиди має гарно зроблену тинкову поверхню чисто зашліхтовану. Її розмальовано орнаментацією в простій формі смуги, що має цілу низку вигинів розміщених правильною круговою лінією (рис. 30). Смуга розділяється на три різно пофарбовані частини: горішня — блакитна, середня — жовта й долішня — синя. Середню жовту смугу прикрашено ще, окрім того, тоненькою червоною смужкою, що розділяє жовту на дві рівнобіжних навпіл.

Техніка малярства в цих рештках декорування витримана, але й смілива. Матеріял: тинк, фарби звичайнісінькі, елементарні, прості й консистенцією й фактурою. Синій колір не густий, не інтенсивний, трохи бліденький, неначе розбілений, або вкритий з поверхні сірим нашаруванням. Блакитний колір теж бліденький, аж неначе переходить у сірий, він теж не інтенсивний, як і инші темперні фарби. Про жовтий колір сказати це не можна. Смуга цього кольору одрізняється від попередніх своєю яскравістю, прозорістю, інтенсивністю. Це — ясно-цитриновий колір. З тими самими характерними особливостями виступає й смуга червоної фарби, що проведено її по жовтій смузі. Через отакі свої прикмети, а так само й через ясність жовтого кольору, ця смуга жовтого з червоним вузенькою стрічкою виразно впадають у вічі, а дві попередні смуги залишаються, так-би мовити, в тіні, „стушовуються".

Зазначена декорація містилася біля самої долівки центральної абсиди. У двох бічних (останніх) абсидах жадного розмалювання спостерегти не пощастило: тинк на їх стінках зруйновано цілком.

Долівку в центральній абсиді, в лівій від глядача частині було скрізь залито рожевим розчином; решту її підмазано сірим розчином. Це свідчить за те, що як рожевий, так і сірий розчин одночасового походження.

Ліву, себ-то північну абсиду зруйновано трубою від опалення, що перетинала площу абсиди з південного заходу на північний схід (табл. XIV, рис. 28, Г) і, окрім того, стінки її, котрі цим прокладанням зруйновано ще не до краю, все-таки, мабуть тоді-ж, дуже зіпсовано.

Права абсида, південна, збереглася краще. Але в ній чималий дефект: саме посередині є глибока розколина в міцно звязаній будівельній масі „стилобату". Розколина йшла прямо з заходу на схід і відокремлювала велику

частину масиву, що недалечко од цього місця закінчувався кутком (рис. 2 Д). Ця одірвана маса південно-східнього кутка „стилобату" остаточно все-ж-таки не одійшла від масиву, а й досі органічно та міцно з ним звязана в тій частині мурування, що на захід від абсиди. Треба гадати, що продовження розколини, оскільки вона не може закінчитися різким тупим обрізом, іде далі в масу мурування в її глибину та що вона змінила напрямок, змінила глибину і, тимчасом коли поверхня масиву залишається ніби ціла, внизу, очевидячки, є продовження розколини, що пішла вниз і далі в бік. Коли утворилася розколина, цілком точно ми не знаємо. Можливо, що утворилася вона, як будовано башту, коли в давньому муруванні („стилобаті") будівники вибили декілька пар ямок, очевидячки на те, щоб уставити туди стояни від риштування (табл. XIV, рис. 28, Е). Але нам здається, що на таке припущення навряд чи можна пристати. На зламах розколини є ознаки, що свідчать про її давність — це по-перше. По-друге — косий у плані масивний стовп з цегли біля східньої (надвірньої) поверхні вівтарної стіни скеровує гадку иншим шляхом: цей стовп був колись за контрфорса, що запобігав дальшій руйнації стилобату. Не вважаючи на розколину, що йде з заходу на схід, куток, що відвалюється на південь, заразом висувається і на схід. Судячи з характеру розколини, вона вже давно не поширюється і шматок фундаменту далі не відходить, можливо з того часу, відколи поставлено тут контрфорса.

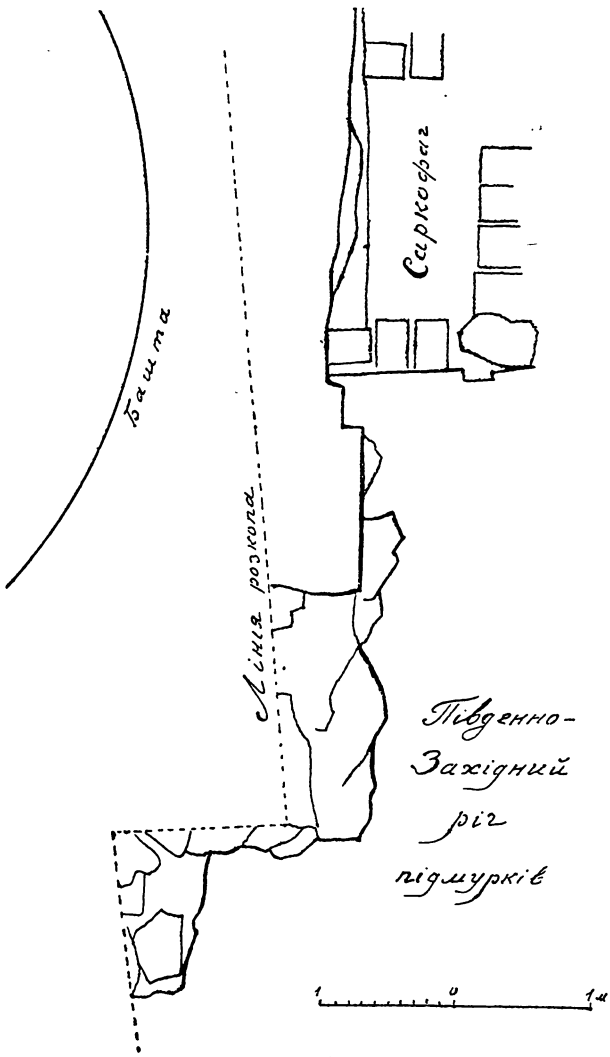

Рис. 31.

Південну стіну складено з великих та дрібних шматків „дикаря" на типовому рожевому розчині — „цем'янці". Надвірню прямовісну поверхню її зроблено недбало, як це звичайно буває в деяких фундаментах; виступають камені, між ними є глибокі западини. Окрім того, самий напрямок стіни зібгано, в ній є коліна. Протилежної з середини, прямовісної поверхні не було.

Там, де вона мусіла бути, починавсь вже фундамент башти. Південно-західній куток мав у плані подвійний виступ (див. рис. 31). Але тут починає мурування найбільш руйнуватися. Рівень, що на ньому проваджено спостереження, на поверхні південного краю тут на багато понижчав, себ-то горішні ряди мурування знищено.

3) Західня стінка описуваного підмурку („стилобату") залишилася нам невідома, окрім зазначеного південно-західнього подвійного в плані кутка. Вся стінка йшла під фундамент башти. В зазначеному „стилобаті" нам пощастило, отже, простежити, через те, що в середині його була башта, тільки надвірні частини, котрі його обмежували, і ту невеличку площу поверхні, що знаходилася переважно коло східнього краю. Отож, простежити пощастило дуже обмежену частину західньої стіни, ледві куток її, та ще й у тому становищу, в якому саме в цей час опинивсь дослідник, несподівано через заходи неприхильних до праці людей позбавлений коштів на дальші досліди.

На всіх наведених частинах у техніці їх виконання спостережено те саме явище: мурування скрізь має один характер великих і малих шматків „дикаря", покладених на рожевому розчині (цем'янці). Зовнішню поверхню мурування по прямовісних площах оброблено недбало, в відміну од чудово обробленої поверхні Спасового підмурка, що ми простежили в шурфі ч. 1.

Дослідами, отож, установлено загальні розміри церковки в плані. Вона мала з сходу на захід 12,5 м. і в протилежному напрямкові біля 8,50 м. Попереду ми вже були зазначили, що трьохабсидну церковку не звязано „органічно" з мурами Спаса, її притулено механічно в притик, але дуже щільно. Тим-то вважати, що церковку збудовано одночасно з Спасом, або, що будівлі їх одного типу, не можна.

Церковку збудовано не одночасно з Спасом. Її збудовано згодом, за це свідчать матеріял — цегла, далі — більша недбайливість виконання, спорідненість усього цього з південною прибудовою, безперечно пізнішого походження, але-ж перед монгольською навалою.

Друге дуже важливе питання, це — питання про невідповідність фундаменту („стилобату"), могутнього й масивного, з тією надзвичайно міньятюрною будівлею, що ми звемо церковкою й що розташувалася на цьому фундаменті. Міркуючи над цим питанням, треба звернути увагу і на те, що в мурах Спаса як-раз над середньою частиною нашої церковки прорублено двері замуровані цеглою підчас будування південно-західньої башти. Вони вели з хор другого поверху, що над нартексом Спаса, просто на двір, над церковку. Мимоволі повстає питання: чи не була та будівля, що ми звемо церковкою, або инша, яка заміняла її перед будуванням церковки, така висока, що її приміщення досягали до височини прорублених у мурах Спаса дверей і що до них, отже, можна було ввійти з хор Спаса? За цим питанням повстане й друге: коли будівля була така заввишки, — а фундаменти свідчать про колишнє велике навантаження, — то чи не могла вона зовнішнім виглядом, як і не цілком, то в деякій мірі відповідати північно-західній башті Спаса? Таке припущення можливе. Вона не порушувала-б архітектурного ансамблю будівлі так, як порушує його однобокість, навіть тоді, коли-б на фундаменті

церковки було збудовано не круглу будівлю, а чотирикутну в плані. В такому разі можна уявити собі чотирикутну башту на південно-західньому куткові Спаса, в декілька поверхів не менше як двох, — що плановим відношенням точнісінько відповідала-б круглій башті протилежного кутка. Її так само притулено до Спаса, як і круглу башту. Вона має ті-ж розміри в плані. Такий зовнішній вигляд західньої частини Спаса цілком-би відповідав загальноприйнятій в українській будівельній техніці передмонгольських часів ідеї Романського стилю.

ГРОБНИЦІ ВІДКРИТІ БІЛЯ ТРЬОХАБСИДНОЇ „ЦЕРКОВКИ".

Біля південної стінки церковки, підчас дослідів відкрито декілька, очевидячки, різночасових похоронів. Ближче до південно-західнього кутка на віддаленні від нього — 2,20 м. в напрямку на схід, і на віддаленні — 6,60 м. від східньо-південного рогу, біля самої стінки, і на віддаленні — 1,55 м. від найкрайнішої точки башти лежав людський кістяк, завглибшки 1,70 м. Всі зазначені розміри взято в тому місці, де знайдено череп кістяка. Лежав він уздовж стінки, головою на захід, з простягнутими ногами і складеними на грудях руками. Тут-же, на грудях лежала овальної форми мідяна іконка завбільшки до 0,135 × 0,11 м. з рештою дуже попсованого розмалювання. Це є звичайний тип іконки для XVII—XVIII стол. Фаланги ручних пальців лежали на цій іконці. Під спідньою щелепою лежав невеличкий мідяний хрестик. Кістяк знаходився в кепському стані: кістки розсипаються. Він лежав у дерев'яній труні; від неї збереглися рештки, що лежали почасти над самим кістяком, почасти з боків.

Дослідивши цей кістяк і знявши після нього прошарок землі завгрубшки від 0,10 до 0,20 м., натрапили ми на велику плиту з серацитового лупака малинового кольору. Ця плита лежала під зазначеним кістяком в тому самісінькому місці і в такому-ж напрямкові, як попередній кістяк. Західній край плити було піднято вище од східнього і він знаходився на глибині 1,65 м., а східній на глибині 2 м. Північний край плити нахилився униз. Розміри плита мала такі: завдовжки 1,70 м., завширшки 0,85 м. Південно-східній ріг плити обламано. По довжині плити відламана частина забирала 0,10 м.

Поруч з плитою лежало два кістяки: перший — на схід від неї: на глибині 2,10 м., другий — на захід, на глибині 1,70 м. Обидва лежали біля самої плити, мало не впиралися в неї і мали той-же напрямок — головами з сходу на захід. Лежали вони на спині, в звичайному положенні: з простягнутими ногами й складеними на грудях руками. Жадних речей з цими кістяками не знайдено. Не було навіть звичайних хрестів. Отож установити, коли їх поховано — важко. Єдине, що можна сказати, це те, що похорон цей пізніший од похорону в гробниці з малинового лупака, про яку мова буде далі.

Вищеописана велика плита закривала гробницю. Розміри плити такі: завдовжки 1,70 м., завширшки 0,85 м. Піднявши плиту, зустрінуто гробницю, вщерть засипану землею. Поперечну стінку гробниці (головну) складено з тоненької цегли на розчині сіруватого, мало не білого кольору, але такому-ж міцному, як і розчин рожевий. Бічна північна стінка гробниці того-ж

малинового лупака завдовжки 2 м. Друга довга, протилежна їй, стінка складалася з цеглин блідо-жовтого кольору, укладених на розчин мало не білого кольору. Стінка збереглася тільки частково, на довжину 0,90 м. Другу частину її знищено грабіжницьким підкопом, так само як знищено й східню коротку стінку (біля ніг). Підкоп ішов з південного боку. В найвищій частині гробниця завглибшки була 0,85 м. Дно гробниці вимощено цеглинами вищезгаданого характеру. Небіжчик лежав на тоненькій підсипці, чи заливці з розчину і камінців у характері тієї маси, що утворюється після того, як розчин розпадається. На цій масі лежав недобре збережений і розкиданий кістяк. Жадних речей при ньому не знайдено. Все пограбовано.

Матеріял, що з нього зроблено гробницю, себ-то плити малинового лупака, жовтувата тонка цегла, міцний, хоч і не рожевий, але тієї-ж консистенції, як і рожева „цем'янка", розчин, — усе це свідчить, що гробницю збудовано в давнину. Гадаю, що вона відноситься до часів перед навалою монголів. Похорони, що лежали поруч і зверху над зазначеною гробницею, стосуються, очевидячки, до дуже пізніх часів — XVII століття, про що свідчать овальна іконка та мідяний хрестик.

РЕЧІ ЗНАЙДЕНІ З ПІВДЕННОГО БОКУ СПАСА.

I. Двацять три срібних ґудзики, кулястої форми, з високими вушками, які зроблені з вузеньких платівок. Ґудзика виготовано з двох півкулястих чашок. Біля вушок, з обох боків проткнуто маленькі дірочки — необхідний технічний деталь при злютовуванні таких речей. Срібло вкрито зеленою іржею. Коли притиснути, вона відлущується невеличкими шматочками. Найбільший діяметр ґудзика дорівнює 0,01 м. Височина з вушком — 0,015 м. З гробниці біля південної стінки південної прибудови.

II. Шматок скляної мозаїчної смальти жовтого кольору. Це є плескуватий уламок смальти трикутної форми для мозаїки. Краї тільки з одного боку обламані. Инші стоплені, заокруглені. Найбільший розмір дорівнює 0,039 м. Завгрубшки 0,006 м. Знайдено біля східньої стінки трьохабсидної церковки. Друга плитка смальти того-ж кольору, обламана з усіх чотирьох боків (завбільшки 0,011 × × 0,01 м.) такої-ж грубини. Знайдено тамже на віддаленні — 2,30 м. на схід від маленької церковки, в засипі.

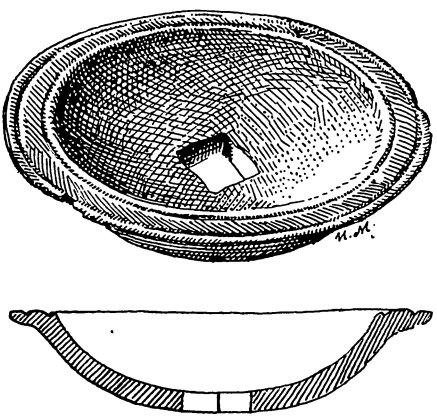

Рис. 32.

III. Півкуляста брондзова чашечка з одігнутими в бік краями. В середній частині, на дні чашечки, є чотирикутна дірка, завбільшки 0,01 м. Навкруги по самому краю — двоє врізаних рівчачків; між ними — слабо виявлений рубчик. Стінки чашечки дуже грубі. Поверхня вкрилася темно-зеленою патиною приємного тону. По краю дві невеличкі щербини (рис. 32).

Чашечка належала свічникові з чотирикутним шпилем, що проходив через центральну чотирикутну дірку чашечки і на який насаджувалася свічка. Такі свічники — звичайна річ у середньовічному церковному побутові західньої Европи, особливо в так звану Романську добу. Там підставку, на яку ставлено шпиль для свічки, і саму чашечку гарно оздоблювали різними окрасами. Це річ Романського стилю, яких не мало трапляється на Україні і навіть у Росії.

РОБОТИ ВСЕРЕДИНІ СПАСА.

Роботи всередині Спаса зосереджувалися на дослідах піддолівочної частини. За допомогою окремих ям, що ми їх зватимемо шурфами, досліди продовжено в тій мірі, в якій це дозволяли умови. Роботи залежали від церковних одправ, від наявности робітників, від коштів, і, нарешті від відношення особистого й принципового деяких осіб. Провадити роботи доводилося в такій послідовності, щоб один з притворів залишавсь вільний для церковних одправ, — це ускладняло працю: роботу не можна було провадити одночасно по всій площі долівки, а частково. Через те, що працювати всередині будівлі, під долівкою, можна було тільки за штучного освітлення, праця одбувалася найбільше після закінчення денних робіт вечорами, коли світилася електрика, дарма що робітників не завсіди щастило під цей час роздобути. Нарешті, найважча справа — грошова не завсіди стояла на бажаній височині. Мушу тут зазначити, що кошти, які так охоче видавав Виконком, не завсіди доходили до археологічних дослідів. Роботи довелося припинити, не закінчивши навіть початих шурфів усередині Спаса. Дослідникові не один день довелося сидіти без копійки, навіть без обіду. Умови праці за таких обставин не могли сприяти виконанню поставлених завдань. З почуттям великої відповідальности за неповноту, ніби недоговореність у дослідах піддолівочної частини і з великим жалем ми мусіли були припинити роботу „за браком коштів" в той час, коли кошти на другу частину дослідів були. Вважаємо, що досліди над піддолівочною частиною Спаса не тільки не закінчено, але не доведено й до половини.

Шурф ч. I*). Закладено було в нартексі (притворі) собору, праворуч від приходу в кутку, біля південної стінки Спаса. Під плитками сучасної долівки лежала цементова підкладка, сірого кольору, що складалася з цементу, уламків сучасної червоної цегли, шматочків давнього князівського розчину рожевого кольору, крапок товчених керамічних виробів і дрібних білих крапок вапна. Ця підкладка поволі переходила до нашарування, що складалося з недавнього будівельного грузу помішаного з землею. Завгрубшки підкладка з грузом і плитками = 0,24 м. Після цього починається прошарок з сірої маси на багато грубшої ніж цементове нашарування. На його гладенькій поверхні помітно витиснені сліди шостикутних плиток, що колись на ньому лежали. Грубина цього нашарування — підмостки під колишню долівку з шостикутних плиток, досягала 0,20 м. Далі під ним залягав прошарок чорної золи, попелу та вуглин завгрубшки 0,10 м., що проходив по всій

*) Щоденник, стор. 15 — 17, 18, 19, 21, 22, 27, 29, 32, 33 (зворот), 34 — 35.

площі нашого розкопу. Це — виразні сліди пожежі, що трапилася була в соборі. Знявши попільне (пожежне) нашарування, натрапили ми на шар земляної маси змішаної з шматками цегли, тинку, розчину великокнязівських часів, а так само того-ж розчину з відтисками в ньому керамічного посуду і далі — багатьма уламками самого посуду. Ці уламки — то не що инше як решткн так званих „голосників". Всі їх особливості свідчили про те, що ми маємо матеріял, який походив від зруйнованої будівлі великокнязівських часів і то саме з склепіння. Про це говорили чималі уламки так званих „голосників" (себ-то посудин закладуваних у склепіння, щоб полегшити вагу самого склепіння) і відбитки стінок цього посуду на численних уламках розчину.

Над місцем наших дослідів, у зазначеному кутку нартекса знаходилося, між тим, давнє великокнязівське мурування: склепіння — „скуфейки". Отож, решткн цього грузу походили від инших зруйнованих частин, від инщого склепіння, а не з того, що знаходилося над місцем наших дослідів. Як згодом дізналися — від центральної бані Спаса. В цьому-ж нашаруванні, від сучасної долівки завглибшки 1,42 м. лежали дубові дошки дуже зотлілої труни, решткн її завбільшки 0,67 × 0,16 м. Між зазначеними дошками — решткн розбитого й розкиданого не цілого кістяка. Лежав, очевидячки, з сходу на захід головою. Під цією зруйнованою труною знайдено другого кістяка, теж розкиданого, що лежав у тому-ж нашаруванні завглибшки 1,70 м. від поверхні долівки. Зараз-же під цим кістяком знайдено третій похорон у напрямку головою на захід, як і попередній. Від його труни залишилася спідня дошка, решта зотліла. Між лопатками кістяка на дошці знайдено більше-менше пригорщ вуглин, мабуть березових, у кожному разі не дуба, не сосни й не верби. При кістякові не знайдено жадних речей.

Безпосередньо під спідньою дошкою третього похорону натрапили ми на решткн четвертого кістяка покладеного в тому-ж напрямкові. Він лежав завглибшки 2,10 м. від поверхні долівки. Знайдено було від нього тільки череп, щелепу, плечову кістку, лопатку, кілька хребтових в'язків, фалангу пальця і між ними дві залізних широких скобки і залізний-же цвях. Через те, що дві скобки лежали в двох протилежних кінцях і знаходилися неначе-б на кутках зотлілої дерев'яної скриньки, весь цей похорон справляв таке враження, буцім у цій невеличкій скриньці поховано було окремі не всі кістки небіжчика. Ще далі — в тому земляному нашаруванні, завглибшки 2,29 м. натраплено на п'ятий кістяк, що лежав у тому-ж напрямкові, але так, що наші розкопи захопили тільки долішні його частини. Вся горішня частина кістяка ввіходила за обріз нашого шурфу в західньому напрямкові. Отож, мусіли ми поширити наш шурф у цьому напрямкові. Тут виявилося, що похорон зроблено в дерев'яній, в поперечному розрізі мало не квадратовій, домовині, розмірами: заввишки 0,45 м., завширшки 0,42 м. Домовина дуже зотліла й у деяких місцях її можна було простежити тільки по відбитках дошки в землі, на якій дуже виразно позначилися всі її деталі. Поперечна стінка, в головах,

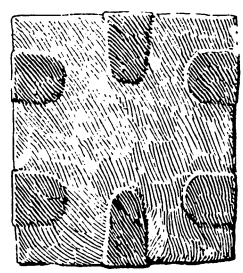

Рис. 33.

теж виразно відбилася в землі, що навіть ті шість залізних пластинчатих скобок, що де-не-де цілком заржавіли, були дуже добре помітні на земляній стінці. Таких скобок було шість: по дві з боків і по одній знизу та зверху (рис. 33). Кістяк лежав на спині з простягнутими ногами й руками покладеними на грудях. Кістки зотліли так, що брати їх рукою було ніяк. Череп дуже невеликий, субдоліхоцефал. Домовину збито великими залізними кованими цвяхами плескуватими, гранчастими, завдовжки до 0,08 м. з продовгастими великими головками. Цей похорон лежав на шарі супіску, що далі змінився на білий пісок з частими вузенькими коричнявими прошарками природнього походження. Такий пісок продовжувався й далі до глибини нашого розкопу, що від поверхні долівки був завглибшки 5,50 м. На цій глибині закінчивсь фундамент під мури Спаса.

Отож, окрім зазначених п'ятьох почасти знищених похоронів, за типом звичайнісіньких, у нартексі Спаса, як-раз у тому місці, де в давніх храмах мали звичай ховати поважних осіб, не було знайдено инших похоронів, які-б дали уявління про похорон видатних осіб.

Цим першим шурфом хтіли ми, окрім того, з'ясувати глибину, що на ній залягають фундаменти Спаса в цьому місці. Копаючи глибше, ми зустріли там такі особливості.

Завглибшки 0,87 м. на віддаленні від самої стіни — 0,57 м. зустрінуто мурування в формі виступа, що прямував від мурів усередину храма в вигляді призьби селянських хат. Виступ потім спускався прямовісно на глибину 0,28 м. від поверхні попереднього виступа. Тут знову прямовісна лінія ламалася й переходила в позему, утворюючи другий виступ, що закінчувавсь прямовісною, відступаючи від першого виступа на 0,36 м. Таким чином, фундамент мурів поширювавсь усередину на 0,92 м. На першій приступці було виведено на 0,16 м. від мурів невеличку стінку з червоної цегли. Завширшки була вона 0,26 м., а заввишки до 0,53 м. Проходила рівнобіжно з мурами Спаса й тяглася на всьому протязі нашого розкопу. Починалася завглибшки 0,15 м. від сучасної поверхні. Можливо, що стінка ця мала була підтримувати колишню долівку-поміст. Але тоді незрозуміло, чому поставлено її не на кам'яному муруванні першого виступа, а на тоненькому шарі землі завгрубшки 0,10 м., що лежав на цьому виступі. Чи будівники не знали, що трохи нижче є міцніша підпора?

Прямовісна, що обмежувала з середини Спаса фундамент, ішла завглибшки 5,50 м., де спиралася безпосередньо на чистий материковий пісок. Жадних платформ або окремих пристосуваннів фундамент не мав.

Підмурок складався спочатку з масивних блоків каменю (близько 0,35 × 0,30 м.), що лежали двома рядами по височині після другого уступа. Потім з каменю завбільшки значно менших і, нарешті, знову з великих каменів. Між першими двома рядами каменів і наступними меншими, прокладено було два ряди кам'яної-ж плити. Мурування скріплено було рожевим розчином („цем'янкою"), „шво" якої завгрубшки було 0,05 м. (рис. 34). Міцність розчину була надзвичайна, легше було виламати шматок каменя з мурування, ніж відломити шматок рожевого розчину.

Щоб дати повне уявління про будівельні матеріяли, з яких складено мури Спаса, дозволю собі навести тут аналізу, що виконала її хімічно-механічна лабораторія під керівництвом завідуючого лабораторією Губраднаргоспу гр. Богословської на наше прохання:

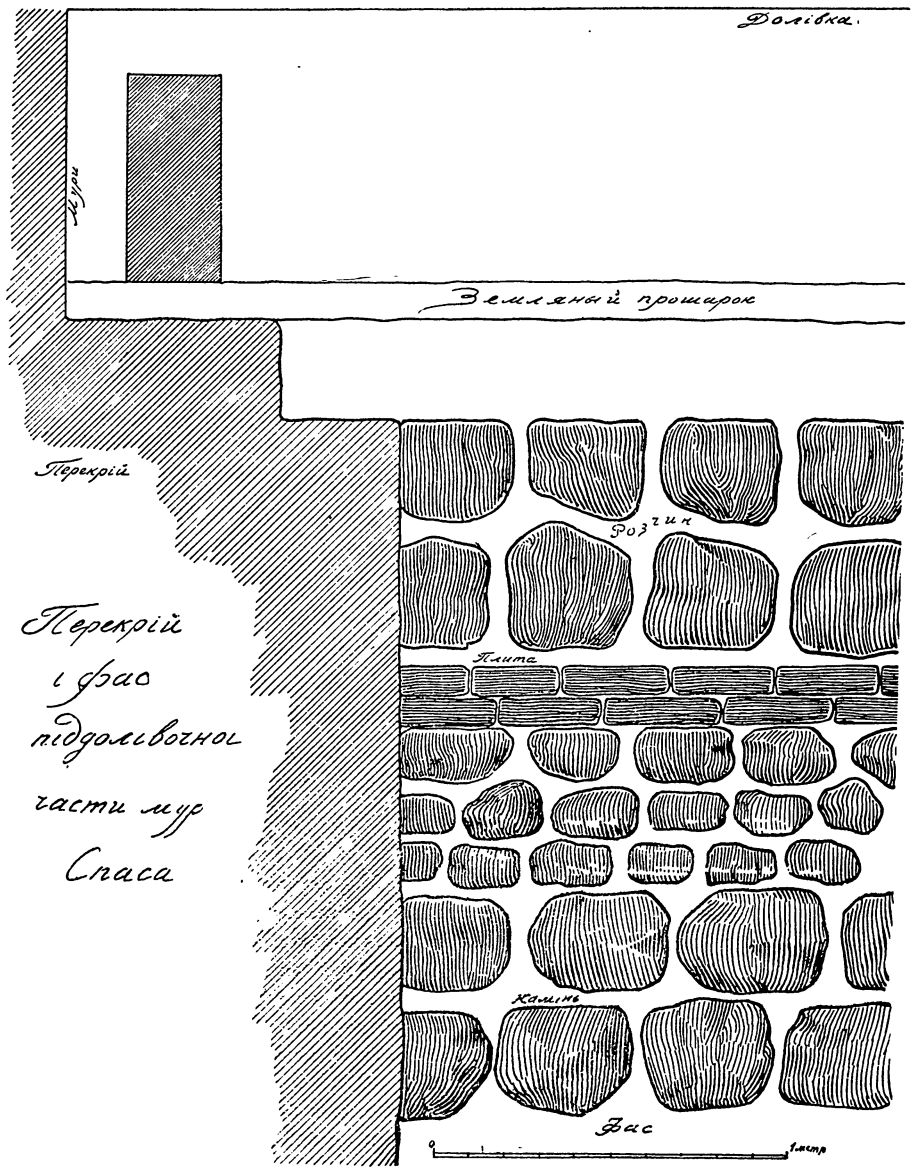

Рис. 34.

„Доставленная от Вас цемянка, найденная при раскопках фундамента Спасо-Преобр. Собора, состоит из извести и щебня (битого кирпича), при чем отношение их по весу — 1:1.4, а по объему 1:3 (1:3.5).

Цемянка содержит:

Влаги 12.10%

$CaCO_3$ — 20.57% (CO_2 — 9.05%) [Вуглекисле вапно] [18])

$Ca(HO)_2$ — 0.20% [Гідрат окису кальція]

$CaSiO_3$ — 1.40% (SiO_2 — 0.72%) [Кремнекисле вапно]

$Al_2O_3Fe_2O_3$ — 3.20% [Окис алюмінія + окис заліза]

MgO — 0.14% [Окис магнія]

Нерастеор в Hcl — 61.28% [Силікат]

Потер. при прок. — 1.25% [Незначна].

Обломки кирпича, найденные при раскопках того же собора и доставленные в лабораторию 30/VII с.г., при пробе на сжатие кубика, сделанного из них дали временное сопротивление раздавливанию — 106 klgr. на 1 cm.

Водонепроницаемость:

1 кв. сант. верхней стороны кирпича пропускает 10 куб. сант, воды в 16 час. 45 м.

„ „ нижней „ „ „ „ 6 час. 04 м.

„ „ разрезанного кирпича „ „ 3 час. 24 м.

Завхимотд. Богословская".

Шурф. ч. II [19]). У середній наві Собору, біля самої солеї, на 1,67 м. від другого правого стовпа (від входу) і на 2,10 м. від першого стовпа закладено було II-й шурф, щоб з більшою певністю встановити нашарування та кількість долівок у першому шурфі, а так само, щоб перевірити вказівки деяких авторів про склепи, що буцім-то є під помостом Собору [20]).

Знявши „пірогранітові" плитки сучасного помосту (див. рис. 35,1), ми побачили під нею цементову підкладку в формі сірої міцної маси, якою залито було шар будівельного грузу завгрубшки до 0,14 м. Під цією цементовою підкладкою проходив прошарок білого цементу нерівномірної грубини — решткa колишньої долівки (рис. 35,2), його знову зміняло подібне-ж сіре цементове нашарування, аж до глибини 0,29 м., де виявлено білу підмостку під колишню

---

[18]) В прямокутних дужках — додали ми.

[19]) Щоденник 24, 25, 26, 28, 29, 34, 79 — 81, 102 (зворотн. бік) 109.

[20]) Автор Историко-статистическаго описанія Черниговской Епархіи (єп. Філарет) оповідає в кн. 5. Чернігів 1874 р., стор. 34, покликуючись, очевидячки, на невідомий нам літопис Должикова: „Въ 1796 г. при возобновленіи Собора балка, упавшая съ разбираемыхъ хоровъ, пробила надъ поломъ соборнымъ сводъ каменнаго склепа. Въ склепѣ видѣли кости и кусокъ дорогой парчи, покрывавшей усопшаго. Подъ поломъ собора видѣли много другихъ гробовъ, изъ которыхъ уцѣлѣли немногіе; на одномъ изъ нихъ былъ большой мечъ, — на другомъ какое-то украшеніе (покликування: „Лѣтоп. общ. ист., кн. 2, 105, 106, 143"). Какъ по дорогой парчѣ и мечу, так по склепу, очевидно было, что здѣсь положены были Черниговскіе князья: но кто это были, осталось неизвѣстнымъ; надписей на склепѣ не было. Дальнѣйшихъ разысканій не было тогда сдѣлано и самый открывшійся склепъ въ то же время былъ засыпанъ..."

Звістку цю далі повторюють мало не всі, хто писав про Собор:

а) „Павлиновъ, А. М. Исторія архитектуры М. 1894", стор. 14.

б) А. Ефимовъ, „Черниговскіе Каѳедральные Соборы... Первый выпускъ. Черниговъ 1908", стор. 23.

в) П. І. Иловайскій. „Черниговская старина по преданіямъ и легендамъ. Черниговъ 1898", стор. 30.

Рис. 39. Вигляд середини склепа в шурфі, ч. II до входу в склеп дослідника.

Рис. 40. Нижня частина похорону в склепі шурфа, ч. II.

Рис. 39. Вигляд середини склепа в шурфі, ч. II до входу в склеп дослідника.

Рис. 40. Нижня частина похорону в склепі шурфа, ч. II.

долівку. Останню викладено було шостикутними плитами, що добре відбилися й помітні були на білій цементовій підкладці (рис. 35,3). Завбільшки кожна плитка — 0,30 м. по діягоналі. Це вже третя долівка, починаючи від сучасної. Під цією долівкою на протязі всього нашого розкопу лежав рівний прошарок дуже м'якої темно-коричнявої землі завгрубшки 0,20 м. Під цим нашаруванням лежав шар м'якого білого цементу, так само рештки колишньої долівки (рис. 35,4). В західньому кутку нашого розкопу, завглибшки 0,52 м., виявлено мурування з цеглин покладених плескувато одна на одну, в три ряди, під якими залягав тоненький прошарок попелу й суглинку опаленого згори до червоного кольору. Завгрубшки цей попільний прошарок був 0,15 м. За ним ішов сірий, не опалений суглинок, що наближався більше до піску як до глини, а в східньому кутку розкопу під тоненьким нашаруванням цього суглинку було складено будівельний груз міцно збитою масою.

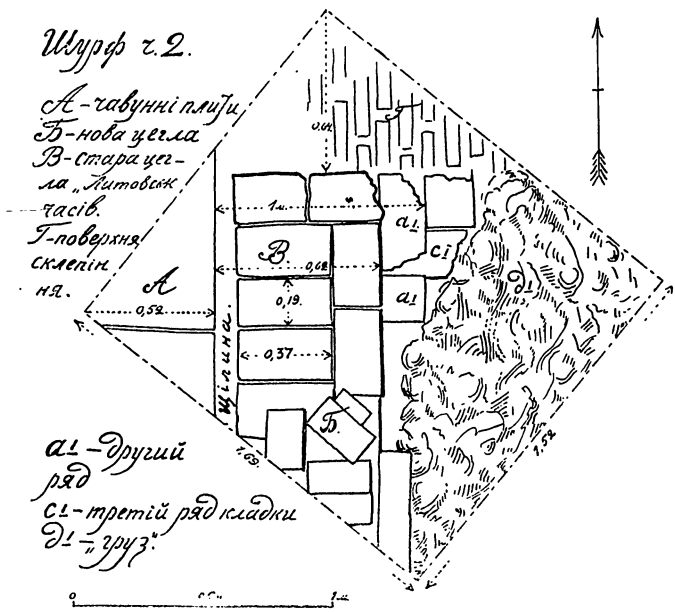

Рис. 36. План піддолівочної частини в шурфі ч. II.

Знявши всі зазначені нашарування, підійшли ми до цегляного мурування, що складалося з червоних цеглин завбільшки 0,375, 0,173, 0,055 м. Цеглини мали такі характерні ознаки що-до техніки виконання: з одного боку цеглини мали рівну, гладеньку поверхню, а з другого на поверхні є низка рівнобіжних поглиблених смуг від ручних пальців робітника, що остаточно закінчував цеглу. Забирали вони тільки частину нашого шурфа з західнього боку. Східню частину розкопу заповнював міцно збитий груз. Жадного з'єднуючого елементу між цеглинами не було. Знявши цеглини, ми помітили, що в напрямку з сходу на захід прямою лінією йшла щілина між правильним муруванням невідомої нам стінки з південного боку й масою збитого грузу з східнього боку (рис. 36).

Як виявилося далі, перед нами відкрилися деякі горішні частини склепіння: міцно набитий груз покладено було поверх склепіння, а рівна стінка закривала вхід у самий склеп, що йшов з західнього боку (рис. 37 А). Біля стінки на поверхні склепіння було пробито невідомого нам часу дірку близько 0,75 м. в поперечнику, що крізь неї можна спуститися усередину склепу. Її було закладено цеглинами досить недбало. Отож, нашого шурфа зроблено цілком несподівано в місці дірки, що пробили грабіжники

до склепу, збудованого трохи чи не зараз-таки по-під четвертою вимосткою-долівкою.

Дірку пробито перед замощуванням четвертої долівки або підчас цієї роботи. На долівці в склепі під діркою лежала гостроверха купа землі, що насипалася туди крізь дірку. Вона мала форму конуса й займала своєю основою мало не $^3/_4$ всієї підлоги склепу, так що засип досягав стінок склепу південної й протилежної східньої. Засип складавсь з бурої м'якої землі, зміша-ної иноді з уламками цегли, посуду, шматків дерева, піску, глини.

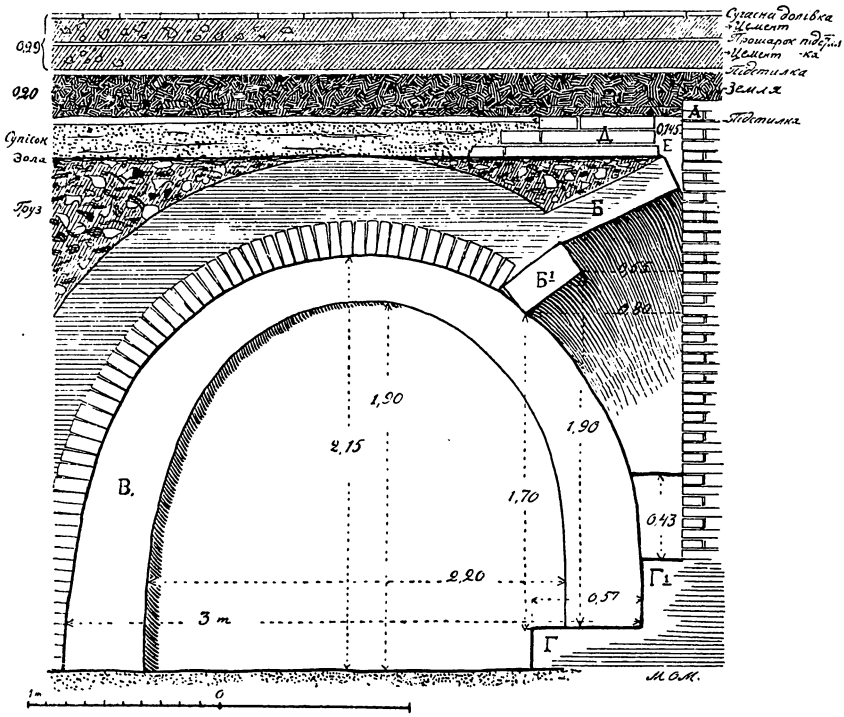

Рис. 37. Поперечний перекрій склепу в шурфі ч. II.

Спустившись крізь ту-ж дірку всередину й вичистивши засип, побачили ми, що склеп мав форму продовгастого в плані прямокутника завбільшки 4,12×3 м. (рис. 38), спланованого з півночи на південь і перекритого коробовим склепінням; найбільшу височину мав він 2,15 м. Біля південної та північної коротких стінок там, де сполучалися вони з повздовжніми, поставлено було по арочці-підпірці під склепіння (рис. 37 В і 38 В). За долівку був піщаний ґрунт. Вхід до склепу було зроблено з західнього боку, крізь одну з довгих стінок, у формі сходів, що перший східець їх був у самому склепі. Дальші східці залишилися для нас невідомі: їх одгороджувала стінка, що вершок її ми зустріли поруч з лобом склепіння. По-за межами цієї стінки, далі на захід наші досліди, на жаль, не можна було провадити. Вхід перекрито було теж коробовим склепінням (рис. 37 Б, Б¹) в дві арочки, що поволі підносилися своїм вершком одна над одною в міру того, як підносилися сходи.

На дні склепу в повздовжньому його напрямкові лежали просто на піщаному ґрунті двоє дерев'яних брусів (1,05 м. завдальшки один від одного) (рис. 38 Е). На цих брусах біля південної стінки склепу стояли три дерев'яні труни, поставлені поруч одна біля одної. Збереглися вони погано, дуже зотліли. Біля протилежної північної стінки, між брусами стояли дві невеличкі дитячі труни, поставлені на цеглинах, а поруч з ними безладньою купою лежали уламки розбитої великої дерев'яної труни; поміж ними знайдено шматки коричнявої тканини з колишньої фелони, зашитої брузументом. Тут-же валя-

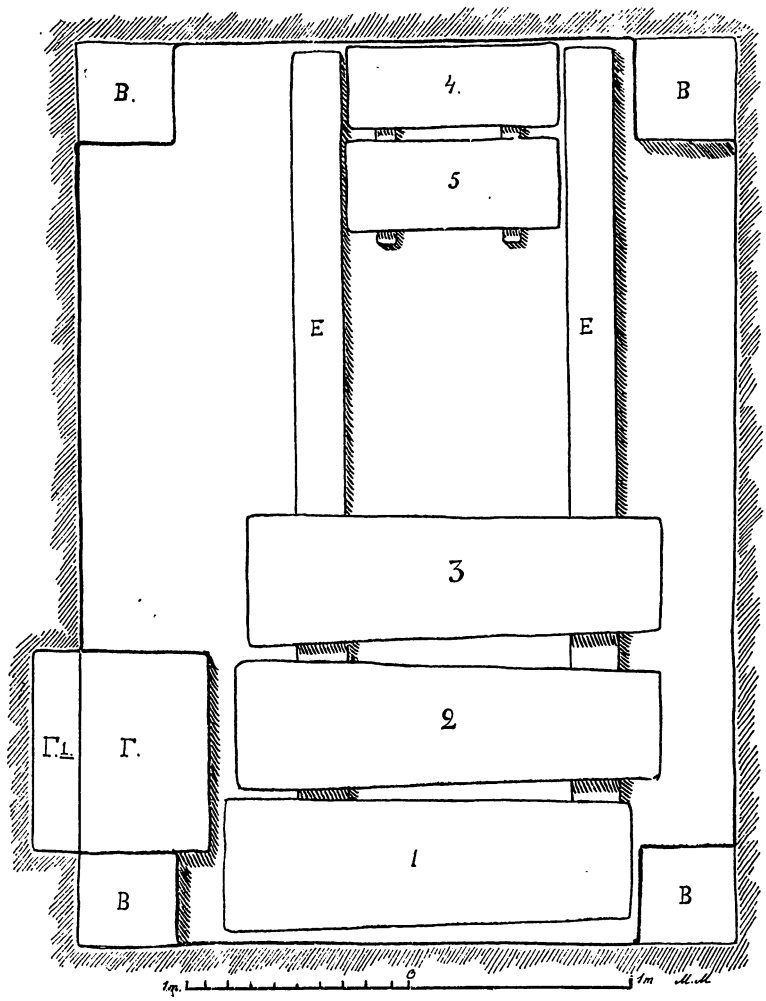

Рис. 38. План склепу в шурфі ч. II.

лися уривки пояса слуцького типу, теж коричнявого на колір і два великі металеві держаки від труни. Поруч з ними зовсім окремо від инших кісток лежав череп (табл. XVI, рис. 39). Гіршого стану важко собі уявити. Обидві дитячі труни було розмальовано по поверхні олійними фарбами, здається окремо розкиданими квітками в натуралістичній, не стилізованій формі, оскільки можна говорити

про їх форму на підставі зотлілих дощок і потемнілих фарб[21]). Вони дуже нагадують ті розмалювання, що ми знаємо їх на скринях „молодих" для посагу.

Окрім великої труни розкиданої по всьому склепу, інші гробниці було теж розкрито, кістяки зрушено з їхніх місць, і перше враження, що здобули ми, входячи до склепу, було враження повного хаосу. Горішні дошки було збито й поламано, кістки де-не-де перевернено, а інші викинуто з гробниці. Найкраще збереглася середня з трьох, що лежала біля південної стінки (рис. 38, 2). В ній був жіночий кістяк. Голов'яна й грудинна його частини дуже зотліли, а долішня частина, починаючи від пояса, була одягнена в шовковий хвартух, жовтий на колір, і в плахту проткану шовком. На голові — шапочка, прошита металевими нитками (золотом, або сріблом). На грудях лежав міньятюрний хрещик з чорного дерева в жовтому шовковому капшучкові.

Що-до шовку на хвартусі, то він був дуже тонкий, але міцний і порівнюючи добре зберігся. На ноги небіжчиці взуто було надзвичайної форми чобітки (табл. XVI, рис. 40): форма підошви вражає своєю вигадливістю; під п'яткою вона мала вузеньку смужку, а під підошвою (під плесном) надзвичайно широка заокруглена частина з гострим носком. Залізний високий закаблук складається з платівки, приробленої до підошви на ребро. Коло основи закаблука його стягнуто мідяною дротиною. Задок тоненький, високий.

Всю долішню частину кістяка з одягом і спідньою дошкою труни перенесено до Музею.

У склепінні ближче до східньої стінки була дірка, що зробили її грабіжники (?). Вона дуже невеличка, так що навряд чи міг грабіжник крізь неї пролізти. Заткнуто було її зовні уламком серацитової плити малинового кольору. Плита мала трикутну форму, один із вузьких її кінців і ввійшов у дірку. Плита давнього походження, вона належить до тих, якими вкривали первісну долівку в Спасі, як це буде видко далі. Завбільшки вона 0,41××0,38×0,06 м. На одному боці були рештки орнаментації (рис. 41) цілком тотожньої з тією, що на плитах підлоги в шурфі ч. III. Залишилося невідомим, після котрої з підлог, що є над склепінням, пробито дірку. Чи не є це та дірка, яку пробито підчас ремонту в 1796-му році і про яку так часто згадується в розвідках присвячених будівлі Спаса? Отже пролізти в неї неможливо. Той, хто перемотлошив труни, проліз крізь ту дірку, що описано в нас раніш і що зроблено її десь близько того часу, коли настилали четверту долівку, рахуючи згори, як зазначено попереду.

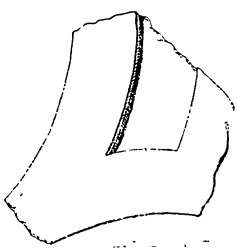

Рис 41. Шматок орнаментованої плити.

[21]) Частину дощок, котрі краще збереглися, передано разом з иншими речами з склепу безпосередньо до місцевого музею. На превеликий жаль, усі речі, знайдені як у цьому склепі, так і в инших місцях наших дослідів навкруги Спаса, передано з місця праці до Музею, так що ми не могли їх вивчити, а тому тут і не описуємо. Обставини-ж не дозволяють нам навіть поїхати до Чернігова, щоб вистудіювати речі, що ми-ж таки їх і здобули.

Шурф Ч. III*). Закладено в середній частині Спаса біля солеї, ліворуч від приходу, поруч з шурфом ч. II. План (рис. 42). Знято долівку з „пірогранітових" плит (табл. XVII, рис. 43, 1), цементову підкладку під цю долівку й нашарування з битої цегли, змішаної з цементом та вапном. Під цим нашаруванням залягав прошарок з білої вапни 0,03—05 м. завгрубшки. Далі залягала цементоподібна підкладка під великі плити з чавуна (табл. XVII, рис. 43, 2). Чавунна долівка залягала на глибині 0,16—0,21 м. (в різних частинах шурфу). Чавунні плити дуже гарно відбилися на цементоподібній підстилці під нього. Цією долівкою починається вапняковий прошарок, що лежав над третьою долівкою, яка складалася з невеличких шостикутних плиток (рис. 43, 3), сірих на колір, досить крихких своєю консистенцією. Ця третя долівка знаходилася на глибині 0,30—0,36 м. Завбільшки плитки її бували до 0,30 м., а завгрубшки 0,04 м. Під нею лежало нашарування коричнявої м'якої землі, одноманітної своєю консистенцією, сухої, розсипчастої як пісок, завгрубшки 0,17 м. В цьому нашаруванні трапився уламок скляної посудини (рис. 44). За цим нашаруванням лежало нашарування яснішої землі, неначе-б тієї самої, але змішаної з глиною й почасти з невеличкими грудочками вапна. Завгрубшки це нашарування 0,13—0,15 м. Ці два земляні нашарування складали один масивний шар, що иноді, де-не-де це помітно було на обрізах шурфу, — мав тоненькі прошарки або яснішого, або темнішого кольору (табл. XVII, рис. 43а). Виразно видко було, як ці нашарування й прошарки між ними сполучалися або поступово налягали один на один. Під останнім тоненьким нашаруванням чорної землі лежав грубий шар сіро-білуватої маси, — решта підстилки під четверту долівку (табл. XVII, 43, 4), що складався з тинку, вапняку, шматків великокнязівської цегли, шматочків дерева, а також уламків грубої червоної цегли й тинку з сірою пофарбованою поверхнею не то клейової, не то водяної фарби — важко сказати, бо шматочки дуже попсовано — і шматки тинку розмальованого червоною та темнокоричнявою темперними фарбами. Ці шматки тинку своєю масою та конструкцією дуже відрізнялися від того тинку, по якому накладено сіре пофарбування. Шматки тинку з сірим пофарбуванням складаються з маси яснішої на перший погляд ніби міцної, але навсправжки дуже крихкої. Тимчасом шматки тинку з червоним темперним пофарбуванням скла-

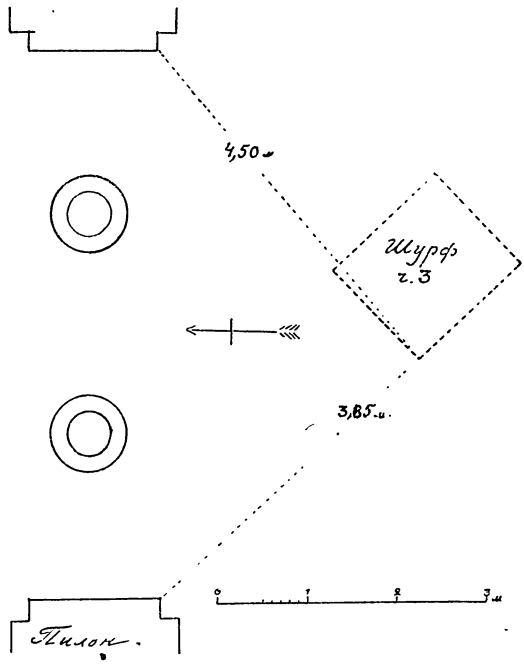

Рис. 42. План місця шурфа ч. III.

*) Щоденник, стор. 37—39, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 82—83.

даються з різних шматочків ясніших та темніших, з зовнішнього вигляду крихких, а навсправжки з маси дуже міцної.

На самому споді цього нашарування знайдено уламок посудини в формі мисочки з чорної глиняної маси, з краями прикрашеними так званим щипковим орнаментом і з ребром (валиком), що тягся під самим краєм і також прикрашеним ямочним орнаментом. Це земляне нашарування закінчувалося на глибині 0,96 м. тоненьким прошарком землі та попелу, в якому між иншим знайдено великого й довгого залізного цвяха з чотирма гранями, плескуватого в поперечному перекрою; закінчувався він великою продовгастою голівкою.

На глибині 0,97 м. від сучасної долівки, по всій площі нашого розкопу, зустріли ми нову вимостку-долівку з плит малинового каменю (серацитовий лупак); їх роздавлено на кілька великих шматків, можливо вагою тих нашарувань, що лежали згори, швидше — підчас якихось праць у Соборі. Горішню поверхню цих плит було орнаментовано концентричними кільцями в формі широких смуг, що перепліталися та перетиналися одна з одною (табл. XVII, рис. 45). Смуги рівнобіжно чергувалися: поглиблена з рельєфною. Поглиблену смужку свого часу було заповнено в'язкою масою з уставленими кольоровими смальтовими або природніми кам'яними шматочками, так що виходив геометричний візерунок мозаїчної техніки. На таку орнаментацію є вказівки в деяких заглибинах, і між иншим у заглибині того шматка плити, що нею закривали дірку в склеп вищеописаного шурфа ч. II. Шматки плит лежали нерівно: одна й та-ж плита — в різних площинах. Деякі плити лежали осторонь, але згодом вони підійшли своїми краями до инших обламаних плит і склали повнішу композицію візерунку. Під цією плитняковою долівкою, на глибині 1,10 м. була накладена „забутовка" з білого цементу, що тепер має дуже крихку консистенцію й завгрубшки дорівнює 0,03 м. Під „забутовкою" залягав прошарок дуже міцно збитої бурої землі завгрубшки 0,10 м. Прошарок цей треба вважати також за підготовку під долівку, так-би мовити підстилку. За нею йшов шар білуватої цементної маси дуже міцної, що завгрубшки досягав 0,09 м. Його горішня поверхня була гладенька, наче вишліхтувана, а спідня частина дуже рівна. Він займав тільки східню частину нашого розкопу з нахилом на північ. Це була та-ж сама „цем'янка" (розчин), що скріплювала мури Спаса. Глибше під зазначеним нашаруванням почалася темно-бура м'яка земля з домішкою до неї різних камінців, уламків мармуру. Між останніми знайдено один великий шматок з рештою кругової шліхтованої поверхні. Ця поверхня виразно вказувала, з якої будівельної частини походить цей уламок — очевидячки з частини стовпа (фуст колони), такого-ж самого, які стоять у Соборі тепер, обкладені згодом цеглою.

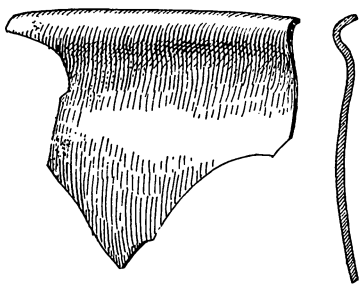

Рис. 44. Уламок скляного посуду з шурфа ч. III.

На глибині 1,72 м. в тій-же самій землі знайдено ще один великий уламок плити малинового лупака, оброблений з одного боку рельєфною стьож-

кою, як на плитах вищезгаданої долівки. Уламок лежав орнаментальною поверхнею вниз. Найбільші його розміри — 0,31 × 0,28. Під цим самим уламком знайдено шматок скла; у нього з одного боку край закінчувався по круговій, валиком, а з поверхні мав декілька концентричних заглибин та підвищень. Це — все, що залишилося од виробничої техніки цього скла, яке мало колись форму кружальця з трохи потовщеною центральною частиною й валиком по краю, що його сплющено (рис. подібного 3). Це — віконне скло, якого багато шматочків зустріли ми й на долівці північної до Спаса прибудови і про які вже була мова. Тут-же лежав уламок глиняної посудини з тонкою стінкою; зовнішню поверхню його вкривала зелена полива, а внутрішню — ясножовта. Профіль посудини рішуче згинається, а на ребрі є поясок з вузенького валика. Окрім того, знайдено скількись уламків инших посудин, надто з ясної добре вимішаної й добре випаленої глини, типових для великокнязівських часів.

На глибині 1,95 м. у тому-ж земляному нашаруванні лежав уламок малинової плити завбільшки 0,45, 0,32 м. з частиною кругової смуги виконаної тим самим рельєфом, що й инша орнаментація цих-же плит. Шматок цей підійшов і його було з'єднано з подібними-ж шматками, знайденими в инших місцях нашого розкопу, коли його поширювано.

Спустившись ще нижче, на глибину 2 м., знов знайдено уламок плити малинового-ж кольору з двома смужками, двох кільцевих, що з'єднувалися прямовісно один до одного, завбільшки 0,42, 0,37 м. Тут-же черепок посудини з жовтогарячою поливою і двома поглибленими рівчаками по його поверхні.

Далі, між иншими уламками: шматок давнього, пофарбованого червоною темперною фарбою, тинку й декілька залізних цвяхів.

На глибині 2,20 м. від першої долівки, в тому самому темнобурому засипі, в північній частині нашого шурфа знайдено людський кістяк. Спочатку з'явилися ножані кістки (великі гомілкові). Решта кістяка заходила під стінку розкопу нашого шурфа з західнього боку. Через оцю несподівану знахідку довелося поширити наш розкоп у зазначеному напрямкові. Вважаю за потрібне сказати, до речи, що всі роботи, проваджені під долівкою Собору, ми як могли обмежували в розумінні зайнятої площі долівки, вважаючи на те псуття, якому підлягали плитки долівки.

Плитки — матеріял, що не існував за тих часів у Чернігові. Тимчасом залатати дірку від наших шурфів ми вважали за свій безпосередній обов'язок. Тому, окрім обмежування площі, вживано всіх можливих заходів до того, щоб вийняти й сами плитки в цілому непорушеному стані. Отже відсоток таких нерозламаних плиток був невеличкий. Решта ламалася, трощилася, важко було їх відокремити від тієї цементової підкладки, на яку їх так міцно, так сумлінно укладено.

Поширюючи шурф у західньому напрямкові, зустріли ми ті-ж піддолівочні нашарування. На глибині 1,40 м. трапився ще один уламок кам'яної плити, малинового кольору, з рештою рельєфної смуги, як і на попередніх уламках. Найбільша його довжина — 0,31 м. А ще глибше, на глибині 1,50 м. в західній частині нашого шурфа в його додатковій частині знайдено уламок мали-

нової-ж плити з широкою рельєфною смугою, найбільші розміри якого — 0,52, 0,17 м.

Кістяк лежав на глибині 2,20 м. у темнобурому м'якому засипі, головою на захід, на спині. Черепа й плечової кістки правої руки зовсім не знайдено. Навкруги кістяка й над головою помітні невеличкі шматочки зотлілого дерева. Окрім того, тут-же лежали залізні цвяхи. Таким чином, решта труни ясна, але її форму й величину з певністю встановити не пощастило. Руки кістяка було складено на грудях. Ліктьова й лучова кістки правої руки знаходилися на місці, тимчасом як плечової кістки не було.

Під ліктьовим суглобом правої руки збереглося трохи шерстяної тканини коричнявого кольору з шістьма, що пристали до неї гапликами та бабками, розміщеними вдовж по кістці. Розмір, форма й техніка гапликів та бабок нічим не відрізняються від теперішніх. Тимчасом похорон треба віднести до стародавніх часів, будь-що-будь того часу, коли закладено первісний поміст Спаса, себ-то долівку з малинового лупака, прикрашену рельєфними смугами, що під отими плитами цей похорон знайдено. Підлога-ж ця відноситься до часів будування Спаса, тоб-то до самого початку XI століття. Занотувавши це явище, не можемо не відзначити постійність традиції в техніці й формі виробництва таких побутових, мало помітних, але широким колам людности потрібних, дрібниць, як гаплик та бабка, що й досі вживаються в нашого люду здебільшого в тих-же формах. Очевидячки, ці форми цілком удовольняють його потреби, а потреби ці протягом віків залишаються однаковими.

Шурф ч. III дав нам певні вказівки на те, що ми маємо ті нашарування, котрі утворилися всередині Спаса після того, як його було збудовано, і що утворившись знаходилися вони в тому непорушному стані, який дозволяє зробити нам свої висновки що-до кількости колишніх долівок. Виявляється, що долівки Собору після того, як вони робилися непридатні, коли вони від довгого часу користування ними псувалися, коли поновляли, не замінювано одну на одну, а нову долівку накладувано на попередню, підсипавши трохи грузу та цементаційної підкладки під кожну нову долівку. Таких долівок у Чернігівському Спасі протягом мало не дев'ятисотлітнього його існування зроблено всього п'ятеро, а саме:

Перша долівка, зроблена підчас будування Спаса. Складалася з грубих плит малинового каменю, орнаментованих врізаними круговими смугами. Ця вимостка містилася нижче од сучасної на глибині 0,97—1 м. Долівки, викладені плитами з врізаними орнаментами й інкрустацією в них, відомі в багатьох храмах того-ж часу як на Україні, так і в инших місцях впливу візантійської культури.

Другу — над першою долівкою на височині 0,35 м. спостерегали ми в вигляді тонкого вапнякового прошарку-підстилки під саму долівку, з гладенькою поверхнею.

Третя — складалася з шостикутних плиток сірувато-білого кольору, що накладалися на вапнякову підстилку. Залягала на глибині 0,40 м.

Четверта — з чотирикутних великих чавунних плит, від яких дуже гарно й ясно відбилися сліди на цементовій підкладці, що залягала на глибині 0,15 м., і, нарешті, —

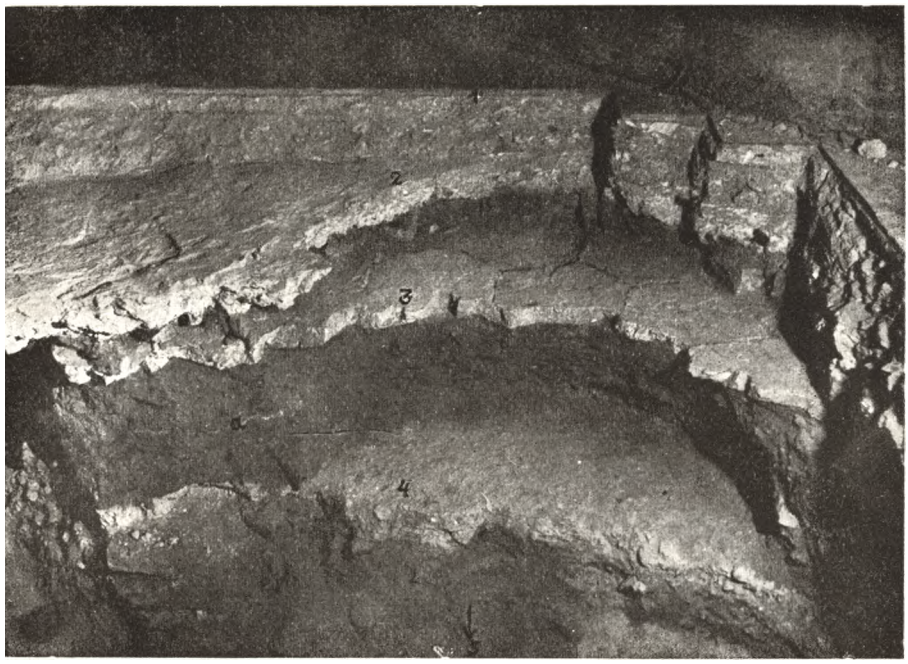

Рис. 43. Старі долівки Спаса.

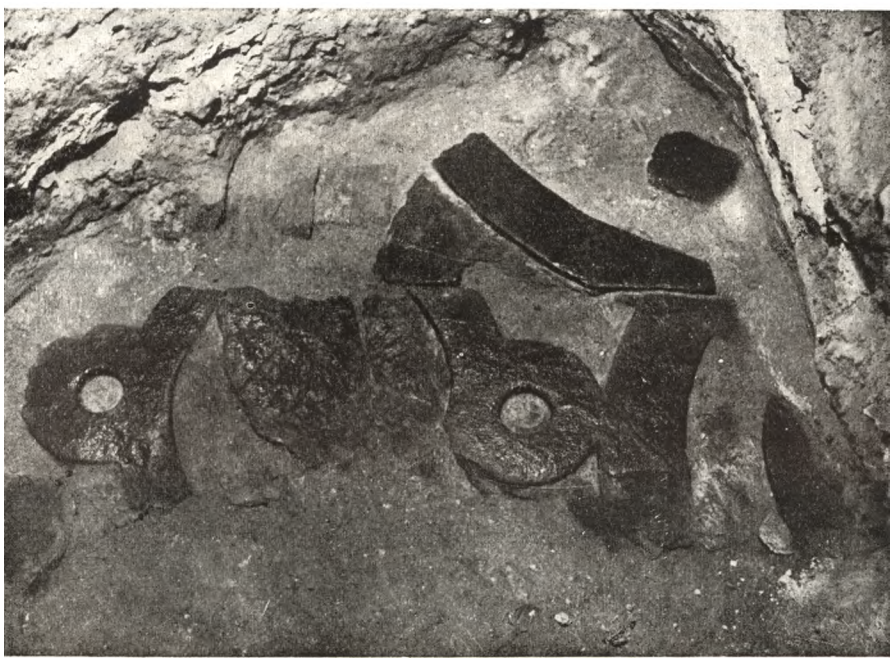

Рис. 45. Первісна долівка Спаса in situ (шурф. ч. III).

П'ята долівка наших часів з невеличких пофарбованих „Бернгеймівських" плит, що так міцно були укладені на цементову підкладку в 1902 році.

Між поверхнею сучасної нам долівки й поверхнею першої долівки глибина мало не 1 м. Отож, цей, так-би мовити, наростень, що назбиравсь протягом трохи чи не 900 років існування Собору, змінив унутрішнє його обличчя. Первісна пропорційність зникла. Він став коротший, нижчий. Така зміна архітектурних відносин — не на користь Собору. Особливо шкідливо така зміна відбилася на стовпах ще й у звязку з переробкою їх, коли після пожежі 1750 року вони потріскалися й їх, щоб зміцнити, обкладено було в р. 1818[22]) навкруги цеглою[23]). Таким чином, стовпи погрубшали мало не вдвоє, а височина їх зменшилася на один метр. Замість стрункої, високої колона зробилася товстою, присадкуватою.

Підвищування долівки Чернігівського Собору, як і в инших аналогічних пам'ятках, робилося, очевидячки, в звязку з відповідним підвищенням поверхні навкруги будівлі. Таке наростання земляної поверхні в залюднених місцях утворюється значно швидше як в инших місцях. Підвищення долівок Чернігівського Спаса, як відомо, не є явище виключне. Відомі підвищення Собору Софійського в Київі[24]) і навіть значно молодшого Успенського Собору в Москві[25]).

Перша долівка Чернігівського Спаса, що складалася з великих плит малинового кольору (серацитовий лупак), орнаментована була геометричним візерунком у вигляді широких смуг, розміщених концентричними кругами. Ці концентричні смуги розміщувалися таким чином, що одна з них залишалася в загальній площі плити, другу видовбували в глибину, иноді до 0,02 м. Композиція візерунку складається з двох однозначних елементів: смуги поглибленої та смуги рельєфної. Але, далі, в поглиблену смугу набивається маса, в яку вставляють різнокольорові певної трикутної або чотирикутної форми шматочки кам'яні, смальтові, скляні, що розміщуються тут у певній системі якого-небудь узору, головне геометричного характеру.

Такі долівки в пам'ятках давнього будівництва відомі давно. З'явившись на сході, на заміну багатих тканин та килимів, спочатку в вигляді долівочної вимостки з гальок, потім — мозаїки, далі — плит інкрустованих мозаїчними кубиками, таке вимощування поширюється в римському мистецтві[26]), і нарешті запановує в пам'ятках будівельного мистецтва всього християнського

---

[22]) Ефимовъ А. „Черниговскіе каѳедральные Соборы... Первый выпускъ, Черниговъ 1908", стор. 24.

[23]) На одній з колон підчас наших дослідів було знято невеличкою діркою цеглу аж до мармурового стовпа.

[24]) Милѣевъ Д. В. „Древніе полы въ Кіевскомъ Соборѣ св. Софіи". „Προεδροι Δορον" (Сборникъ археологическихъ статей поднесенный гр. А. А. Бобринскому. СПБ. 1911, стор. 212—221).

[25]) Що виявилися підчас останнього ремонту, який провадився під керівництвом відомого знавця давньої архітектури П. П. Покришкіна.

[26]) La vie Antique. Manuel d'archéologie Grecque et Romaine... traduit sur... edition de L. Guhl et W. Koner par F. Trawinski... 2-me partie — Paris 1885, p. 282.

світу, з візантійських часів починаючи. Правда, здебільшого, це все вимостки на мармурових плитах. Наші-ж на плиті нижчої якости. Але в мистецтві більшу ролю грає не матеріял, а композиція, мотив, взагалі художня проблема. Не місце і не час наводити тут усі відомі приклади мозаїчної вимостки плит. Отже, вважаю, що показати головні факти колись могутнього виробництва не пошкодить. Наприклад, у базиліці св. Сабіни в Римі (422—432 рр.) у церкві Івана Хрестителя (сучасна Мір-Архор-Джамі) в Царгороді, що збудована в р. 463-му [27]). Тут збереглися фрагменти такої долівки [28]). Чи саме цю підлогу Кондаков зве штучною мозаїкою в своїй праці [29]), чи інші фрагменти [30]), сказати не беруся, тим більше, що Кондаков відзначає форму плиток — шестикутних, яких на фундаментах, опублікованих у Ebersolt'a, що на них ми покликуємося, не помітно. В ц. Софії в м. Трапезунті й досі (особисто я знаю, що до 1917 р., коли нам довелося її вивчати; чи існує тепер, сказати не можу) існує долівка складена з плит, орнаментація на яких має той-же характер, але рисунком трохи складніша. Що-ж до першої долівки Софії Київської, то її прикрашено композицією, що має мало спільного з вимосткою Спаса Чернігівського. Композиція з інкрустованих кружалець, що чергуються з плитками [31]), йде з долівок, якими було прикрашено римські будинки, як от будинки в Пінчіо [32]).

Близько того часу, коли з'явилися наші вимостки, техніка зазначеного виробництва була відома всьому християнському світові, а сто років згодом, у цій техніці вироблюється безліч пам'яток мистецтва, об'єднаних під назвою „праці Косматів" за іменням художників, що вдосконалили це виробництво й майстерство долівок. В Santa Maria in Kosmedin (близько 1120 р.) [33]); Santa Maria in Trastevere (близько 1140); Santa Maria Maggiore (близько 1150 р.) і San Lorenzo fuori le Mura (близько 1220 р.) [34]). Окрім долівок цією-ж технікою прикрашувано катедри, амвони, вівтарні загорожі, трибуни для співців, то-що. З-поміж останніх робіт не можу не одзначити декотрих чудової композиції, як от пюльпіт у ц. S. Giovanni del Toro [35]); в Равело в Італії [36]); такий-же пюльпіт у соборі Sessa Aurunka [37]); єпіскопський престіл у ц. S. Lorenzo

---

[27]) Diehl, Ch. Manuel d'Art byzantin. Paris, 1910, p. 135.

[28]) Ebersolt et Thires, Ad. Les églises de Constantinople (В серії: Monument de l'Art Byzantin, t. III, p. 11, fig. 2.

[29]) Кондаковъ Н. П. „Византійскія церкви и памятники Константинополя". „Труды VI Археологическаго Съѣзда", т. III, Од. 1887, стор. 146.

[30]) Salzenberg, Altchristliche Baudenkmale von Konstantinopel. 1854, pl. IV.

[31]) „Милѣевъ Д. В. Древніе полы въ Кіевскомъ Соборѣ св. Софіи". „Сборникъ археол. статей поднесенный гр. А. А. Бобринскому..." стор. 215. Рис. 4.

[32]) Katterfeld, Erich. Ein Roemischen Haus auf dem Pincio. В „Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archeolog. Institut. Roemische Abteilung. Bd. XXVIII, SS. 92—112.

[33]) Venturi, A. Storia dell'Arte Italiana. III. L'Arte Romanica, p. 887, fig. 792.

[34]) Lavisse et Parmentier: Album historique. Флетчеръ Б. „Исторія Архитектуры", т. II, табл. 78. В і табл. 72.

[35]) Ibid... III. L'Arte Romanica. Milano 1904 p. 552—553 і репродукція, р. 561, fig. 523.

[36]) Joseph, D. Geschichte der Baukunst. Erster Band. S. 401. Abb. 361

[37]) Venturi A. Op. cit. pp. 585-587.

fuori le Mura в Римі[38]) в ц. S. Leonardo in Arcetri у Флоренції[39]) і багато инших. Про цю техніку праця Hübscha[40]), а також Крушинського[41]).

На Україні долівки з плит і видовбаними в них концентричними кругами для мозаїчної інкрустації відомі з таких пам'яток, як Ірининська церква, що стояла на теперішній Володимирській вул. на розі Ірининського завулка[42]), а так само в Успенській церкві Київської Лаври[43]). Чудову плиту того-ж малинового каменю з орнаментацією зазначеного характеру знайдено в ц. Переяславській[44]), а так само в ц. Михайлівського Золотоверхого манастиря у Київі, де на їх натрапили, перестилаючи долівку в р. 1888-му, як про це сповіщав Лашкарьов[45]), рівно-ж як і в Софійському Соборі.

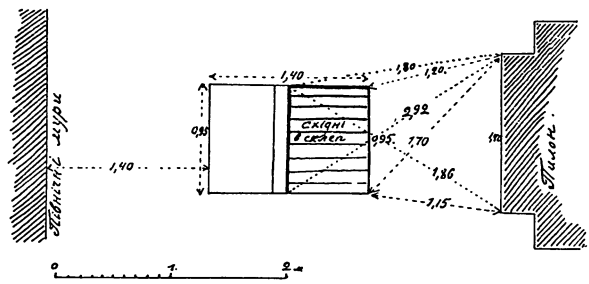

Рис. 46. План місця шурфа ч. IV.

Шурф. Ч. IV[46]). Біля північної стіни північної нави Спасу навпроти першого від приходу лівого пілону закладено було шурфа, на 1,40 м. від північної стіни й на 1,20 м. від пілону (рис. 46). Завдовжки шурф з півночи на південь 1,40 м., а завширшки 0,95 м. Знявши сучасну долівку з „Бернгеймівських" плиток і цементову підкладку під нею, зустріли ми другу долівку з шостикутних плиток, на глибині 0,40 м. від сучасної поверхні. Решток долівок з чавунних плит, як у попередніх шурфах, не знайдено. Долівка-ж з шостикутних плиток мала той самий характер, що і в шурфах ч. 3, але плитки були значно менші, найбільший діяметр їх дорівнював 0,15 м., а грубина 0,035 м. Сами плитки лежали тут-же на своїому місці, тимчасом як у попередніх шурфах самих плиток не залишалося, від них були тільки відтиски на піддолівочній підкладці. Але підо впливом часу й инших умов плитки дійшли до нас у такому кепському стані, що жадної з них вийняти цілою не пощастило: під ударами струментів, якими пробивано „забутовку", що лежала над плитками, всі плитки були розтрощено, розламано. Окрім того,

[38]) Springer, A. Handbuch der Kunstgeschichte. II. Das Mittelalter. Leipzig 1913. S. 197.

[39]) „Гіацинтов В. Возрожденіе италіянской скульптуры въ произведеніях Николо Пизано", стор. 9, рис. 8. „Ученые Записки Имп. Московскаго Университета". М. 1901. Вып. 31.

[40]) Hübsch. Die Altchristlichen Kirchen nach den Baudenkmalen und alteren Beschreibungen. Carlsruhe 1862. S. 31 pl. XXIX.

[41]) Kruszyński, Tad. Dzieje sztuki starochrześcijańskiej, стор. 326—330.

[42]) Плити переховуються в археологічному музеєві колишнього університету в Київі.

[43]) Уламки переховуються в Лаврському Музеєві культів та побуту.

[44]) Лашкаревъ П. „Остатки древней церкви въ г. Переяславлѣ" в його „Церковно-археологическихъ очеркахъ, изслѣдованіяхъ и рефератахъ". К. 1898, таблиця між сторінками 224 і 225. Ця-ж стаття в журн. „Кіевская Старина" 1889. Январь.

[45]) „Церковно-Археологическіе очерки"... стор. 227. Нам невідомо, де переховуються ці плити.

[46]) Щоденник, аркуш 59 (звор.), 60, 72, 101—102, 107 (звор. бік), 108.

плитки сами по собі були дуже крихкі й од найменшого притиску ламалися. Зроблено їх з білої глини, добре вимішаної, але маса їх на зовнішній вигляд подібна була до піскуватої. Поверхня їх гладенька, а спід иноді дуже нерівний. На деяких плитках зісподу помітні кільцеві смуги, зроблені пальцями; иноді вони буцім перехрещуються. Деякі плитки легко розпадаються шарами.

Під „забутовкою" цієї долівки виявлено мурування з червоної цегли. Далі виявилося, що це мурування було ребром першого східця сходів (рис. 47 A_1).

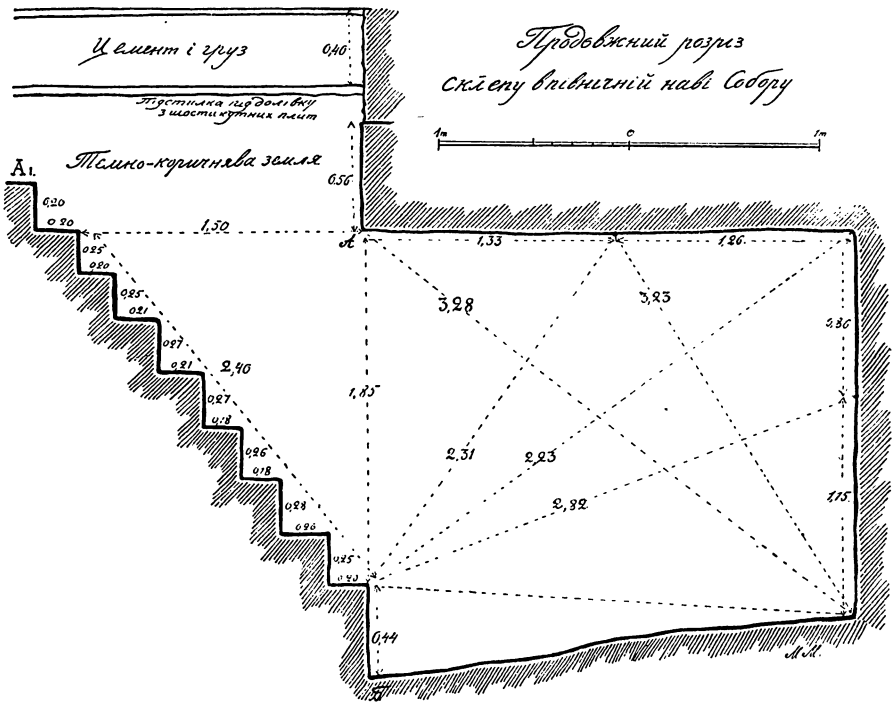

Рис. 47. Продовжний перекрій склепу ч. IV.

У прямокутному напрямку до цього ребра й вище од першого східця закладено було з північного боку стіну з такої самої червоної цегли, а за межами її в східньому напрямкові залягала маса з великокнязівського розчину по всій довжині й ширині шурфа. На поверхні її знайдено уламок плити малинового каменю з орнаментацією в усім подібною до орнаменту плит з 3-го шурфа. На поверхні зазначеної заливки з рожевого розчину знайдено шестеро людських кісток, що їх складено було до купи (великі й малі гомілкові). Звідкіля вони потрапили сюди, вказівок не маємо. Але знаходилися вони під „забутовкою" шостикутних плиток. Сходи вели до піддолівочного склепу, засипаного одноманітною буруватою й дуже пухкою землею. В ній трапляються, правда рідко, уламки кісток різних тварин, часом черепки зовсім не старого посуду, кілька чавунних ядер діяметром близько 0,04 м., уламки червоних не полив'яних та полив'яних кахлів. Всі ці знахідки свідчили про те, що склепа засипано не раніш од XVIII ст. і будь-що-будь не пізніш од поло-

Рис. 49. Похорон в шурфі ч. 4.

вини цього сторіччя. Завширшки сходи 1,06 м. Вони складалися з дев'ятьох східців. Перший східець знаходився на глибині 0,55 м. А закінчувалися вони на глибині 3,25 м. на земляній долівці. Східці мали височину: завширшки від 0,18 до 0,26 м., а заввишки од 0,20 до 0,28 м. Останній заввишки був 0,44 м.

Склеп мав форму прямокутника в плані, а завбільшки був з сходу на захід 2,59 м., а з півдня на північ 2,40 м., заввишки-ж при самому вході 2,27 м. Склеп було перекрито коробовим склепінням з півдня на північ (рис. 48). Розчистивши засип, виявлено що в склепі лежать кілька поховань у дерев'яних трунах. Останні лежали рядами в чотири шари. Між кожними двома шарами лежали поперечні бруси. Досліджено тільки перший шар (табл. рис. 49). Він складався з трьох поховань. Як виявлено спостереженнями над різними деталями костюма, похорони належали або до кінця XVII стол. або до першої половини XVIII стол., тому-то дальші досліди було припинено. Всі речі, знайдені в зазначених трьох похованнях, передано до Музею.

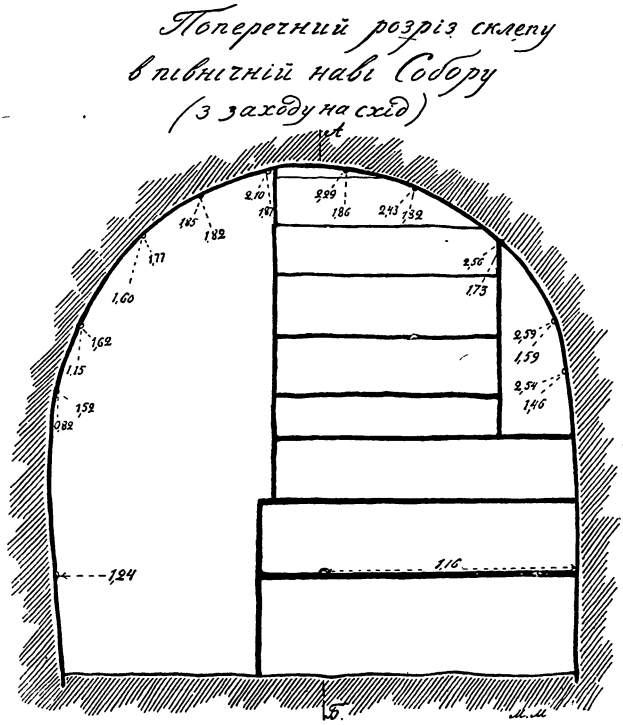

Рис. 48. Поперечний перекрій склепу, шурфа ч. IV.

Шурф Ч. V [47]). Закладено в південній нави Собору перед самою солеєю в притворі правому від приходу. Від рогу пілона до одного кінця шурфа віддалення 2,30 м. і до другого протилежного кінця 2,12 м. Той-же куток від стовпа (колони) дорівнює 4,10 м., а другий — 1,10 м. Завдовжки шурф з південного сходу на північний захід 3,04 м., завширшки 0,07 м. Сучасну долівку з плиток покладено було на надзвичайно міцну цементову „забутовку". Підстилка під долівку з чавунних плит залягала на глибині 0,13 м. У північній частині шурфа, в самому куткові його, на глибині 0,60 м. відкрився дерев'яний брус завтовшки-ж 22 м., покладений у напрямкові з сходу на захід. В тій-же частині шурфа, на глибині 0,80 м. здибано велику плиту з необробленого каменю, малинового кольору. Вона тільки невеличкою частиною своєю ввіходила до нашого шурфа. Решта її, як виявлено за допомогою зондажу, йшла в напрямку до колони і, здається, була з нею звязана. Тут досліди не проваджено, ва-

[47]) Щоденник, аркуш 84, 86—87, 88, 92 (зворотний бік).

жаючи на близькість бази колони й невідомий упір її. За вийнятком цієї північної частини шурфа, решту його займали були ті-ж нашарування долівок і, „забутовок" під них, які знайдено в шурфі ч. III. За вийнятком долівки з чотирикутних плиток — цеглин завбільшки 1 м., себ-то на тій-же глибині, на якій у середній наві знаходилася долівка з плит малинового каменю. Долівки з таких чотирикутних плит у шурфі ч. III не спостережено. Матеріял цеглин, з яких зроблено долівку — блідожовта глина, дуже добре вимішана. Маса її одноманітна, міцна, без будь-яких домішок.

На глибині 0,50 м. знайдено великий уламок мармурової колони з частиною шліхтованої поверхні (по колу). Завбільшки уламок 0,65×0,30 м. На глибині-ж 1,15 м. у нашаруванні бурої м'якої землі, що залягала під останньою підлогою, знайдено другого мармурового уламка, теж з слідами обробки завбільшки 0,17×0,09.

Далі поглиблювати цей шурф не пощастило через те, що стінки нашого розкопу складені з отієї бурої м'якої землі, вони обвалювалися та обсипалися; отож мусіли ми поширювати розкіп, щоб стінки його зробити похилими, а не прямовісними, але й це не дуже допомагало. Кінець-кінцем, після довгої боротьби робітників з структурою насипу довелося роботи припинити: скрізь над робітниками висіла підлога, а стінки де-далі все більше висипалися. Нарешті, все-ж-таки в самому центрі розкопу дійшли ми до одноманітно-жовтої маси суглинку з коричнявими прошарками (на глиб. —1,42 м.). Це був материк, де ми мали змогу поглибити розкіп, щоб упевнитися ще на 1 метр. Всього-ж наш розкіп поглиблювавсь на 2,42 м. У бурому м'якому засипі знайдено чимало уламків керамічного посуду, кахлів, цеглин; деякі з них мають цікаві подробиці, що вказують на час їх походження. Описати їх мені не пощастило.

Шурф ч. VI[48]). Закладено в південній наві Спаса в 1,47 м. від південно-західнього пілону, і 1 м. від південно-західнього стовпа, завдовжки 2,19 м., завширшки 7,67 м. Напрямок шурфа з південного сходу на південний захід.

Після сучасної долівки й підстилки під неї завгрубшки 0,28 м. залягала підстилка з дрібного піску, завгрубшки до 0,12 м. Тут ми зустріли „забутовку" під долівку з чотирикутних квадратових чавунних плит (завбільшки плити — 0,53 м.). „Забутовка" складалася з червоної цегли та сірого цементу й завгрубшки досягала 0,24 м. До того-ж вона різко розподіляється на двоє нашаруваннів: 1) цегла й сірий цемент товщиною — 0,17 м.; 2) прошарок з сірого темного піску завгрубшки 0,07 м. Під цим прошарком, завглибшки 0,65 м. від сучасної долівки зустріли ми підстилку під долівку з шостикутних плиток, які виразно відбилися на підстилці. У західній частині шурфа лежав дерев'яний брус, завглибшки 0,73 м. (виходив з одного краю шурфа і йшов під другий протилежний). Другий такий самий дерев'яний брус проходив у напрямку перпендикулярному до першого завглибшки 1,10 м., завбільшки він у поперечному перекрої — 0,17, 0,15 м. Яку ролю вони викону-

[48]) Щоденник, аркуші: 86, 87, 89, 91.

вали, спостерегти нам не пощастило. Можливо — випадкову. Між ними, як і далі, під останнім з них, залягала м'яка бура земля; під нею починалася поверхня колишнього материка в вигляді обвугленого суглинка (завгрубшки обгоріла поверхня досягала до 0,15 м.). Обпалена поверхня суглинка поволі переходила в звичайний непорушений суглинок жовтий на колір з червонясто-коричнявими прошарками. Цей обпалений ґрунт, очевидячки, має звязок з тією обгорілою масою поверхні, що її спостережено під південною прибудовою Спаса, в вигляді плям та окремих смуг від стінок будівлі.

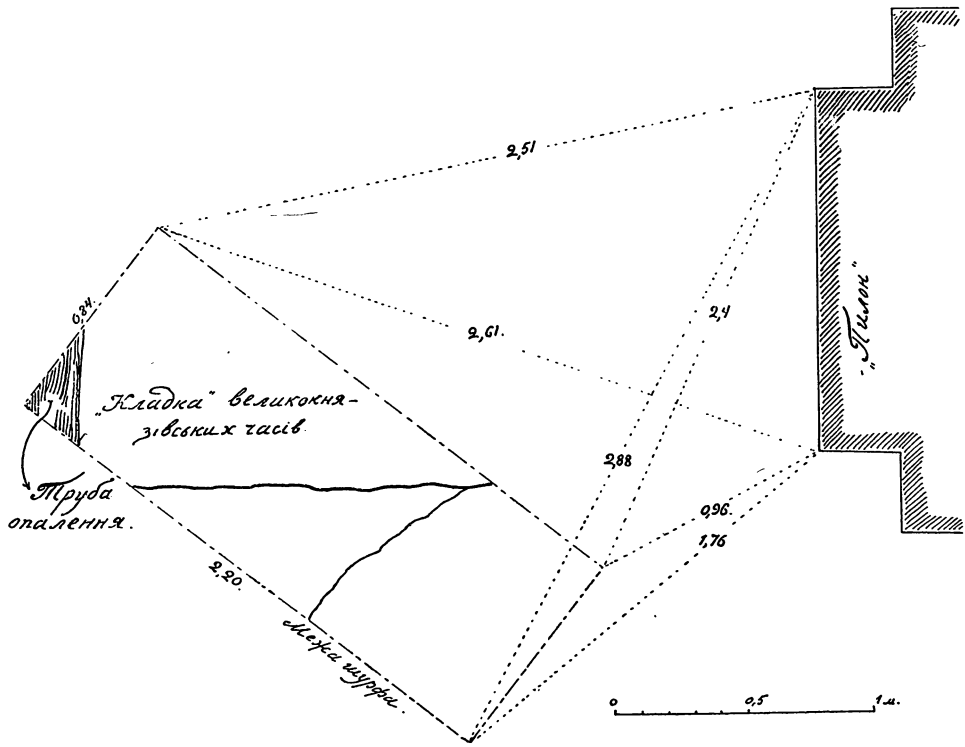

Рис. 50. План місця шурфа ч. VII.

Між иншими знахідками в цьому шурфі знайдено в бурій м'якій землі кістяну швайку звичайного типу, що часто трапляється в городищах слов'янського походження. Решта знахідок — уламки різного керамічного посуду.

Шурф ч. VII [49]). (Рис. 50). Закладено в середній наві Спаса біля першого правого від приходу пілону. Південно-західній куток шурфа від південного рогу пілону був на віддаленні 0,96 м. та від східнього рогу того-ж пілону — 2,04 м., а східньо-північний куток шурфа на віддаленні від південного рогу пілону 2,61 м, а від східнього рогу того-ж пілону — 2,51 м. Розміри шурфа — 2,20, × 0,84 м.

На глибині 0, 18 м., під сучасною долівкою та підстилкою знаходилася біла підстилка під чавунні плити, що дуже добре відбилися на цій білій під-

[49]) Щоденник, аркуш 92, 93, 94 (звор. бік),—98—99—100.

стилці. Далі — по всій площі шурфа, на глибині 0,30 м. зустріли ми підстилку. що складалася з битої цегли й цементу, під долівку з шостикутних плиток. На глибині 0,33 м. почався шар жовтої маси (супіску й землі, що завгрубшки досягав 0,07 м. і вкривав собою масивний шар темнобурої землі завгрубшки 0,22 м.). Ще глибше, на глибині 0,69 м. лежав прошарок цементової маси, дуже крихкої, з безліччю шматочків різної форми з вапна, змішаного з піском, завгрубшки 0,17 м. Під цим прошарком лежав шар обгорілої землі без вугілля, але дуже закуреної. Завгрубшки він досягав 0,04 м. Ще нижче під цим прошарком лежало нашарування білої цементової маси завгрубшки 0,10 м. Під останнім прошарком зараз-же починається долівка з тонких цеглин на рожевому розчині великокнязівської доби. Бік цеглини завдовжки 0,25 м. Загальна глибина, що на неї залягала ця підлога, дорівнювала 0,92 м. Частину шурфа з південно-східнього боку цими цеглинами закладено не було, тут була м'яка бура земля. Нарешті, на глибині 0,97 м. зустріли ми кам'яне мурування на рожевому розчині типового великокнязівського характеру. Це мурування йшло в напрямку з півдня на північ масивним лежнем. Ми дослідили тільки частину цього лежня, власне ту, що захопив був наш шурф. Мурування це являло собою надзвичайно міцне й монументальне спорудження. Великі шматки темного каменя „дикаря", залляті рожевим розчином так само, як і на зовнішній поверхні всієї площі, справляли враження каменя втиснутого в тісто, що з усіх боків його охоплює, а той, потопаючи в тісті, випирає його, нагору. Така була поверхня. Поглибивши шурф далі, побачили ми й прямовісну стінку цього лежня, що являла собою ту-ж картину міцного мурування, аж до самої основи лежня, розміщеного на материковому піскові. В цьому муруванні мало не на половині височини, між каменями залитими цем'янкою видко ряд червоної цегли. Завглибшки мурування — 1,10 м. Починається воно на глибині 0,97 м., отож уся глибина дорівнює 2,07 м. По поверхні лежня накладено було ряд потовчених цеглин з великокнязівських часів у різних напрямках і нещільно одна до одної. Кладка ця завгрубшки досягала 1,10 м. Залягала вона у напрямку з півдня на північ, від південно-західнього пілону до північно-західнього. Вважаючи на надзвичайну масивність і міцність, а так само й напрямок лежня, здається, можна визначити й ту мету, що на неї його було призначено. Можливо, що він виконував ролю бази для двох зазначених пілонів. Отже цю думку висловлюємо ми тільки здогадно. Поки цього лежня повно та всебічно не обслідувано, будь-які здогади та гіпотези, хоч-би й правдоподібні, за остаточні вважати не можна. Можливо, що й решта пілонів та баз стовпів стоять на таких самих лежнях, що в загальній формі могли-б складати чотирикутну раму. Отже певних даних для такого твердження немає.

Шурф ч. VIII [50]). Його закладено було в південній наві Спаса, перед царськими вратами, на самій солеї і на віддаленні 0,80 м. від південних мурів Спаса. Його розміри такі: завдовжки 2,20 м., завширшки 0,96 м. Напрямок — з півдня на північ. Після сучасної долівки з плиток і підстилки під неї, ми зустріли зараз-же підстилку під колишню долівку з чавунних плит.

[50]) Щоденник, стор. 93 (зворот) 94, 97—98.

Вони дуже добре відбилися на підстилці і завбільшки були 0,53×0,53 м. Під цією підстилкою залягав грубий шар грузу з битої червоної цегли залитої білим цементом. Зазначені підстилки, отже-ж і долівки залягали рівними поземими нашаруваннями, але далі починався шар підстилки під долівку з шостикутних плит, поземе нашарування якого порушувалося цікавим „провалом", що у своїому центрі мав дірку. Остання дорівнювала в поперечнику 0,60 м. і йшла в глибину, в нашарування бурої м'якої землі, що лежала нижче од його. „Провал" характеризувавсь таким явищем: рівна позема по-

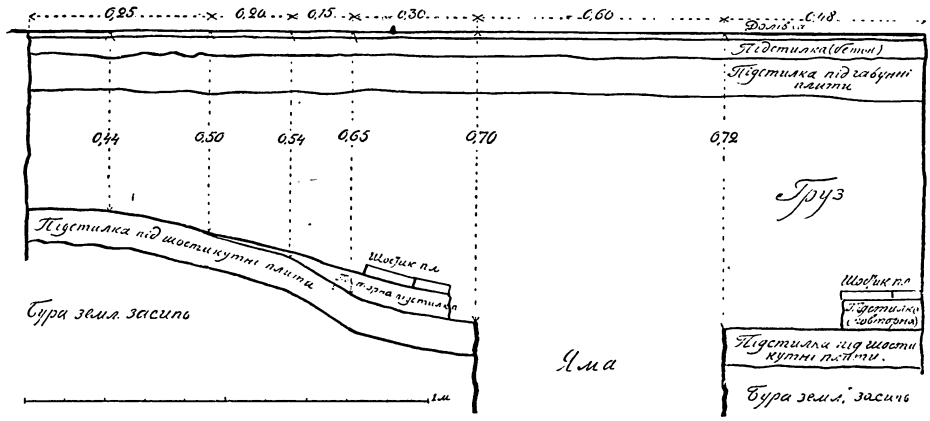

Рис. 51. Перекрій долівок у шурфі ч. VII.

верхня починала потроху, здалека спускатися вниз з усіх боків до одного місця (рис. 51). Тут і плитки долівки, що залишалися на місці й сама підстилка під плитки уривалися, утворюючи дірку. Ясно було, що дірку пробито навмисно. Розчищуючи цей провал, дійшли ми до глибини 2,50 м., а далі зустріли перешкоди: стінки розкопу спливали й тягли за собою решту сучасної долівки, що лежала за межами нашого шурфа. Це спливання та обвалювання загрожувало небезпекою для іконостасу. А знімати його з місця ми не могли за браком коштів. Поширити нашого шурфа далі, щоб досягти бажаних наслідків, не пощастило: земля, бувши м'якою та сухою, все більшими масами спливала вниз, утворюючи небезпечне становище для робітників. Треба-б було вжити спеціяльніших технічних засобів, а на це коштів вже не ставало і то не тільки на роботи, а й на прожиття: останніми часами ми мусіли по кілька днів працювати без обіду. Виконком-же кошти видавав і їх одержувано ще довго після того, як ми вже від'їхали, але...

На вищезазначеній глибині (2,50 м.) у нашаруванні бурої землі ми зустріли гомілкові й стегнові людські кістки, що лежали безладною купою. Дальші досліди в цьому шурфі припинено.

Зазначу для тих, хто продовжуватиме досліди (а їх ще допіру розпочато), що яму пробито вже після того, як застелено долівку шостикутними плитами. Гадаю, було це тоді, коли над цією долівкою клали долівку з чавунних плит. Яка рація була пробивати тут дірку — ми не знаємо, але-ж до цього могло призвести те, що, як ми вже зазначили, долівка в цьому місці знижувалася. Знижувалася долівка, очевидячки, дуже довго й поволі. Тільки

цим можна пояснити турботи духівництва, що заслало в цьому місці долівку знову й знову вкрило її плитками. Отож, видко, що маса, яка була під долівкою, кудись зникала, спускалася й долівка обвисала. Цей факт будь-що-будь цікавий.

ПРО ЧАС РУЙНАЦІЇ СПАСА.

Чернігівського Спаса закладено десь між 1024 та 1034 роками. Треба гадати — ближче до останнього з зазначених років. Про його закладини маємо в літопису одне місце під роком 6542 (1034) з приводу смерти самого фундатора Собору: „В л҃ѣ ҂ѕф҃мв Мьстиславъ. изыде на ловы и разболѣся. и оумре. и положиша и въ цркви Ст҃го Сп҃са. юже создалъ сам. бѣ бо вьздано ея при немъ. вьзвише яко и на конѣ стоячи рукою досячи“... [51]) Жадних инших відомостів про його закладини ніде не маємо. З цього-ж свідоцтва дізнаємося, що р. 1034 Спаса було вимурувано вище, як, на коні стоячи, рукою можна було досягти. Закладено його, мабуть, не задовго перед р. 1034. Можливо, що за стимул для його заснування була одна з тих подій, на які вказують декотрі історики, наприклад з приводу перемоги над поляками р. 1031 [52]). Коли-б його закладено раніш, здається, він не був-би такий низький підчас смерти фундатора.

Хто й коли його закінчив, відомостей теж не маємо. Але-ж здогадатися не важко — його наступник на Чернігівському столі. Отже-ж вік пам'ятки ми знаємо, а точніших відомостів про той день, коли собор остаточно закінчено, власне кажучи, і не потрібуємо: навряд чи такі дані необхідні для історика мистецтва.

Дальша доля пам'ятки неясна, темна. Звісток про стан і історію його не маємо аж до XVIII століття. Що-ж до міркувань тих осіб, які будь-коли писали про собор, то всі такі міркування тісно звязані з загальними історичними традиціями: буцім-то Україна після татарського нападу 1239—1340 року залишилася на довгий час спустошена та безлюдна [53]). Татарська навала зруйнувала, мовляв, Чернігівський собор, ніхто їм потім не цікавився, і він, зруйнований, простояв отак за малим не до кінця XVII століття [54]). Такий здогад

---

[51]) „П. С. Р. Л... т. II Ипатьевская лѣтопись. Изд. второе“ Спб. 1908 стовп. 138. — Між иншим: по різному розуміють наші історики читко й виразно написаний рік 6542: У М. С. Грушевського в його Історії України-Руси (т. II видання друге. Львів. 1905, стор. 315) — рік 1038-й. у Д. І. Іловайського („Исторія Россіи... т. І. Періоды Кіевскій и Владимірскій, изд. второе... М. 1906“, стор. 77).) — 1036-й у С. М. Соловйова („Исторія Россіи, кн. первая, второе изданіе, Изд. Общественная Польза“, стовп. 204) 1035-й. — Зотов, Р. Вл. („О Черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику“. В „Лѣтописи занятій Археографической Комиссіи“ Вып. IX СПБ. 1893, стор. 322 — 1036 р.

[52]). Иловайскій, Д. И. Древній Черниговъ“ в Журналі „Древняя и Новая Россія“. 1877 т. I, стор. 249 — 255 та в його Исторіи Россіи т. I. стор. 278 — і инші.

[53]) З легкої руки Погодіна М. підтримували цю теорію вчені різних галузів знання як сторики, так і філологи, серед них такі видатні як О. Соболевський та В. Ключевський. Отже їхні теорії зустріли дуже обґрунтовані й уважні контр-теорії з боку таких видатних вчених як М. Максимович, А. Котляревський, В. Антонович, М. Грушевський і багато инших. Цікавий факт: такий видатний вчений як О. Шахматов, що спершу стояв був на боці Погодінської теорії, підо впливом певних фактів змінив свою думку і перейшов на бік протилежний.

[54]) „Исторія Русской церкви. Макарія Еп. Винницкаго, т. I. СПБ. 1857, стор. 40. — Багато авторів повторюють ці відомості, але-ж ми вже не покликатимемося на них.

істориків, отже, не з'ясував точніш, — що саме й як було в соборі зруйновано (навсправжки Спас стояв цілісінький). Говорити, що від Спаса „уцѣлѣли только нижнія части стѣнъ и столбовъ и цокольный подвальный этажъ [55]), навіть у такій компілятивній праці, де було це сказано, автор не мав жадних підстав. Це зайвий раз свідчить, чого варті подібні повідомлення. Дослідами доведено, що Спас у всіх своїх частинах, окрім верхівлі бані та деяких дрібниць, зберігся досить добре. Про який „цокольный подвальный этажъ" казав зацитований автор — невідомо. Очевидячки, писано це без жадної перевірки, навіть без елементарного обізнання з відповідною літературою про пам'ятку, не кажучи вже за саму пам'ятку.

Обізнавшись з нашими джерелами-літописами побачимо, що не можна навіть гадки припускати, буцім-то Чернігівського Спаса колись зруйновано і він стояв руїною аж до кінця XVII століття.

Коли припускати, що татари зруйнували собор, то цілком природньо уявляти собі таке його становище зараз-же після відходу татар, а не тільки в пізніші часи. Тимчасом як-раз за 50 років після здогадного зруйнування Спас існував як храм, а не руїна, в ньому відбувалися відправи. Про це можна довідатися з такої літописної звістки вміщеної під роком 1298-м, про Волинського князя Володимира: „...а до Чернѣгова пославъ въ єпкпью євглїє опракѡ золото [м] писано а оковано сребро [м] съ жечюго[м]. и сре[дн]и его Спса с финипто[м]" [56]).

Отож наприкінці XIII століття Спас (єпіскопія) [57]) ще існував і виконував свої функції, і саме-іменно під той час, коли його треба-б було вважати за зруйнований згідно з міркуванням зазначених вчених. Якщо-ж він існував за цих післятатарських часів, то коли-ж його зруйновано? Або коли-ж після руйнації поправлено?

Дуже може бути, що підчас татарських нападів його пограбовано, але з цього не можна ще робити здогадів про зруйнування. Та й Чернігівський літопис був-би відзначив таку видатну подію як руїнничий татарський напад. Адже-ж літопис докладно описав, яким способом, чернігівці билися з татарвою [58]). А про руйнацію Спаса не згадує. Не згадує тому, що її й не було.

Дальші відомості про Спаса припиняються. Перерва триває з XIII до початку XVII століття, до 1611 року — часу, коли на Чернігів напали по-

---

[55]) „Исторія русскаго искусства съ древнѣйшихъ временъ... Состав. А. Новицкій. т. I. М. 1903" стор. 46.

[56]) П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись. Изд. второе СПБ. 1908, стовп. 926.

[57]) Що Спаса ототожнювано з „єпіскопією", каже літопис: „спрятавше тело его чтно. и положиша во црькви стго Спса во еппьи"... під роком 6706 (1198) з приводу смерти й похорону Чернігівського князя Ярослава Всеволодовича. П. С. Р. Л. т. II. Ипатьевск. лѣт. Изд. 2-е. СПБ. 1908, стовп. 707.

[58]) Лѣта... 6747 (1239) Того же лѣта посла Батый, Татарове взяша градъ Переяславль Русскій, а епискупа Семіона убиша. А иніи посла на Черниговъ. Слышавъ то Мстиславъ Глѣбовичъ, внукъ Святославль Олъговича, и приде на нихъ со многими вои къ Чернигову; и бысть люта брань, а изъ города на нихь изъ пороковъ метаху каменіе за полтора перестрѣлку, а камени едва возднимаху четыре человѣка: но и тако Татарове победиша Мстислава и многая воя его избиша, а градъ взяша и огнемъ запалиша;"... П. С. Р. Л... т. XX. перв. полов. Львовская Лѣтопись. ч. I. СПБ. 1910, стор. 158.

ляки [59]). Але-ж літопис свідчить, що життя в Чернігові, а разом з тим і функції Чернігівського собору не припинилися, як було це й по инших українських містах, після навали татарви.

Дозволю собі нагадати про деякі з тих подій, що їх занотовано в літопису. Події ці сталися в Чернігові після великого татарського спустошення 1239 року. Вони дають змогу пересвідчитися, що Чернігів та чернігівці після цієї катастрофи жили давнім життям, звичайно, може, не в тих розмірах, як перед тим — не вважаючи на нові й то таки частенькі ворожі напади й несприятливі події.

Зупинімося насамперед на тих літописних звістках, що відзначають події руїнницького характеру:

Від року 6766 (1258) побіжно згадується Литовський воєвода Хвал „иже велико оубивство творяше землѣ Чернигоской“ [60]). Коли й як цей Хвал учиняв душогубства, з жадних инших джерел не відомо. Що вийшло з його вчинків, инших відомостів не маємо.

Потім, року 6941 (1433) татари повоювали околиці Чернігова за таких обставин: „Свидригайло, князь Литовскій, неспокойный приведе татаръ на Литву и Ляхи; татари же, пришедше поразумѣша силу Ляховъ и Литвы, сего ради не идоша на Литву и въ Ляхи, токмо землю его русскоу поплѣниша, около Кіева и Чернѣгова огнемъ и мечемъ, безъ числа христіанъ въ плѣнъ поведоша“... І в цій звістці про зруйнування Спаса не згадується ані слівцем [61]).

Року 7007 (1499) Чернігів здобуло московське військо: „Иванъ Васильевич, князь Московскій, паки начато брань со Александромъ, княземъ Литовскимъ зятемъ своимъ... и согласився со Миндыгиремъ царемъ татаръ Перекопскихъ прелсти же себѣ князя Можайского и прочихъ князей... И тако снемшеся всѣ поидоша на Литву и взяша Брянскъ, Новгородъ-Сѣверскъ, Стародубъ, Чернѣговъ и проч.“ [62]).

Нарешті, року 7043 (1535) Чернігів оточило знов литовське військо, але йому не пощастило, здобути це місто. Літопис так розповідає про цю подію: „Король Литовскій отметникъ вѣры христіянскія на миру пришедъ на нѣсколько градовъ, на Черниговъ и на иные грады Сѣверскіе, овы сожже, а иныя обожже“... [63]). Так каже Псковський перший літопис. Воскресенський-же літопис — куди, очевидячки, ввійшов Чернігівський літопис, зупиняється на цій події докладніш: „Въ лѣто 7043, сентября, приходили воеводы Жигимонта короля... Того же мѣсяца тотъ же королевъ воевода Ондрѣй Немировъ пришелъ къ Чернигову съ многими людми и съ нарядомъ, да учалъ къ городу приступати, исъ пушекъ и съ пищалей учали на городъ стрѣляти; въевода же

---

[59]) Историко-Статистическое описаніе Черниговской епархіи. Кн. 5. Чернігів 1894, стор. 5.

[60]) П. С. Р. Л.... т. II. Ипатьевская лѣтопись. Изданіе второе. СПБ. 1908“. стовп. 849.

[61]) П. С. Р. Л.... т. II. Ипатьевская лѣтопись. СПБ. 1843“. Прибавленіе, стор. 354. (Густинський літопис).

[62]) „П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись. СПБ. 1843. Прибавленіе“ (Густинський літопис), стор. 362.

[63]) „П. С. Р. Л.... т. IV. СПБ. 1848“, стор. 299.

великого князя, князь Федоръ Семеновичъ Мезецкой, послалъ изъ города многихъ ночью на Литовскіе люди, и великого князя люди Литовскихъ людей многихъ побили и пушки и пищали поимали; а на утро Андрей Немировъ съ остаточнымъ нарядомъ отъ города вскорѣ прочь пошли"... [64]) Отож Немирову не пощастило навіть пограбувати місто

З наведених фактів не можна певно встановити, коли саме собор зруйновано після татарської навали 1239 року, навіть до року 1535. Гадаю, що зруйнування згаданого попереду за зазначених часів і не було.

Місто жило своїм життям. Вабило до себе чужоземців. І тяглися до нього литовці, ляхи та росіяни.

Що місто далі існувало й життя його не завмирало, свідчить багато різних явищ, одзначених навіть у літопису.

Нагадаймо деякі з фактів иншого характеру, що стосуються до Чернігова-ж.

Сюди до Чернігова відпущено було князя Бориса, онука забитого в Орді князя Михайла [65]) в році 6754 (1246).

До Чернігова переїхала дочка князя Волинського Василька Ольга — вона вийшла заміж за Чернігівського князя Андрія Всеволодовича — р. 6769 (1261) [66]). Літопис відзначає цей факт: „Бысть тишина по всей землѣ в ты же дні свадба бы оу Василка. князя. оу Володимерѣ городѣ. нача отдавати дщерь свою Олгоу. за Андрѣя князя. Всеволодича. Чернигову"...

Далі, в літопису під роком 6958-м (1350) записано: ...„ и селъ Витовтъ въ Вильне и начя созидати грады многия и зарубилъ Киевъ и Черниговъ и взялъ Брянескъ и Смоленскъ и оступиша къ нему вси князи пограничныя Рузския и съ своими вотчинами отъ Кіева до Ѳоминска и приложишася къ Витовту" [67]).

І для литовців Чернігів відогравав значну ролю.

Року 6885 (1377), коли висвячувано на мітрополіта Олексія, родом чернігівського боярина, брав участь Чернігівський єпископ Григорій [68]).

Року 6898 (1390) до Чернігова поставлено на єпископа Ісайю [69]).

Один з фактів свідчить неначе-б не на користь нашому твердженню про нормальний хід життя у Чернігові, але-ж ми його за такий не вважаємо, а навпаки: р. 6916 (1408) чернігівські бояри від'їздять на службу до великого князя Московського на чолі з Литовським князем Свидригайлом Ольгердовичем. Виходить, отже, що з Чернігова було кому від'їхати, він і за цих часів державної руїни мав кого послати [70]).

---

[64]) „П. С. Р. Л.... т. VIII. Продолженіе лѣтописи по Воскресенскому списку. СПБ. 1859", стор. 287. Про те-ж Патріярший літопис: „П. С. Р. Л. т. 13, первая половина. СПБ. 1904", стор. 80.

[65]) Лѣтопись по Лаврентьевскому списку. Изданіе Археографической Коммиссіи. СПБ. 1872", стор. 448.

[66]) „П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись, изд. второе. СПБ. 1908", стор. 848.

[67]) „П. С. Р. Л... т. XVII. Западно-Русскія лѣтописи. СПБ, 1907", стовп. 605.

[68]) Ibid., т. VIII, ст. 27. СПБ. 1859.

[69]) Ibid., 60.

[70]) „П. С. Р. Л... т. VIII. Продолженіе лѣтописи по Воскресенскому списку СПБ. 1859", стор. 82.

Року 6923 (1415) Литовський князь Витовт збирає єпіскопів свого князівства, щоб висвятити для Київа мітрополіта Григорія Цамблака (болгарина)[71]. Серед тих єпіскопів згадано й єпіскопа Чернігівського Ісакія[72]. Отож і за литовського панування на українських землях Чернігівська єпіскопія існувала. Коли в Чернігові запанували москалі, вони звернули пильну увагу на це місто. Отож року 6039 (1531) московський уряд будує „дерев'яный городъ[73]), себ-то „фортецію" „того же лѣта повелѣніемъ великого государя Василія Ивановича... срубленъ бысть градъ Черниговъ деревянъ".

Коли було-б потрібно, можна-б навести ще чимало фактів з життя Чернігова; вони, як ми гадаємо, доповнюючи зазначені оце дані, підсилили-б нашу гадку. А втім, уважаємо, що й наведеного вже за досить. Окрім усього цього, що свідчить бодай посередньо про те, що Спаса досі не зруйновано капітально, маємо ще одного факта: в Спасі був прах кн. Михайла Чернігівського до 1578 року, себ-то аж поки перенесено його до Москви[74]). Отож — маємо ще один довід на те, що Спас до 1578 року існував і виконував свої функції. Бо важко-ж припустити, щоб у зруйнованому Спасі переховувалася видатна святиня Чернігова та всеї Руси-України.

Тимчасом Спаса все-ж-таки руйновано. Це виявлено дослідами. Розміри руйнування, правда, незначні. Коли-ж це було? Коли його руйнували? — Гадаю, що значно пізніш.

Дозволю собі двома словами нагадати ще одно всім відоме спостереження істориків. — У Чернігові писано літопис, що ввійшов в инші списки літопису[75]), але до нас не доховавсь. В ньому докладно позазначувано чернігівські події. Не міг-би свій літописець не відзначити такої видатної події, як те, що татарська навала 1239 року зруйнувала їхнього Спаса. Тимчасом про зруйнування Спаса за цих часів усі списки літопису, куди ввійшов і Чернігівський літопис, не кажуть.

Про таке зруйнування й до того-ж за пізніх часів красномовно свідчать здобутки наших археологічних дослідів.

---

[71]) Про нього див. м. и. „Оборона Уніи. Сочиненіе Виленскаго архимандрита Льва Кревзы, 1617 г." „въ Русской Исторической Бібліотекѣ, издаваем. Археографическою Коммиссіею. Т. 4."... стовп. 232—3.

[72]) П. С. Р. Л.... т. V. Псковскія и Софійскія лѣтописи... СПБ. 1851, стор. 259 і т. VIII (СПБ. 1859), стор. 88.

[73]) П. С. Р. Л. т. VII (СПБ. 1856) стор. 230 і т. VIII (СПБ. 1859), 278.

[74]) Про те, коли перенесено його останки з Чернігова до Москви, див.: Архимандритъ, Леонидъ, „Святая Русь. — Изданіе О. Л. Др. Письменности" СПБ. 1891, стор. 128 — 129. ч. 505. — Д. Б. (Архіепископъ Сергій) „Полный мѣсяцесловъ Востока" т. II. Второе изданіе. Владиміръ. 1901 ч. 1 стор. 289, та ч. 2 стор. 73. — Життя його описав духівник Михайла, єпіскоп Іоан („Черниговскія Епархіальныя Вѣдомости" за 1864-й рік). Софійскій Временникъ, I, 260 — 265. — П. С. Р. Л... т. II, Ипатьевская лѣтопись. Изданіе второе. СПБ. 1908, стор. 795, під роком 6753 (1245).

[75]) Шахматов, А. А. „Общерусскіе лѣтописные своды XIV — XV вв." в Ж. М. Н. Пр. 1900. № 11, стор. 157 — 180. — „Соловьевъ, С. М. Исторія Россіи, кн. I", стовп. 791, видання „Общественная Польза... Второе изданіе. СПБ". — Бестужевъ-Рюминъ, К. „О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV в." въ Лѣтописи занятій Археографической Коммиссіи 1865—1866 вып. IV. СПБ. 1868, стор. 136 — 144.

Так, у шурфі, що його заклали ми праворуч од приходу, в нартексі Спаса (див. угорі — шурф перший) під решткою долівки з шостикутних плиток було відкрито масивне нашарування (груз) з шматків великокнязівського розчину — „цем'янки", уламків посуду (так званих „голосників") і численні відбитки стінок цього-ж посуду в розчині, а иноді й великі уламки посуду, міцно з'єднані з „цем'янкою", себ-то нашарування з колишнього зруйнованого склепіння. Це нашарування лежало під колишньою долівкою з шостикутних керамічних плиток. Досліджуючи далі собор, долівку з таких плиток спостерегали ми і в инших частинах Спаса. Залягала вона, як третя з поверхні (першою була сучасна з метлахських „пірогранітних" плиток, друга, під нею, з чотирикутних чавунних плит і третьою йшла долівка з шостикутних керамічних плиток, що про неї оце мова. Під цим грузом залягав суцільний прошарок попелу, вугілля, золи, завгрубшки в 0,10 м. — решта пожежі. Три пожежі останніми часами зазнав Чернігів: в 1552 році, коли підпалив його Филон Кміта староста Оршанський; в 1611 році, коли поляки під проводом Горностая оманою пройшли до міста; спалено його нарешті, і в 1750 році. У перших двох випадках про самий Собор у записах нічого не сказано. Підчас-же пожежі року 1750-го горів і Собор.

Отож залишається встановити, коли вимощено долівку Спаса шостикутними плитками. Шостикутними плитками і до того-ж відповідного розміру вкрито долівки й у такій пам'ятці великокнязівської архітектури, як Київська Софія [76]). Тут долівка з таких плиток є друга згори. Але над нею лежить долівка з чавунних плит, що стосується до половини XIX стол. Шостикутні-ж плити, як гадає автор зазначеної статті, належать до початку XVIII століття. Нам-же здається, що вживання шостикутних керамічних плиток вищезазначеного типу можна віднести не тільки до кінця XVII століття, а навіть до всього XVII століття. Це є звичайний матеріял для того часу. Ясним тоді стає і коли закладено груз під цю долівку. Його закладено тоді, коли робили долівку, себ-то не раніш од XVII-го століття, а можливо й у XVIII-му столітті. Груз цей не мав на собі будь-яких ознак, що він лежав довгі часи без ужитку. А такі ознаки в формі обтертости, запорошености, вкриття мохом, рослинністю, або затертости та засипки землею, завсіди має матеріял, що лежить довгі часи на повітрі. Його вжито було негайно по зруйнуванні будівлі, з нього збудованої, себ-то склепіння. Отож, долівку з шостикутних плит, на наш погляд, накладено підчас репарації Спаса, що йшла зараз-же після руйнації його, і до того-ж руйнації великої, коли знищено склепіння. Які-ж руйнації протягом XVII-го та XVIII-століття і підчас яких з відомих історичних подій могли утворитися? З наших дослідів відомо, що головна баня Спаса і деякі инші горішні дрібниці, про які не варт тут і говорити, не збереглися в своїому первісному стані. Далі, протягом XVII-го та XVIII століття Чернігову довелося бути об'єктом різних подій з руїнницьким характером.

---

[76]) „Д. Милѣевъ. Древніе полы въ Кіевскомъ Соборѣ св. Софіи", в „Сборникѣ археологическихъ статей поднес. гр. А. А. Бобринскому СПБ. 1911", стор. 220 — 1.

З дослідів довідуємося, що груз під долівку з шостикутних плиток накладено на суцільний прошарок попелу та вугілля, що безперечно походив від пожежі. Але, котра це була пожежа з трьох зазначених, відомих з історичних джерел?

Тепер ми не маємо певних даних, які дозволили-б рішуче запропонувати ту чи ту відповідь на поставлене запитання. Але не буде нічого неймовірного в пропозиції вважати, що рік 1611-й мав для Спаса важкі наслідки. Про руйнацію Чернігова в цей рік красномовно повідомляє Іоаникій Галятовський у своїй Скарбниці [77]). Після цієї лядської навали Спаса лагодили коштом Чернігівського полковника Дуніна-Борковського [78]), та заходами архієпископа Лазаря Барановича, в році 1675 [79]). Отже, що саме поруйнували ляхи в самому Спасі, невідомо.

В часи значно пізніші, в році 1750-му, згідно з „клировими" відомостями, Спас погорів, а його „верхи" обвалилися [80]). Це — єдина писана звістка про руйнацію в Спасі протягом усього його існування. З усього доводиться визнати, що від цієї останньої пожежі й руйнації верхів Собору залишився той пожежний прошарок, якого ми зустріли в своїх дослідах у різних шурфах усередині Спаса, під його долівкою, і на якому було накладено „груз", що складався з великокнязівських цеглин, розчину та уламків так званих голосників у шурфі ч. 1, як підмостка під долівку з шостикутних плиток. Лагоджено Спаса після цієї руйнації р. 1754 — 1770, але остаточно його полагоджено тільки в році 1800 та 1818-му, коли й накладено нову долівку з чавунних плит. У цю-ж другу половину XVIII стол. проваджено всі репарації Спаса, що надали соборові його теперішнього вигляду. Доповнення-ж роблено і в 1818-му році і згодом.

---

[77]) „Люде московскіи, вышовши з Чернѣгова, рыбу на рѣкѣ Бѣлоусѣ ловили, бо придуха была. Вѣдаюче тое Горностай, регимент полскаго войска, въ Пакулѣ селѣ з полскимъ войскомъ зостаючи, фортелемъ въ накрытыхъ возахъ мѣсто рыбы в ночи до Чернигова полское войско впровадилъ; московскіи сторожи в брамѣ гды питали: кто идет? одповидѣлъ з Горностаевы стороны человѣк по Московску: свои люде рыбу з Бѣлоуса веземо. Чуюче тое сторожи отворили браму. И в той час черниговского замку московское войско уступило и Чернѣгов одъ Горностая спалемый былъ. И през многіе лѣта пустый зоставал... По Горностаю въ 12 лѣтъ почали знову до Чернигова люде збиратися и будуватися", стор. 6, 7. „Скарбниця потребная и пожытечная всему свету... его милости Господина Отца Іоаникія Галятовского.. знайденая изъ типографіи въ Новгородку Сѣверском року 1765: мѣсяца Августа, дня 23 свѣту обявлена.

[78]) Це — Василь Касперович (Карпович) Дунін-Борковський (1640 — 1702) герба Лебедь. Про нього — а) Niesieckiego Kaspra. Herbarz Polski... wydany przez Jana Nep. Bobrowicza, t. II, W Lipsku. 1859, стор. 244. — б) Boniecki, Ad. Herbarz Polski, t. II (1900), стор. 36—37—в) „Модзалевскій, В. Малороссійскій Родословникъ, т. І. Кіевъ" 1908, стор. 485.

[79]) „Историко-статистическое описаніе Черниговской Епархіи, кн. пятая... Черниговъ 1874", стор. 5. — „Павлиновъ, А. М. „Архитектура въ Россіи. Домонгольскій періодъ", въ журналі: „Вѣстникъ Изящныхъ Искусствъ", т. VI, 1888. Вып. 1, стор. 46 — 47. — „А. Ярыгинъ, Былое Черниговской земли. Черниговъ, 1898", стор. 130 — 1. — „Ефимовъ, А. Черниговскіе каѳедральные Соборы... Черн. 1908", стор. 14 — 16, і инші.

[80]) Така сама пожежа сталася і в році 1718-му. („Шафонскій А., Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе... издалъ М. Судіенко. Кіевъ 1851", стор. 274, 278). Про пожежі 1718 та 1750 р.р. — „Черниговскія Губернскія Вѣдомости" 1651 р., стор. 257, в статті С. Котлярова „Городъ Черниговъ".

Отож, Спас існував у всьому свойому архітектурному цілому протягом більше як сімсот років і тільки в XVIII столітті зруйновано його верхівлю (головну баню). Жадних конструктивних руйнацій од татарських нападів Спас не зазнав. Досліджуючи не знайшли ми жадних слідів і від будь-яких руйнацій з инших часів, окрім зазначених решток руїн під долівкою з шостикутних плиток.

ЛІТОПИСНИЙ „ТЕРЕМ“ СПАСА.

Як свідчать літописи, в Чернігівському Спасі поховано Чернігівських князів та инших видатних осіб. Одних з них похозано „в Спасі“, або „у Спаса“, инших — „за Спасом“, а ще инших у Спаса „в теремѣ“...

От які звістки маємо від літописців:

1) в році 6542—1034-му: „Мьстиславъ изыиде на ловы и разболѣся и оумре, и положиша и вь цр҃кви ст҃го Сп҃са“ [81])...

2) в році 6584—1076: „в се же лѣ҃ преставл҃ Сто҃слав. снь Ярославль. мц҃а декл҃. въ КЗ. ѿ рѣзанья желве и положен бы҃ оу Спса“ [82])...

3) „В лѣ҃ 6585—1078... оубьенъ бы҃ Глѣбъ Стославль сн҃ъ-Заволочьи... его же тѣло положено бы҃ в Черниговѣ за Сп҃смь. мц҃а іюля К Г. днь“ [83])... Забито його 30 травня 1078 року [84]).

4) 6623—1115 року. „в се же лѣ҃ преставися Олег Сто҃славличь мц҃а августа въ д днь а во вторый. погребенъ бы҃ оу ст҃го Сп҃са оу гроба ѿца своего Ст҃ослава“ [85])...

5) „6658—1150. Въ тоже веремя (лѣтѣ) Сто҃слав ѡлговичь. перенесе мощи брата своего Игоря ѿ ст҃го Семена ис Копырева конца. в Черниговъ. и положиша оу ст҃го Сп҃са в теремѣ“ [86])...

6) Під роком 6659—1151-м: „...а князь Изяславъ Давидовичъ, вземь брата своего великого князя Черниговского Володымера Давыдовича, убіена суща върати, иде къ Чернигову и положи его во святѣй церкви въ Спасѣ, а самъ сяде на столѣ“ [87])...

7) Під роком 6667—1159-м у Чернігові помер мітрополіт Київський Костянтин, що його переслідував Київський князь Мстислав Ізяславич, за часів єпіскопа Чернігівського Антонія, та Чернігівського князя Святослава Ольговича. Поховано його „у святого Спаса идѣ же Игорь лежитъ Ярославичь, в теремци“ [88]).

---

[81]) П. С. Р. Л... т. II. Ипатьевская лѣтопись. Изд. 2, Спб. 1908, стовп. 138.

[82]) Ibid... стовп. 190. [83]) Ibid... 190—191.

[84]) Н. Шляковъ, „О поученіи Владиміра Мономаха... III“. „Ж. М. Н. Пр. ч. CCCXXX“. (1900 Л).

[85]) П. С. Р. Л. II, 282. [86]) Ibid... 408.

[87]) Ibid, т. IX. Лѣтописный Сборникъ именуемый патріаршею или Никоновскою лѣтописью СПБ. 1862“, стор. 189.

[88]) Страшний заповіт мітрополіта Костянтина і події, звязані з його смертю, не відзначає Іпатський літописець (київський), але дуже докладно описано це в літопису Воскресенському, куди ввійшов літопис Чернігівський, що до нашого часу не доховався: „Митрополиту же Костянтину тогда сущу в Черниговѣ, бѣжавша ему Мстислава Изяславича, въ то же время тамо и разболѣся; и увидѣвъ же преставленіе свое и написавъ грамоту за печатію, и призва къ себѣ епископа Черниговского Антонія. и дастъ ему грамоту и заклятъ его именемъ Божіимъ, яко

8) Року 6704—1196 „преставися князь Всеволодъ Стославичь братъ Игоревъ... и положиша ко отцмь своимъ и дѣдомъ“ [89]).

9) В лѣто 6706 (1198) Преставися Черниговскій князь Ярославъ Всеволодичъ... и положиша во церкви стго Спса еппи“ [90]).

Отож протягом трохи більше як 150 років (164) маємо літописні звістки про похорон дев'ятьох князів, включаючи туди й мітрополіта Костянтина, в Чернігівському Спасі, або біля нього, а так само двоє похоронів у теремі, або в теремці Спаському [91]).

За одне з завдань наших праць у Чернігівському Спасі було зробити спробу простежити можливі рештки цієї надзвичайно цінної будови і по змозі виявити її особливості як по суті, так і з боку форми. Бо кожному було ясно, що ні міркування Філарета [92]), ні обґрунтовані філологічно завваження А. Єфімова [93]) про Чернігівський терем не могли завдовольнити історика й археолога вже через одне те, що такі міркування базувалися на однобічному матеріялі — філологічному. Ближче до істини стояв, на наш погляд, історик Д. Іловайський. Він гадав, що під назвою терема біля Чернігівського Спаса треба вважати прибудову, капличку або церковку, де ховали князів [94]). Звичайно, ми не покликуватимемось на численні статті в місцевих часописах [95]).

З наведеного вгорі нашого короткого звідомлення про археологічні досліди навкруги Спаса та в його середині видко, що окрім двох прибудов, які фланкували Спаса з південного та з північного боку, жадних инших будівель давнього великокнязівського часу близько немає й не було. Далі — дві бічні прибудови, що підмурки їх відкрили біля Спаса, згідно з технічними й матеріяльними їх особливостями належать справді до великокня-

---

да по представленіи его сотворитъ то все, иже в грамотѣ той написа. Егда же преставися. и вземъ епископъ грамоту данную ему митрополитомъ, и иде ко князю Святославу Олговичю и отрѣшь печать и прочте ю, и обрѣте въ ней страшную вещь, яко „по умертвіи моемъ не погребите тѣла моего, но повръгше его на землю и поцѣпльше ужем за нозѣ и извлекше изъ града, повръзите на ономъ мѣстѣ“, имя нарекъ ему, „псомъ на расхищеніе. Диви же ся тому много князь и епископъ, таже сотвори епископъ повелѣнное ему... и лежа внѣ града тѣло его 3 дни, потомъ же Святославъ князь... повелѣ въ 3-й день взяти тѣло его и повелѣ везти во градъ съ великою честію: не прикосну же ся въ тыи дни ничто же тѣлу тому, но цѣло невредимо бысть ничимъ же, и внесоша и во градъ, положиша у святого Спаса, идѣже Игорь лежитъ Ярославичь, въ теремци“. Далі йде промовисте літописне оповідання про події, звязані з смертю Костянтина, про те, що в Київі три дні „солнце помрачися и буря зѣльна бѣ, и яко земля трястися“... „а въ Черниговѣ по вся 3 дни солнцу сіяющу, а в нощи видяху над тѣломъ его 3 столпы огнены до небеси“... „П. С. Р. Л.. т. VII. Лѣтопись по Воскресенскому списку“ СПБ. 1856, стор. 70—71.

[89]) „П. С. Р. Л... т. 2, изд... 2-е. СПБ. 1908“, стовп. 696.

[90]) „П. С. Р. Л... т. 2, изд. 2. СПВ. 1908, стовп. 707.

[91]) Про князів Чернігівських похованих у Чернігові взагалі і в самому Спасі зокрема див. „Реестръ князьямъ Черниговскимъ... Сочиненъ Іоанномъ Левицкимъ“, додано до „Лѣтопис і Гадячскаго полковника Григорія Грабянки... Кіевъ 1853“, стор. 229 і далі.

[92]) „Историко-Статистич. описаніе Черниговской Епархіи... кн. V Черн. 1874“, стор. 32 і далі.

[93]) Ефимовъ А., „Черниговскіе каѳедральные Соборы...“ Черн. 1908, стор. 17 і далі.

[94]) „Д. Иловайскій, Исторія Россіи, т. I, періоды Кіевскій и Владимірскій. Изданіе второе. М. 1906“, стор. 280.

[95]) Їх було чимало. Назвемо декілька, наприклад: 1) „Черниговскія Епархіальныя Извѣстія“ № 10, року 1863: „Черниговъ. Теремъ съ епископією усыпальница и синодикъ князей“. 2) „Черниговскія Епархіальныя Извѣстія“ № 19 р. 1863: „О Черниговскомъ теремѣ“ і багато инших.

зівських часів. Окрім того, зазначені дві прибудови мають характер і ознаки приміщень пристосованих до похорону. Вони були капличками похоронного призначення.

Вважаючи на те, що всередині Спаса, під його долівками досліди не виявили приміщень для похорону від давніх великокнязівських часів, — маємо повне право гадати, що зазначені дві прибудови біля Спаса і є ті приміщення, де ховано Чернігівських князів [96]). Їх, очевидячки, мусимо ми вважати за той „терем", або „теремець", про які зберіг повідомлення літопис. Жадних инших будівель похоронного призначення біля Спаса немає.

Сказати щось певне про те, коли їх пограбовано, звичайно, ніхто не наважиться. Грабувати їх могли підчас кількох ворожих нападів як татари, так і инші люди, до поляків і росіян включно.

Але що-до їх руйнації, то вказівки на те, коли вона сталася, є в рештках самих руїн. Та новіша будівля, що впущена в північну прибудову, складається з червоної цегли, що своїми розмірами і форматом та технікою дуже відрізняється від цегли часів передмонгольських; окрім того, вона мало подібна і до нашої цегли, що знаходиться в горішніх частинах цієї великокнязівської прибудови. Якого вона часу певно сказати неможливо, через те, що цілком бракує будь-яких історичних даних про технічні та матеріяльні її особливості. Отже з деяких спостережень над нашими будівлями з аналогічної ж цегли маємо підставу визначити таку цеглу як досить пізню, порівнюючи її з цеглою великокнязівських часів. Досить нагадати найближчу що-до місця пам'ятку — склеп, що його дослідили ми в середній частині Спаса, під долівкою. Його складено з того самого матеріялу, як і впущену в північну прибудову частину.

Всі спостереження, — над долівками, що під ними цього склепа вимуровано, над особливостями форми, матеріялу й техніки роботи, як цеглин, так і самого склепу, а також над речами, знайденими при похованих там особах,— вказують на самий кінець XVI або на XVII століття. Жадним способом не раніш і не пізніш.

Отож, гадаю, впускна частина північної прибудови відноситься до кінця XVI або XVII століть. До цього-ж часу належать і речі знайдені при похованих у прибудові особах.

Підчас якої ворожої навали на Чернігів були зруйновані: по-перше — старі прибудови (північна й південна) великокнязівських часів, а по-друге — впускна частина і надбудова з цеглин XVI—XVII століть, над колишньою великокнязівською, що про неї попереду була мова?

На першу частину цього запитання відповідь дати важче як на другу. Але, відповідь і на другу частину може бути тільки відносна, а не точна. Впускну будівлю, закладену десь наприкінці XVI або XVII стол., зруйновано наприкінці XVIII століття, як про це свідчить літопис Собору і всі ті, хто писали про Собор. Ця руйнація сталася підчас великого ремонту Спаса в 1790—1798 [97]), коли йому надавали сучасного вигляду.

---

[96]) Не маємо права твердити, що піддолівочну частину Спаса досліджено всю. Тут багато ще доведеться попоробити. І не буде нічого дивного, коли в тих місцях, котрих ми не дослідили, трапилися-б будь-які гробниці чи склепи. Про причини неможливости дальших дослідів — див. угорі: в звідомленні про роботи в піддолівочній частині.

Великокнязівські прибудови Спаса (південну та північну) зруйновано значно раніш од XVII стол. Можливо, що спричинилися до цього і татарські напади і литовські облоги. Певних даних на те, щоб розвязати це питання поки що не маємо.

Нашими дослідами над піддолівочною частиною Спаса виявлено два склепи похоронного призначення. Жаден з них аж ніяк не стосувавсь до давніх часів. Це були склепи пізнього походження.

Склепа в шурфі ч. II було пограбовано досить „сумлінно". Грабунок цей ставсь ще перед тим, як зроблено долівку з шостикутних плиток, а можливо й трохи раніш.

Можливо, що справа, яку зараз зазначимо, стосується до цього склепа з шурфа ч. II. Справа така. В році 1785-му, як повідомляв протопоп Іван Левицький, треба було засипати землею склеп у Спасі „крайне обветшалый [98]), Хоч склеп, що ми відкрили, аж ніяк не „обветшалый", отже знаючи хитрощі духівництва й різні його способи доходити своєї мети, можна поняти віри, що і цього міцного склепа воно могло видати за „обветшалый", щоб здобути дозвіл на його засипку.

Засипка-ж потрібна була, можливо, тому, що його пограбовано, вміст — перемотлошено, перекидано, дарма що, власне кажучи, і грабувати там не було чого. Не зручно було духівництву визнати, що в церкві склеп не зацілів. Треба було заховати сліди грабіжництва, щоб надалі припинити будь-чиї намагання дістатися до склепа. Бо справді — склеп був зовсім не „ветхий". З другого-ж боку сами члени Консисторії визнали, що ніяких „паровъ" від склепу не було й не могло бути.

Отож, ні в двох прибудовах до Спаса: північній та південній, що підмурки їх ми дослідили і що свого часу відогравали ролю приміщень для похорону і навіть згодом після того вже, як ці прибудови поруйновано, їх знов було пристосовано на ту-ж-таки мету, — але в піддолівочній частині Спаса — яку, на жаль, досліджено не до краю не з нашої вини — ніде не знайдено жадного сліду давнього великокнязівського похорону.

---

[97]) Ефимовъ А., Черниг. каѳедральные Соборы... стор. 16—17. Истор.-Статист. описаніе Черниговской губ... кн. 5. стор. 5.

[98]) „Опись бумагамъ... съ 1784 по 1790 годъ включительно (за 7 лѣтъ) 2 части Черниговской дикастеріи" є справа, на стор. 397 від „162 августа 4. По доношенію протопопа Черниговскаго Іоанна о позволеніи въ Соборной церкви находящійся для кладбища мертвыхъ тѣлъ склепъ обветшалый засыпать". На це донесіння протопопа Левицького резолюція консисторії була така: „имѣя разсужденіе, что въ древней оной Преображенской церкви показанный склепъ, въ коемъ въ давнихъ годахъ да и издревле уповательно погребаемы были знатніи люди, и нынѣ для непредвидимыхъ случаевъ не безнуженъ быть, а чтобъ изъ него происходили вредные пары, того ожидать не можно поелику многіе годы мертвые въ немъ тѣла не погребаются, мнѣніе свое полагаетъ означенный склепъ повелѣть засыпать, а когда онъ подверженъ обветшалости, могущей производить каковы либо пары, то предписать указомъ въ устѣ оного склепу сдѣлать сводъ кирпичный и сверху выровнять кирпичемъ". Підписали три члени Консисторії. Про цю справу див. окрім того повідомлення надруковане в місцевому органі: „Черниговскія Вѣдомости" від 28. VIII. 1903 року № 3288, стор. 1. Резолюція єпископа Теофіла була така: „1785 сент. 18 прежде землею засыпать, а потомъ засклепить". Реалізація цієї постанови в літературі не зафіксована.

Можливо, що в недослідженій частині піддолівочного простору відкрито буде якісь поховання. І в цьому напрямку досліди слід і варт продовжувати. Далі, ми певні в тому, що в самих мурах Спаса в пороблених там „аркосоліях" на зразок того аркосолія, що відкрили ми в південній прибудові біля Спаса, поховання давніх великокнязівських часів збереглися. Не хочеться відмовитись від думки що і на Україні мусять знайтися подібні до польських (краківських) поховань [99]) наших перших будівників України.

УВАГИ З ПРИВОДУ ТРЬОХАБСИДНОЇ „ЦЕРКОВКИ".

У нашому звідомленні (див. угорі, стор. 29) ми вже зазначили, що на всьому терені українських земель будівлі з півкруглими абсидами, що не виходили-б на дворі вибочинами, невідомі. Жадна з пам'яток великокнязівських часів не має „врізаних" у товщу стінки абсидних приміщень. Усі абсиди виходять півколами на двір. Иноді півкола ці мають обвід гранчастий (пізніші часи).

Спосіб виконувати абсиди в Чернігівській трьохабсидній „церковці" поки що єдиний в архітектурних пам'ятках України.

У країнах-же християнського Сходу й Заходу зазначена будівельна особливість у пам'ятках християнського культу — явище не рідке, надто за ранніх часів.

Протягом багатьох віків і в різних країнах таких пам'яток знайдемо силу.

Мала Азія, почасти південна Европа та Кавказ — головні країни, що багаті на отакі способи будування.

Що-до часу, відколи вони стають відомі, то на IV—VI сторіччя припадає початок їх широкого розповсюдження в Малій Азії. Бутлер [100]) довів, що храми, в яких трапляється подібна система, походять від класичних, за зразок їх він наводить храм Тіхі в Сирії. З цього часу і до XII стол. вони трапляються у вищезазначених країнах скрізь. Як випадковий і рідкий пережиток старовини є подібна конструкція в ц. села Вале в Ахалцихському повіті [101]), збудована в полов. XVI стол.

Спочатку, а саме в IV—VI стол. в Сирії та Лікаонії трапляється порівнюючи багато храмів з середньою півколою абсидою, неначе-б вирізаною в самій товщі стіни, що зовнішній обвід її йде по одній прямій лінії, бічні-ж приміщення, що оточують з півночи та з півдня цю півкруглу абсиду, мають форму прямокутника. За зразок такої будівлі Бутлер у зазначеній роботі уважає храм Тіхі в Сирії, що безпосередньо продовжує храми класичної доби. Це є первісний ступінь півкруглої абсиди, що не має з зовнішнього боку вибочини.

Подібні конструкції відомі в базиліці Kasr-ibn-Wardan у Сирії, що дослідив Mak Freiherr von Oppenheim [102]). До речи, ця базиліка технікою виконання та своїми конструктивними формами така близька до Чернігівського Спаса, що ми не можемо утриматися від того, щоб це зазначити.

---

[99]) „Groby królów polskich w Krakowie w kościele katedralnym na zamku... wydał Ambrozy Grabowski. W Krakowie 1835. Тут, що правда, немає поховань рівночасних тим, які колись мав Чернігівський Спас. Вони пізніші, але-ж збереглися. Їх не пограбовано і кістки не розкидані.

[100]) Révue Archeologique. 1906. Juillet-août.

[101]) „Матеріалы по археологіи Кавказа... Вып. IV. М. 1894" стор. 69 і далі і рис. 53 на стор. 70.

[102]) „Vorläufiger Bericht Zeitschrift d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin Bd. XXXVI (1901)" S. 69 А також: S. Strzygowski: „Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte Kirchenaufnamen von J. W. Crowfoot und J. I. Smirnov .. Leipzig. 1903. SS. 121—131.

Тут-же в Сирії зародивсь і другий тип абсидної композиції, де всі три абсидні приміщення вирізано в товщі стіни і на надвірній поверхні її є рівна поверхня, без вибочин.

Очевидячки, що ця улюблена з IV-го стол. нашої ери маніра робити абсидне півколо в самій масі стіни походить взагалі з Малої Азії і зокрема з таких провінцій як Сирія, Лікаонія, Ефес з його церквою св. Трійці [103]) і багато инших місць, де майстри звикли довбати в скелях церкви печерного характеру, гроти, крипти, склепи для похорону в формі тих, що опублікував між иншими Brandenburg [104]) і инші.

Ця архітектурна особливість мандрує далі з своїми творцями до европейських країн, і справді, план такої абсиди стає відомий у хрещальній церкві della Ziza в Палермо [105]). Але тут-же в ц. S. Cataldo зустрічаємо мішанину способу східнього з західнім: середня її абсида має вибочину на двір при двох бічних, що зроблено їх у самій товщі стіни [106]). Там-же в крипті Собору маємо таких „врізаних“ у стіну абсид аж сім [107]). У капелі фортеці di Favara o Maredalec при двох бічних абсидах, що містяться в товщі стіни, середня виходить на двір і тут обмежується прямокутним виступом. Це — щось ніби переходове між сирійським способом та західньо-европейським, що утворився згодом і став загально відомим. Далі, в Еспанії трапляється той самий спосіб у ц. San Miguel (Михайла) в Escalada [108]), заснованій наприкінці IX стол. і освяченій в році 913-му. Тут в Еспанії, можливо, на конструкцію таких абсид мав вплив мечет у Кордові, а на нього звичайно будівлі М. Азії; особливо будівлі Лікаонії; як наприкл. Sivri Hissar [109]).

Такий спосіб будувати абсиди переходить і далі в середину европейського материка, але тут він не одержує визнання і пам'яток цього способу тут дуже небагато. За виразного представника його можемо вважати Salvator Kirche — в Франкфурті на Майні, що фундаменти її закладено ще близько 852 року [110]).

Отже в европейських країнах цей будівельний спосіб не розвинувсь. Зустрівшись з иншим матеріялом, що потрібує инакшої технічної обробки, він тут виродивсь і незабаром зовсім зник.

При тій кількості одноманітних що-до цієї архітектурної подробиці пам'яток у Кападокії, Галатії, Лікаонії та инших малоазійських провінціях, де архітек-

---

[103]) „Auguste Choisy. Історія Архитектуры. II томъ. Пер. съ франц. Н. С. Курдюкова. М. 1907, стор. 40, пл. В. Так само: Benoit, Fr. L'Architecture l'Orient, Mediéval et Moderne. Paris, 1912, p. 146. II.

[104]) E. Brandenburg. Bericht über eine Reise in Syrien und Palästina. Berlin. 1914.

[105]) Giulio v. Arata. L'Architectura Arabo-Normanna et il rinascimento in Sicilia. Prefazione di Corrado Ricci. Milano 1914, стор. VI.

[106]) Ibid., стор. 4. [107]) Ibid., стор. 11.

[108]) Brutails, J.-A. Précis d'archéologie du moyen-âge. Toulouse et Paris. 1908 p. 33, fig. 25. Про неї-ж див. у Dieulafoy, M. Espagne et Portugal (serie: Ars-Una. Histoire général de l'Art). Paris 1913, p. 72. fig. 152.

[109]) Dieulafoy M. Op. cit. fig. 84, 85.

[110]) Dehio, G. Geschichte d. Deutsch. Kunst. Der Abb. Erster Band, t. 25. № 35 (Berl. u. Leipz. 1921). Також: Haupt, Albr., Die Älteste Kunst insbesondere das Baukunst der Germanen. Leipz. 1909. S. 196. Abb. 118.

тура християнської релігії панувала, аж поки звоювали ці провінції турки-сельджуки, стає ясним, що центр малоазійської християнської архітектури був і за батьківщину для вищезазначеного способу виконувати півкруглі абсиди.

Навіть у північній Африці, де вплив християнства відограв свою ролю, зустрічаємо подібні-ж півкруглі абсиди, що не мають на зовнішніх поверхнях стін вибочин, як от у храмі в Тебесі [111]) в Beniani [112]). Цікава що-до цього церква в Каїрі d'Abou Sargah, де центральна й правобічна абсиди вимуровані в стіні на зразок видовбаних у скелі, а лівобічна являє собою прямокутне приміщення [113]).

На північ-схід од малоазійських провінцій особливо інтенсивно поширився наш архітектурний деталь на Кавказі. Тут відомо в різних місцях чимало пам'яток давнього християнського будівництва з зазначеною особливістю в обробці плана абсиди.

Трапляється він, — цілком природньо, — і в місцевостях, через які мандрував цей архітектурний деталь, прямуючи на Кавказ. Маємо його навіть у Месопотамії.

На Кавказі зазначена архітектурна особливість трапляється в багатьох пам'ятках релігійного будівництва. Найцікавіший, своїми розмірами, простотою плану й дуже близьким абсидним півкружжям храм — у с. Алі Посховської дільниці [114]). На жаль, коли його збудовано — невідомо. Гадаю, що він відноситься до ранніх часів. Близька до нашої церква в селищі Тигви за 20 верстов од ст. Гомі Тіфліської губ. [115]), що повторює абсидні форми попередньої церкви. Коли її збудовано — теж невідомо. В ц. Еніробатській спостерегаємо початок розчленування околичної поверхні стіни на три частини, що відповідають трьом абсидам. Розчленовано стінку прямовісним двохпохилим рівчаком між абсидами. Споруджено цього храмика, очевидячки, на початку XII стол. [116]). До того-ж типу з початком розподілу на вибочини мусимо віднести і план ц. в сел. Бедія на півдні Абхазії [117]). Вона відноситься до X століття. Але цікавий тип будівлі повстав перед нами в ц. сел. Хопі в Мінгрелії, що відноситься до XI стол. Тут еволюція вівтарної абсиди яскраво помітна: середня абсида вийшла за загальні межі стіни, а бічні залишилися в тому-ж становищі „вирізаних“ у стіні [118]). В одній з церков Сафарського манастиря є тільки одна абсида, виконана тим-же способом [119]). У гротах Уплис-Цихе центральна та правобічна абсиди мають півкруглі абсиди, а лівобічна прямокутна [120]) — спосіб будівлі мішаний. А в базилічному храмі Уплис-

---

[111]) Benoit, Fr. L'Architecture L'Orient, Mediéval et Moderne (Manuel d'histoire de l'Art). Par. 1912. p. 119. fig. IV.

[112]) Ibid., p. 119. fig. VII. [113]) Ibid., p. 110, fig. I.

[114]) Матеріалы по археологіи Кавказа... Вып. IV подъ редакціей гр. Уваровой. М. 1893. стор. 95, рис. 75. [115]) Ibid... вып. IV, стор. 167, рис. 148.

[116]) Ibid... вып. III, стор. 69 — 70 і табл. XXVI.

[117]) Толстой и Кондаковъ, Русск. древности въ памятникахъ искусства, вып. IV, стор. 53 — 54. Також: „Матеріалы по археологіи Кавказа, вып. III, стор. 26 і табл. XIV.

[118]) Ibid., вып. IV, стор. 63, рис. 55.

[119]) Кондаковъ, Н. „Древняя архитектура Грузіи“. Древности. Труды Московскаго Археологическаго Общества.

[120]) Кондаковъ, op. cit, стор. 229, IV.

Цихе еволюція абсидного плану пішла ще далі — середня абсида півкруглої форми, а бічні абсиди прямокутні [121]).

З цього короткого що-до кількости пам'яток та їх значіння огляду бачимо, 1) що найстарший тип будови з зазначеною технікою виконання абсид не переходить в глибину віків за IV століття, і закінчує своє існування в XI - XII стол., 2) що панувала ця техніка у всіх народів християнського світу і 3) що почалася вона в малоазійських провінціях. Умови народження цих форм цілком технічні (з'явилися підо впливом праць каменярської техніки — праць у скелях).

Що-до місця, з якого заполучили майстри Чернігівських абсид ідеї зазначеного технічного способу, то, нам здається, найкраще був би підходив тут Кавказ або безпосередньо Мала Азія. Ролю останньої і впливи на містецькі пам'ятки України досі не освітлено. Тимчасом, у звязку з деякими пам'ятками, що з'явилися або знайдені на Україні, в бік Малої Азії й Сирії особливо варт звернути увагу дослідників.

СКАРБ.

Розчищуючи південну прибудову до Спаса, знайдено скарба. Його заховано було в вівтарній частині, в одній з численних заглибин у мурах (заглибини ці утворилися через те, що мури муровано недбало) на тій височині де вже мусіла закінчитися долівка, поміст, себ-то нижче од рівня помосту.

Скарба загорнуто в полотняну тканину, спущено таким чином під поміст, використавши нерівність поверхні стіни, в одну з заглибин.

Очевидячки, заховано його за небезпечних часів, щоб зберегти від грабунку, крадіжки то-що. Але згодом тому, хто заховав скарба, не пощастило дістатися до своїх речей.

Вважаючи на призначення згаданого приміщення, можна здогадуватися, що заховала скарб духовна особа, до того-ж не дуже заможна. Скарб невеличкий і з матеріяльного погляду не багатий.

У яких обставинах його знайдено див. стор. 26. До його складу ввійшли отакі речі:

I. Двоє срібних вушних привісок, відомих у нашій літературі під назвою „ковтків". Рис. 52 і 53 табл. XIX — XXI. Це — порожні всередині, опуклі, колоподібної форми окраси, що горішню частину їх вирізано невеличким півколом. Вони мають дротяні, грубенько зроблені дужки, щоб підвішувати до головного убору. Навкруги привіски на її ребро налютовано на низьких циліндрах вісімнацятеро порожніх кульок, тепер почасти потрощених.

На боках привіски різьбою та черню виображено фантастичну тварину з хвостом, що, вигинаючись та переплітаючись сам з собою, заповнює всі вільні навкруги тварини місця.

Чернь залишається в небагатьох місцях, решта її відлущилася і.замість неї один рівчак, або инакшої форми заглибина де лежала чернь.

З боку композиційного тварина й її хвіст, що утворює багате орнаментальне тло, надзвичайно гарно виконані. Так само ретельно зроблені кульки навколо привіски.

---

[121]) Ibid., стор. 238 рис. VI.

Рис. 52. Срібна вушна привіска з орнаментацією що зроблена чернію та різьбою (Збільшена вдвічі).

І форма речи, і її окраси, і техніка виконання звичайні для золотницького виробництва великокнязівських в українській історії часів. Будь-чого особливо нового в ній немає. Привіски типу „колтів“ дуже часто трапляються в наших пам'ятках старовини, як з срібла так, навіть, і з золота [122]).

II. Инша річ — пара срібних-же браслетів (табл. XX рис. 54 і табл. XXI рис. 55 і 56), що складаються кожен із двох окремих частин, сполучених одна з одною шарніром. Кожну половинку їх злютовано з двох платівок, так що краї однієї платівки загинаються, а другої залишаються прямими, таким чином утворюючи коритечко з невисокими краями. Ці краї злютовано з краями спідньої платівки зовсім рівної. Маємо отже порожнечу всередині, що її заповнює ясно-сіра маса невідомого мені складу. Обидві половинки, окрім того, обрізано по краях в вигляді кіл. Кожна половинка складається ніби-то з трьох таких кіл, сполучених одне з одним яйцюватими проміжками. Таких колоподібних частин маємо троє та четверто яйцюватих проміжків на кожній половинці.

Кінець половинки, протилежний шарнірові, прикрашено рельєфним виображенням звірячої морди в занадто схематичному й стилізованому вигляді. Майстер, здається, хтів був виобразити левову голову.

Браслета прикрашено багатою, кількістю мотивів, орнаментацією, виконаною різьбою та черневою технікою з позолочуванням Визолочено так само й морду лева.

Окраса кіл така: 1) дуже часто трапляється розетка з золотих гостролистих пелюсток на черневому тлі, що своєю формою нагадує колесо. Пелюстки поврізувано в глибину металя зубчастими рівчаками. Такий рівчак роблять гострим струментом от як долото, проводячи їм по поверхні металя і притискуючи то в один бік, то в другий; 2) орнамент у формі трьох закручених вусиків („спіралів“), що виходять з трьох рогів трикутника. Кожен вусик закінчується листочками, що відходять у боки і запорожнюють вільні між вусиками місця. Навколо прорізано рівчака. Цей мотив, відомий під назвою „триквестра“, в черневому виробництві Київської Руси поширено мало; 3) на черневому тлі виображено сріблом прямовісне дерево з чотирма грубими гілками обрізаними по краях. Друга половина того-ж браслету має два аналогічні першим мотиви: трикутника та дерева і третій з новим для цього браслета візерунком 4) прямовісної позолочуваної смужки, що трохи нахилено її вгорі ліворуч, виконаної тією самою технікою, з косими на смужці рівчаками та двох s-подібних завитків, що закінчуються рослинними листочками.

На першій половині другого браслету маємо такі окраси: 5) чотири трьохпелюсткових срібних зірочки на черневому тлі, сполучених одна з одною в центрі, куди вони збігають одним кінцем пелюстки. Їх поділяє тоненька

[122]) Не як вичерпуючий матеріял, а як приклади подам декілька таких самих знахідок: найближча підвіска з Канівського повіту („Толстой и Кондаковъ, Русскія древности въ памятн. искусства. Вып. 5: СПБ 1897“, стор. 117, рис. 177). Підвіска з відомого Льговського скарбу 1879 року. (Ibid. стор. 116, рис. 174). Підвіска із Териховського скарбу 1876 року. Підвіска без циліндриків, між кульками і краєм її (Ibid., стор. 114, рис. 170). В скарбі з с. Низьківки на Чернігівщині, що придбав його на моїх очах Д. Я. Самоквасов у Чернігові й передав до Історичного Музею в Москві (див. „Отчетъ Имп. Рос. Истор. Музея... за 1910 годъ“ М. 1911, отд. 7, і таб. II. В скарбі з с. Сахнівки Київської губ. („Древности Приднѣпровья Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. V. табл. XXIX № 969—970“), — тип вже вироджується. І багато инших.

чорна рисочка; 6) часто трапляється в пам'ятках металопластики великокнязівської доби мотив відомий під назвою „крин". Це — рослина-квітка з двох гілок, що підносяться з двох боків, далі — сполучаються одна з одною та знову розходяться в боки. Кожна гілка поділяється на три срібні листочки обведені по краю поглибленим зубчастим рівчаком. Між двома гілками в центрі між ними виростає пуп'янок. На другій половині того самого браслету 7) на поверхні першого кола, на визолоченому тлі з поглибленими зубчастими смужками, виображено черню ромбик з грубих смужок. Навколо, по самому краю — черневе кільце. В середньому колі — відомий уже нам трикутник (ч. 2), а останнє коло вкрито описаною вище (ч. 1) восьмипелюстковою розеткою.

Шарніра зроблено так, що два товстих кільця з півкруглої зокола платівки знаходяться на одній половинці браслета і приймають в себе третє кільце, зроблене на другій половинці браслета. Через кільця простромлено стрижень з повздовжнім прозором. Цей стрижень затримується в кільці поперечним цвяшком, не даючи йому зовсім вискочити з кілець.

У браслетах — визолочені морди тварини, на кінцях половинок, далі яйцюваті проміжки між колами.

Отож декоративну проблему браслета розвязано не тільки формою його, а й кольорами — золотом, сріблом, що гарно вирізняється на чорному тлі, черню, орнаментальними мотивами та їх рисунком. На кожній половинці браслета з одного боку є двоє кілець, а з другого один.

Зроблено браслета дуже добре, ретельно й уважно. Неначе-б недбалий рисунок мотивів, що ними оздоблено браслета, зубчастих рівчаків особливо, а так само форм пелюсток у розетках-квіточках, має заразом і свої позитивні особливості: рисунок не здається таким одноманітним, шаблоновим, сухим. Лінія вібрує, вона живе, вона повносоковита.

Техніка роботи високої якости. Лицьову платівку так добре злютовано з оборотною (спідньою), що важко навіть помітити, де проходить шво.

Позолоту накладено в певних місцях, вона не переходить, як то трапляється в недбайливій роботі, за призначені їй межі. Іржі на сріблі обмаль. На колір вона фіялкова. Тільки де-не-де позначалася зелена іржа, надто в місцях з черневою накладкою.

Аналогічних своїми окрасами браслетів не знаємо. Маємо тільки близькі, а не тотожні. Близькі формами до загальних ідей прикрашати края головами тварин, але не мотивами, не рисунком.

І форма браслета і художня його концепція кажуть за те, що походить він з Малої Азії з таким її культурним центром як Сирія... Отже обробка його належить київській Наддніпрянщині, що під той час зажила була слави своїм черневим виробництвом, як свідчить про це один технічний трактат написаний у далеких західніх країнах на припочатку XII століття [123]).

[123]) Про це див.: „Theophilus presbybyter. Schedula diversarum Artium. I Bd. revidirter text übersetzung und app ndix von Albert Jlg." В серії: „Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance. Wien 1888, а так само, й особливо, праці M. Rosenberg'a: „Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage. Abth. Niello, Frankfurt am M. 1908, що в ній автор захищає ім'я передмонгольської Руси, як батьківщину черневого виробництва від пізніших уставок Triscia замість Ruscia, що з'явилися в рукописові актуарія паризького монетного двора Jean le Beuge (1431 р.).

Рис. 53. Срібна вушна привіска.

Рис. 54. Срібний браслет. Знімок в натуральну величину, і знімок побільшений вдвічі.

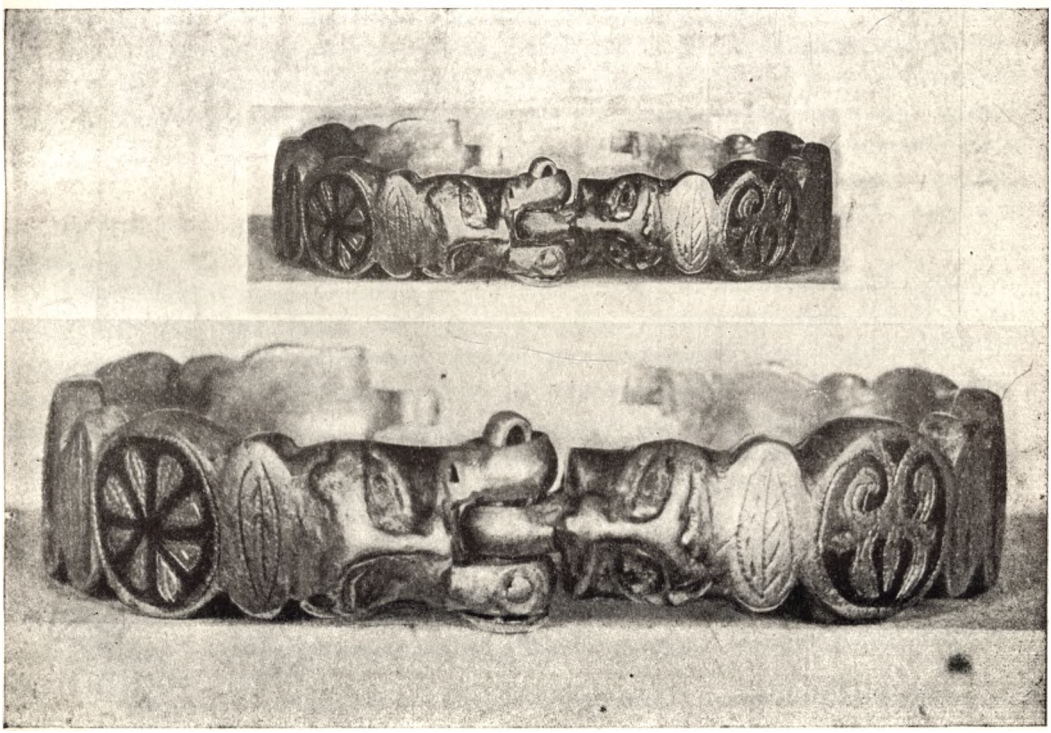

Рис. 55, 56. Срібні браслети. Знімки в натуральну величину й знімки побільшені.

III. Срібні „лоточки". Так Н. Кондаков, та І. Толстой [124]) звуть коротенькі півциліндрики, витиснені з тонкого листа. Часом прикрашено їх тільки поперечними рубчиками, а часом на їхніх кінцях дуже схематично виображено морду тварини. В наших півциліндриках посередині є грубе поперечне ребро, що обабіч нього витиснено ще по два тоненьких рубчики. Кінці-ж півциліндриків прикрашено схематичним виображенням тваринної морди, що її можна було вважати на однакових підставах і за людське обличчя. Цю півциліндричну частину прилютовано до рівної платівки, що має бути їй за спід. З боків півциліндрика попростромлювано міньятюрні дірочки, що крізь них можна просилити тільки тоненьку ниточку. Таких дірочок на всіх півциліндриках по три. Крізь них, отже, проходило три нитки, що пронизували колодочки з їх цілої низки одну стрічку. Здебільша цілі півциліндрики ще й тепер тримаються на білих кручених ниточках, два півциліндрики мають збоку маленьке дротяне кільце. Ці кільця прилютовано зісподу під платівкою довгими кінцями дроту. В нього пропущено велике незамкнене кільце з грубого дроту, що закінчується на одному кінці сплющеною платівкою, скрученою в трубочку, а на другому — розплюсненою платівкою, обрізаною трикутником з маленькою дірочкою. На обох півциліндриках, що мають кільця, залишилися кінці білої ниточки; вони виходять з півциліндрика біля самого кільця і тут зав'язуються.

У звязку з тим, що серед знайдених півциліндриків тільки два мають вищезазначені кільця, треба гадати, що саме ці два півциліндрики закінчували їх низку. Окрім того, між ними-таки є уламки півциліндриків з прилютованим теж збоку подібним-же маленьким кільцем, куди вправлено ланцюжка. Уривки двох таких ланцюжків теж є тут. Ланцюжок сплетено з тоненького дроту дрібними окремими ланками, так що він у поперечному перекрої виглядає як чотирикутник, найзвичайнішої форми в сьогочасній золотницькій техніці. Отож треба гадати, що в нашій знахідці маються рештки двох стрічок. На підставі цього можна вважати, що півциліндрики ці, як гадають [125]), були нагрудною особистою окрасою.

Вищеописані півциліндрики є звичайний елемент жіночих окрас і трапляються вони так само часто, як і скарби великокнязівських часів. Н. П. Кондаков виводить їх із особистих уборів малоазійських мешканців... Але їх початок, на наш погляд, заходить далі в глибину віків. В тій самій Сирії трапляються вони з золота і, здається, належать до пізньоантичних часів [126]).

Окрім нашої країни вони трапляються і по инших, що мали споріднені речі матеріяльної культури. Знає їх, приміром, Болгарія [127]) за тих самих часів, як і ми їх знаємо.

IV. Два срібні ковтки так званого Київського типу, звичайного для всіх великокнязівських скарбів на Україні. Назва ковток, що нею ми користуємося,

---

[124]) Толстой И. и Кондаковъ, Н. „Русскія древности въ памятникахъ искусства, вып. 5." СПБ. 1897, стор. 116.

[125]) Кондаковъ, Н. П. „Русскіе клады. Изслѣдованіе древностей великокняжескаго періода... т. I. СПБ. 1896".

[126]) Ludwig Pollak, Klassisch-Antike Goldschmiedearbeiten im Besitz S. R Excel. A. J. von Nelidow... Leipzig. 1903. № 391, стор. 131. Taf. XIII і № 392 там-же.

[127]) „Римски накитъ отъ Николаево" В. „Извѣстія на археологическото дружество". IV. табл. II. № 2. і стор. 32 рис. 7 з села „Лѣсичево".

не відповідає дійсності. Ніколи цю річ не носили в вухах. Її могли носити тільки як підвіску до головного убору, що до нього привішували на шнуркові насупроти вуха, або навіть трохи нижче.

„Ковток" складається з незамкненого кільця грубого дроту, що на спідню його половину начеплено три круглих намистини з зерневим та шнурковим орнаментами в вигляді вісьмох кілець з скручених дротинок; усередині їх є зерневий трикутник з дрібнесеньких зернят.

Між шнурковими кільцями налютовано по чотири менших завбільшки і по одній великій зернині. Трьох величин зерень, що приведено їх до певних декоративних мотивів, справляє враження багатства окраси, надто коли згадати, що на цих зернятках та кульках мінилося-вигравало сонячне проміння. Між трьома намистинами на основну дротину намотано скручену тоненьку дротину достоту подібну до тієї, що з неї зроблено кільця на намистині, себ-то з так званої скани. Кільце з основної дротини незамкнене. Один кінець її розплющено й загнено кільцем.

Зроблено „ковток" надзвичайно зграбно, дбайливо. Цілком подібні відомі з вищезазначеного скарбу з с. Низьківки на Чернігівщині [128]).

V. Срібна монетна „гривна" київського типу. Звичайна шостикутна форма. Невисокий горбик. Зверху звичайна ніздрюватість. Завважки $37^1/_4$ золотників.

Ребра гривні загнено всередину. Рівна площина в одному кінці має багато збрижів. Весь цей короткий бік має підвищення: сюди збігав металь, коли його наливали в форму. На протилежному короткому кінці — гострий виступ. Усередині — ледві помітний повздовжній рівчачок. На зворотному боці по поверхні — три великих розмірами й глибоких дірки й декілька маленьких. Окрім цих дірок — поверхня гладенька. Гострі ребра помітні тільки на рогах коротких боків. Вся вкрилася патиною на колір фіялковою. Частина без патини. Де-не-де пробивається зелена іржа.

Над речами скарбу я мав змогу поробити свої спостереження через те, що скарба було тимчасово перевезено для студій до Київа, не вважаючи на енергійні заходи тих ворожих осіб, що не мали нічого спільного з наукою і які в той-же час не були й представниками влади, але не хтіли випускати скарба з Чернігова до Академії навіть для тимчасового вивчання.

ДАВНІ РОЗПИСИ В СПАСІ.

Під той час, як І. В. Моргилевський обмірював Спаса і підчас зондування на мурах, відкрито скількись шматків давніх розписів на мурах. Перше малювання відкрито під грубим шаром инших до найновішого включно на спідній щоці підпружної арки, що підтримує північно-західню баню Спаса. Малювання містилися трохи вище од п'яти арки на південній її частині. Верхню частину святої виображено цим малюванням. Табл. XXII рис. 57. Про нього я вже мав нагоду коротенько розповісти, на підставі тих своїх спостережень, що поробив був над малюванням, коли воно було на місці. Тепер його знято вкупі з тинком, на якому його написано і вміщено до Музею, що й радили ми зробити ще в свойому короткому про це малювання повідом-

[128]) Отчетъ Имп. Рос. Историческ. Музея... за 1910. М. 1911, табл. II, другий ковток у горішньому ряду.

Рис. 57. Обличчя святої. Стінна розпись.

ленню [129]). Отже після того нам не пощастило бути в Чернігівському Музеєві і докладніш оглянути як техніку, так і сами фарби малювання. Його треба порівняти з тими незамальованими й незруйнованими частинами малювання, що на мурах Софії в Київі.

Будь-що-будь, і там і тут фарби одні, фарби подібні, і рисунок той самий. Але в нашій простота форми та сміливість у роботі залишає далеко за собою решту відомих розписів.

Далі, на передвівтарному, північно-східньому стовпі, на тому боці, що проти іконостасу, залишилися шматки подібного-ж давнього малювання. Тимчасом коли нове малювання було відлущено, трохи вище од „парапету" з кам'яних різьблених плит, ми були інтенсивно працювали над своєю роботою, внизу. Ділити свій час між археологічними спостереженнями і дослідами над давнім тинком, що з нього збивають пізній, а так само і давній нам було занадто важко. Що-хвилини доводилося ходити знизу нагору і знову спускатись. Відкриті на цьому стовпі малювання в тих частинах, що збереглися, були в доброму стані: фарби збереглися, рисунок зацілів, фактура була ясна. Писано їх темперною фарбою, як і малювання на стовпі північно-західньому. Отож, говорити про малювання як фрескові жадним способом не можна: це вже пора зрозуміти. Тут збереглися уривки виображень людини й орнаментальної смуги. Писано їх головне вохрою та білилами. Нашарування фарби, як і в попередньому малюванні, густе, иноді фарба лежить високими горбинами, як от на окрасах одежі, де йдуть смужкою круглі білі плями, що мусять виображати, здається, перлини, як на одежі рештки виображень святого на північно-східньому стовпі (рис. 58).

Рис. 58. Фрагмент розпису.

У сміливій схемі, упевненою рукою майстра з високими — з технічного й художнього погляду — удосконаленнями дуже виразно й сміливо намальовано ногу святого. Нашим, навіть великим майстрам, що досконало вивчають композицію, і на думку не спаде так віддавати реальну дійсність повсякчасного побуту (рис. 59). З цього знати, що перед нас велика вмінням, стала й удосконалена школа майстрів. Ці майстри не вишукували форм, композиція сюжету їх не стримувала. Все у них було налагоджено багаторічною працею, повсякчасними вправами. Далі — далекі вони були від проблем трьох-

[129]) „Найдавніша стінопись княжої України". Журнал „Україна" р. 1924 ч. 1—2, стор. 13.

мірности в малярстві. Їхня увага зосереджувалася виключно на двохмірному розумінні композиції, на декоративних будівлях форм і орнаментальних плануваннях. Дивна річ, як ідеї одного порядку перетворювалися в ідеї иншого і ідеї високих релігійних переживань в ідеї краси форми. Таке враження справляють наші розписи.

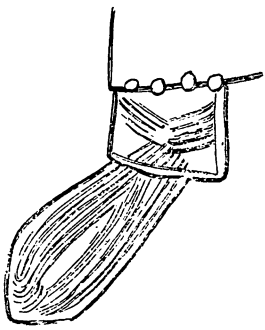

Рис. 59. Фрагмент розпису.

На правому від приходу стовпі (південно-західньому) на щоці поверненій до півдня, теж трохи вище од кам'яних різьблених „парапетів", по стіні розкидано декілька ескізно намальованих виображень. А між ними деякі вишкрябано гострим струментом. Дві міньятюрні завбільшки постаті святих, намальованих пензлем червоною фарбою (прорисовано тільки контури їх. Рис. 60); один хрест і нарізаний по тій самій тинковій підготовці для малярства складний тип так званого розквітлого хреста перетвореного в таку композицію, що в ній ідея хреста зовсім потонула в ідеї орнаментальній, декоративній (рис. 61).

Всі ескізи на цьому стовпі справляють враження не серйозних творів, а жартовливих праць майстра підчас його відпочинку. Найбільший ескіз хреста не перевищує 0,20 м.; святі-ж — мало не вдвоє менші. Розкидано їх по тинкові де трапиться.

На північно-східньому стовпі (пілоні) на поверхні східній крім решток виображень святих маються незначні рештки орнаментальних розписів з мотивів звичайних для малярства X—XII століть (рис. 62).

Рис. 60. Ескіз постати святого на мурах Спаса.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Закінчуючи своє коротке звідомлення про великі роботи, що ми провадили протягом мало не двох місяців над Чернігівським Спасом, мушу зазначити, що чергову роботу, досліджуючи цю надзвичайної ваги пам'ятку, зробили ми тільки в невеликій частині. Гадаю, що роботу виконано на 10%. Залишається ще немало доробити.

Дослідами доведено: 1) що вся будівля Спаського Собору доховалася до наших часів, за невеличкими вийнятками в доброму стані, не зруйнована; 2) що пожежа зруйнувала Собор вже геть згодом у XVIII столітті, коли він втратив тільки вершки бані; 3) що Собор усе-ж-таки втратив свій первісний вигляд, бо підвищивсь ґрунт навкруги й підлога всередині; 4) що обабіч Спаса були прибу-

дови ритуально-похоронного призначення, єдині, на які можна вказати як на літописний „терем“; 5) що на південно-західньому розі його стояла прибудова симетрична башті північно-західнього кутка; 6) що в звязку з Спасом, а можливо й иншими будівлями, які могли міститися поруч, існувала біля Спаса майстерня, де оброблювано мармурові речі (між иншим — „колони“), то-що; 7) що існувала така сама майстерня з так званого шиферу; 8) на підставі багатьох шматочків мозаїки та мозаїчної смальти, знайдених на терені

Рис. 61. Розквітлий хрест. Ескіз на мурах Спаса.

дослідів, можемо гадати, що мозаїчними картинами прикрашувано мури якоїсь будівлі, гадаю — самого Спаса, а можливо й тих прибудов, що фундаменти їх ми відкрили; 9) що долівка Спаса відповідала тогочасним долівкам инших будівель, матеріялом та технікою й декоративними проблемами.

Надалі, дослідникам залишається: 1) остаточно дослідити піддолівочну частину, 2) виявити та дослідити площу перед західнім фасом Спаса, 3) те саме зробити біля вівтарної частини і 4) виявити решту малювання на мурах Спаса.

Вважаю за необхідне зазначити, що всі обміри досліджених нами особисто частин поробили ми-ж так само, як і всі рисунки в щоденникові. Що-до цього — нам не пощастило скористуватися будь-чиєю допомогою. Через отаке становище дослідникові довелося витратити чимало зусиль, щоб устигнути провадити спостереження, писати щоденника, де занотовувано кожну дрібницю, керувати всіма й кожним зокрема, робити самому фотографічні знімки й змагатися з фахів-

цем-фотографом, силкуючись довести йому, що він повинен фотографувати саме з тієї точки, з якої це нам справді потрібно.

Всі перелічені роботи нам не пощастило-б виконати в такому як у нас маштабі, коли-б на допомогу мені не було постійного помічника. За такого незмінного, з першого й до останнього дня праці над Спасом був мій безцінно дорогий син Ор. Його праця зранку й до вечора, иноді неначе-б малопомітна, наполовину полегшувала всю справу.

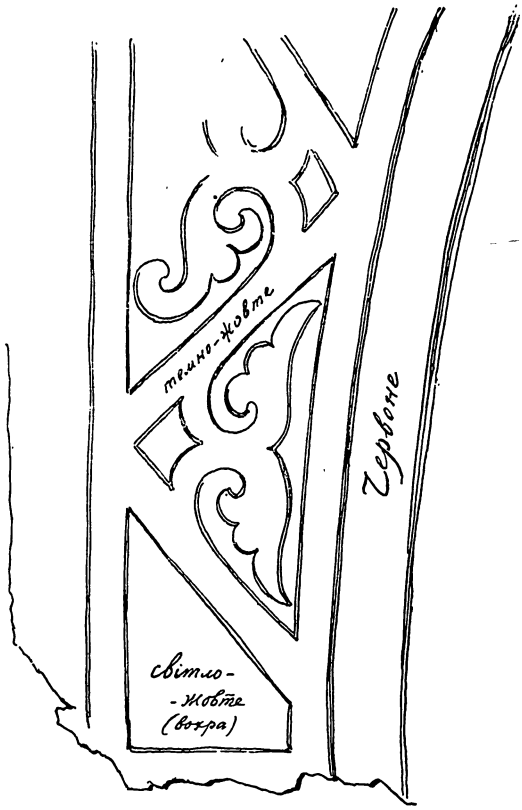

Рис. 62.

Що-дня, не одходячи ні на крок від праць і дослідника, він був за незамінного мого співробітника. Всі радощі й злигодні дослідів, веселі хвилини нових відкрить і сумні дні голоду, підтримку культурних сил і ворожість урядовців-бюрократів ми відчували й переживали обидва однаково, не вважаючи на різний вік і світогляд. Дуже добре пам'ятаю, як відбивалася на його молодій і вразливій душі та безліч перешкод, що спадала на наші праці і що з ними він був обізнаний нарівні зо мною. Він радів моїми радощами й плакав разом зо мною... Тепер його немає... Доля люто розправилася з нами обома... Тому, кому потрібне було життя, несподівано вкоротила віку... Того, хто дивиться в потойбічний світ, залишила й знедолила навіки...

Нехай ця моя праця буде вічним спомином про того, хто змалку прагнув правди, істини, силкувався знати, навіщо створено світ, навіщо живуть люди. Нехай буде маленьким, але вічно свіжим вінком від убитого горем батька.

ВОЛОДИМИР ЧЕРНОВ.

ДО ПИТАННЯ ПРО АНАЛІЗУ ТЕКСТА КОРОТКОЇ РУСЬКОЇ ПРАВДИ [1]).

Короткі списки Руської Правди містяться в найдавніших Новгородських літописах під 1016 роком після оповідання про те, як Ярослав дав пільгові грамоти Новгородові, зараз-же по фразі „и дав правду и устав списах, глагола тако: „по сей грамоте ходите, якоже писах Вам, такоже держите". Після цього речення вміщено заголовок „Правда Роськая" і текст Короткої Руської Правди, а по закінченню текста її літописець під 1017 роком оповідає про те, як закладено церкву Св. Софії в Київі. Те, що Руську Правду вміщено поруч із вищезгаданим літописцевим оповіданням про закладини св. Софії, звичайно уважалося за довід на те, що Руську Правду дав Ярослав.

Студіюючи Руську Правду, проф. Серґєевич звернув увагу на те, що першу літеру в заголовку Правди Ярославичів в Академічнім списку намальовано циноброю і перед заголовком „Правда оуставлена Роуськои Земли" є на берегах рукопису зазначка „зри". Це, гадає він, свідчить за те, що переписувач Академічного списка розрізнював дві Правди.

Це дає Серґєевичеві підставу гадати, що Академічний список складається з двох окремих списків Руської Правди, написаних разом. Через те Серґєевич у Руській Правді, що він її видав, друкує Правду Ярославову й Правду Ярославичів, як окремі редакції цієї пам'ятки.

Инакше дивиться на це проф. Вл.-Буданов. Він гадає, що проф. Серґєевич не мав права відокремлювати у своїм виданні Правду Ярославичів, бо 1) циноброю писали літери й ставили слово „зри" переписувачі звичайно в тих місцях рукописів, які звертали на себе їх увагу, а не зазначали ними окремі пам'ятки; 2) наприкінці Правди Ярославичів є фраза: „то ти урок Ярославль", яка вказує на те, що цю частину переписувач уважає за Ярославову і 3) усі списки Р. Пр. підписано Ярославовим іменням. Усе це дає підставу Вл.-Буданову вважати Академічний список за окрему самостійну пам'ятку, але добачати в її складі дві Правди — Ярославову й Ярославичів.

Розглядаючи ці дві думки, треба віддати перевагу думці проф. Влад.-Буданова. Але треба до неї додати, що хоч Коротка Руська Правда є єдина самостійна пам'ятка, та не можна казати, що склад її одностайний. Цілком

[1]) Щоб заощадити місце, автор не цитує авторів і не називає творів через те, що твердження, на які він покликується, загальновідомі.

можливо, що вона утворилася навіть не з двох, а з більшої кількости пам'яток, що були перед нею, але до нас не дійшли. Сліди їх можна бачити в Кор. Рус. Правді.

На користь думки Вл.-Буданова говорять ще й такі міркування:

I. Коли гадати, що літописець цинобровою літерою й словом „зри" відокремлював Правду Ярославичів, то повстає сумнів: нащо-ж він залишив цю Правду Ярославичів у літопису, коли в літописнім оповіданню сказано, що Ярослав дав їм Правду й Устав? Треба гадати, що він, літописець, мав перед собою в оригіналі ввесь список Кор. Рус. Пр. і, звернувши увагу на фразу в тексті, де оповідалося про законодавство Ярославових дітей і бажаючи звернути увагу і читачів на цю звістку, написав на берегах рукопису „зри". Зазначити, де саме починаються закони Ярославичів, він не міг через те, що межі цих законів невиразні, бо наприкінці Кор. Рус. Правди оповідається про Ярославові закони.

II. Визнаючи Правду Ярославичів за окремий список Рус. Пр., вміщений поруч із Ярославовою Правдою, ми не можемо пояснити, чому Ярославів устав про вири вміщено після Правди Ярославичів, а не Ярославової, як здавалося-б, повинно було бути.

Коли з основним Серґєєвичевим висновком не можна погодитися, то все-ж разом з тим не можна не визнати, що намальовані циноброю літери й завваження на берегах „зри" свідчать про бажання переписувача звернути читачеву увагу на те, що в Кор. Рус. Правді вміщено і закони Ярославових дітей.

Тут до речи буде зазначити, що списки Софійських Новгородських літописів деякі дослідники вважають за скорочення Просторої Правди. Так гадають, напр. Розенкампф та Соболевський, але здебільша вчені певні, що Кор. Рус. Правда давніша за Простору, і ділять її — як ми допіру були бачили — на дві найдавніші Правди: Ярославову й Ярославичів.

Подані тут твердження, всі спираються на тих чи инших часткових ознаках Правди, а не на серйозній аналізі та порівнянню текстів. Кожне з них у часткових міркуваннях правдиве й справедливе, а заразом — за браком докладнішого, точнішого й усебічнішого розгляду текста — однобічне й недостатнє на те, щоб потвердити загальні тези. В російській історичній літературі досі не досліджено текст Руської Правди повно, а тимчасом ця аналіза дала-б змогу встановити справедливий погляд на обопільний стосунок межи редакціями й на склад Кор. Руської Правди.

ПОРІВНЯННЯ СПИСКІВ.

Списків Короткої Руської Правди дійшло до нас усього шість. Перше ніж аналізувати її текст, треба з'ясувати текст найдавнішого й найпевнішого, найправильнішого списка. Списки кожної редакції порівняв Максимейко в своїй праці „Опытъ критическаго изслѣдованія Русской Правды". Він встановив пріоритет Академічного списка, як найдавнішого й найпевнішого. Це дає авторові цієї праці підставу в дальших своїх міркуваннях про Кор. Рус. Пр. за її протограф уважати текст Академічного списка.

СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ АКАДЕМІЧНОГО СПИСКА.

І) Досліджуючи текст Академічного списка Р. Пр., доводиться зазначити, що за неоднорідність його свідчать не самі зовнішні відміни, зазначені в Сергєєвича — як от намальовані циноброю літери в реченні „Правда оуставлена Роускои земли“ й завваження на берегах рукопису проти неї „зри“, але й низка инших даних.

На початку списка стоїть заголовок „Правда Роская“; близький змістом до нього ми знаходимо ще після 17-го артикула, а саме: „Правда оуставлена Роускои земли, егда ся совокоупил Изяслав, Всеволод, Святослав Коснячко Перенѣг Микифор Кыянин Чюдин Микула“. Повстає питання: чом-же цей заголовок є всередині Академічного списка?

Деякі вчені ладні вважати, буцім ця цитата то скорочення 2 арт. Троїцького сп.: „По Ярославѣ паки совокупившеся синове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их Коснячко Перенѣг, Никифор і отложиша оубиение за голову но кунами ся выкупати, а іно все якоже Ярослав судил такоже і сынове его уставиша“.

Такій думці суперечить: 1. князів в Академічнім і Троїцькім списках перелічено в неоднаковім порядкові; 2. в 2-ім арт. Троїцького списка немає речення „кыянинъ“, „Чюдин Микула“; повстає питання: коли немає цього речення в оригіналі, то як воно могло бути в скороченім з нього тексті? 3. слово „паки“ в 2-ім арт. Троїцького списка; воно каже за те, що князі збиралися вдруге і за те, що переписувачеві відоме перше зібрання, яке було перед тим; 4. так само те, що текст Академічного списка змістом своїм є заголовок, а текст 2-го арт. Троїцького списку — оповідання про те, як Ярославові діти, зібравшися вдруге, помсту замінили на викуп.

Ті-ж артикули, що їх уміщено в Академічнім списку за цим заголовком, кажуть не про грошові пені за вбивство вільних людей, а накладають пені за вбивство тільки княжих людей, що суперечить твердженню 2-го артикула Троїцького списка. Коли-ж, уважаючи текст Академічного списка за скорочення 2-го арт. Троїцького списка, не добачати в нім заголовка і не звязувати його з дальшими артикулами, то мимоволі викликає сумніви питання: на віщо-ж такий скорочений текст був потрібен переписувачеві Акад. списка і як він міг опинитися між артикулами, що до нього не стосувалися? Всі ці міркування примушують бачити в тексті Акад. списка швидше самостійний заголовок, аніж скорочений текст 2-го арт. Троїц. списка.

Звязок речення „Правда оуставлена Роускои Земли, егда ся совокупилъ... Чюдин Микула“ з дальшими артикулами, як заголовка з тими, що за ним уміщено, потверджує 21-й артикул Акад. списка, де оповідається про постанову Ізяслава, — одного з князів, названих у заголовку.

Визнаючи цю цитату за заголовок, ми повинні визнати й те, що цей заголовок розбиває Акад. список на дві частини, бо перший заголовок говорить про Руську Правду, а другий про Руську Правду, що її встановили Ярославові діти, і повинні всі артикули, звязані з цим другим заголовком, відрізняти від попередніх артикулів, як норми права иншого утворення.

Аналізуючи зміст тексту Рус. Пр. далі, мусимо зробити той самий висновок. Так у перших 17-ох артикулах встановлюється помста за вбивство та каліцтво, або — коли помста неможлива — викупне й дві форми судового процесу — stricti jure та другу форму — сво́д, коли шукають челядника, зброю, коня, одіж. Позви обумовлюються „своим миром", вимогою від Колбяга чи Варяга повернути челядника, або їх вчиняє рівний до рівного. Суб'єкт права в них „муж" і для нього написано закона. Муж цей має зброю, коня, рухоме майно та челядь. Коли визнавати речення: „аще роусин, любо гридин, любо коупчина, любо ябедник, любо мечник, аще изъгои боудеть, любо словенин, то 40 гривен" за пізніший додаток до 1-го артикула, що встановлює право родинної помсти для вільних мужів, — а цей додаток поширює це право на зазначені в нім категорії осіб, — то тоді можна гадати, що перші 17 арт. Ак. сп. присвячено нормам права, що регулюють обопільні стосунки між вільними, рівними, завсіди озброєними рабовласниками, себ-то нормам права вільних вікінгів або ушкуйників.

Про те, що другу частину 1-го артикула додано згодом, укаже подане далі порівняння її з першим артикулом Троїцького списка:

Академічний.

1. Оубьеть моужь моужа то мьстить братоу брата, или сынови отца, любо отцю сына или братоу чадоу, любо сестриноу сынови; аще не боудеть кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще боудеть роусин, любо гридін, любо коупчина, любо ябедник, любо мечник аще изъгои боудеть любо словенин, то 40 гривен положити зань.

Троїцький.

1. Аже оубиеть мужь мужа то мьстити брату брата, любо отцю ли сыну, любо брату чадо, ли братню сынови, аще ли не боудеть кто его мьстя, то положити за голову 80 гривен, аче будеть княжь мужь или тиоуна княжа, аще ли будеть русин или гридь любо купец любо тивун бояреск любо мечник, любо изгои или словенин, то 40 гривен положити зань.

Відміни між двома текстами пояснити тим, що перший арт. Ак. сп. скорочено з першого-ж артикула Тр. сп., неможливо і от через які міркування:

1. Речення „любо ябедник", що стоїть в Акад. сп., давнішого походження ніж те, що відповідає йому в Тр. сп.: „тивун бояреск".

2. Те, що в Ак. сп. немає речення: „аче будеть княжь моужь или тиоуна княжа", не можна пояснити, як скорочення, бо коли його проминути, то самий текст 1-го артикула робиться беззмістовний. А тимчасом, як це видко з порівняння 19-го арт. Ак. сп. з 9 арт. Тр. сп., терміни „княжь мужь" та „тиун княжь" можна вважати за пізніший додаток навіть до 19 арт. Ак. сп., а не то що до 1-го арт.

3. Заміна „80 гривен" Тр. сп. 40-гривенною пенею робить 1 арт. Ак. сп. зовсім незрозумілим. Різницю в розмірі пені важко пояснити переписувачевою помилкою, бо 80 виображається покоєм, а 40 мислітем, отож поплутати їх пишучи не легко.

Подані тут міркування пересвідчують нас у тому, що текст 1-го арт. Ак. сп. давніший. Але тоді повстає питання: на що-ж потрібна друга його частина і як могло статися, що 40-гривенну пеню за голову встановлено двічі?

Зовсім не змінюючи зміст тексту 1-го артикула, можна його тлумачити так: 1-ша його частина встановлює помсту членів родини вільних мужів і кару в 40 гривень за голову, коли помститися за вбивство родина не може. Через якийсь час повстала потреба обмежити коло осіб, що мають право помщатися, особами, зазначеними в другій частині. Це викликало додаткову постанову, що її й приписано до 1-ої частини 1 арт. Акад. сп. Коли так її тлумачити, можна зрозуміти все — і чом двічі повторено 40-гривенну кару за голову, і чом встановлено, і навіщо — 2-га частина 1-го арт. Акад. сп.

Цілком инакший характер мають артикули, вміщені за заголовком так званої Ярославової Правди. Вони захищають княжих слуг од замахів на їхнє здоров'я, життя та волю, а так само княжі борті, межі та ловецьке знаряддя й спійманих там птахів. Наприкінці вміщено постанови князів про стягання вир. Всі ці артикули можна вважати за право княжого двору.

Все допіру сказане про заголовок „Правда оуставлена Роускои земли" показує, що до перших 17-ох артикулів приєднано низку постанов Ярославових дітей, що містилися в збірнику, званому „Правдою руською земли", яку встановили Ярославичі.

II) Розглядаючи текст перших 17-ох артикулів Кор. Р. Пр., дослідник натрапляє на сумніви, чи одностайні оці місця:

1. Друга частина 1-го арт. про право помсти різних груп і серед них княжих людей і її незвязаність з першою частиною; 2. розкиданість артикулів про холопів у різних місцях, а саме 10-ий артикул „Аще челядин скрыется", вміщений після артикулів про каліцтва, відокремлено кількома артикулами від артикулів 15—17-го про челядина, що вміщено наприкінці.

На перший сумнів дано відповідь раніш, на попередній сторінці, де з'ясовано, що друга частина 1-го артикула — це схолія.

Другий можна пояснити так: усі ці 17 артикулів розподілено не тільки за річчю, що про ню вони кажуть, але й згідно з розвитком процесуальних норм. 1-й артикул встановлює право помсти. В 2—9 артикулах оповідається про підстави помсти або викупу за каліцтва. 10—12 встановлюють позов stricti jure, а дальші — свод. Артикул 10-й встановлює негайне вилучення челядина, а 15 — свод про челядина.

Тому-то артикули про вилучення челядина і вміщено окремо від решти артикулів. До того-ж 10-й артикул, що встановлює право Колбяга та Варяга відобрати челядина, міг бути виділений через свою екстраординарність. Все це каже за те, що перші 17 артикулів Академічного списка — це єдиний закон, що склав чи князь чи віче.

III) Трохи инакшу картину являє собою частина після заголовку „Правда оуставлена Роуськои земли". В ній тільки 6 артикулів, що містяться за заголовком, більше-менше суцільні; решту-ж артикулів розміщено безсистемно. В перших 6 артикулах зазначається пеня за вбивство княжих слуг, а саме: огнищанина, тіуна, старости, рядовича, холопа, кормилиці, смерда і за знищення княжого коня та всякого смердьяго скота. Всі вони мають одну мету — захищати інтереси князя й обороняти його прибічних. Ту-ж саму мету мають артикул 30-й про княжу борть, 31 і 32 про муки огнищанина, тіуна й смерда,

відокремлені від устава про княжих людей двома артикулами про крадіжки: 27 арт. — холопів, 29 арт. — товару, та одним артикулом, 28 — про кровавого мужа.

Коли-б 30—32 артикули видано одночасно з 18—26 артикулами про княжих слуг, то тоді не були-б уміщені між ними чужі їм артикули про крадіжки та побій. Такий порядок у розміщенні артикулів, як в Акад. сп., свідчить про те, що 30—32 артикули, споріднені темою з артикулами 18—26, приписано до них згодом.

З цих уставлених артикулів дуже цікавий 28 арт.— про мужа кровавого, аналогічний 2 арт., але коротший. Це ніби перший рядок 2-го, як можна бачити з порівняння їх, що ми містимо далі.

2. Или боудеть кровав или синь надражен, то не искати емоу видока человѣкоу томоу, аще не боудеть на нем знамениа никоторого же, толи пріидеть видок, аще ли не можеть, тоу томоу конець. Оже ли себе не можеть мьстити, то взати емоу за обиду 3 гривнѣ, а лѣтцю мъзда.

28. Аще же пріидеть кровав моужь любо синь, то не искати ему послуха.

З цього уривку ми бачимо, що 28 арт. є скорочений текст цього речення з 2-го арт.: „Или боудеть кровав или синь надражен, то не искати емоу видока человѣкоу томоу". „Боудеть" у 28 арт. замінено „пріидеть"; „или синь надражен" — „любо синь"; „видока"—„послуха"; „человѣкоу томоу" проминено.

Така відмінність у загальній частині порівнюваних тут артикулів показує, що 2-й артикул був ще в иншій редакції в якімсь иншім збірнику, звідки його й переписано до Акад. сп.

Відірваність 28 арт. від инших, близьких йому змістом, себ-то таких, що кажуть про те саме, і ніби одрубаність тексту його свідчить за те, що первописний текст його було скорочено. Сталося це, треба гадати, через те, що переписувач згадав, що аналогічний 2-й артикул є на початку списка.

Допіру зазначені 2 артикули, 27-й про крадіж холопа й 29-й про крадіж більшої худоби та кліти, роз'єднані вищезазначеним артикулом про кровавого мужа. Трактують вони речі иншого характеру, аніж попередні 7 артикулів, що захищають князевих слуг. А саме в 27 артикулі покладено пеню в 12 гривень за крадіжку чужого холопа, тимчасом як у 23 арт. накладається пеня за вбивство княжого холопа в 5 гривень. Це каже за те, що 27 арт. навряд чи було видано рівночасно з попередніми артикулами. Імовірніш припустити, що його приписано до них згодом. 29-й артикул про крадіж коня, вола та кліти, так само, як і 27-й арт. — норма, що передбачає крадіж коня, вола й кліти, що належали-б усім громадянам. Порівняння його з 25 арт., де оповідається про княжого коня, показує на те, що видано його не рівночасно з згаданим артикулом про крадіж княжого коня, — отже й з усіма попередніми артикулами.

29 артикул про крадіж смерда цікавий ще тим, що його вміщено окремо від 40-го арт. про крадіж дрібної худоби, хоч обидва вони трактують про кра-

діжки худоби й мають аналогічні тексти. Здавалося-б, що складач повинен був їх умістити поруч, один коло одного, коли припускати, що Правда Ярославичів одноцільна, але цього в списку не зроблено.

Вдумуючися в текст 29 та 40 артикулів, доводиться зазначити, що вони мають казуальний характер. Потверджує це, гадаємо, те, що в першім оповідається про 18-х крадіїв, а в другім — про 10-ох. Згоджуючися з поданими вгорі думками, мусимо визнати, що 29-й та 40-й артикули вміщено в різних місцях Ак. списка через те, що їх записано не в один і той самий час. Потвердження цієї гадки знаходимо в 38, 39 та 40-ім артикулах Троїцького списка, де розглядувані тут артикули зазнали змін: втратили свій характер прецедента, їх повернуто на загальні тези й до того-ж разом злучено новим 40-м артикулом, що деталізує питання про крадіжку худоби. Такий самий прецедентний характер мають і 35, 36, 37 та 39-ий артикули, з'єднані в Троїц. сп. в один статут кар за крадіжки з перевіса, що до нього додано нові артикули, видані з цього приводу.

38-й арт. — про вбивство злодія та відповідальність за цей делікт, вміщений між артикулами про крадіж птахів із перевіса, — потверджує казуальність 35—37 та 39 артикулів. Цим-же можна пояснити й самий цей 38-й артикул: він має инший характер, ніж артикули 35—37 та 39, але його вписано як казуальну норму, що з'явилася, як було ухвалено вирок у данім випадку. А цей випадок трапивсь, очевидячки, після вироків за попередні крадіжки з перевісів.

А по тому, як було приписано 38-ий артикул, видано нову постанову з приводу крадіжок сіна та дров, що в Кор. Рус. Пр. занесено як 39 артикул.

Все, що ми сказали про артикули 27—40, можна звести до таких тез: 1) всі вони були вироками або судді або князя в окремих прецедентах; 2) записано їх в Акад. сп. в тім порядку, як їх ухвалено, і 3) всі вони — пізніші додатки до 18—26 артикулів Акад. сп. у вигляді окремих постанов чи то окремого збірника їх. На користь цієї другої думки промовляють сліди, — що збереглися в Троїц. сп. — первісного їх запису, дарма що переписувач, очевидячки, хтів був їх посистематизувати.

IV) 41-ий та 42-ий артикули Руської Правди дуже відрізняються своїм змістом від попередніх. Усупереч тим зазначається в них утримання вирників і мостовників та говориться про розподіл якихось незрозумілих для нас гривень між князем, десятиною та ємцем. Розглядаючи їх та порівнюючи один із одним, ми теж не знаходимо в них суцільного кодекса. Отож 41-ий та 42-ий артикули, дарма що змістом своїм близькі один до одного — бо говорять обидва про пені та про їх розподіл, — але довести, що їх видано одночасно, досить таки важко і то от з яких міркувань: 7-й артикул в Троїц. сп. має трошки инакший текст, а саме він починається реченням: „А се покони вирнии были при Ярославѣ", а за реченням іде перелік цих вирних поконів. 42-ий артикул, що відповідає йому в Акад. сп., наприкінці теж має вказівку на те, що Ярослав видав вирні покони, в реченні: „то ти оурок Ярославль". Далі ми даємо обидва тексти — Троїц. і Акад. списків. Порівнявши їх, можна побачити, що текст Троїцького списку правдивіший.

Академічний.

42. А се поклон вирныи: вирникоу взяти 7 вѣдер солодоу на недѣлю, тъже овен любо полоть или двѣ ногатѣ, а в среду рѣзаноу, в три же сыры, в пятницу такоже, а хлѣба по колькоу моугоуть ясти и пшена, а кур по двое на день, конѣ 4 поставити и соути им на рот колько могоуть зобати, а вирникоу 60 гривен и 10 рѣзан и 12 вѣверицы, а передѣ гривна, или ся пригоди в говѣніе рьбами, то взяти за рыбы 7 рѣзан, тъ всѣх коун 15 коун на недѣлю, а борошна колько моугоуть изъясти. То ти оурок Ярославль.

Троїцький.

7. А се покони вирнии были при Ярославѣ, вирнику взяти 7 вѣдер солодоу на недѣлю, же овен любо полоть, любо 2 ногатѣ, а в среду куна, же сыр, а в пятнцю такоже, а кур по двою ему на день, а пшена 7 оуборков, а хлѣбов 7, а гороху 7 оуборков, а соли 7 голважень, то то вирнику со отрокомь, а кони 4, конем на рот сути овес, вирнику 8 гривен а 10 кун перекладная, а метальнику 12 вѣкший, а ссадная гривна.

8. Аже будеть вира во 80 гривен, то вирнику 16 гривен и 10 кун и 12 вѣкши, а переди ссадная гривна а за голову 3 гривны.

З цього порівняння можна бачити, що як 42-ий арт. Акад. сп., так і 7-ий та 8-ий артикули Троїц. сп. — це певна кодифікація уставів про вири, що їх приписують Ярославові, але текст 7-го та 8-го артикулів — певніший. Заголовок-же на початку його: „А се покони вирнии были при Ярославѣ“ відокремлює 41-ий арт. від 42-го.

Маючи доводи на те, що 42-ий арт. вилучено в один устав про вири, доводиться вважати 41-ий арт. за окрему постанову з приводу питання про розподіл вир або продажів. Постанова ця розподіляє їх між князем, десятиною та виконавцями. А текст 41-го арт. доводить, що думка, буцім князь видав цю постанову, неможлива тому, що в цім артикулі князь це така сама зацікавлена особа, як і інші, що беруть участь у розподілі. Це дає привід здогадуватися, чи не є 41-ий арт. — постанова віча про розподіл якихось прибутків, що про них ми тепер нічого не знаємо. А коли тлумачити цей артикул так, то тоді аж ніяк не можна 41-ий та 42-ий артикули вважати за єдиний закон.

Що 43-ий арт. дописано до Кор. Рус. Правди згодом, доводять такі міркування: 1. те, що його вміщено наприкінці пам'ятки; 2. те що його вміщено після речення: „то ти оурок Ярославль“ — формули, що часто закінчує як різні списки Руської Правди, так і інші стародавні пам'ятки; 3. також і самий зміст його — постанова про утримання мостника. У всіх-же инших артикулах Рус. Пр. заведено карні форми стародавнього права, опріч тільки 41-го та 42-го артикулів, що можна вважати за постанови про вири, збирані — згідно з старовинним карним правом — з винуватців. Дивує тут постанова про утримання мостника, тимчасом коли в Акад. сп. ані разу не згадано ні про мости, ні про самих мостників.

V) Усі ці міркування свідчать за те, що склад артикулів Кор. Рус. Пр. неоднаковий, несуцільний. До її складу ввійшли:

З групи постанов різного походження.

1. Збірник норм дуже давнього права (1—17 арт.), що звичайно називають Ярославовою Правдою.

2. 9 артикулів, що мають заголовок Правди Ярославичів (18—26)

3. Збірник судових постанов (арт. 27—40).

4. Одна постанова віча (41-ий арт.).
5. Ярославів устав про вирний покон (42-ий арт.) та
6. Один артикул з устава про мостників.

Порівнявши артикули Академічного та Троїцького списків, побачимо, що вони цілком потверджують цю нашу думку. Це видко з оцієї таблиці.

Троїцьк.	Акад.	Троїцьк.	Акад.	Троїцьк.	Акад.	Троїцьк.	Акад.
1	1	30	—	59	—	88	—
2	—	31	—	60	7	89	—
3	19	32	—	61	—	90	—
4	—	33	15	62	—	91	43
5	—	34	27	63	—	92	—
6	—	35	—	64	—	93	—
7	42	36	38	65	—	94	—
8	—	37	29	66	—	95	—
9	—	38	—	67	—	96	—
10	21	39	—	68	30	97	—
11	22	40	25	69	—	98	—
12	23	41	26	70	—	99	—
13	24	42	—	71	31	100	—
14	—	43	14	72	32	101	—
15	—	44	—	73	34	102	—
16	—	45	—	74	—	103	—
17	—	46	—	75	37	104	—
18	4	47	—	76	35	105	—
19	8	48	—	77	36	106	—
20	3	49	—	78	39	107	—
21	5	50	—	79	—	108	—
22	6	51	—	80	—	109	—
23	28—2	52	—	81	—	110	—
24	—	53	—	82	—	111	—
25	9	54	—	83	—	112	—
26	10	55	—	84	—	113	—
27	11	56	—	85	—	114	—
28	12	57	—	86	—	115	—
29	13	58	16	87	—		

Акад.	Троїцьк.	Акад.	Троїцьк.	Акад.	Троїцьк.	Акад.	Троїцьк.
1	1	12	28	23	13	34	73
2	—	13	29	24	14	35	76
3	20	14	43	25	40	36	77
4	18	15	33	26	41	37	75
5	21	16	58	27	34	38	36
6	22	17	44	28	33	39	78
7	60	18	—	29	37	40	38
8	19	19	3	30	68	41	—
9	25	20	—	31	71	42	7
10	26	21	10	32	72	43	91
11	27	22	11	33	65		

З цього порівняння ми бачимо, що мало не всі артикули Академічного списку поввіходили до складу Троїцького, але порядок їх инший і в Троїц. сп. розміщено в 5 груп.

І-ша група про каліцтво, позов та свод: 2—15 артикули в Акад. сп., 18—33 в Троїц. сп.

ІІ-га група — про кари за замах на княжих людей: 18—26 артикули в Акад. сп., 3—13 та 40—43 в Троїц. сп.

ІІІ-я — про крадіж худоби, борти, про муки та про псування межі — артикули 27—40 в Акад. сп., 68—78, 37—40 в Троїц. сп.

IV-а — про утримання вирникові: 42-ий арт. в Акад. сп., 7-ий в Тр. сп.

V-а — про утримання мостників: 43-ий Акад. сп., 91-ий в Тр. сп.

Ці групи — як в Акад., так і в Троїц. списках — одрізняються одна від одної тим порядком, як розкладено артикули; це свідчить про різну кодифікаційну працю над ними, що з'єднала окремі артикули спочатку в окремі самостійні устави і тільки згодом злучила їх у ширші устави.

РОЗГЛЯД ОКРЕМИХ ЗБІРНИКІВ.

І) Перший збірник артикулів, що ввійшов до складу Короткої Руської Правди й що складається з 17-ох арт., як уже зазначено, — це суцільне законодавство; тоді-ж занотовано в нім одну схолію — другу частину першого артикулу. В літературі повелося називати цей збірник Ярославовою Правдою. Звичайно її приписують Ярославові, по-перше через те, що Кор. Рус. Пр. називає її „Судом Ярослава Владимировича", а по-друге й через те, що в літописних оповіданнях вона стоїть після оповідання про те, як Ярослав дав Новгородцям Правду й устав.

До цих наших міркувань, що ними ми доводили свою думку, можна додати ще й такі доводи: 1. В 2-ім арт. встановлюються, як підстава для помсти,

видимі каліцтва та свідчення видоків. Повстає питання: перед ким-же дають свої свідчення ці видоки? Треба гадати, перед владою — князем, його тіуном суддею, а за князя-законодавця звичайно визнається Ярослав. 2. У 58 артикулі Троїц. сп., що відповідає 16 арт. Акад., є приписка: „Ярослав оуставил и оубити"; це свідчить за те, що 16-ий артикул Акад. сп. в цій його редакції дав Ярослав. 3. 2-га частина 1-го артикула перелічує низку осіб, як от: гридин, мечник, що були князевими слугами; це свідчить про законодавчу діяльність князів, що серед них особливо відомий Ярослав, як один із перших законодавців.

Всі ці твердження можна й не визнати за слушні, добре обґрунтовані міркуваннями. Можуть завважити таке. В 14 арт. Рус. Пр. сказано: „Аще гдѣ взыщет на друзѣ проче... то ити ему на извод пред 12 человѣк". Извод тут визначає суд перед 12-ма суддями — первісна форма народнього суду, як кажуть деякі вчені. Отож видоки, як довід, мали рацію, перед таким третійним судом або судом старшин, що могли існувати за тих часів, коли ще не було княжого суду. До того-ж окрім цього міркування, можна зазначити й те, що перед Ярославом було багато инших руських князів і тому 2-ий арт. про видоків підчас побою можна віднести і до часів старіших, давніших, прим. часів Рюрика-Олега. Цей аргумент, як заперечення, можна однаково віднести і до 2-ої частини 1-го артикула з назвами княжих слуг, бо цю частину його можна вважати за додаток, що зробили перші руські князі. Коли-ж доведено, що це пізніша приписка, то це свідчить про те, що 1-ий артикул і инші одночасні, могли з'явитися і перед тим, як прикликано князів.

Одним із важливих доводів на користь тієї думки, що першу Правду склав Ярослав, є свідоцтво 58 арт. Троїц. сп., де зазначено, що „Ярослав оуставил и оубити", а діти його скасували цю його постанову; в Акад. сп. текст цього артикула оповідає про право вільного мужа вбити його раба, коли-б той раб, зустрінувшися з ним, був його вдарив. Такий аргумент тим ослаблюється, що приписка „Ярослав оуставил и оубити" — поширюється не на ввесь 58 артикул, а тільки на другу його частину, можливо що подав Ярослав. Що-ж до 1-ої частини 16-го артикула, то саме через те вона могла існувати й трохи раніш, перед Ярославовими часами. Отож, можна гадати, що Ярославова постанова, яка становить другу частину 16-го арт., і є пізніша схолія, а перша частина 16-го арт. існувала перед Ярославом.

Окрім гадки, що перші 17 арт. Акад. сп. склав Ярослав, у російській історичній літературі є ще инша, а саме, що перша Правда утворилася ще геть-геть перед Ярославом. Оці міркування потверджують зазначену гадку:

1. У Кор. Рус. Правді встановлено право на помсту членів родини забитого, коли-ж вони „не могут мстити", то право викупу. Аналогічні цим нормам ми знаходимо артикули і в умовах Олега з греками. Отак 4 артикул одного з них дає право вбити вбійника, а коли-б він утік, то його майно віддається родичам забитого — себ-то право помсти та викупа, а 5-ий артикул зазначає пеню за побій. Те, що в 5 артикулі умови Олега з греками нічого не говориться про помсту, яку встановлює 2-ий арт. Акад. сп., свідчить про

стародавність цього артикула, бо помсту за побій згодом було замінено на пеню.

2. Здебільша артикули Акад. сп. в суперечках що-до майна встановлюють суворий позов stricti jure, що, як ми знаємо, був найстарішою формою позву й звичайно в найдавніших законодавствах дуже обмежений, напр., у Римі за доби царів та 1-ої республіки, в Салійській Правді та инших. У Кор. Рус. Пр. читаємо: Варяг і Колбяг негайно відбирають свого холопа; той, хто пізнає в своїм міру свого коня, зброю чи порт, зараз-же забирає їх од їх фактичного власника; за те, що хтось сяде на чужого коня, на його зараз-же накладається пеню; холопа, що вдарив вільного мужа, зараз-же відбирають од його пана. З усіх позовних процесуальних артикулів тільки 2 в Акад. сп. говорять про волю та й ті дуже своєрідні: в них свод — добровільний спосіб доводів, а не обов'язковий: „Аще познает кто (своє) рци... поиди на свод" або „то пороучника за пять дній". Тільки коли відшукають холопа, по своду йдуть до 3-го своду, а після цього міняються холопами, і то тому, що холоп у цім випадку є видок. Все це свідчить за добу самоуправства і за те, що громадська влада в цивільні та карні справи не втручалася. Вважати за таку добу час Ярославового князювання — навряд чи можна. Ми знаємо, що ще за Володимира видано низку нових законів у дусі християнства й касовано вири; за Ярослава теж з'явилося багато нових законів; так новгородці часто покликувалися на Ярославові грамоти й літопис зберіг пам'ять про Ярослава, як про одного з великих реформаторів свого часу. Навряд чи стали-б літописи його так вихваляти, коли-б він видавав закони в дусі давніх поганських розумінь, і то за тих часів, коли християнство на Русі вже глибоко закоренилося. Швидше можна гадати, що законодавча діяльність Ярослава — це наслідок того, що християнство поширилося і на цю нову країну. Правдоподібніша думка, що Кор. Рус. Правда — це продукт ранішого часу.

На підставі всього того, що ми тут сказали, можна вважати, що Кор. Рус. Пр. дали перші князі й дали вони її упривилейованим верствам тодішнього суспільства.

II) Друга частина Руської Правди зберегла на собі виразніші ознаки свойого походження. Вона, як це видко з її заголовка, являє собою постанови Ярославових дітей; крім заголовка цю гадку потверджує ще 22-ий арт. Акад. сп., постанова, що її видав князь Ізяслав, один з князів названих у заголовку. Цікаво було-б тут з'ясувати инше питання: чи 9 артикулів — це повний статут постанов Ярославових дітей, чи це тільки витяги з нього, що їх дописано до 1-ої Руської Правди, а сама Правда Ярославичів до нас не дійшла?

Відповісти на це питання важко. Зміст та щільний звязок між артикулами цієї Правди дає привід гадати, що це окрема постанова князів, яку вони склали для оборони своїх слуг. Деякі сумніви викликає тут заголовок: він проречисто каже, що за ним іде „Правда оуставлена Роуськои земли", себ-то що тут міститься закон, установлений для всієї руської землі. Такий загальний заголовок зайвий для постанови князів, що захищає тільки

їхній інтерес, а не громадський, суспільний. Швидше можна гадати, що Ярославові діти справді видали свою Правду, але вона не збереглася досі і з неї тільки пороблено деякі виписки в Кор. Рус. Пр., а саме виписано одну постанову, що охороняла князеві інтереси.

III) Третя частина Кор. Рус. Пр., що складається з 37 до 40-го артикулів, дуже одрізняється змістом своїх артикулів од двох попередніх частин. Перша особливість її — це казуальність артикулів. Друга — брак системи в тому, як їх розкладено; отож між артикулами про крадіжки вміщено артикул про побій, а між артикулами про посіченіе борти та переоранку межі — артикули про муки смерда та огнищанина, то-що. Третя особливість цієї частини — це різний зміст її артикулів і брак вказівок у них на автора та час, коли їх видано. На всіх цих артикулах, як зазначено передніш, помітні ознаки пізнішого походження порівнюючи з 2-ою частиною, дарма що між ними є й такі, які характером своїм занадто близькі до 2-ої частини, як от арт. 31—32.

Все це каже за те, що 3-ю частину Короткої Руської Правди утворено пізніш за другу її частину, як додаток до неї, з вироків судових та різних постанов. Записувано їх у хронологічнім порядку і потім приєднано до Правди Ярославичів. За час, коли їх приписано, можна вважати князювання Ярославових дітей.

IV) Вказівку на час, коли складено 42-ий арт., ми знаходимо в самім тексті його, де читаємо „то ти оурок Ярославль"; себ-то 42-ий артикул видав Ярослав. Мимоволі повстає питання: які причини спонукали переписувача написати після постанов Ярославичів 42-ий артикул? Деяке пояснінія цьому питанню ми можемо знайти в 41-арт.; цей артикул розподіляє якийсь невідомий нам прибуток між князем, десятиною та виконавцями, що до них належали й вирники. Треба гадати, що це був збірник постанов при вири, куди ввіходили 41-ий та 42-ий арт. Акад. сп. Цей збірник перестарів; артикули, що вже втратили своє значіння, проминено. а чинні 41-ий та 42-ий — приєднано до Кор. Рус. Пр. Таке припущення дає відповідь на питання про причини, чому 41-ий арт. уміщено перед 42-им і про час, коли складено перший артикул.

Змістовий звязок 41-го та 42 артикулів і те, що 41-ий арт. уміщено перед уставом про вирні покони, показує, що його складено раніш, аніж 42 арт. вирного Ярославового закону. Те, що 41 та 42 арт. містяться наприкінці Кор. Рус. Пр., де нічого немає про вири, можна тлумачити инакше. До збірника з 40 арт. Акад. сп. приписано постанову віча часів Ярославичів про розподіл продажів, що доручувано вирникам. А це було за привід до того, що згодом приписано до них Ярославів устав про порядок збирання вир. Ці припущення примушують гадати, що 41-ий арт. складено чи за Ярослава, чи за його дітей.

V) Устав про мости, як уже тут зазначувано, приписано до Короткої Руської Правди вже після того, як її зформовано й закінчено, як нову князівську постанову. Те, що цей устав записано в Троїцькім списку між артикулами про спадщину, — пізнішими навіть у цім списку, — можна вважати за

вказівку на запозичення в Акад. сп. із Просторої Руської Правди на початку XIII ст.

Все, що ми тут сказали про окремі частини Кор. Рус. Правди, висвітлює самий процес, як вона утворювалася: перша частина її з'явилася ще за перших руських князів, а остання — тоді, як князювали Ярославові діти. За час, коли вона діяла, й треба вважати цю добу, бо в ній немає постанов Володимира Мономаха. Постанови цього князя ввійшли до повнішого збірника Руської Правди, ще зветься Просторою Руською Правдою.

ОЛЕКСАНДЕР АНДРІЯШЕВ.

НАРИС ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДО ПОЧАТКУ XVI ВІКУ.

За стародавніх часів [1]) на землях північної частини Лівобережної України жило слов'янське плем'я Сівера або Сіверяни. Літописець так визначає територію цих Сіверян: „друзии, каже він, сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, и по Сулѣ и нарекошася Сѣверъ“ (Лавр. л. 6). За місце, де вперше розселилися Сіверяни, було поріччя Десни та її допливів, опріч земель при самому її усті, що їх іще передше захопили були Поляни. Що-до оселення їх у районі Сули, то це, гадаємо, вже пізніше просовування Сіверян на південь і доводить тільки, що колонізаційний рух до степів існував тут з найдавніших часів (про це див. ще далі).

Характеризуючи різні слов'янські племена, літописець ставиться до Сіверян дуже суворо. „А Радимичи, и Вятичи, и Северо один обычай имяху; — каже він, — живяху в лѣсѣ, якоже всякий звѣрь, ядуще все нечисто“... (Іп. л. 7). Така характеристика, принаймні що-до Сіверян, занадто прибільшена. Навпаки, ми добре знаємо й з самого літопису й з археологічних джерел, що Сіверяни за тих часів, коли літописець так непідхвально про них висловлювавсь, мали вже й чималі міста й досить розвинену торговлю й, взагалі, коли й поступалися своїм культурним розвитком Полянам, то зовсім не так вже значно, як це здавалося християнському світоглядові стародавнього аскета-ченця.

Звернемо увагу на ту літописцеву вказівку в поданій цитаті, що Сіверяни жили „в лѣсѣ“. Справді, ще багато сторіччів після того, як це написав літописець, усю наддесенську територію вкривали густі вікові ліси та непрохідні пущі. Тут були колись славнозвісні Бринські ліси, де сидів Соловей-Розбійник і не було ні проходу, ані проїзду. Ліс — це була правдива стихія, де точилося життя сіверянської людности й складавсь її світогляд, що деякі риси його можна помітити навіть ще й за наших часів.

Уся Сіверянська територія це рівна, сливе без ніяких значних високостів, площина, що її з північного сходу на південний захід перетинає велика судно-

---

[1]) Головніша література цього нарису: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I—VI; Голубовскій, Исторія Сѣверской земли до пол. XIV ст., він-же, Печенѣги, Торки и Половцы, він-же, Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. (Труды XIII Арх. съѣзда т. II); Багалѣй, Исторія Сѣверской земли до пол. XIV ст.; Зотовъ, О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику; Любавскій, Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-Русскаго государства, то-що.

плавна річка Десна [1]). Де-далі на захід місцевість стає рівніша й частіше трапляються низини та забагнені розлоги. На сході-ж і на північному сході ґрунт підвищується й де-не-де показуються невисокі плескуваті високості; їх по узбережжю річок перетинають глибокі та стрімкі яри. Що, нарешті, до півдня, то тут місцевість має вже степовий характер.

У цих межах Сіверянське плем'я сусідувало на півдні з мешканцями Переяславської землі (про це див. далі), на заході — уздовж Дніпра — з Полянами, на північному заході — по межиріччю Десни та Сожа — з Радимичами, на півночі та на сході — по межиріччю Десни з Окою — з Кривичами та В'ятичами, та, нарешті, на південному сході розлягався глухий степ, що був за широке поле для колонізації сусідніх племін.

Така була первісна територія, де розселилися Сіверяни. Згодом, за літописної доби, вона дуже змінюється. На північному заході Сіверяни придбали багато земель радимичських; вони їх поколонізували й міцно об'єднали з своїми землями. Але з другого боку під натиском, можна гадати, Кривичів, вони втратили чималу смугу земель на півночі, де вершини Десни та її допливу Болви відійшли до Смоленської землі. Що-до південної межі, то тут Сіверяни захопили горішнє Посулля в степовій смузі. Всі инші межі залишилися без зміни.

Отож, посуваючись лінією найменшого опору, Сіверянська колонізація пішла з одного боку на північний захід у країну слабого та малокультурного племени Радимичів і захопила частину середньої течії Дніпра з м. Любечем та низову течію Сожа й Іпути. З другого боку вона дужим рухом посунулася на південний схід. Питання про цю степову колонізацію дуже складне й має в собі багато темних сторін. Ми знаємо, що перед тим, як прийшли в степи кочовики, все поріччя Дону аж до самісінького Озівського моря заселяли Слов'яни, що мали тут своє велике торговельне місто — славетну Тмутаракань; Араби називають Дін — Слов'янською річкою; ще в XII ст. у Придонських степах існували міста, як от м. Шарукань, де жили Слов'яни. Але чи ми маємо рацію вважати заселення всієї цієї величезної території за заслугу самого тільки Сіверянського племени?

З одного боку ми ніби-то й маємо для цього деякі підстави. Так Мстислав Володимирович Тмутараканський, перемігши Ярослава, не взяв собі Києва, а завдовольнившись Черніговом та землями по Дніпровому лівобережжю. Князі-ізгої Сіверського роду завсіди знаходять притулок у Тмутаракані, де їх щиро вітають. Пам'ять про Тмутаракань ще довго після того, як вона остаточно зникла з руського обрію, залишається на Сіверщині й про ню згадує славетний автор „Слова о полку Ігоревім".

Але розглядаючи пильніше всі ці доводи, ми не можемо визнати їх за досить переконливі. Тмутаракань уперше згадується в 988 р. (Іпат. л. 83), коли літописець описує ті заходи, що вживав для охорони своєї держави Вел. Кн. Володимир. Між иншим до найважливіших частин, — де була воєнна

[1]) Головніші допливи Десни: праві — Судость з Воблою, Убедь, Снов, Свинь, Стрижень і Білоус; ліві — Навля, Неруса, суднoплавний Сейм з Локнею й Остер. У степовій смузі течуть горішні течії Псла й Сули.

небезпека чи то людність була там сепаратистично настроєна, — він послав за намісників своїх синів і між иншим до Тмутаракани, що лежала у найдальшому кутку держави, призначено Мстислава. Зазначимо тут, що сама Сіверщина при цьому окремого князя не дістала; це свідчить за те, що країну тоді було цілком замирено [1]). Коли за 35 років Мстислав повернувсь на Русь, Київ не прийняв його до себе й він залишивсь у Чернігові, але в цьому його вирішенню свідомість племінної єдности між Сіверянами та його первісним уділом — Тмутараканню не відограє жадної ролі. Ми знаємо, що дружина Мстиславова складалася з Хазар та Касогів, Слов'ян-же Тмутараканців, правдоподібно, там зовсім не було. Що-до стосунків між Сіверянською людністю та князем і навпаки, то спочатку вони були цілком байдужі. До того, що Мстислав почав князювати у Чернігові, людність ставилася пасивно, що-ж до Мстислава, то, як він ставивсь до свого народу за перших часів по тому, як прибув на Русь, найкраще характеризують слова, що він сказав на полі Лиственської битви: „Кто сему не радъ? Се лежить Сѣверянинъ, а се Варягъ, а своя дружина цѣла“ (Іп. л. 104).

Що сіверських князів-ізгоїв як-найкраще вітали в Тмутаракані, — це теж цілком зрозуміло й по-за будь-якою племінною єдністю. Князі втікали до Тмутаракани, бо дужим ворогам важко було там їх досягти; Тмутаракані-ж з її торговельною людністю важливо було мати в себе дужого духом князя з загартованою в битвах дружиною-військом, що міг-би боронити місто від ворогів. Нарешті, згадка про Тмутаракань у „Слові о полку Ігоревім“ сама собою не може мати значіння, як якийсь історичний довід.

Звертаючись тепер до міркувань протилежного характеру, зазначимо насамперед, що мало правдоподібно, щоб людність невеличкої порівнюючи Сіверщини була-б змогла поколонізувати величезну територію Подоння та Приозів'я. Коли-б це було так і Сіверщина справді володіла-б такою силою людности, як-би тоді могло статися не тільки те, що вона мусіла відступити незначному Полянському племені центральну ролю об'єднувачів усієї Руської землі, але й те, що в пізніших суперечках з Київом Сіверщина здебільшого виявила себе стороною слабшою? Зовсім незрозуміло, чому Сіверяни, — коли-б вони були такі дужі, — добре знаючи, як корисно володіти велико[illegible]ою Дніпрянською дорогою „изъ Варягъ въ Греки“, віддавали перевагу далекій Тмутаракані. Навіть коли кочовики зовсім відрізали її від Руси, вони не зробили жадної спроби, щоб захопити хоча устя Десни. Нарешті, сама Тмутаракань, оскільки ми можемо це собі уявити з свідоцтв наших джерел, зовсім не здавалася на Сіверянське місто, на осаду хліборобського та мисливського племени. Це був торговельний інтернаціональний порт з аж ніяк не войовничою людністю, дуже далекою від грубих змагань її здогадної метрополії. Додамо ще, що одним з найвидатніших Тмутараканських князів був Ростислав Володимирович, не з роду Сіверських князів, а так само що в Тмутаракані існував манастир — філія Київо-Печерської лаври.

[1]) Літопис подає єдину тільки звістку про суперечки Київських князів з Сіверянами під 884 р., ще за Олегових часів (Іп. л. 13).

Отож гіпотеза про Сіверянське походження Тмутаракани та про колонізацію од Сіверян усього Подоння, гадаємо, цілком неймовірна. Багато правдоподібніше, що і заселили Подонські степи і заснували Тмутаракань не хто, як мало відомі нам племена Уличів та Тиверців, що жили на долішній течії Дніпра та над Чорним морем. Греки звали їх „Велика Скуфь": „бѣ множество" їх..., додає літописець „и суть городы их и до сего дне" (Іп. 7). Як далеко поширювалася територія цих племін на схід на лівому Дніпровому березі, нам не відомо. Тільки-ж, будь-що-будь, і географічна близькість і умови їхнього життя біля моря свідчать за те, що заснували Тмутаракань і заселили Подоння швидше вони, аніж далекі осельники Сіверських лісів [1]).

Треба зупинитися ще на одному надзвичайно темному питанні, що про нього ми вже згадували передше, коли говорили про межі Сіверської землі. Спираючись на буквальне розуміння літописцевих слів, що Сіверяни жили над Десною, Сеймом і Сулою, звичайно вважали, буцім їхня земля охоплювала всю течію Сули геть аж до Дніпра, себ-то всю територію пізнішого Переяславського князівства; але згодом деякі факти примусили замислитися над питанням, чи справді літописець, кажучи, що Сіверяни жили „над Сулою" хтів сказати, що Сула, вся від вершини й до устя, протікала Сіверянською землею.

Спостережено, що обидві половини цієї Сіверянської землі—Чернігівщина та Переяславщина не мали одна до одної жадного тяжіння. За все двохсотрічне осібне існування обох князівств, за найсприятливіших, здавалось-би, що-до об'єднання умов, ми не помічаємо найменшої спроби в цьому напрямкові. Правда й ворожнечі між ними не було, але, тимчасом як Чернігівщина ввесь час твердо тримається за своїх Ольговичів, Переяславщина завсіди висловлює певну прихильність до Київських Мономаховичів. Отож історія їх іде різними шляхами й можна гадати, що коли в людності обох князівств обопільного тяжіння за такий довгий протяг часу цілком не помічаємо, так це тому, що тяжіння цього навсправжки й не було. Не було-ж його через те, що людність Переяславщини належала не до Сіверянського, а до якогось иншого Слов'янського племени.

Додамо ще декілька міркувань, що, здається, стверджують здогад про несіверянське походження Переяславської людности. В Олеговому договорі з греками зазначено між иншим: „и заповѣда Олег... даяти углады на Рускіе городы: пѣрвое на Кіевъ, также и на Черниговъ, и на Переяславль, и на Полътескъ, и на Ростовъ, и на Любечь и на прочая городы; по тѣмъ бо городомъ сѣдяху князья подъ Ольгомъ суще" (Іп. л. 18). Зазначені тут князі „подъ Олегомъ суще" не належали до правуючого княжого роду й, покликуючись на пізніші згадки про Деревлянських князів, „иже роспасли суть Деревьскую землю" (Іп. л. 35), можна гадати, що вони були місцевими племін-

[1]) Не виключається можливість, що й Подоння та Тмутаракань заселило якесь инше слов'янське плем'я, літописцеві невідоме. Це плем'я, коли слов'яни розселювалися, захопило поріччя Дону та Озівське надбережжя, але згодом, через невідомі нам причини зійшло з сцени й зникло з обрію літопису, так само як пізніше зникли Тиверці та Уличі. Сподіваємося, що в майбутньому археологічні досліди над цими територіями розвяжуть це темне питання.

ними князями підлеглих Олегові племін. Переглядаючи список міст, на які Греки мусіли давати „углади", ми бачимо, що на здогадній території Сіверянського племени й пізнішого Сіверського князівства було три міста, де сиділи оці князі, тимчасом як в усіх инших землях названо тільки по одному, а саме: Чернігів — безперечний племінний центр Сіверян, Любеч, — правдоподібно, за тих часів такий самий центр Радимичів, що згодом до краю посіверянився, і нарешті, Переяслав, що його, за аналогією, теж є рація вважати за племінний центр якогось иншого, але, певна річ, не сіверянського племени.

Відомо, далі, що, заселюючи нові землі, колоністи посуваються звичайно течією річок і завсіди, коли тільки немає якихось перешкод, захоплюють обидва береги цих річок. Отож, поляни, що жили на правому боці Дніпра, володіли й вузькою смугою Лівобережжя на всьому протязі своєї землі — мало не від Любеча та й до Переяслава. Але за Переяславом західня межа Переяславського князівства йде вже самою Дніпровою течією. Спадає на думку, що межа ця йде так через те, що передше на лівобережжі жило те-ж саме плем'я, що перебувало й на Правобережжі, себ-то, як свідчить літопис, Уличі або, як їх звуть деякі списки літопису, — Суличі [1]). Можливо й дуже правдоподібно, що коли в степах з'явилися Печеніги, а це сталося ще раніше од того, як перейшли Київ Чорні Угри, себ-то 898 р. (Іп. л. 7, 14), тоді Слов'янські племена Уличів або Суличів та Тиверців перші зазнали на собі їх наступу і, не маючи змоги дати їм одсіч, почасти перейшли до моря, почасти-ж відступили на північ: — на Правобережжі — за Рось, а на Лівобережжі — за Сулу. Це з'ясовує літописну згадку під 885 р. про Олегову війну з Уличами та Тиверцями [2]), що наступали на Олегові володіння, визволяючись від натиску кочовиків. Через ці міркування гіпотеза про Улицьке, а не Сіверянське походження Переяславщини заслуговує, гадаємо, на певну увагу. А втім, тільки докладні археологічні досліди над степовою смугою Наддніпрянщини, можливо, дадуть певну відповідь на це сумнівне за теперішнього рівня наших знаннів питання.

Після цих попередніх завважень перейдімо до яко мога короткого нарису стародавньої історії Сіверянської землі. — Попереду одзначимо, що в нашому нарисі ми дотримуватимемося звичайного розподілу історії на 3 періоди — князівський, Татарської зверхности та Литовський і хронологічною межею ставимо собі початок XVI віку, коли Сіверщина вперше цілком увійшла до складу Московської держави.

На світанку нашої історії ми бачимо Сіверян у залежності від Хазарів. Ця залежність виявлялася тільки в виплаті невеличкої данини; що-ж до внутрішнього життя країни, то Хазари його не зачіпали. Що Сіверян приєднано до Київа, їм, здається, було байдужісінько. Очевидячки, їм потрібна була не

[1]) Див. Грушевський, т. I. стор. 510.

[2]) Звертає на себе увагу форма літописних звісток про Олегові війни: „Поча Олегъ воевати на Древляны" (Іп. 13), „Иде Олегъ на Сѣвяры" (ibid.) — це війни наступні; але Олег „со Уличи и Тиверьци имѣяше рать" (Іп. 14); зрозуміла річ, що нападали Уличі й Тиверці, а не Олег.

так Сіверянська підлеглість та данина, як охорона торговельних шляхів, що йшли через Сіверщину від Волги до Великого Дніпрового шляху „з Варяг у Греки". Поява чималого політичного й торговельного центру в Київі, що з ним хазарський торговельний капітал міг завести безпосередні зносини, зробив те, ще переходові Сіверян до Київської держави Хазари не надавали великого значіння.

Літопис одзначає приєднання Сіверської землі до Київської держави під 884 р., але можна гадати, що ця дата є тільки літописців здогад і що щільний звязок між Київом та Сіверщиною існував уже далеко раніше. Сіверяни були занадто велике плем'я, щоб з ним можна було впоратися так само легко, як з якимись Радимичами або Деревлянами. Ми бачимо, що ці останні племена ще довго після того, як їх підбито, виявляють свою осібність і змагаються з Київською владою, тимчасом як жадних сепаратистичних поривань у Сіверян ми не помічаємо. Можливо, що спільність торговельних інтересів у зносинах із Сходом відіграла не аби-яку ролю в цьому звязку ще за найдавніших часів.

Уперше Сіверщина політично відокремилася від Київа за Мстислава Володимировича, коли він згідно з договором з Ярославом (після Лиственської битви 1024) взяв собі землі на лівому Дніпровому боці, себ-то всю Лівобережну Україну. Коли Мстислав помер, обидві половини, правобережна й лівобережна, знову з'єдналися й Сіверська земля остаточно відокремилася тільки тоді, як розподілено Руську землю між Ярославовими синами в 1054 р. Вона припала Святославові Ярославичеві, що в роді його й залишалася до останніх днів свойого самостійного існування. — Спочатку до Сіверського уділу належали — Рязансько-Муромська земля, Тмутаракань, Радимицька та Вятицька землі, але обидві перші незабаром відійшли від Сіверщини. Рязансько-Муромська земля стала уділом Ярослава Святославича та його роду й через своє географічне положення скоро ввійшла в сферу інтересів, чужих південно-руським землям; що-до Тмутаракани, то її незабаром відрізали від Руси кочовики й вона цілком зникла з Руського обрію. Отож дальша історія Сіверщини за ввесь удільний період охоплює долю тільки трьох, щільно одна з одною звязаних племінних груп — Сіверян, Радимичів та Вятичів. Дві перші через розвинену Сіверянську колонізацію міцно з'єдналися одна з одною; що-ж до звязку з Вятичами, то він був куди слабший і мав здебільша династичний характер, себ-то їх сполучала з Сіверщиною тільки князева особа. Вятицька земля звичайно належала старшому в країні столові — Чернігівському й бувало так, що ці князі, залишаючи навіть Чернігів для великокнязівського столу Київського, все-ж задержували Вятицьку землю за собою. Країна ця довго була найглухіший куток Руської землі й ще наприкінці XI сторіччя людність її була поганська й мала своїх племінних князів (Ходота). Згодом, правда на багато пізніше, її, як і Муромську землю, втягнено в сферу інтересів північно-східньої Руси.

Наші відомості про історію та події внутрішнього життя на Сіверщині після того, як відокремлено її від Київа, аж надто невеличкі та розрізнені. Це сталося найголовніше через те, що сіверських місцевих літописів до нас

не дійшло, а тому ми мусимо завдовольнятися тими тільки уривками та натяками, що їх знаходимо в Київських літописах. Отож, коли події зовнішньої історії ми ще й можемо подати досить докладно, то події внутрішнього життя — взаємини князів Сіверських, розподіл країни на окремі уділи, внутрішній устрій і роля віча, що, здається, набрало чималого значіння [1]), торговельні питання й багато инших — або залишаються цілком темні, або випадкові факти висвітлюють їх однобічно й неповно.

Дуже яскраво змальовує літопис, як людність ставилася до своїх князів. Звертає на себе увагу, що Сіверська земля, раз ставши в складі трьох політично об'єднаних племін, залишається в цих своїх межах без зміни протягом усього удільного періоду її історії й що за всю цю добу не було жадного випадку, коли-б людність самохіть прийняла собі за князя когонебудь не з Ольговичів, а з якої иншої князівської лінії. Людність завсіди міцно тримається свого княжого роду, хоч яких тягарів та руйнацій зазнає од міжкнязівських усобиць або від Половців, що їх Ольговичі так часто закликали на допомогу в цих усобицях і що грабували однаково як тих за кого, так і тих проти кого вони воювали. — Знов-же, не дарма народ був прихильний до Сіверських князів. Як вони піклувалися за людність, особливо яскраво позначається в тому, як вони ставилися до Половців. Усупереч загальній політиці инших руських князів, вони звичайно приятелюють із ними: — складають із ними союзи, родичаються, уникають брати участь у походах инших князів проти них, коли цього не вимагали пильні потреби країни. Цим усім вони досягли того, що Половці звичайно нападали на Київщину та Переяславщину, тимчасом як Сіверська земля зазнавала руйнації розмірно рідко.

Згодом рід Сіверських князів розмножився, їм стає тісно й вони все частіше кидаються на різні авантури, — ми бачимо їх то в Київі, то в Новгороді Великому, ба навіть у далекому Галичі. Правда, авантури ці звичайно закінчувалися нещасливо й князі, без жадної перешкоди од людности, знову поверталися додому на свою Сіверщину [2]). Навіть коли їм щастило, вони не розривали звязку з рідною Сіверщиною. Так великого кн. Святополка Ярославича, що помер у Київі, все-ж поховано в Чернігові, хоча в Київі існував манастир імени його патрона св. Симеона, що він сам його заснував.

Сіверська земля почала ділитися на уділи вже за синів кн. Святослава Ярославича; де-далі більшало уділів, — тимчасом як єдність країни не порушувалася, —жадних сепаратистичних тенденцій відокремлювати частини й утворювати осібні політичні одиниці, цілком не виявляють ні представники князівського роду, ні людність. Князі вважають Сіверську землю за свою спільну вітчину, людність-же не протестує, коли на вакантне князівство сідає князь з того-ж роду Ольговичів. Це тісне з'єднання є наслідок того порядку заступати князівські столи, що встановився в Сіверській землі, так званого порядку

[1]) Див., напр., епізод з кн. Всеволодом Ольговичем і Чернігівським вічем 1139 р. Іп. л. 216.

[2]) Чернігівці кажуть кн. Всеволодові Ольговичеві, що невдало воювавсь з вел. кн. Ярополком: „ты надѣешися бѣжати в Половцѣ, а волость свою погубиши: то к чему ся о п я т ь воротишь" Іп. 216. Отож і людність поворот своїх князів уважала за справу цілком природню й нормальну.

„лѣствичнаго восхожденія". Князі переходили з меншого столу на більший за родовим старшинством, а саме — молодший брат заступав старшого, потім ішов старший небіж і т. далі, так що коли звільнявсь який-небудь стіл, то законний заступник займав його без жадної перешкоди. Це „лѣствичное восхожденіе" можна точно простежити на двох старших уділах — Чернігівському та Новгородському: коли Чернігівському князеві щастило сісти на великокнязівський стіл у Київі, на його місце зараз-же сідав Новгородський князь. Літопис не дає певних вказівок на таке-ж „восхожденіе" в дрібних другорядних уділах, але можна з певністю припустити, що воно існувало, бо жадних суперечок між молодшими князями підчас таких змін не помічається. Цей звичай мав безперечно великий вплив на те, що утворивсь тісніший звязок людности з князівським родом і на те, що в Сіверщині не було тенденцій відокремитися. Кожен князь мав надію здобути ліпший уділ і кінець-кінцем сісти на старішому Чернігівському столі; людність-же звикала вважати ввесь рід Ольговичів за своїх природніх князів.

Що-до розподілу Сіверщини на уділи, то він почавсь вже за синів кн. Святослава Ярославича: вони після батькової смерти поділили спадщину на три частини: Давид здобув Чернігів, Олег — Новгород і Ярослав — Рязансько-Муромську землю, що незабаром остаточно відокремилася від Сіверщини. Незабаром потому рід Давидовичів вимер і вся Сіверська земля зосередилася в руках Ольговичів, але поділ її на два великі уділи — Чернігівський, що до нього додано Вятицьку землю, й Новгородський з Посейм'ям — залишивсь. Межі між обома князівствами надзвичайно невиразні й врядигоди відмінялися; найправдоподібніше кордон ішов р. Убеддю, правим допливом Десни, але иноді він одходив на захід до лінії р. Снова, бо „Сновська тисяча", що лежала по середній течії Снова, часом визначається, як приналежна до Новгородського уділу [1]). Цілком невиразні межі між дрібними уділами, що згодом відокремилися від двох перших князівств, бо часто ми не можемо навіть визначити, чи були ці уділи постійні, чи вони повставали в міру якої-небудь тимчасової потреби, а коли ця потреба зникала, сами собою зникали. Найбільші з цих князівств були Стародубське та Курське князівства. Окрім того, більше-менше випадково згадуються князі в м. м. Березому, Вщижі, Рильську, Путивлю, Трубчевську, Вирі, то-що. Згодом, за татарських часів таких міст ще побільшало.

Переходимо тепер до питань про колонізацію Сіверської землі й насамперед перелічимо ті поселення, що їх подає літопис за князівську добу. Характер джерел цього періоду не дає змоги скласти хоч деякою мірою повний список цих поселень, а тим більш ми не можемо подати (опріч, мабуть, самого Чернігова) докладну історію кожного з них зокрема. Розглядаючи додану тут мапу Сіверської землі за цей період, бачимо, що поселення в країні розташовано аж надто нерівномірно: де-не-де їх чимало, а в инших місцях на великому обшару їх цілком немає. Але з цього ще не виходить, буцім тут була якась пустеля; це свідчить тільки за те, що тут випадково не одбу-

[1]) Див. Голубовскій, Историч. карта Черниговской губ. до 1300 г.

валося подій, цікавих для літописця, себ-то різних князівських усобиць, наскоків кочовиків, то-що.

Перелічуючи послідовно поселення, ми зазначатимемо при кожному дати першої та останньої згадки про них літописів (переважно Іпатського та Лаврентіївського). Дати ці [1]) не розвязують питань ні про певний час, коли поселення повстало, ані тим більш коли воно припинило своє існування; але-ж ці дані не будуть зайві в нашій праці. — Зазначаючи на мапі пункти, що тепер уже не існують, ми завсіди беремо на увагу не тільки історичні обставини, що їх подав за них літопис, але й присутність тут тепер археологічних слідів давніх оселищ-городищ, могил, то-що. Нарешті, додамо ще, що ми не беремося розподіляти поселення по окремих князівствах, бо не з'ясовано, скільки було й коли повстали дрібні князівства, знов-же це могло-б спричинитися до великих помилок.

По-перше, згадаємо про столичне місто Сіверської землі Чернігів (passim), що лежить на високому правому березі р. Десни, де до неї вливається невеличка річка Стрижень. Коли його засновано — невідомо, але в кожному разі він належить до найстародавніших Слов'янських поселень. Уже за Олегових часів з нього було велике місто і в договорі з Греками він стоїть на другому місці після Київа. З нього було головне місто Сіверянського племени й тут жили племінні князі його „под Олегом суще". Археологічні розкопи так званої Чорної Могили в Чернігові змальовують, як дуже розвинулася культура вже в IX ст. Починаючи з Мстислава Володимировича, він стає за столицю для всієї землі, а згодом після того, як розподілено землі на уділи, — за старше столичне місто Сіверської землі та за столицю Чернігівського князівства. Після Татарської руйнації значіння його підупадає й на перше місце висувається Брянськ. За давніх часів Чернігів був головніше для Сіверщини складове місце транзитної торговлі між Сходом взагалі й Поволжям зокрема та великою Дніпровою торговельною дорогою. Чернігів, нарешті, був за центр розумової та релігійної освіти країни; християнство поширилося тут рано й вже в 992 р. сюди призначено було першого єпіскопа (ПСРЛ. IX. 65).

Місто складалося з дитинця та „окольного града". Дитинець був міцною фортецею: він стояв на високому стрімкому розі між Десною й Стрижнем: тут був князівський двір і катедральний Спасопреображенський манастир. Окольний град з півночи підходив до дитинця, а з сходу до Стрижня й був фортифікований гостроколом; коло переїзду через річку в гостроколі було зроблено браму. Крім Спаського манастиря, що заснував його ще Мстислав в 1034 р. (отже ця церква давніша за Софії — Київську та Новгородську) згадуються церкви Бориса та Гліба й св. Михайла — в дитинці; ц. Параскеви П'ятниці в окольнім городі; де стояла ц. Благовіщення — невідомо. Під містом були манастирі: Успенський—Єлецький та Троїцький—Іллінський на Болдиних горах (біля останнього — великі печери). — Зазначимо, з археологічного боку Чернігова сливе цілком не досліджено й в майбутньому тут буде широке поле для наукової праці.

[1]) Критики що-до хронології цих дат ми не торкаємося.

З числа передміських Чернігівських поселень, окрім двох манастирів літопис називає с. Гостничі або Стонянічі (1160), що, може пощастить знайти в передмісті Лісковиці під Єлецьким манастирем; за Стрижнем, теж у смузі теперішнього міста, шукають Семинь „сельцо св. Спаса“ (1152) й трохи далі на схід — Гюричев (1152) — теперішня Бобровиця з стародавньою церквою св. Георгія. На північ від міста між рр. Стрижнем і Білоусом простягалося так зване „Ольгово поле“ (1148). — Взагалі місцевість навколо Чернігова було густо залюднено й літопис згадує про численні поселення між Черніговом, Любечем і р. Білоусом, але, на жаль, не називає цих поселень. Зазначимо так само, що не раз згаданий у Літопису Боловос (1148 — 1154), це не поселення, а річка — правий доплив Десни. На цій річці біля с. Гущина є велике городище князівської доби.

Крайнє, починаючи з південного заходу, Сіверське поселення було сел. Лутава (1155—1175) близько від межі з Київським та Переяславським князівствами, де не раз відбувалися снеми Київських князів з Чернігівськими — теп. д. Лутава на правому боці Десни, близько м. Остра[1]). Трохи далі над Десною лежало м. Моровієськ (1139—1175) — теп. с. Моровськ на правому боці Десни. — Потім до самого Чернігова ми не знаємо жадного поселення на Десні, хоч безперечно їх було тут чимало, бо Десна була за головну торговельну артерію Сіверщини. Найближчі поселення на північ від Чернігова були м. Оргощь (1159) — тепер. с. Рогоща та Листвен (1024), відомий з битви тут між Мстиславом Тмутараканським і Ярославом, що так гарно змальовано в Літопису — теп. с. Мал. Листвен, — обидва на р. Білоусі.

На схід від Чернігова, де вливається з правого боку в Десну р. Свинь (або Канинар), стояло с. Свенковичі (1160) — теп. д. Свинь. Тут-же десь була Ніжатина Нива, де в 1078 р. вбито кн. Ізяслава Володимировича (Лав. л. 195). Трохи далі на північ на р. Снову лежало м. Сновськ (1068—1234) — теп., найправдоподібніше, м-чко Седнев. Це було чимале й добре уфортифіковане місто, адміністраційний центр значної території по р. Снову, так званої Сновської тисячі. Тут збереглося городище й біля нього величезний могильник; можна гадати, що це місто належало до найдавніших поселень Сіверщини. Недалеко від Сновська на схід лежав Березий (1152—1156), що одного часу був з нього невеличкий другорядний уділ кн. Святослава Володимировича, правдоподібно теп. м-чко Березна. Далі на південний схід були — м. Блестов або Блестовит (1151) — теп. с. Блистова на Десні — та м. Хороборь (1153—1234), що було за центр окремої волости, — теп. м-чко Мена, біля нього тепер є велике городище. Нарешті, останнє на сході Чернігівське оселище, прикордонне з Новгородом, було м. Сосниця (1234) — теп. м. Сосниця на р. Убеді.

---

[1]) При самому усті р. Остра, на лівому його березі стояв Остерський або Гурьгов городок — теп. Старогородка, передмістя м. Остра. Він безперечно був першою ланкою в тій оборонній лінії фортець, що збудував по течії р. Остра ще вел. кн. Володимир. Усі ці фортеці по тому, як розподілено землі між Чернігівським і Переяславським уділами, відійшли до Чернігова, тільки Остерський городок залишивсь за Переяславом.

На лівому боці Десни ми знаємо лиш декілька невеличких фортець, що лежали вздовж Остра та побіля нього й утворювали оборонну лінію, що почали будувати за часів Володимира Св. й згодом зміцнили за Ярослава, щоб обороняти людність од несподіваних наскоків кочовиків. Нам відомі лиш декілька з цих фортець. Починалася ця оборонна лінія з Остерського городка (див. угорі), далі йшли Ігорев (1160)[1])—можливо теп. м. Ніжень, де є чимале городище, Всеволож (1147—1159) — теп. с. Сиволож, Борзенського пов., Уненеж (1147)—може бути що теп. м-чко Івангород на р. Острі з великим городищем, Білавежа й Білавежа Стара (1147—49) — теп. с. Білавежа (Білемеш) на вершинах Остра, Бохмач (1147) — теп. м-чко Бахмач на р. Борзні й нарешті міцно уфортифіковане місто Глібль (1147—59), що правдоподібно шукають у величезному городищі біля м-чка Красного Колядина на р. Ромні.

Північно-східня частина Сіверщини ввіходила до складу Новгородського князівства, що за столицю його був Новгород (1141—1187) — теп. м. Новгород-Сіверський на правому березі Десни. Коли його засновано, — невідомо, але, правдоподібно, він належить до давніших оселищ Сіверщини. Він був за міцну фортецю й складавсь з „города“ й „острога“, що сполучалися один з одним „Острожною“ брамою; окрім того в „городі“ була ще „Чернігівська“ брама на захід і „Курська“ на південь. Під містом був Спасо-Преображенський манастир.

Близько Новгорода на південний захід літопис називає Мелтеково село та Игорево селце (1146): їх з певною правдоподібністю пристосовують до двох городищ, що лежать — перше біля д. Стахорщини на р. Молочній (Іп. л. ст. 360), а друге біля с. Дехтярівки. В Ігоревому сельці була церква св. Георгія й багатий князівський двір кн. Святослава Ольговича.

Друге чимале місто в Новгородському князівстві й одного часу столиця окремого уділу був Стародуб (1096—1175) — теп. м. Стародуб на р. Ваблі, допливі Судости. Місто було міцно уфортифіковане. Близько кордону з Новгородом лежали — с. Синин (1155) — теп. с. Синин на Ваблі й Радогощ або Радощ (1155) — теп. м-чко Погар на р. Судості, що зберегав це ім'я ще в XVI в. [2]). На північ од Стародуба лежало с. Росуха (1160) — теп. д. Розсуха; далі коло вершини р. Судости м. Воробейна (1147—1160) — теп. с. Воробейна, а на захід од неї м. Ормина (1142) — теп. с. Ормина. Ідучи ще далі на північ, близько кордону з Смоленською землею знаходимо м. Вщиж (1142—1167) — теп. с. Вщиж на Десні; здається, це було чимале місто, столиця невеличкого уділу. Нарешті, далеко на південний захід од Стародуба, близько кордону з Чернігівськими землями, літопис називає м. Ропеськ (1159) теп. с. Стар. Ропськ, Новозибківського пов.

У північній частині Сіверщини було видатне в пізнішій історії країни місто Брянськ або Дьбрянськ (1146—1300) — теп. м. Брянськ на Десні.

---

[1]) Іпат. літоп. ст. 347 — „Ігорев Брод“: Воскрес. літ. ПСРЛ. VII. 72 — „Ігорев город“

[2]) Див. „Книга Большому Чертежу“, стор. 85.

Уже в XII в. це було чимале місто й тут жив князівський намісник; після Татарської руйнації він стає на перше місце й тут здебільша перебувають Чернігівські князі та владики. — На північ од Брянська десь на Болві, лівому допливі Десни було уфортифіковане місто — Блеве або Оболвь (1147—1159) — теп., може бути, с. Оболва на вершині р. Болви [1]). Нарешті, на Десні-ж на південь од Брянська лежав Трубчевськ (1185—1273) — теп. повітове місто Орловської губ., що було за столицю невеличкого удільного князівства.

Південно-східню частину Сіверської землі на Сеймі та по вершині Сули займало т. зв. Посем'я, що належало до Новгородського князівства.

Через Посем'я звичайно проходили на Сіверщину, роблячи наскоки, Половці, а тому чимала частина поселень, що ми їх тут знаємо, була більш-менш міцними фортецями. В південній смузі країни продовжується оборонна Остерська лінія (див. угорі), але, на жаль, літопис подає дуже мало відомостів про міста, що ввіходили до її складу. Серед їх літопис називає м. Бьяхань (1147), що, правдоподібно, відповідає відомому ще в XVII в. Леханівському городищу на р. Терні, тут-же десь близько було м. Попашь (1147). На схід по р. Локні край залюднено густо (див. Іпат. л. 209), але з цих поселень ми знаємо лиш про м. Вирь (1113—1161) — теп. м-чко Білополе, Курської губ. Це був передовий у степу форпост проти кочовиків. Він був за столицю другорядного уділу; про тяжкі умови життя тут князь вирський Ізяслав Давидович сказав, що краще йому вмерти, ніж загинути від голоду у Вирі (Іп. л. 354). Вирське городище, що на ньому тепер збудовано м-чко Білополе, існувало ще в XVII в. На південь од Вира на р. Пслі було м. Липовець або Липець (1283, ПСРЛ, VII, 176—7); про нього, як і про деякі инші міста, згадується вперше тільки за татарських часів, дарма що воно, безперечно, існувало й раніше. Наприкінці XIII в тут сидів незначний князик з роду Сіверських князів. Липенське городище на Пслі згадується в актах XVI ст.

У північному Посем'ю існувало декілька маленьких князівств; столиці їх були — мм. Путивль (1146—1224), Рильськ (1152—1185) і Глухів (1152—1237) — теп. повітові міста Курської та Чернігівської губ. До складу Рильського князівства наприкінці XIII в. ввіходило м. Воргол або Ворлог (1283), правдоподібно теп. с. Воргол, Глухівського пов.; тутешній князь титулувався — „князь Рильський і Воргольский". Далі йдучи від Рильська вгору течією Сейма, ми зустрічаємо м. Ольгов (1152), тепер Льгов Курської губ., і нарешті досягаємо останнього на сході Сіверського міста Курська (1095—1284), це вже в XI ст. було значне поселення, а згодом стало за столицю великого князівського уділу. Вважаючи на географічне положення Курська, князі зробили з нього воєнне, міцно уфортифіковане місто. Окрім того тут зосереджувалася й чимала торговля з Сходом, і починалася водна путь Сеймом та Десною до Київа. Чи були далі на схід за Курськом які-небудь поселення, ми не знаємо. Можливо, що м. Донець

[1]) Голубовський („Исторія Смоленской земли") гадає, що це поселення належало до Смоленської землі.

(1185) — тепер Донецьке городище, на р. Уді, Донцевому допливі, що висунулося далеко на південь у степ, треба-б було теж віднести до посеймських міст.

Посем'я являло собою оборонну для всієї Сіверської землі смугу, де людність завсіди ладна була зустріти й дати добру одсіч несподіваному наскокові ворога. Відсіля князі „стерегли" свою Сівершину й не дарма власне тут завсіди було багато дрібних удільних князиків. Вони сиділи тут, обороняючи всю країну, — з великої скрути, а не з доброї волі, бо сами уділи їхні були аж надто не привабні: „Краще мені смерть, аніж князювати в Курську", каже один з таких сторожевих князів, а тимчасом Курськ був ліпший уділ на всенькому Посейм'ю. Такої міцної охорони безперечно вимагала пильна потреба повсякчас обороняти країну від степових сусідів. Ми не маємо звісток про напади на Сівершину Торків та Печенігів. Але що такі випадки були можливі, а мабуть і насправжки бували, видко вже з самого того факту, що ще в X в. було почато будування лінії фортець на Острі. Коли над степом запанували Половці, вони почали робити постійні напади на всенькому південному та південно-східньому кордоні руських земель і хазяйновиті Сіверські князі поклали багато праці на те, щоб зміцнити найвразливіше місце в своїй країні — Посейм'я. Будування тут фортець мало подвійне значіння — з одного боку вони повинні були захищати всю землю від наскоків, а з другого — охороняти сіверську колонізацію в Подонню. Хоча Сіверські князі трималися взагалі приязної політики з Половцями, але надто звірятися на їхню дружбу було-б рисковано, отож ми справді бачимо, що побоювання князів справдилися. Тимчасом як з числа зареєстрованих у літопису спустошень руських земель з 1061 до 1210 р. на Переяславщину припадає 19 наскоків, себ-то по одному разу кожного 8-го року, на Сівершину припадає тільки 7 (не рахуючи тих, що йшли через Переяславщину), себ-то один наскок на 20 з лишком років. Отож було забезпечено певною мірою не тільки спокій країни, але навіть це давало змогу розгортати дальшу колонізацію на південь. Безперечно, утворення такого становища було наслідком не самої князівської політики, але здебільша викликали його ті труднощі, що ставила кочовикам Посеймська прикордонна смуга.

Зазначімо тут ще один факт. Як Київське так і Переяславське князівства, щоб забезпечити себе від Половців, на своїй території вздовж південних меж оселювали Торків, Берендеїв, то-що, а ті, даючи деяку охорону країні, разом з тим завдавали людності чимало клопоту та шкод. Сіверська земля такої охорони не потрібувала й жадних тюркських племін на її території ми не знаємо [1]).

---

[1]) Одного разу, правда, в літопису промайнув натяк на те, що в Чернігівщині неначеб-то жили Половці, але, розглянувши ближче цю звістку, ми бачимо, що це було не так. У 1159 р. кн. Святослав Ольгович скаржився на те, що йому дали дуже малий уділ, а саме — Чернігів і сім міст пустих, Моровієськ, Любеськ, Оргощ, Всеволож, „а в нѣхъ сѣдять псареве же и Половци" (Іп. л. 343). Розуміти це речення буквально неможливо. Очевидячки, Святослав хтів цими словами схарактеризувати вбогість та неприбутковість волости, що йому дали, бо не можна уявити собі міста, де жили-б самі тільки псарі та Половці, що ніколи, як відомо в містах і не

Щоб закінчити список поселень на Сіверській землі, треба сказати скільки слів ще про оселища на Радимицькій та Вятицькій землях, що історія їхня протягом усього удільного періоду була щільно звязана з Сіверщиною.

Невеличке й малокультурне плем'я Радимичів, що його оточували дужі сусіди, не спромоглося утворити окремої самостійної політичної одиниці й його територія зробилася, як це сконстатували археологічні розкопи в Задніпрі, широким полем для чужоплемінної й між иншим Сіверянської колонізації. В історії вони перейшли непомітно й за ввесь час тільки один раз (р. 988) спробували поставити центральній владі якийсь опір; викликали його, правдоподібно, утиски Київських державців. А втім пам'ять про це плем'я зберегалася довгенько й в-останнє про землю Радимицьку згадується в літопису під 1169 р. (Іп. л. 367). Літопис називає тут тільки 4 міста: Любеч (882—1180) та Речиця (1214. ПСРЛ. III. 32) на Дніпрі й Гомій або Гомьи (1142—1164) та Чечерськ (1159—1168) на Сожу; всі вони існують і тепер. Найбільше місто був Любеч, одне з найдавніших слов'янських оселищ; його згадано ще в Олеговім договорі з Греками, як велике місто й місце, де жили племінні князі. Згодом значіння його підупало й він став нарівні з иншими сіверськими містами; стоячи на Дніпровім торговельнім шляху, Любеч мав деяке торговельне значіння, але навряд чи велике, бо він був дуже близько від Київа. Правдоподібно, що з нього був тільки складовий пункт місцевої торговлі. В половині XII віку Любеч з околичними селами зосереджував у собі багате власне господарство Чернігівських князів і коли р. 1148 Ізяслав зруйнував його, то ця місцевість так спустошіла, що р. 1159, як каже літопис, тут залишилися самі „псареве и Половці".

Зовсім инакше стоїть справа з Вятичами. До складу Руської землі Вятичі ввійшли останніми й, в протилежність Радимичам, увесь час зберегали свою племінну окремість і етнографічно з Сіверянами не зливалися. Літописець завсіди їх відокремлює й територію їх називає „Вятичі". Звязок з Сіверщиною полягав найголовніше в династичних князівських стосунках, які сполучали Вятичів не з сусіднім Новгородським князівством, а з далеким Черніговом. У другій половині XIII в. Вятицька земля залишається в роду Михайла Всеволодовича Чернігівського, розпадається на багато дрібних самостійних уділів і втрачає безпосередній звязок з Сіверщиною. Наслідком цього було те, що хоча історія обох половин ще довго йде однією стежкою, але Вятицька земля все більш відходить від українських земель, втягується до сфери Московських інтересів і нарешті цілком зливається з Москвою. Тому про територію й оселища Вятицької землі ми скажемо лиш декілька слів.

Земля Вятичів охоплювала поріччя Оки від її вершини трохи чи не до устя р. Москви. На заході та на півдні вона сусідила з Новгородським князівством, на півночі та північному сході, — з Смоленською та Рязансько-Му-

мешкали. До того-ж оселя їх на північному заході від Чернігова, в середині країни й віддаль від кордону була-б зовсім нічим не обґрунтована. Чернігівські Коуї, що згадуються в Ігоревому поході на Половців 1185 р. (Іп. 431), правдоподібно, були найманою дружиною, а не плем'ям, що постійно жило на Чернігівській території.

ромською землями, нарешті на сході та на південному сході межі цілком неясні; крайніми східніми містами, які нам відомі в Вятицькій землі, були м. м. Колтеськ і Лопасна на Оці та Дідославль на горішній Угрі. Довший час у літопису ми не зустрічаємо звісток про міські оселища у Вятичів, але з половини XII в. їх тут з'являється чимало, — Сівськ, Болдиж, Кроми, Спашь, Мценськ, Девягореськ, Домагощ, Карачев, то-що. Це все були невеличкі міста, що набули певного значіння тільки згодом, коли вони поробилися столицями дрібних князівських уділів Карачевського, Новосильського, Козельського, то-що.

Закінчивши список поселень, що про їх ми маємо звістки за князівську добу, спробуємо провести межі Сіверської та злитої з нею Радимицької земель, у тому складі, як вони встановилися за цей час. Ці межі, розуміється, правдиві тільки в загальному їх напрямкові, бо на деталізацію їх наші джерела дають надто мало даних.

Почнімо з крайнього південно-західнього рогу території, з того місця, де вливається р. Остер у Десну й де межі Сіверщини сходяться з межами Київського та Переяславського князівств. На схід межа з Переяславщиною йде вздовж течії Остра по лінії оборонних фортець, охоплює горішню течію Сули й Псла й губиться десь у Придонецьких степах. На другий бік від устя Остра йде межа з Київською землею, вона прямує на північний захід до Дніпра, деякий час підноситься по течії його, але близько Любеча переходить на правий бік, де захоплює Радимицькі землі з м. м. Річицею та Чечерським. Після цього межа знову переходить на лівий бік Дніпра й дуже невиразною лінією йде на схід так, що горішня течія Сожа з Іпуттю та Десни відходять до Смоленської землі. На вододілі Десни з Окою межа круто завертає на південь, одрізує до Вятицької землі м. Карачев, що стоїть на допливі Десни Сніжеті й десь між Сівським та Глуховом повертає на схід, охоплює течію Сейма; після цього зникає в Придонецьких степах. Отож Сіверська земля в вищенакреслених межах охоплювала мало не всю Чернігівську губ. та прилеглі частини кол. Минської, Могилівської, Смоленської, Орловської, Курської, Харківської та Полтавської губ.

Приглядаючись до мапи сіверської землі, можна певною мірою з'ясувати процес, як розселювалася людність по її території. Нагадаймо, по-перше, що літопис, що-до історичної географії, є джерело аж надто не завдоволяще і на підставі самих тільки його даних навряд чи можна було-б поробити будь-які висновки. Чималу допомогу може нам дати мапа городищ Чернігівської губ., що склав проф. Самоквасов („Древніе города Россіи" СПБ. 1873). Дарма що джерела цієї мапи аж надто не бездоганні й вона, розуміється, не вичерпує всього археологічного матеріялу, все-ж-таки її дані чималою мірою доповнюють історично-географічні прогалини літопису [1]). Додамо, що городищ на Чернігівщині поки-що досліджено дуже мало. Серед їх, може бути, є такі, що їх залишено було ще за передісторичних часів, а також такі, що їх зроб-

[1]) Напр. Остерська оборонна лінія, що про неї ми маємо в літопису тільки уривчасті звістки, на мапі Самоквасова виступає досить виразно. На жаль, ми не маємо таких мап для всієї території Сіверщини.

лено за часів значно пізніших, але-ж здається, здебільша вони належали до перших віків історії Слов'ян на їх теперішній території, коли таке фортифікування оселищ, що ми бачимо в городищах, уважалося за потрібне й справді було достатнє, щоб захистити людність од ворогів.

На підставі наших джерел — літопису й мапи городищ — ми довідуємося, що головна маса поселень, а серед їх і всі чималі міста, окрім тільки Стародуба, містилися по течії великих судноплавних річок. — Любеч стояв на Дніпрі, Чернігів, Новгород і Брянськ — на Десні, Путивль і Курськ — на Сеймі. По дрібних річках розкидані були менші оселища, скупчуючись головним чином побіля великих центральних міст. Найгустіш залюднено було Подесення та землі на північнім заході від Чернігова, де в XII в. була „вся жизнь" Чернігівських князів, а потім Посейм'я та землі на півночі коло м. м. Стародуба й Мглина. Середню частину, землі між Сожем та Десною і Посожжя залюднено було куди слабше, бо тут залягала широка смуга непрохідних болот та лісів. Такий був у найзагальніших рисах розподіл людности в самій Сіверщині. Що-до Сіверянської колонізації в суміжні землі, то її насамперед обумовлювало те, хто були в даній місцевості їх сусіди. Отож на південному заході — з Київською землею — не можна гадати про яке-небудь просування вперед і справді долішня течія Десни, що опанувати її було-б дуже важливо для Сіверян, ввесь час залишалася за Київом. На півдні з Переяславським князівством — можна відзначити деяке просування на території південного Посейм'я, де між Сіверськими та Переяславськими князями одного часу йшла вперта боротьба; наслідком її територія ця залишилася за Сіверщиною. На північнім заході Сіверяни сильно засимілювали Радимицьку землю з обох Дніпрових боків і долішньою течією Сожа та Іпути. Важко що-небудь певне сказати про північних сусідів — Смоленських Кривичів; тут зустрілося двоє однаково дужих і витривалих племін, але, зважаючи на те, що вершини Десни були в межах Смоленської землі, можна здогадуватися, що колонізаційний натиск Кривичів був дужчий, ніж Сіверянський. Те саме можна сказати й про східніх сусідів — Вятичів; природня межа їх — вододіл між Десною й Окою — лишається межею й за пізніших часів, а коли де-не-де трохи й змінюється (Вятицькі міста Карачев і Сівськ були в поріччі Десни), то ніяк не на користь Сіверянам.

Широкий вихід колонізаційним пориванням Сіверянської людности було відкрито тільки на південний схід у Придонецькі степи, де не було сусідів, де була глибока чорноземля та спромога жити на всій своїй волі. Колонізація існувала тут з найдавніших часів, самий перехід Сіверян до Посулля був, гадаємо, наслідком того самого колонізаційного просування на південь. — Завсіди бували люди, що їх приваблювало до себе вільне життя, хліборобивояки, що їм тісно було вдома й що бажали для себе нічим необмеженого, бодай і небезпечного життя, ніж спокійного нидіння в рідному краю. Як і в Пороссю, так і тут за часів спокійних од наскоків та боротьби посувалися повільно, але безупинно наперед такі піонери, захоплювали та обробляли землю. В зручних місцях нашвидку утворювалися оселища, потім їх зміцняли, з'являлися фортифіковані міста, що закріплювали захоплену територію. Нові групи

осадчих знову починали просовуватися далі й так ішло, аж поки сутички з дужим ворогом припиняли дальший рух. Часто людності доводиться втікати тоді до ближчих міст під захист їх мурів, а коли ворожа сила бувала занадто велика, то й углиб країни, залишаючи й свої фортеці й свої оселища на ворожу руйнацію, щоб згодом, коли гроза мине, знову взятися за попереднє.

Наприкінці XII-го в., як це видко з літописного оповідання про славнозвісний похід Ігоря Святославича 1185 р. (Іп. л. 430–438), Сіверянська колонізація охопила вже береги Донця й Оскола, а передові оселища доходили, мабуть, аж до злиття цих річок. Руське військо в цьому поході посувалося на Половців кількома окремими загонами до р. Оскола, бо, очевидячки, досі країну було залюднено й тільки за Осколом починалася територія, де можна було зустріти кочовиків. Славетна битва відбулася геть далі на південь. Князь Ігор, відпроваджений до Половецького кочовища на р. Тору, одинацять днів ішов до відомого вже нам м. Донця на р. Уді, де він міг уважати себе в безпеці. Очевидячки, всі фортеці, що оберегали колоністів на південь од м. Донця, не витримали натиску Половців, роздратованих сміливим наскоком Ігоря; їх зруйновано, а людність утекла або загинула.

Приблизні межі поколонізованої степової смуги, намічені вище, можна ствердити ще даними „Книги Большого Чертежа", джерела XVII в., де перелічено чимало „старих" уже за тих часів городищ, що залишилися на місцях стародавніх фортець. Це було Хотмиське городище на горішній течії Ворскла, Хорошево, Донецьке (літописне місто Донець), Мохнацьке, Кабановське на р. Уді, Білогородське, Нежегольське, Салтово та ин. на Донці [1]). Повстає питання, до якої колонізації належать міста, що колись тут існували, — до Сіверянської чи до Переяславської? Обставини походу Ігоря Святославича, наче, вказують на Сіверянську; на той-же висновок наводить і те міркування, що Переяславщина, що її раз-у-раз руйнували Половці, навряд чи мала змогу так широко розгорнути свою колонізаційну діяльність. Але з другого боку географічна близькість Донецьких фортець до таких-же городищ, що рівнобіжними рядами йшли Ворсклом та Пслом, неначе показують на їх Переяславське походження. Гадаємо, що тільки докладні досліди над цими пам'ятками старовини дадуть змогу остаточно розвязати це питання.

Як каже літопис, татари завоювали Сіверську землю 1237—38 рр. Підбивши Суздальську землю й повертаючи додому, Батий з головними своїми силами пройшов уздовж усю Вятицьку землю, зруйнував м. Козельськ і зупинивсь своїми кочовищами в Половецьких степах, розсилаючи звідтіля окремі загони, щоб до краю попідбивати ще не звойовані місцевості. Один з таких загонів підійшов до Чернігова, до щенту розбив військо вел. кн. Чернігівського Мстислава Глібовича; після цього місто було здобуто й спалено. Частина людности розбіглася, а решту перебито, або забрато в полон; серед бранців залишивсь між иншим і Чернігівський єпіскоп Порфирій [2]), що

---

[1]) Звертає увагу, що по Осколу „Книга Бол. Черт." не називає жадного городища.

[2]) Филаретъ, „Описаніе Черниговской епархіи", 1,23.

його згодом татари пустили на волю в Глухові. Як далі підкорювано Сіверщину, про це жадних подробиць ми не маємо, але, вважаючи на те, що воювати Київ та західні руські землі Татари заходилися тільки за два роки, треба гадати, що закріпити свою владу в раніше забраних землях коштувало чималої праці.

Татарський погром і наступний після нього півторасталітній період безпосередньої влади Татар мали наслідком багато змін у життю й психології людности. Попередні підвалини народнього життя взагалі порушено, а деякими сторонами й цілком зруйновано; людності довелося тільки з великими труднощами відновлювати розладжений побут. Як одбувалися ці дуже складні процеси, про це ми можемо здебільшого тільки здогадуватися, бо за браком місцевих Сіверських літописів мусимо вдовольнятися тільки тим, що дають чужі північні та Галицько-Володимирські літописи. Ці звістки нечасті, звичайно дуже короткі й завсіди мають випадковий характер. Єдине суцільне й докладне літописне оповідання (ПСРЛ. VII. 176—78, X 162—65) про Курського баскака Ахмата й князів Олега Рильського та Святослава Липовецького, що до нього ми не раз іще повертатимемося, кидає яскраве світло на сумні сторінки тодішнього тяжкого життя Сіверщини. За такого становища літописних відомостів історія нашої країни за цієї доби мусіла-б бути такою-ж таємною, як і історія Київщини, коли-б нам не допомогли нові джерела — Любецький та инші синодики й деякі акти, що стосуються до Московських справ. Ці джерела подають дещо з політичної історії Сіверщини й дають, хоч і не дуже докладні, списки князів; а втім ми можемо на підставі їх поробити деякі висновки про загальне становище країни. Розуміється, про будь-яку докладну й послідовну історію не може бути й мови.

Найпомітніші зміни сталися у взаєминах між князівською владою та людністю. У відміну од південних та західніх своїх сусідів, що залишилися без князів та подробилися на дрібні автономні громади, Сіверщина зберегла своє колишнє князівське управління. Протягом попередніх двохсот років дружинно-князівського устрою країна дуже тісно зжилася з родиною Ольговичів: тут не було де розвиватися тим протикнязівським тенденціям, що сильно поширилися на Київщині та Переяславщині. Знов-же, хоч яке небезпечне, важке й залежне було становище руських князів за татарщини, але податися їм було нікуди. Отож, після татарської руйнації, Ольговичі, що скрізь були порозбігалися по різних країнах, знову повернулися до рідної Сіверщини. Деякі з них, що не пристосувалися до татарських вимог та до повної покори, — загинули, инші-ж податливіші та спритніші не тільки забезпечили себе на своїх князівствах, ба навіть незабаром знову розпочали давні свої сварки.

Попередні родинні рахунки, права на старшинство, „лѣствичное восхожденіе“, усе це потроху зникає й князі де-далі більше обмежуються тільки своїми власними волостями, що разом з зростанням князівського роду все дрібнішають. За татарських часів ми знаходимо на території Сіверщини такі князівства: Чернігівське, Брянське, Новгородське, Курське, Трубчевське, Глухівське, Путивельське, Рильське та Воргольське й Липовецьке. Чернігів, як

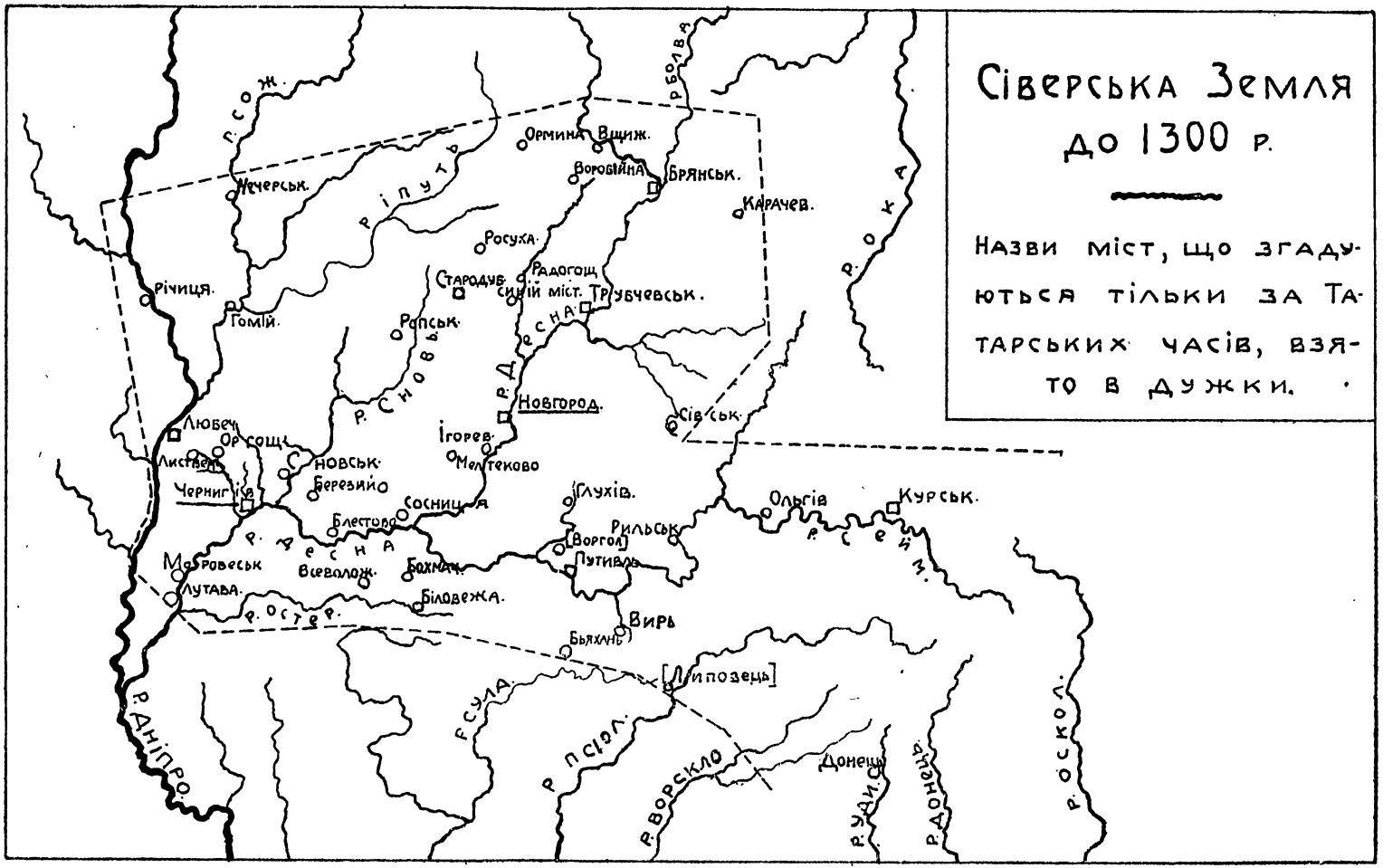
Сіверська Земля до 1300 р.
Назви міст, що згадуються тільки за Татарських часів, взято в дужки.
р. Сож.
р. Болва
Ормина
Вщиж.
Воробійна
Брянськ.
Карачев.
Чечерськ.
р. Ріпуть
Росуха.
Радогощ
Стародуб
синій міст.
Трубчевськ.
Річиця.
Гомій.
Ропськ.
р. Десна
р. Сновь
р. Ока
Новгород.
Сівськ.
Любеч
Ор сощ
Ігорев.
Мелтеково
Листвен
Сновськ.
Березий
Чернигів
Сосниця
Глухів.
Ольгів
Курськ.
Блестово
Рильськ
р. Десна
[Воргол]
р. Сейм.
Моровеськ
Всеволож.
Бохмач.
Путивль
Лутава.
Біловежа.
р. Остер.
Вирь
Бьяхань
[Липовець]
р. Дніпро.
р. Сула.
р. Псіол.
р. Ворскло
Донець
р. Удис
р. Донець
р. Оскол.

і давніш, уважали за старший стіл, але що-до політичного значіння, то на перше місце стає тепер Брянськ, бо його географічне становище було на багато сприятливіше ніж Чернігова [1]). Ще більше дрібних князівств утворилося в Вятицькій землі, але зупинятися на них ми не будемо через подані міркування.

Зміна в становищі князів відбилася на тому, як ставилися вони до людности й навпаки, як людність ставилася до князів. Князь тепер держить свою волость не за родинним князівським своїм правом, а за ханським ярликом і йому взагалі байдуже, як ставиться до нього людність, що-ж до останньої, то її позбавлено було тепер змоги закономірно виявляти свою волю, і вона поступінно робиться де-далі все безправнішою. По суті князі за татарщини були найближчими агентами ханської влади, отож зажити популярности в народі їм щастило тільки тоді, коли вони обстоювали інтереси людности й звичайно гинули в нерівній боротьбі, або були справді такими видатними діячами, як от Роман Михайлович Брянський, великий князь Чернігівський, що його однаково щиро поважали як підданці, так і сами Татари. Але таких осіб між Сіверськими князями за тієї доби було обмаль; навпаки, вічна залежність від ханської примхи, двірських інтриг, необхідність завсіди підлабузнюватися, вживати різних темних заходів, щоб допнутися ханської ласки — все це псувало князів. Ніколи перед тим не бувало стількох вбивств поміж князями, отже тепер траплялося навіть, що руські князі виконували ролю катів з ханського наказу й забивали своїх-же братів. Взагалі, можна сказати, що князь, коли-б він і хтів, навряд чи міг-би на багато поліпшити становище людности. Отож попередня традиційна любов та прихильність до „свого" князя — до „Ольговича", тепер усе більш і більш зникає. В першій половині XIV-го в. на території Сіверщини сидять князі вже не з роду Ольговичів (Брянськ переходить до Смоленських князів). Навіть більше, між нечастими взагалі відомостями про Сіверщину ми знаходимо в літопису два епізоди, коли людність вороже ставилася до своїх князів. Року 1309 брянці запевняли свого князя Святослава Глібовича, буцім-то будуть йому вірні, й врочисто обіцяли „положить свои головы за него" в його боротьбі з кн. Василем Олександровичем, але зараз-же, як почалася рішуча битва між ними, позрадницьки покинули його самого і його вбито (ПСРЛ. VII—185). Ще яскравіший випадок занотував літопис під 1340 р., коли в тому-ж Брянську людність, не вважаючи на заступництво митрополіта Теогноста, витягла з самої церкви кн. Гліба Святославича, куди він заховавсь, і забила його на смерть (ПСРЛ. VII. 206).

Що-до сіверської людности, то становище її за татарських часів було дуже тяжке. Разом з повною політичною безправністю й з економічного боку їй доводилося нести подвійні тягари. По-давньому людність мусіла утримувати князя та ввесь адміністраційний князівський апарат, а так само зазнавати шкоди та руйнації підчас різних звад та усобиць їх з иншими князями.

[1]) Ми не беремося навіть приблизно з'ясувати розмір та межі цих князівств, бо знаємо про них мало не самі тільки назви їхніх головних міст (див. Зотовъ „О Черниговскихъ князьяхъ", 190—193).

З другого боку вона сплачувала силу різноманітних податків Татарам та брала участь у далеких татарських походах у складі руського підсобного війська [1]). Надто важкий тягар для людности була данина за звичайних у татар способів її стягати. Татари не мали окремої адміністрації, щоб збирати данину, й, переписавши людність, саме збирання доручали місцевим князям, коли ті бралися за цю операцію та мали на це досить коштів, або здавали його різним підприємцям, що без жалю плюндрували цілі країни, здираючи з беззахисної людности геть-усе до останньої крихти. На Сіверщині, зруйнованій та поділеній на дрібні частини, панував, здається, найчастіше другий спосіб стягати данину. До яких жахливих наслідків призводив він часом, це видко з трагічного літописного оповідання про діяльність Курського баскака Ахмата, що про нього ми вже згадували вгорі. Коротко сказати, справа ця була так. Баскак Ахмат, видатний відкупник данини в Курському та в суміжних дрібних князівствах — Рильському, Воргольському та Липовецькому, особливо люто видушував з людности всі соки; він не тільки забирав усе майно неплатників, ба й їх самих брав у неволю й заганяв у свої слободи, що їх було для цього збудовано десь на території цих князівств. Кінець-кінцем, людність почасти забрано до слобід, почасти вона розбіглася й уся країна спустіла. Сам хан Телебуга, зважаючи на скарги князів Олега Рильського й Воргольського та Святослава Липовецького, дозволив їм знищити ці слободи. Ахмат удавсь тоді до хана Ногая, що його військо до щенту зруйнувало землі обох князів. Після цього кн. Олег знову вдавсь із скаргою до Телебуги, Святослав-же втік до Воронізьких лісів і через деякий час свавільно, без ханського дозволу, вдруге зруйнував Ахматові слободи. За це Олег, очевидячки, з татарського примусу напав на Святослава й забив його, незабаром сам заплативши за це життям: Святославів брат забив його самого й двох його синів.

Відкиньмо з цього оповідання трагічні подробиці що-до тодішніх міжкнязівських стосунків і підкреслимо те, що в ньому є про становище людности, що можна вважати за більш-менш типове для всіх країн, де була розвивалася діяльність таких відкупників татарської данини. Певна річ, за таких умов темп народнього життя не міг не занепасти. В країні, де всі, від князя й до останнього старця, були непевні за завтрішній день і за власне життя, не могло не початися моральне здичавіння, що яскраво відбивалося в вищенаведених кривавих епізодах. Не можна сподіватися, щоб у напівспустілих місцях серед переляканої людности могло хоч як-небудь розвиватися культурне життя. Саму торговлю в Сіверщині зведено було до minimum'a, бо хоч Дніпрова торговельна путь ще функціонувала, але всі сіверські шляхи було поперерізувано татарськими кочовищами й коли тут ще існував який-небудь торговельний рух, то правдоподібно, він обмежувавсь самим унутрішнім обміном речей найпершої потреби.

Зупинімося, нарешті, на питанні, як Татарський погром, а потім півторавікова татарщина відбилася на розселенні в країні людности й на її колонізаційних змаганнях. Навряд чи треба тепер доводити, що Сіверщина

[1]) Напр., у походах на Литву 1275 р., на Ясів 1278 р. і на Польщу — 1286 р.

після татарської руйнації не спустіла зовсім, як це гадали передше. Певна річ, людности багато поменшало, багато народу загинуло чи було поневолено, може бути, нарешті, що чимало втекло за кордон і там залишилося [1]), але головна маса людности, якій пощастило втекти до лісу чи яка, хоч і залишилася в містах, але піддалася без жадного опору [2]), заціліла.

Одне випадкове, правда, свідоцтво Любецького синодика зазначає, що людности тільки Чернігівського князівства більше-менше в третій чверті XIII сторіччя було 120 тисяч чоловіка; це цілком одкидає гадку про спустошення західньої, — будь-що-будь, частини Сіверщини. Справді, навряд чи можна припустити, що Татари нищили й руйнували країну тільки для самої руйнації й нищення; сучасне-ж враження, буцім Сіверщина після Татарського звоювання стала повною пусткою, зробили не так Татари, як довголітнє мовчання про неї літописів та звичайна для літописців і, треба сказати, цілком зрозуміла для тих, хто переживав цю руйнацію, шаблонова та дуже прибільшена маніра опису [3]).

Коли ми звернемося до списку поселень, про які ми знаємо до 1238 р., і порівняємо з таким-же списком татарської доби, то виявляється, що всі великі міста князівського періоду—Чернігів, Новгород, Курськ, Путивль, Глухів, Любеч, Трубчевськ, Брянськ, то-що, існують і згодом. Зникли переважно лиш деякі дрібні оселища, куди їхні мешканці збіглі невідомо чому не мали змоги, чи то не схотіли, повернутися після погрому [4]). Взагалі кількість оселищ найбільш зменшилася в південній Сіверщині по лівому боці Десни та навколо Чернігова. Решта країни, що її здебільшого вкривали ліси, зазнала багато менше шкоди [5]). Здається, що не менше за инших частин країни мусіло-б зазнати шкоди від Татар Посейм'я, що лежало недалеко від татарських кочовищ, але вважаючи на те, що тут, як і давніше, скупчувалося багато дрібних князівств (див. так само подробиці що-до кількости людности

---

[1]) Відома теорія про спустошення південної Руси, як на одну з причин цього спустошення, вказує на масове втікання людности до инших земель, які менш зазнали шкоди від руйнації. Можливо, що поодинокі випадки такі й бували, але в кожному разі це було тільки вийняток, а не правило. Звичайно-ж людність після того, як лихо минало, знову поверталася додому, напр. після Ахматового спустошення Рильського та Липовецького князівства літописи через деякий час знову говорять про існування тут чималої людности. Переселення до инших князівств справді бувало, але більш з боку вищих верстов людности, що їй тісно було жити в дрібних та вбогих сіверських князівствах. Переходячи до дворів значних князів на півночі, вони робили собі таким чином добру кар'єру.

[2]) Ми знаємо проте, що здобуто в бою та зруйновано тільки одного Чернігова, але, правдоподібно, були ще й инші зруйновані міста, хоч у літопису про це звісток немає. Деякі міста, що існували перед Татарами, після руйнації зовсім зникли з мапи Сіверщини.

[3]) Пор. звістку про здобуття Київа (Лавр. 447) з тим, що літопис каже про спробу кн. Михайла Чернігівського захопити Київ (Іп. 524). Див. так само опис Київа 1246 р. Плано-Карпіні.

[4]) Темна литовська доба не дозволяє з певністю припустити, що позникали всі такі оселища власне за Татарського періоду. Можливо, ще деякі з них щезли й згодом.

[5]) За показовий приклад, що важили ліси на те, щоб охороняти людність, є той-же епізод з Ахматовими слободами. Кн. Святослав після руйнації слобід переховується в Воронізьких лісах і почуває себе там цілком безпечним од Татар. Він гине тільки тоді, коли зловити його береться кн. Олег

в літописному оповіданні про баскака Ахмата), треба гадати, що тут чогось люду не поменшало.

Нарешті що-до зовнішньої колонізації, то людність не могла швидко розпочати свого віковічного руху до Придонецьких степів. Вона насамперед мусіла хоч трохи позагоювати ті рани, що завдала країні татарська руйнація. Навпаки, навряд чи ми помилимося, припустивши, що вже за Татарської доби почалася колонізація самої Сіверської землі з півночи та з північного заходу, що кінець-кінцем призвело до поступінного помосковлення та побілорущення деяких частин Сіверської території [1]).

Попереду ми зовсім не казали про стосунки Сіверщини до Литви. — Перша сутичка між ними трапилася, як зазначає літопис, у 1203 р. „Побѣдиша Ольговиця Литву, избиша их 7 сот и 1000“ (ПСРЛ. III. 26). Правдоподібно, це був якийсь розбишацький наскок на окраїни Сіверянської землі. Потім протягом цілого XIII в. літописи згадують тільки ще про похід Мендовга на кн. Романа Брянського, в 1263 р. про похід Сіверських князів у складі татарського війська, що ходило на допомогу кн. Левові Даниловичеві Галицькому проти в. кн. Тройдена в 1274 р. (Іп. л. 569, 575). Систематичні зносини між Литвою й Сіверщиною почалися тільки з XIV ст., коли Литва, закінчивши об'єднувати ближчі руські землі, почала вчиняти замахи на Сіверщину.

Питання, коли та за яких обставин перейшла Сіверщина до Литовської держави, дуже темне та заплутане. Відбувся цей перехід не зразу й Сіверщина визнавала Литовську владу окремими частинами. Самий процес, як упроваджувано владу, почавсь з Брянського князівства, що з кінця XIII в. стало найбільше та найдужче в Сіверській землі. Ще в першій половині XIV ст. Брянськ підпадає жорстокому натискові Смоленських князів, що кінець-кінцем виганяють Ольговичів і на деякий час захоплюють Брянську землю. Здається, що вже й за цих часів у Брянську існувала партія прихильників Литовської влади, — „лихихъ людей“, як каже літописець, що змагалися приєднатися до Литви. Нарешті, р. 1356 в Брянські справи втручається сам Ольгерд. Літописець так передає ці події. „Тоѣ же осени воевалъ Ольгердъ Гедиминовичь Брянскъ и Смоленскъ и у князя Василія Смоленского полонил сына“... й декілька рядків далі — „Того же лѣта князь Василій пріиде изо Орды отъ царя съ пожалованіемъ и сяде на княженіи въ Брянскѣ и мало времени пребывъ тамо и преставися и бысть въ Брянскѣ мятежь от лихих людей и замятня веліа и опустѣніе града и потомъ нача обладати Брянскомъ князь велики Литовский (ПСРЛ. X, 228).

---

[1]) Покликуючись на літописне оповідання про заснування Ахматових слобід, можна неначеб-то гадати, що на Сіверщині була татарська колонізація. Ахмат, каже літопис, „сътвори себѣ двѣ великіа слободи в княженіи Олга, князя Рыльского и Ворголского и Святослава Липецкаго и созва отвсюду людей много (між иншим тут було багато й Руських)... и тако умножишася людіе в слободах тѣхъ и быша тамо торгы и мастеры всякіа, и быша тѣ велики двѣ слободы якоже грады великіа“ (ПСРЛ X. 162). Але, певна річ, ці слободи не мали нічого спільного з справжньою колонізацією. Це були тимчасові табори, щоб легше збирати данину та грабувати країну, й напевно існували тільки доки баскакував тут Ахмат.

Не вважаючи на певні вказівки літопису, дату Ольгердового захоплення Брянська (1356 р.) звичайно відносять до 1368 р. Гадають, що це сталося за війни цього року Ольгерда з Московським вел. князем Дмитром Івановичем, бо вже в 1370 р. останній воював Брянськ, як Литовську землю [1]). У кожному разі, починаючи з 1371 р. ми бачимо вже в окремих сіверських князівствах князів з роду Гедиминовичів. Так, Дмитро Ольгердович сидів у Брянську та Трубчевську, Дмитро Корибут — у Чернігові та Новгороді-Сіверському, Патрикій Наримунтович — у Стародубі, згодом Василь Патрикієвич у Рильську. Взагалі-ж треба гадати, що приєднання Сіверщини закінчено ще за Ольгердового життя, себ-то до 1377 р. Нам точно не відомо, як Сіверщина приєдналася до Литви, але можна гадати, що країна не виявила будь-якого особливого опору. Принаймні Брянськ захоплено підчас якоїсь унутрішньої революції („великой замятни"), князі инших князівств невідомо куди зникли, може вигасли їх роди, а може тому, що, не маючи змоги більш триматися на своїх князівствах, мусіли залишити свої волості. — Зазначимо так само, що старі княжі роди Рюриковичів позникали тільки у властивій Сіверщині, князі, що мали волості в кол. Вятицькій землі, навпаки, зберегли їх за собою, підпадаючи раз-у-раз зверхності то Литви, то Москви, то навіть Рязани. Ці міграції князів, иноді їх самих, а иноді разом з їх волостями зробилися незабаром за таке звичайне явище, що робили це не тільки князі Рюриковичі, але й Гедиминовичі, коли політика центральної Литовської влади була їм неприємна. Найпомітніший з таких переходів до Москви був перехід у 1408 р. Чернігівського й Брянського князя Свидригайла Ольгердовича вкупі з багатьма иншими дрібними князями, боярами, навіть з владикою Брянським Ісакієм. Проте в 1420 р., після довгого блукання по світу, Свидригайло замирився з вел. кн. Витовтом, знову повернувсь на Сіверщину й здобув мало не всю її — Чернігів, Брянськ, Новгород і Трубчевськ (тільки в Стародубі сидів Сигизмунд Кейстутієвич). Тут він залишається 10 років, до Витовтової смерти в 1430 р., коли його обрано на вел. князя Литовського.

Починаючи з половини XV в. на Сіверщині з'являються різні Московські князі, жертви Московської політики об'єднання, як от кн. Василь Боров-

---

[1]) Цю плутанину вносять декілька вказівок літопису та актів про особу кн Романа Михайловича, що титулується то князем Брянським, то князем Чернігівським. Договір 1371 — 2 р. між Дмитром Донським і Ольгердом забезпечує від наскоків Литви володіння „князя великого Олега, кн. вел. Романа (себ-то Брянського) и кн. вел. Володимера Пронского... хто будуть в нашем имени" (Собр. Гос. гр. и дог. I № 31). Р. 1375 Роман Брянський бере участь у поході в. князя Московського на Твер, у 1401 р. він сидить уже, як намісник Витовта, в Смоленську. Коли гадати, що кн. Роман був князем не тільки титулярним, а справді володів Брянськом та Черніговом, тоді доведеться припустити одно з двох, чи Ольгерд після захоплення 1356 р. відступив Брянськ кн. Романові Михайловичеві, чи „мятежь от лихих людей и замятня веліа", після яких безпосередньо Ольгерд захопив Брянськ, продовжувалися цілих 12 років, що навряд чи можливе. Додамо ще таке міркування, що-до загальної сумнівності зазначеної дати (1368 р.), коли Брянськ перейшов до Литви. Якщо кн. Роман був Брянським князем уже в 60-х роках, то в 1401 р., коли його вбито в Смоленську, він повинен був-би бути вже дуже старий, а тимчасом літопис каже „а княгиню Романовую и дѣти отпустиша" (П. С. Р. Л XI, 186). Очевидячки, діти були ще малолітки.

ський, кн. Іван Можайський, то-що, і від вел. князів Литовських здобувають тут волості в тому чи иншому складі міст. Найбільший з таких тимчасових уділів була волость князя Можайського, що здобув від кн. Олександра — Чернігів, Брянськ і Стародуб. Наприкінці XV ст. найзначніші Сіверські князі Семен Іванович Можайський та Василь Іванович Шемячич, разом з своїми волостями, перейшли до Московського вел. князя Івана III. За цим у 1500 р. Московські воєводи, здається, без особливих зусиль захопили Брянськ і Путивль, де ще залишалися Литовські намісники. Отож уся Сіверщина перейшла під владу Москви. За умовами замирення 1503 р. та миру 1508 р. (А. Зап. Рос. II, 53 — 56), цей перехід визнав нарешті й вел. князь Литовський.

Найважливіші за Литовської доби зміни в історії й життю Сіверщини відбулися в сфері стосунків з Татарами. Кошмар безпосередньої залежности від Орди, що так довго пригноблював усякий розвиток народнього життя, потроху зникає й хоч острах перед Татарським ім'ям держиться ще довгі роки, але він має тепер цілком инший характер. Татари вже не господарюють у країні, а стають тільки такими-ж грабіжниками, як колись були Половці.

Починаючи з половини XIV ст. в Орді почалися заколоти та незгоди, потім вона розпалася на частини, ворожі одна до одної. Все це відвертало увагу ханів від руських земель і дало змогу Московській Русі зміцнитися, а Литві захопити українські землі й стати великою Руcько-Литовською Державою. Отож за тих рідких часів, коли на ханському столі з'являлися енергійні особи, що згадували про свої права на руські землі, вони бачили перед собою не колишню полохливу залякану масу, а зорганізовану силу, з якою треба було дуже й дуже рахуватися. Зокрема що-до Сіверщини та инших українських земель велику ролю відіграла Витовтова політика в стосунках його з Кримською Ордою. Витовт за важких для Кримців часів, коли відокремлено їх від Золотої Орди, вчинив першому кримському ханові Хаджі-Гиреєві велику допомогу, а потім і він сам і його найближчі наступники завсіди підтримували традиційну приязнь з Кримською Ордою. Наслідком такої політики було те, що кримські хани не тільки не робили жадної спроби привернути до себе українські землі, але, чи то на подяку за Витовтову допомогу, чи, що правдоподібніше, визнаючи, що за тодішніх політичних умов вони не зможуть знову звоювати та затримати за собою ці землі, погодилися зректися безпосередньої влади над ними. Вони „пожаловали" всі українські землі великому князеві Литовському й залишили за собою тільки сюзеренне право на них. Як видно з пізнішого ствердження цього надання од хана Менглі-Гирея, серед цих земель були між иншим: Чернігівська й Курська „тьма"й міста Рильськ, Путивль, Стародуб і Брянськ „со всими выходы и зо данми и землями и водами" (А. З. Р. II, 4 — 5). Отож Сіверщина на довгі часи була забезпечена від кримських руйнацій. Коли-ж наприкінці XV віку Казимір Ягайлович змінив традиційну політику на союз з ворожою кримцям Золотою Ордою, то перші й найдужчі удари їх спали на Правобережну Україну (1482 р.). Сіверщина-ж залишилася непорушена, а після цього вже незабаром

увійшла до складу Московської держави, яка тепер була в союзі з Менглі-Гиреєм. Отож, протягом XV ст. Сіверщину татари не руйнували. Цим ми не гадаємо сказати, що нападів їх зовсім не було (див. П. С. Р. Л, II, 354 — під 1433 р.), але вони завсіди були випадкові й далеко не такі руїнницькі, як раніше.

Звертає на себе увагу тая пасивність, що з нею Сіверщина приймає тепер усі зміни в своїй долі. Без жадного сливе опору вона зрікається своїх Ольговичів, пристає до цілком чужої їй Литви, а потім так само безболізно переходить до Москви. Ця пасивність цілком є наслідок тяжкої доби татарської влади. Щоб з'ясувати це собі, треба тільки пригадати, що народ протягом багатьох поколінь жив у безпросвітній неволі, цілковитій підлеглості національно й релігійно чужому народові, культурно нижчому, під вічним страхом втратити через каприз якого-небудь баскака своє майно, волю й саме життя. Надії самим вибитися з такого скрутного становища країна не мала. Колишні князі, яких так міцно держалася людність в удільну добу, перевелися, саму країну було поділено на дрібні частини. Певна річ, треба було шукати якогось иншого виходу. Треба було звертатися по допомогу до когонебудь з сусідів і тут Литва не мала конкурентів, бо другий сусід Сіверщини, Москва, сама ще була слаба й приєднання до неї не давало виходу з татарської неволі, що гнітила людність. Повільна й потайна, але глибоко розумна політика московських князів ще не висвітлилася й в сферу московського впливу могли ввійти поки-що тільки деякі дрібні підмосковні князівства колишньої Вятицької землі. Залишалася сама Литва, що подавала змученій людності Сіверщини надію на поліпшення своєї долі. Саме цього часу Литва висуває на проводирів своєї політики таких видатних князів, як Гедимин, Ольгерд і Витовт, що зрозуміли обставини та вимоги часу й зуміли на недовгий розмірно час об'єднати навкруги себе величезну територію колишніх руських князівств. При цьому вони не тільки захопили ці землі, але й здобули тут певну прихильність. Перейнявши руську культуру, мову та віру, давши окремим землям найширшу автономію в їх унутрішніх справах, вони незабаром дали змогу руській людності забути про ту недавню порівнюючи добу, коли Литва разом з Половцями однаково лякала сусідні руські землі. Людність незабаром звикає дивитися на „погану" колись Литву, як на єдину в її скрутному становищі допомогу. Процес зростання Литовської держави можна схарактеризувати взагалі не як звоювання чужоземних руських територій, а як збирання руських земель од Русько-Литовської держави. Так казали про свою ролю в цьому процесі Литовські князі, те-ж гадала й сама людність.

Але такий настрій у взаєминах між державною владою й Сіверщиною тривав недовго. Деякі заходи центральної Литовської влади розвіяли початки нахилу до повного злиття Сіверщини з Литвою, збудили народнє невдоволення й примусили людність шукати собі нового захисника. Треба зазначити, що взагалі Сіверщині щастило на князів з роду Гедиминовичів; згадаймо насамперед таку особу, як кн. Свидригайло, що його певною мірою любила та була йому вірна вся руська людність. Але разом з тим такі тісні звязки місцевих князів з людністю за автономного устрою руських земель і браку дер-

жавної централізації звертали на себе підозрілу увагу великих князів Литовських, що не без підстави побоювалися розвитку тут місцевого сепаратизму й бажань відокремитись. Наслідком-же цього були то примусове переміщення підозрілих, себ-то найпопулярніших князів на инші князівські столи, то втеча їх до Москви, а це все не могло не обурювати людність проти центральної влади.

Починаючи з 1385 р. (Кревський договір), додавсь ще один чинник, що мав дуже важливе значіння в розвитку народнього невдоволення. Через шлюб в. кн. Ягайла з польською королевою Ядвигою, Литва ввійшла в сферу впливу Польщі. Сам великий князь і вищі кола литовців перейшли на католицтво. Польський націоналістичний та надто релігійний шовінізм незабаром виявивсь в усій державі й викликав загальне обурення як поміж людністю, так і між князями, що залишилися вірні своїй давній вірі. Згодом у різних суперечках між Московськими та Литовськими вел. князями з приводу московського захоплення Сіверщини, перші завсіди покликувалися на релігійні утиски [1]). Коли пригадати те велике значіння, яке за тих часів мало в народнім житті усе, що стосувалось до релігії, не треба дивуватись, що відступ Сіверщини від Литви стався для країни так само легко й безболізно, як колись півтораста років тому відбулося її приєднання. Допомогло ще й те, що на Московському столі сидів тоді Іван III, один з видатніших політичних діячів того часу, що з ним безбарвний супротивник його в. кн. Литовський Олександер не мав змоги змагатися.

Переходимо, нарешті, до питання про розподіл людности на Сіверщині та про її колонізацію за Литовської доби.

Як ми вже казали попереду, Сіверщина за останні півтора століття була в таких умовах життя, що чималою мірою забезпечували її як від руйнацій частих зовні, так і від серйозних унутрішніх міжкнязівських заколотів. Тому можна гадати, що розподіл людности по території йшов тут більш-менш нормально. Але простежити й документально довести правдивість цього здогаду, залишаючись у тих хронологічних межах, що ми собі поставили, а саме до 1503 р. — є неможливо, бо джерела Литовського періоду такі самі бідні, як і джерела Татарської доби. Тільки документи Литовської Метрики та невелика кількість актів XV віку доповнюють наші мізерні географічні відомості назвами небагатьох оселищ, що дано було в володіння різним власникам. Багатші ми на систематичні відомості після того, як Сіверщина перейшла до Москви; акти про встановлення нового кордону між державами, різні прикордонні суперечки та різні инші документи першої третини XVI в. дають так багато нового матеріялу, що ми зважилися використати його в нашій праці. Гадаємо, що це порушення наших хронологічних меж не зможе шкідливо відбитися на наших висновках, бо, без ніякого сумніву, більшість оселищ, що їх наведено в цих актах, існували вже в XV ст. [2]).

---

[1]) Не дурно-ж разом з Свидригайлом до Москви втікав і владика Брянський.

[2]) За джерела для цієї частини нашої праці були: Список міст Сіверщини відомої Менглі-Гиреєвої грамоти (див. Грушевський. Іст. У.-Р. т. IV, ст. 86 і додаток 20-ий), список міст, що належали Свидригайлові (див. Коцебу, Свитригайло, додат. CXX), список міст Вос-

Брак історичних відомостів за темних часів Татарської та Литовської доби не дає змоги простежити зміни в території та розподілі Сіверщини на окремі частини й ми мусимо завдовольнитися тільки порівнянням даних за часів переходу її до Москви з даними ще князівської доби. Що-до розподілу на окремі адміністраційні одиниці, то колишні поділи на князівства стають тепер де-далі все більш неясними й хоча наші джерела навіть Московської доби й згадують ще часом про них, але коли їм треба визначити певний склад Сіверщини, то перелічують уже не окремі князівства, а окремі міста та волості. Так, у договорі 1503 р. Сіверська територія, що була приєднана до Москви, визнається в такому складі: „г. Чернигов с волостми, г. Стародуб с волостми, г. Новгородок Сѣверскій с волостми, г. Гомій с волостми, г. Любечь с волостми, г. Почеп с волостми, г. Трубецк с волостми, г. Радогощ с волостми, г. Дбрянск с волостми да волости Карачев, Хотимль, Попова гора, Мглин, Дроков, Сновеск, Хороборь и села Уваровичи, Телешовичи, Тереничи... и др.“ [1]). Про зміни в території Сіверщини ми скажемо далі, а тепер зазначимо тільки, що за браком джерел ми не можемо визначити складу тих адміністраційних одиниць, що перелічено в акті 1503 р., а тому, складаючи список оселищ, додержуватимемося давнього розподілу країни на колишні князівства — Чернігівське, Новгородське, Стародубське, Брянське та Посейм'я. Там, де політичні межі Сіверщини цілком не визначені, як от східня Брянська межа, ми додержуватимемося давньої етнографічної межі, що намічено на початку цього нарису.

Список оселищ почнемо з колишнього Чернігівського князівства [2]), що до нього за цих часів належали землі Десною вгору приблизно до устя Сейма, Остром та Сновом. На півдні колишня межа з Переяславщиною пересунулася ще далі на південь, правдоподібно до теперішньої межі між Чернігівською та Полтавською губ. Ця смуга безлюдної Переяславщини була для Чернігівців за такий самий „уход“, як середня та південна частини її для мешканців Канівського та Черкаського повітів. На заході Сіверщина позбулася м. Любеча з його волостями, що його вперше р. 1503 забрано до Москви, але згодом за договором 1508 р. знову повернуто Литовській дер-

---

кресенського літопису (ПСРЛ VII. 240), окремі акти, найголовніше з Литовської Метрики, надруковані в збірниках „Акты Зап. Россіи“ т. I і II, „Документы Моск. Архива Мин. Юстиціи“ т. I, „Сборникъ Рус. Историч. Общества“, т. XXXV, то-що. Окрім того, ми використали ще чимало ненадрукованих актів Литовської Метрики, що їх передав нам В. О. Романовський, якому висловлюємо за це щиру подяку.

[1]) Сборн. Р. Ист. об-ва, XXXV, ст. 399. Мирний договір 1508 р.—А. З. Рос. II 53—56. Ми не перелічуємо тут назв усіх сіл, бо багато з них належали до „верховських“ князівств колишньої Вятицької землі та инших місцевостів. Ці оселища були в тих прикордонних волостях, що частина їх залишилася за Литовською державою.

[2]) Багатий та цікавий матеріял дає документ, що його надруковано під заголовком: „Границы Литовскаго государства съ В. Княжествомъ Московскимъ съ показаніемъ числа домовъ въ пограничныхъ селеніяхъ. Около 1523 г.“ (Докум. М. Арх. М. Юст. I. 63—67). Зміст цього документу не цілком відповідає його заголовкові: він дає багато відомостів про оселища, що лежали в середині країни, далеко від Литовського кордону, та про те, кому вони належали. З якою метою складено цього документа — неясно. Здається, що надруковано його не цілком справно. В тексті — кількість дворів цих оселищ ми зазначаємо в дужках при їх назвах.

жаві. Чом Московська влада зреклася давнього сіверського міста — невідомо. Може, це сталося тому, що Любеч уже задовго раніше перейшов до складу Київської землі, принаймні межі між Любечем і Черніговом у документі 1523 р. звуться „стародавніми“ [1]). Нарешті, північно-західня частина Чернігівщини з м. Гомієм на чолі становила окрему адміністраційну одиницю.

За головне місто Чернігівщини був Чернігів на Десні, що за Литовської доби, правдоподібно, оправився після Татарської руйнації, але все-ж перше місце в Сіверщині повинен був віддати Брянську. Жадних подробиць про його становище за цієї доби ми не маємо, окрім тільки тієї, що він був чималою фортецею. Уздовж Десни та близько неї, починаючи з півдня на північ, лежали такі оселища: село „городовое Черниговское“ Моровеськ (20 дв., а за иншими відомостями 9 дв.), колишній князівський Моровієвськ — теп. с. Моровськ, с. городове Бодка (20 дв.), с. городове Смолин (10 — 20 дв.) — теп. с. Смолин, с. Бодка — инша (20 дв.), с. Слабин (20 дв.) — теп. с. Слабин, с. Шерепин (10 дв.), с. Шостовичі (20 дв.), теп. с. Шостовиця, с. городове Перекоп (40 дв.) при усті Снова — тепер тут велике городище на землях м-чка Брусилова, с. городове Радунь (15 дв.), с. Авдеєвичі (7 дв.), теп. с. Авдієвка, с. городове Гусавичі (7 дв.) — теп. с. Гусівка, с. Колчов (20 дв.) — теп. с. Ковчин, с. городове Блистовичі (30 дв.), відоме ще за князівської доби — теп. с. Блистова, с. архімандриче Ушно (15 дв.) — теп. с. Ушня, с. Хороборь (100 дв.), центр окремої волости, що існував ще за князівської доби — тепер велике городище біля м-чка Мени. Нарешті, прикордонне з Новгородом-Сіверським „село Черниговское“ Сосниця, відома ще з XIII в. — теп. м. Сосниця на Убеді, на початку XVI в. вона мала дві церкви й тільки 30 дворів мешканців, можна гадати, що незадовго (може бути, при переході Сіверщини до Москви) її було зруйновано й що раніше тут було куди більше оселище. На північ від Сосниці ми знаємо ще три оселища (всі в Сосницькому повіті) — с. Волинчо (30 дв.) теп. с. Волинка, с. городове Домислин (40 дв.) — теп. с. Домишлин і с. боярське Козлиничі або Козличі (10 дв.) — теп. с. Козлиничі на р. Убеді.

Чимало оселищ згадується по р. Снову та близько нього. Окрім згаданого вище с. Перекопа тут лежали: с. городове Клочков (20 дв.) — теп. с. Клочково, с. городове Сновеськ (50 дв.), центр окремої волости (Воскр. літ., 240, серед міст Київських), відомої ще за князівських часів (Сновська тисяча) — теп. м-чко Седнев, с. городове Мокишин (26 дв.) — теп. с. Макошин, с. городове Смячеськ (30 дв.) — теп. с. Смячь, с. Листвен або Листвен Великий (30 дв.), прикордонне з Гомельськими землями — теп. с. Листовен, с. Боровичі (40 дв.) теп. с. Боровичі й, нарешті, с. Гореськ (30 дв.) прикордонне з Стародубом — теп. с. Горськ.

На захід між Сновом та Любецьким кордоном ми знаємо такі оселища: с. городове Велику Весь (20 дв.) — теп. с. Вел. Весь близько вершини

[1]) Окрім фортеці Любеча ми зустрічаємо тут прикордонні любецькі оселища с. с. Кувечичі — теп. д. Кувічичі на р. Свині, Ігоревичі, Муравлю, Пирчу, Познаховичі, Яриловичі — теп. с. Яриловичі поблизу устя Сожа й Колодчичі на Дніпрі (що частина земель його належала до Гомія), може бути тепер д. Колочин на Дніпрі вище од устя Сожа.

р. Замглая (Свині), с. городове Малу Весь (30 дв.) десь на р. Свині, с. владики Брянського Малий Листвен (9—20 дв.) — теп. д. Мал. Листвен, с. городове Свибриж або Силориж (8 дв.) — теп с. Сибереж, с. городове Межруд (11 дв.) — теп. с. Рудка та с-ще Плохово на р. Пакулі — теп. с. Пльохів, — обидва останні на кордоні з Любецькими землями. В цій-же місцевості були оселища — Зарудье (див. вище с. Межруд), Слободка Нова на Боловосі та Заболовесє — пор. села Білоус та Стар. Білоус на р. Білоусі, с-ще Рогощ, що існувало за князівських часів, — теп. с. Рогоща на Білоусі й с-ще Замглай ловище — теп. д. Замглай біля Замглайського болота [1]).

Нарешті, в південній частині Чернігівщини згадуються с. городове Девица або Білодевица на „сей сторонѣ“ р. Сули, теп. с. с. Вел. й Мал. Дівиця біля р. Удая в Прилуцькому пов., с. городове Шиловичі — теп. с. Шиловичі біля р. Удая, с. городове Курилов (20 дв.) „по Суле уверх“ — теп. д. Курилівка на р. Тарговиці в Конотіпському пов., тут-же була й волость Тарговиця, що згадується на самому початку XVI в. [2]).

Близько кордону з Путивлем десь біля Сули лежало с. городове Патин і нарешті по Остру лежали села: с. Ситниковичі (25 дв.) — на горішній течії, с. городове Новоселиця (30 дв., ц. св. Николая) й с. Одарчиков чи Ордачиков (10 дв.) на долішній течії річки [3]).

Північна частина колишнього Чернігівського князівства належала тепер до давнього князівського міста Гомія — теп. м. Гомель на Сожі, який за Литовської доби зробився чималим містом і був міцною фортецею. Межі Гомійських волостей не досить виразні [4]). На півдні та сході вони йдуть, здається, межами між колиш. Чернігівською та Могилівською губ. Що-до західньої та північної межі, то їх можна визначити за допомогою документів розмежування згідно з договором 1503 й 1508 рр.; названа там ціла низка прикордонних сіл, що їх було відтято від волостей м. м. Чечерська, Стрішина, то-що, здебільшого існує й тепер. Межа тут ішла вододілом між Дніпром і Сожем і переходила на лівий бік Сожа, відрізуючи Чечерськ до Литви.

Окрім Гомія наші джерела називають тут ще такі оселища: с. Марковичі — теп. с. Марковичі біля Сожа й с. Слободку, — обидва прикордонні з Любецькими землями, с. Дуровичі десь близько кордону з Черніговом та Стародубом. Біля Литовського кордону знаходилися села: Лапичі, теп. с. Лапичі біля р. Узи, Морозовичі — теп. с. Морозовичі при вершині р. Узи, Кошелев Ліс — теп. с. Кошелів на р. Липі, Липиничі — теп. с. Липиничі на північ від Кошелева, Залєсьє — теп. с. Залісся на Сожу, Бабичі — теп. с. Бабичі на схід від Залісся, Святиловичі — теп. с. Світиловичі на Бесіді, Воло-

---

[1]) Лит. Метрика. Кн. Запис. № 6 арк. 122, 126, 168:— за 1496—1497 рр.

[2]) Записки Чернигов. Губ. Статист. Ком. II, ст. 217, 251. Це поселення м. б. належало до Посейм'я, а не до Чернігівщини.

[3]) Деякі оселища, що згадуються в док. 1523 р., ми проминаємо, бо не можемо з певністю зазначити, чи були вони на Сіверській території.

[4]) Ці межі визначені в документі 1523 р., але так невиразно, що встановити їх на мапі навряд чи можна.

совичі — теп. с. Волосовичі на р. Покоті, Полешане — теп. с. Полісся на північ від Волосовичів [1]). Тут-же десь знаходилися с. с. Скарбовичі й Голодна, які тепер вже не існують. На південь від цієї низки сіл лежать села Телешевичі — теп. с. Телеші на Узі, Тереничі — теп. с. Тереничі, Уваровичі — теп. с. Уваровичі — обидва також на р. Узі, Даниловичі — теп. с. Даниловичі на схід від Уваровичів; на північ від Гомія на Сожі лежало с. Хальче — теп. с. Халч. Нарешті, в південно-західньому розі біля кордону з Любецькими та Річицькими землями знаходилося с. Колодичі — теп. може бути с. Колочин на Дніпрі [2]).

Стародубські землі вузькою смугою тяглися між Чернігівськими та Гомельськими волостями з одного боку й Новгород-Сіверськими з другого. На півночі за договором 1503 р. сюди приєднано було м. м. Мглин, Попову Гору та Хотимль з їх волостями, що за часів натиску на Сіверщину Смоленських князів відійшли були (разом з Брянськом) від неї й увійшли до складу Мстиславського князівства [3]). Межі Стародубщини більше-менше ясні тільки на півночі, де для цього багато матеріялу подає договір 1503 р.; усі-ж инші межі надзвичайно непевні.

Окрім Стародуба, старовинного князівського міста, тепер міцно фортифікованого, нам відомі тут тільки с. Росухи — теп. с. Росуха на північ від Стародуба та с. Найпутовичі — теп. с. Найтоповичі на р. Дихоновці, допливі р. Унечі.

Проте чимало поселень ми знаємо в волостях м. м. Мглина та Попової гори. Мглин — теп. м. Мглин на допливі Іпуті р. Судинці, був чималим містом і фортецею. В 1500 р. тут було 500 дв. М. Попова Гора (теж 500 дв.) — теп. с. Попова Гора на Бесіді, також була фортифікована [4]) В волостях цих міст ми знаємо такі оселища: Диваничі або Дивичі — теп. с. Дивівка на півден. схід від Мглина. Красновичі — теп. с. Красновичі на півд. захід від Мглина, Рюхов — теп. с. Рухів на схід від с. Найтоповичі, Скороходовичі, Кибилщичі — теп. с. Кибирщина на півн. від Попової Гори, Рагозичі, Кузневичі — теп. с. Кузнеци на півд. схід од Попової Гори,

---

[1]) С. Волосовичі, Даниловичі й Дуровичі згадуються в 1483 р., вони існували ще за Свидригайла, А. З. Р. I. 101.

[2]) Підчас розмежування Литовських волостей за примирчими грамотами 1503 р. залишилися за Литовською державою села: Чечерської волости — Онисимковичі, Навплавка, Волосовичі, Струмен, Лучиничі, Пукличі, Оріховичі, половина Липинич, Оношковичі, Зеленово, Карповичі й Вистриганів; Москва одержала с. с. Скарбовичі, Залісье, Бабичі, Голодно, Світиловичі, Липиничі, Лапичі, Полешане. — Стрішинської волости: Литві: с. с. Єленці, Губичі, Скепно, Пиревичі, а Москві: с. с. Тереничі, Телешевичі, Уваровичі, Морозовичі. — Горвольської волости: Литві: с. с. Буцуничі, Чобот, Засов'є, Бокиниш, Корскевичі Чорние: Москві; Кошелев Ліс. Див. Сборникъ Рус. И. О. т. XXXV, ст. 398 й д., 751—752. А. З. Рос. II ст. 83, 159, 218, 296. Більшість цих сіл існує й тепер.

[3]) Крайні на південь Смоленські міста були Пропойськ і Кричів на Сожі й Зарой на Іпуті. Голубовскій. Ист. Смол. Зем. – Мапа.

[4]) Мешканці м. Мглина виплачували дані „50 кадей меду, а поголовщизны 50 копъ грошей широкое личбы", а Попової Гори, — „60 кадей меду и 100 рублей грошей широкое личбы". Людність обох міст була однакова — по 500 дв. Чому на них покладено таку нерівну данину — невідомо.

Мокроє, Лучичі, Панкевичі, Влазовичі — теп. с. Улазовичі на зах. від м. Суража, Субочевичі — теп. с. Суботовичі (Субовичі) на півд.-захід від Суража, Важереба — може бути теп. д. Шеверда між Мглином і Суражем, Ловища теп. с. Вел. Ловча на зах. від с. Дрокова, Хвашня — м. б. хут. Хващівка на р. Судинці на південь від Мглина, чимале поселення Дроков — теп. с. Стар. Дроков на Іпуті, вище од Суража (Воскр. літ. 240 — серед міст київських). До Мглина тяжіла ще відома з актів 1455 р. Манюкова земля [1]) — теп. с. Манюки на півн.-схід од м. Новозибкова. Нарешті, в найпівнічнішому куті країни лежало чимале оселище Хотимль теп. с. Хотимль на горішній течії р. Бесіди, адміністраційний центр окремої волости, що нею р. 1501 володів кн. Семен Іванович Можайський.

Брянська земля тяглася горішньою течією Десни та її допливами. Межі її на півдні, заході й півночі досить близько збігаються з межами теперішньої Орловської (Брянської) губернії з Курською, Чернігівською, Смоленською та Калузькою губ.; що-до східньої межі, то, через те що її цілком не з'ясовано, ми додержуватимемо вододілу між Десною й Окою, себ-то давньої етнографічної межі з колишньою Вятицькою землею.

За головне місто Брянщини був Брянськ на Десні, велике міцно уфортифіковане місто, найбільше в Сіверщині, часта резиденція князів та єпископів Чернігівських. — На південь від Брянська на Десні стояло давнє князівське місто Трубчевськ або Трубецьк — теп. м. Трубчевськ; на лівому допливі Десни та його допливах були м. Радогощ [2]) — теп. с. Радогощ у Сівському пов., м. Сівськ — теж оселище князівської доби — теп. пов. м. Сівськ, с. П'янов — теп. с. П'янів на р. Усожі, с. Осовиці — теп. с. Асовиці на півн. захід від Сівська, с. Орлеє — теп. с. Орля на захід від Сівська й с. Волконськ — теп. с. Волконськ на р. Локні на півн. схід від Радогоща. На схід від Брянська лежало старовинне вятицьке місто Карачев — теп. м. Карачів на Сніжеті, що за умовами договору 1503 р. належало до Сіверщини, а на захід від нього теж чимале місто Почеп, теп. м-чко Почеп на р. Судості, адміністративний центр декількох волостів. На північ від Почепа ми знаємо села: Велике Селище — теп. д. Селище, Деремно або Гремно — теп. с. Вел. Деремно, Окуличі й колишнє князівське місто Ормина — теп. с. Орміна.

Нарешті, з ненадрукованих ще актів Литовської Метрики ми знаємо ще про такі оселища, що існували вже наприкінці XV в.: с. Митковщина (р. 1487 воно було вже селищем) теп. д. Митковщина на захід від Брянська, Тюфаново, Андреєво, Городець — теп. д. Городець на Десні, Олешно — теп. д. Олешня на захід від Брянська, Молвотин — теп. Молотино біля Брянська [3]), с-це Здешичі, двір боярський з селами Брасово — теп. с. Брасово на захід від Радогоща й Ревен — теп. д. Ревен у Карачевському пов., с-це Башово — теп. с. Башово біля Брянська, Озарчичі, Щенково (?) [4]), бояр-

[1]) Див. — Кіевская Старина 1902 г., I, дод., ст. 13—14.

[2]) Радогощ, що згадується під 1155 р. знаходився на р. Судості; див. попереду.

[3]) Лит. Метрика. Книга Запис. № 4 ар. 127, 131, 132.

[4]) Ib. К. Запис. № 6 ар. 157, 176, 181, 235.

ський двір Білоголовль — теп. с. Білоголовичі біля Трубчевська, села Рославль, Жирятин, Стришевичі — теп. с. Страшевичі на вершині р. Судости, Княжичі — теп. с. Княжичі на Судості, Волосовичі й Суботовське — теп. с. Суботово в Трубчевському пов. [1]). Пониковичі — теп. д. Пониківка на півн.-схід від Почепа, Тименица й сільце Очкасово десь біля с. П'янова, що належало до ц. св. Спаса в Брянську [2]).

Новгородська земля була на Десні більше-менше від устя Сейма до устя Судости. За головне місто був старовинний князівський Новгород — згодом Новгородок-Сіверський. За Литовської доби це чимала фортеця; біля міста стояв відомий Спасопреображенський манастир. Поселень Новгородських ми знаємо дуже мало. За головніше наше джерело є грамота 1552 р. царя Івана IV, що нею він ствердив земельні надання манастиреві св. Спаса від вел. кн. Василя Івановича [3]); тут згадуються дер. Страчов на р. Тері, Новоселки, Зерново на Бобрику, Мезин — теп. с. Мезин на Десні, Красная, Щегова, Жерноков — м. б. дер. Жернівка на Десні біля Райгородка, Вишнина — теп. Вишенки на Десні. Учинков, Котковичі, на лівому допливі Десни р. Івоті, Сопич — теп. Собич на південь від Новгорода, Коров'янова, Опачина, с. Горбов — теп. с. Горбів теж на південь від Новгорода біля Десни й нарешті дер. Знобов і Порохом [4]) — теп. дер. Зноб і Парахонь на р. Знобівці на півн. схід від Новгорода.

Старовинне Посейм'я, як і раніше, розподілювано на декілька частин, що більше-менше відповідали колишнім князівським уділам. Найбільше колись місто Посейм'я — Курськ втратив тепер попереднє своє значіння й хоча в грамоті Менглі-Гирея й згадується ще про „Курську тьму", але за Литовської доби він цілком занепав і ми ні про князів Курських, ні про саме місто жадних відомостів за ці часи не маємо; не згадується про нього й у договорі 1503 р. Нижче по течії Сейма лежало також давнє місто Рильськ — адміністраційний центр декількох волостів, тут з окремих поселень ми знаємо тільки про д. Березники, теп. с. Березники на Сеймі. До Посейм'я-ж належало й князівське місто Глухів, що тепер підупало й у списку міст, які відійшли до Москви за договором 1503 р., його не зазначено. Очевидячки, він тепер став уже простим селом, як про це можна здогадуватися з факту надання його од кор. Казиміра Борисові Ясмановичеві [5]).

Найбільшим містом і головнішою фортецею Посейм'я за цих часів був Путивль на Сеймі. Цікаво, що хоч на погляд сучасників він завсіди залишавсь Сіверським містом, але адміністраційно підлягав Київському воєводі й таким чином належав до складу Київського воєводства. Коли Путивль приєднано до Києва, невідомо, але ми маємо звістки, що вже кн. Семен Олелькович Київський (1455 — 1471) роздавав тут землі боярам. Причини такого

---

[1]) Ib. Кн. Запис. № 5 ар. 3, 13, 19, 81, 84.

[2]) Док. М. Арх. М. Юст. I, 25. — Филаретъ. Ист. опис. Черн. епарх. I, 31.

[3]) Филаретъ, op. cit., III, ст. 111 — 120.

[4]) Докум. М. Арх. М. Юст. I, 6.

[5]) Док. М. А. М. Ю. I. 25, 53.

об'єднання теж невиразні. Чи не грала тут ролі загальна політика Олельковичів? Як відомо, ці князі майже зовсім не втручалися в справи центральної Литовської влади, а всю увагу свою звертали на те, щоб упорядкувати та зміцнити своє Київське князівство. Справи земельні та колонізаційні стояли, певна річ, на першому місці. Розгортаючи в цьому напрямку свою діяльність, Олельковичі й могли захопити Путивль, що йому припало охороняти придонецьку колонізацію, яка йшла тепер в однаковій мірі, коли не сильніше, з заходу через Переяславські уходи, ніж з півночи з Сіверщини. З оселищ, що тут існували за цих часів, нам відомі, найбільше з актів Литовської Метрики про надання земель різним боярам, такі села: Чаплища, — теп. с. Чаплище на Сеймі, Столпати, Гончар — теп. д. Гончари на схід від Путивля, Везень, Біловежка; землі „слуг ординських" Своричовська, Єзуча (пор. Єзуч біля м. Конотопа), Свечковичі — тепер д. Свічкино на захід від Путивля, Березники, Княжий Клин — м. б. с. Князево на півн. схід від Путивля, Мецня, Вирдеревца, Арковичі, Чаша — теп. д. Чаша на р. Чаші на схід від Путивля, Терешково, Городовичі, Росоха, Іллінське, Спаське — теп. с. Спаське на півд. захід від Кролевця [1]). Окрім того згадуються ще с. Колодязь на р. Колодязі, що належало Новгород-Сіверському манастиреві десь близько межі з Новгородськими землями, а так само волості Меленська, теп. с. Мельня на Сеймі, Бириньска, — теп. с. Бурин біля Сейма, Хотенська — теп. с. Хотень на півд.-схід. від Путивля, с. Жолвяж і Городище на Пслі, с Утешково на Сулі й с. Лопатин. Нарешті з списку міст, що належали Свидригайлові, та з списку Воскресенського літопису ми знаємо ще про міста (правдоподібно—невеличкі фортеці) Мужечь — теп. д. Мужиця на південь від Рильська, Милолюб, Оскол — теп. м. Ст. Оскіл на р. Осколі; Хотень (див. попереду) й Хотмишль, теп. м-чко Хотмиськ на горішній течії Ворскла. Серед Свидригайлових міст названо між иншим, безпосередньо за Курськом, м. Доніецьк „со многими уѣздами", коли це є те-ж саме місто Донець — теп. Донецьке городище на р. Уді, що згадується в оповіданні про відомий похід Ігоря Святославича на половців, то під „многими уѣздами" треба розуміти волості тих невеличких міст-фортець, що про них ми згадували попереду (за списком Київських міст Воскресенського літопису). Можливо, що окрім них до Сіверщини належали ще й инші міста, перелічені у Воскресенському списку, але їх на мапі не пощастило визначити, — як от Ковила, Песі Кості, Нічан, то-що.

Ми закінчили список оселищ, що про існування їх на Сіверщині на початку XVI в. ми знаємо. Спробуймо тепер поробити деякі висновки що-до розподілу людности та колонізації країни за Литовської доби. Оскільки ми знаємо, за цих часів Сіверщина не підлягала таким наскокам та руйнаціям, як у попередні періоди її історії, а тому треба гадати, що й залюднювано її більше-менше правильно й нормально. Отож, не вважаючи на загальну непевність наших відомостів, ми маємо рацію припустити, що кількість посе-

[1]) Литов. Метрика, Кн. Запис. № 6 ар. 205, 535. Записки Черн. Губ. Стат. ком., 1,252.

лень північної лісової частини Сіверщини була вже чимала й у загальних рисах мапа її в деяких частинах наближається до сучасної мапи.

Тих даних, що ми маємо про кількість людности окремих поселень (за документом 1523 р.), бачимо, що їх здебільшого засновано було вже давно; поселення переважно в 20—30 дворів, але трапляються й в 50 дв., а в с. Хороборі було навіть 100 дв. Що-до залюднення міст, то ми знаємо тільки про Мглин і Попову Гору, де в 1500 р. було по 500 дв. Правдоподібно, що в таких містах, як Брянськ, Чернігів, Путивль і деякі инші, людности було значно більше. Залюднювано країну головніше через заснування між давніми поселеннями нових хуторів та фільварків. Першу ролю відогравали тут за цих часів князівські намісники, які, щоб зміцнити охорону міст, дбали за те, щоб залюднити великі пустелі земель. Потім ішли приватні володільці, що, здобувши від вел. князя Литовського, або від місцевих князів, більше-менше великі землі, приваблювали людність, щоб як-найкорисніше використовувати ці пустки. Дуже мало було розвинено землеволодіння манастирське [1]).

Багато гірше було становище південної степової частини Сіверщини. Землі на південь від Десни та Сейма, по рр. Остру й горішній течії Сули, Псла та инш. — після Татар мало не цілком спустіли й залюднювано цю територію шляхом колонізації. Як ми вже казали попереду, першу ролю тут відігравали ті суспільні елементи, що власними силами шукали собі кращого та вільного життя й гадали його знайти в багатих, дарма, що й небезпечних степах. Тут вони оселялися по-за жадним контролем центральної влади, що тільки згодом закріплювала захоплену територію, будуючи фортеці. Разом з цим з'являються особи з державної адміністрації та різних державців, здебільшого місцевих службовців та бояр, що в інтересах більше-менше правильного використовування земельних багатств дбають за те, щоб притягти за допомогою всяких пільг та оселити як-найбільше людности [2]). Тимчасом людність не зупиняється на місці, а все далі посувається наперед. Географічне положення охоронних міст-фортець, про які ми вже згадували попереду, й зазначає етапи колонізаційного руху в південному напрямку. Останніми географічно зазначеними пунктами в придонецьких степах були наприкінці XV ст. міста Оскіл і Хотмишль. Отож за минулі півтораста років Литовської зверхности південно-східня колонізація, що її знищила до щенту Татарська руйнація, знову дійшла до тих меж, які мала вона вже за князівських часів.

Питання про дальшу Сіверську колонізацію за часів Московського панування виходять по-за межі нашої праці.

---

[1]) З числа близько 30 поселень, про яких згадує документ 1523 р., тільки 9 було боярських, 2 духівництва (архім. Чернігів та влад. Брянського), останні належали містам.

[2]) Зазначимо з числа найвидатніших окремих підприємців колонізаторів кн. Глинських, що відіграли велику ролю в колонізації східньої Переяславщини та Путивельської країни.

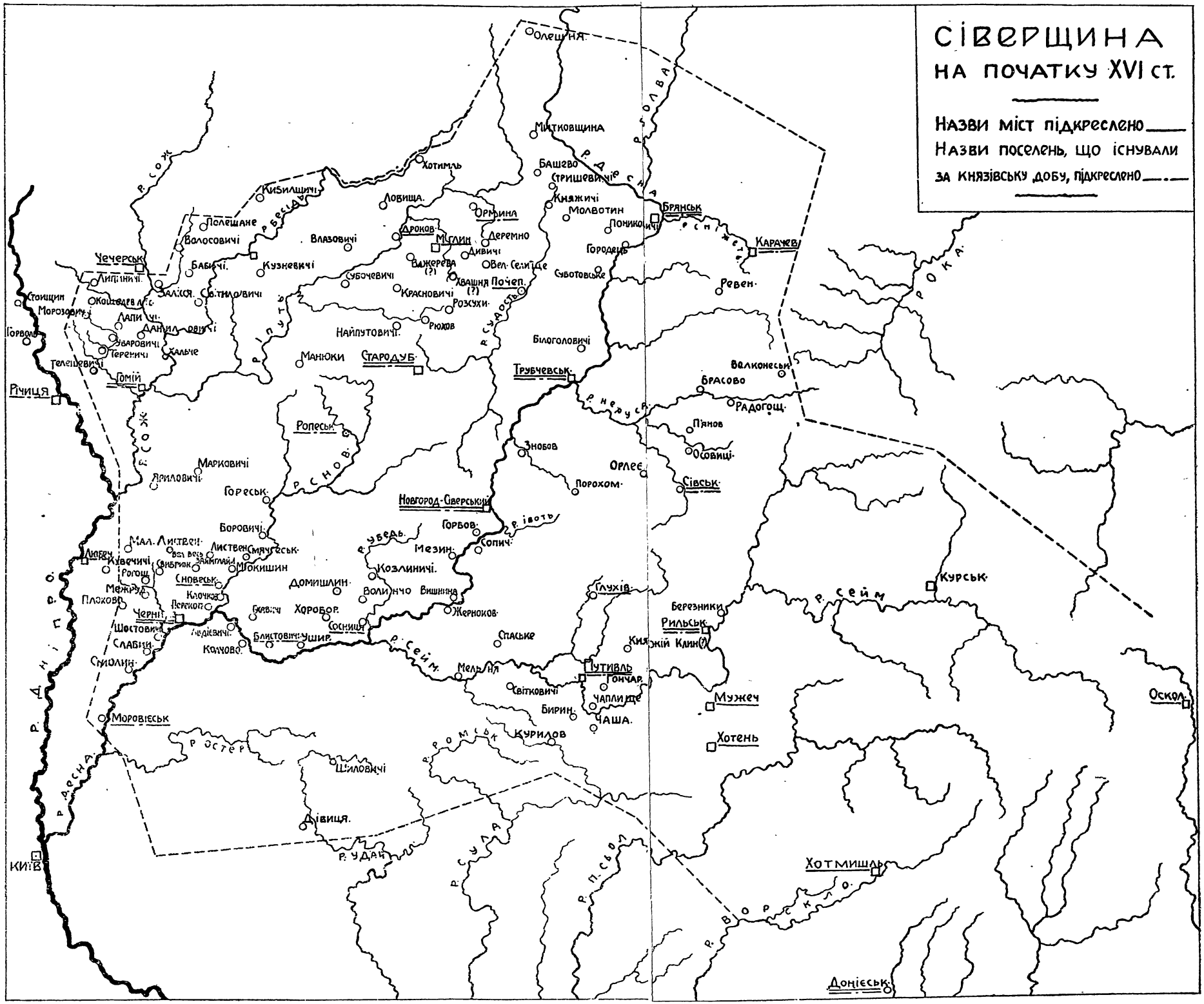
СІВЕРЩИНА
НА ПОЧАТКУ XVI ст.
Назви міст підкреслено
Назви поселень, що існували за князівську добу, підкреслено
Олешня
Митковщина
Башгво
Стришевичі
Княжичі
Молвотин
Брянськ
Понікович
Городець
Карачев
Ревен
Суботовське
Ловища
Ормина
Дроков
Деремно
Дивичі
Вел. Селище
Почеп
Хвощня (?)
Красновичі
Розсухи
Рюхов
Найлутовичі
Білоголовичі
Трубчевськ
Валконеськ
Брасово
Радогощ
Пянов
Совиці
Сівськ
Орлеє
Порохом
Знобов
Новгород-Сіверський
Горбов
Сопич
Мезин
Глухів
Березники
Рильськ
Київ (?)
Курськ
Путивль
Гончар
Чаплище
Чаша
Бирин
Світковичі
Мужеч
Хотень
Оскол
Хотмишль
Донієськ
Курилов
Моровієськ
Чечерськ
Липінічі
Стоящин
Морозовичі
Горвол
Речиця
Телешевичі
Гомій
Уваровичі
Теренічі
Хальче
Данилевичі
Лапичі
Кошелевка
Залісся
Бутиловичі
Бабичі
Волосовичі
Послешане
Кизилщичі
Кузневичі
Влазовичі
Хотимль
Ловища
Субочевичі
Красновичі
Рюхов
Найлутовичі
Манюки
Стародуб
Ропеськ
Мариковичі
Прилуковичі
Гореськ
Боровичі
Мал. Листвен
Листвен
Смячеськ
Любеч
Кувечичі
Рогощ
Сибиряк
Мокишин
Сновськ
Межиріч
Плоково
Клочков
Перекоп
Черні
Шостовичі
Слабин
Смолин
Колково
Блистовичі
Ушир
Хоробор
Сосниця
Домишлин
Волинчо
Вишнина
Козличичі
Жерноков
Спаське
Мельня
Київ
Р. Дніпро
Р. Десна
Р. Остер
Р. Удай
Р. Сейм
Р. Сула
Р. Псьол
Р. Ворскло
Р. Рось
Р. Рибиця
Р. Сож
Р. Снов
Р. Жоб
Р. Ревна
Р. Рогозна
Р. Ромен
Р. Суджа
Р. Свапа
Р. Ипуть
Р. Беседь
Р. Ивоть
Р. Снежеть
Р. Судость
Р. Рокa

ВІКТОР ЮРКЕВИЧ.

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРЕПИС Р. 1660.

(Перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова й С. С. Ушакова).

I. Перепис Слобожанщини 1660 р. Наприкінці 1659 р. центральний московський уряд вирішив перевести загальний перепис міст „Польської України" — країни на півдні тодішньої Московської держави вздовж південної фортифікованої „Білгородської черти" і на південь від неї — в пізнішій Слобожанщині. Перепис спланово в досить широкому маштабі — він мав охопити всю служебну й не служебну людність країни, фортифікаційні спорудження, військові запаси, ба навіть запаси провіянту по містах. Перепис цей, безперечно, стояв у звязку з загостренням московсько-кримських стосунків після того, як Виговський фактично розірвав угоду 1654 р., і можливо був безпосередньо викликаний татарською руїною на Слобожанщині в другій половині 1659 р. Відомості до історії перепису беремо з приказного листування й инших матеріялів перепису, що переховувалися в складі архіву Білгородського столу Розрядного приказу, в стовпці № 414 („Древлехранилище" Московського Центрархіву).

Керував переписом з центру дяк Розрядного приказу Василь Брехов; за його „приписью" на початку р. 1660 (18/I) було надіслано до білгородського воєводи Г. Г. Ромодановського наказ перевести перепис (стовп. 414, арк. 92—95). Не без труднощів і затримок од місцевої адміністрації перепис переведено і витяг з нього надіслано 18/IV до Москви. З витягу цього (ibid., арк. 96—126) довідуємося, що перепис охопив мало не всі міста „Білгородської черти" і чималу частину міст Слобожанщини. Не знати, чи переведено опис фортифікаційних споруджень, що теж малося на увазі зробити; в витягу його немає.

Одночасно з переведенням загального перепису і складанням „смотренних" книжок усієї людности, трьом особам: Р. В. Ігнатьєву, С. С. Ушакову і Ф. Т. Пестрикову доручено від центрального уряду „розобрати" спеціяльно українську людність („черкас") на тій-же території південного узграниччя Московської держави. Про працю Р. В. Ігнатьєва не знаходимо відомостей у згаданому стовпцеві Розрядного приказу (ч. 414), але 10 його „розборныхъ книгъ черкасомъ", зшиті і оправлені разом, переховувалися в складі т. з. „книгъ десятенъ" Розрядного архіву під № 58. Витяг з цих „розборныхъ" книжок

надрукував співробітник кол. московського Архіву Міністерства Юстиції В. Н. Сторожев у „Кіевской Старинѣ“ за р. 1890, кн. VI. Склав їх Р.В.Ігнатьєв за наказом з „приписью“ зазначеного В. Брехова між 19/III і 18/IV 1660 р. і здав їх 20/V до Розрядного приказу. Ці книжки містили перепис української людности в містах Путивлю, Камінному, Недригайлові, Ольшаній, одному з полкових міст Слобожанщини — Сумах і в Лебедяні. Про перепис С. С. Ушакова і Ф. Т. Пестрикова знаходимо відомості в стовпцеві ч. 414. Степ. Степ. Ушаков приїхав у червні 1650 р. до Білгороду і подав воєводі Г. Г. Ромодановському розборні книжки чималої частини міст „південної Росії“ (по „Білгородській черті“) і Слобожанщини (двох полкових міст — Охтирки і Острогожська і м. Олешні). Витяг з цих розборних книжок („перечневую розпись“) переслано до Москви (стовпець ч. 414, арк. 160—165). Нарешті, 11/IV приїхав до Білгороду і Фед. Тим. Пестриков і подав „розборні книжки черкас“ ще трьох полкових міст — Харкова, Зміїва і Колонтаїва і міст Салтова, Печенізької Слободи (під неточним заголовком „книги Чугуевские“) і Городного (стовп. ч. 414, арк. 131—132). Витяг з цих книжок теж було переслано до Москви (цей витяг — див. ibid., арк. 133—134).

Працюючи в Древлехранилищі московського Центр. Архіву за дорученням київської Науково-Дослідчої Катедри Історії України над темою з історії української колонізації на Слобожанщині, я натрапив на збірку з 33-х „розборнихъ книгъ черкасомъ“ за р. 1660, що переховувалися в складі книжок архіву Білгородського столу Розрядного приказу під № 44. Це і були ті розборні книжки С. Ушакова та Ф. Пестрикова, що витяг з їх знаходимо в стовпці ч. 414. Ця серія „розборних книжок“ містить у собі перепис української людности таких міст (підкреслено полкові міста Слобожанщини): Охтирки, Олешні, Хотмижська, Карпова, Болхова, Корочі, Нового і Старого Осколу, Острогожська, Усерду, Ольшанська, Коротояку, Уриву, Харкова, Салтова, Колонтаїва, Печенізької слободи і Зміїва. Коли приєднаємо до цих міст міста, що переписав Р. Ігнатьєв, то дістанемо мало не всі тодішні більші поселення „Білгородської черти“ і Слобожанщини; бракує тільки давніх центрів московської воєводської управи — Валуєк, Вольного та самого Білгороду. Складено розборні книжки С. Ушакова й Ф. Пестрикова за тими-ж принципами, що й книжки Ф. Ігнатьєва: подано окремо переписи „полкових черкас“ з військовою старшиною, „городових“ чи міщан і „пахатних“ чи селян; зазначено теж здебільша коней і зброю військової частини людности (козаків). Збірка цих розборних книжок не є оригінал перепису, що, можливо, було зроблено на стовпцях; це — копія, не без помилок, зроблена вже в Москві. Перепис, як показують передмови до окремих книжок, зроблено протягом березня 1660 р. В середині квітня, як згадувалося, оригінал перепису подано в Білгороді, а в середині травня (за зазначками на окремих книжках) перепис був вже в Москві, де з нього знято копію („переписано въ записную книгу“). Ця копія і збереглася до наших часів.

Перепис міст Слобожанщини 1660 р. (властиво тільки як перепис Пестрикова) зробивсь відомий у літературі історії Слобожанщини не дуже давно. В фундаментальній праці акад. Д. І. Багалія — „Очеркахъ изъ исторіи коло-

низаціи степной окраины Московскаго государства" (1887) і в юбілейній монографії акад. Д. І. Багалія та І. Міллера — „Історія города Харькова" (1905) ще не знаходимо згадок про перепис 1660 р. Перший вказав на перепис Ф. Пестрикова (на згаданий витяг з перепису в стовпці ч. 414 Білгородського столу) проф. В. Ю. Данилевич у статті „Время образованія Слободскихъ черкасскихъ полковъ" („Сборникъ статей, посвященныхъ В. О. Ключевскому", М. 1909). Акад. Д. І. Багалій у своїй популярній „Історії Слободської України" (1918, с. 76) подав підсумок харківської людности в р. 1660; як побачимо далі, цей підсумок узято з того-ж-таки витягу в ст. 414. Инших згадок про перепис у літературі, здається, не було. Тимчасом „розборні книжки" Ф. Пестрикова й С. Ушакова мають велике значіння для історії колонізації Слобожанщини: за тими відомостями, що маємо, стан залюднення Слобожанщини за рр. 1658—9 не міг дуже змінитися, і т. ч. перепис 1660 р. показує нам досить точно наслідки першого великого еміграційного руху української людности на Слобожанщину за часів Хмельниччини і напередодні другої великої еміграційної хвилі — 1660-х років.

II. Харківський перепис 1660 р. Поміж розборними книжками 1660 р. особливий інтерес являють собою книжки Харківські, і то не тільки своїми реєстрами (козаків, міщан і селян), але так само і відомостями до організації Харківського козачого полку. Текст цих книжок подаємо далі. Харківських розборних книжок усього три: перепис полкових козаків (ч. 26), перепис міщан і селян (що жили по селах і слободах — ч. 25) і перепис „дітей боярських", що ввіходили до складу харківської залоги та підлягали місцевому московському воєводі (ч. 27).

„Розборну" книжку харківських козаків (арк. 180—219 загальної пагінації збірки) склав Ф. Пестриков 19-го березня 1660 р. і 3 травня „подал в записную книгу і в годовую роспись" Розрядного приказу. В заголовку книжки великими літерами написано: „Книги Харькова города". Окремої великої передмови з історією перепису немає — книжку приєднано до попередніх. По арк. на краях скріпа: „К семъ книгам Іван Сытинъ вместо Федора Пестрикова по ево веленью руку приложил". Збереглася книжка загалом добре.

В перепису Пестрикова харківські черкаси мають уже цілком закінчену полкову організацію; на чолі харківського козацтва стоїть полковник Остап Воропай.

Час, коли засновано Харківський полк, визначено в попередній літературі досить точно. Проф. В. Ю. Данилевич у зазначеній попереду розвідці („О времени образованія"...) означає цей час з одного боку документом від 5/VIII 1659 р., де згадується на чолі харківських черкас тільки отаман — Тимофій Лаврінів (цей докум. див. „Матеріалы для исторіи города Харькова в XVII в." акад. Д. І. Багалія, „Сборникъ Харьк. Истор.-Филол. О-ва", т. 16, 1905, с. 422), з другого — часом подачі харківського перепису Ф. Пестрикова, де згадано уряд харківського полковника — 11/IV 1660 р. (див. стовпець Білгородського столу ч. 414, витяг з перепису, а. 131). Можна гадати, що Харківський полк утворено почасти в звязку з жвавою діяльністю про-

відних кіл харківського козацтва на чолі з отаманом Т. Лавріновим наприкінці 1650-х років (про цю діяльність свідчить низка актів від р. 1659, видана в „Матеріалахъ для исторіи гор. Харькова“ акад. Багалія, сс. 413—423). Але за достатню основу для цієї діяльности й для остаточної організації полку був великий розмір молодої української колонії та центральне географічне положення нового міста (заснованого, як відомо, незадовго перед тим — у роках 1654—5).

Ім'я полковника Остапа Воропая досі не було відоме. Акад. Д. І. Багалій, згадуючи перепис Ф. Пестрикова в своїй „Історії Слободської України“ (1918), теж не називає його; отже можна гадати, що шановний автор мав під руками витяг з опису, що міститься в стовпці ч. 414, де це ім'я не наведене. В актах ім'я Остапа Воропая, наскільки мені відомо, згадується тільки один раз — в одписці білгородського воєводи Г. Г. Ромодановського, з середини січня 1661 р., де він пише, що для оборони східніх міст Слобожанщини від нападів полтавського полковника Ф. Жученка... „для обереганья твоихъ (государя) украинныхъ городовъ послали въ Охтырское Рыбенскаго (Острогожського) полковника Ивана Дзинковскаго съ его полкомъ, да Астафья Ворыпая съ черкасы и велѣли твоихъ украинныхъ городовъ оберегать, а гдѣ лучится, и имъ надъ непріятели промыслъ чинить“ („Акты Московскаго Государства, III, с. 305). Тут ім'я Остапа Воропая згадане без жадного звязку з його полковництвом у Харкові, і тому ця згадка не могла спинити на собі увагу дослідників [1]). Важко звязати з іменням Остапа Воропая ім'я алатирця Івана Воріпаєва, що його р. 1656 (25/VII) посилав кн. Одоєвський з звістками про тяжке становище військових людей, які мали виїхати з ним до Вильни на посольський з'їзд (А. М. Г., II, с. 509). Воропаєве прізвище згадується в пізніших актах. Так, напр., р. 1694 в Ізюмі перебував наказний полковник Іван Воропай, згаданий у звязку з описом охоронних заходів проти татар („Полн. Собран. Зак.“, III, ч. 1496, цитує акад. Д. І. Багалій, „Очерки“, с. 492). В перепису 1655 р. Воропаєвого прізвища нема. Перепис Ф. Пестрикова малює нам Харківський полк у перших місяцях його існування, отже маємо змогу з певністю гадати, що Остап Воропай був перший харківський полковник. Як довго обіймав він полковницький уряд — важко сказати за сучасного стану наших відомостей про історію м. Харкова в рр. 1660—1668. Існує думка, що з р. 1665 за харківського полковника був Іван Сірко, але документальних доводів на це немає і деякі автори (напр. Філарет — див. „Истор.-стат. описаніе Харьк. епархіи, II, с. 47) заперечують цю гадку,

[1]) Під той час, як ця розвідка друкувалася, знайдено ще одну згадку про полковника Воропая. Воєвода Гр. Гр. Ромодановський пише до Москви про „прелестные“ листи, що писав до Воропая й инших Петро Дорошенко 1660-го року: „В нынешнем, г-рь, въ 169 году декабря въ 20 день писал ко мнѣ, холопу твоему Гришке из Охтырского Ондрѣй Арсеньев; прислал три листы измѣнника наказного гетмана Дорошенка, что он писал к Охтырскимъ і к Колантаевскимъ черкасамъ і к Ворыпаю і к Донцу“. Древлехр. М. Ц. А. Розряд, Московський стіл, стовп. ч. 315, арк. 388). Далі побачимо, що в Охтирці й Колонтаєві були козацькі полки, а Донець був колонтаївський полковник. Згадані в одписці Ромодановського листи переслано до Москви, але поки їх не знайдено. За вказівку цього акту висловлюю подяку співробітникові Археографічної комісії В. С. Єфимовському.

і не зовсім безпідставно, як побачимо далі. Р. 1668, а може й раніш, за харківського полковника був вже Федір Ріпка.

Поруч з полковником О. Воропаєм на чолі харківського полку стоїть инша полкова старшина: полковий суддя Грицько Каркач, писар Ярема Зарудний, осавул Федір Ріпка, хорунжий Іван Межиріч і отаман (харківських міщан) Жадан Курган. Полк поділяється на 6 сотень, перша не має окремого сотника, перебуває очевидячки під безпосереднім проводом полковника; на чолі инших сотень стоять сотники з хоружими; імена сотників в порядку сотень такі: Логин Ященко, Іван Кривошлик, Лук'ян Федоров, Стецько Таран, Кузьма Сатин. У цьому реєстрі харківської старшини нашу увагу спиняють кілька імен, вже добре відомих у літературі історії Слобожанщини.

Прізвище Грицька Каркача нагадує нам Івана Каркача, напівмітичного осадчого м. Харкова; як відомо, в тогочасних актах імени Івана Каркача ми не здибаємо; натомість маємо 1) Якова Каркача (рядовий казак у перепису 1655 р. — „Исторія гор. Харькова" акад. Д. І. Багалія і Міллера, I, 1905, додаток: у нашому перепису — арк. 185 — маємо Якима Каркача; можливо, що це — та-ж сама особа); 2) Грицька Каркача, що брав участь в посольстві до Москви р. 1661; але він належав не до рядового козацтва, як гадав Е. А. Альбовський („Харьковскіе козаки", СПБ., 1914); виконуючи, як бачимо, 1660 р. функції полкового судді, він очевидячки був визначний член харківської старшини.

Іван Кривошлик відомий у літературі, як другий претендент на славу фундатора м. Харкова і конкурент Івана Каркача; перепис р. 1655 іменує його отаманом харківських козаків, що лиш за кілька місяців перед переписом оселилися на Харківському городищі [1]). В нашому перепису обіймає він не дуже визначний уряд другого сотника; року 1668 він, як відомо, відограв провідну ролю в повстанню харків'ян проти Московщини на боці Сірка, коли вбито обранця прихильників союзу з московським урядом, полковника Федора Ріпку.

Про Федора Ріпку перед тим, як він виступає р. 1668 харківським полковником, досі мало було відомо; акад. Д. І. Багалій („Ист. гор. Харьк.", с. 80) висловив дуже імовірний здогад, що він був харківським полковником ще перед р. 1668. Як бачимо, р. 1660 він обіймав уряд полкового хорунжого, отож був одним з визначних представників місцевої старшини.

Логин Ященко, перший сотник, був сотником ще р. 1665 (другим сотником після Т. Лаврінова). Сотенний уряд задержав він і пізніше; як сотника, згадує його Філарет, подаючи уривок з харківського перепису 1662 р. („Опис. Харьк. Епар., II, с. 47). Згадує Філарет і иншого сотника — Лук'яна Федоренка.

Всієї старшини в Харкові було 15 чол. (полкової старшини окрім отамана — 4, сотників — 5, хорунжих — 6). Сотень було 6; „рядове" козацтво розподілено по сотнях нерівномірно: в 1-й сотні було 300 козаків, в 2-й — 230, в 3-й — 228, в 4-й — 230, в 5-й — 198 і в 6-й — 155. Всього козацтва переписано 1357 чол. (в книжці помилково подано число 1057; правдивий

[1]) Ще див. новознайдені акти в стовпці ч. 223 з серії „Безгласных столбцов" Розрядного приказу, Древлехр. М. Ц. А.

підсумок маємо в витягу з перепису — в Білгородському стовпці ч. 414, пор. попереду; підсумок усе-ж-таки не точний: виходило-б 1356).

Козаки поділяються на кінних і піших. У перших трьох сотнях усі козаки кінні — на „меринах", дехто, надто старшина, на конях; у трьох инших сотнях частина козаків піші: в 4-й сотні — 75, в 5-й — 35, в 6-й — 19, разом 129, чи коло 10% всього харківського козацтва. Кінні мало не всі озброєні пищалями, трохи чи не третина мають окрім того шаблі. Піші озброєні „пищалями" або „рогатинами" (більше-менше половина). В перепису лишається неясне, де живуть козаки: чи всі в самому місті, чи так само й по околичних селах. Можна гадати, що р. 1660 за офіційне місце їх перебування був ще самий Харків.

Друга книжка опису (ч. 25, арк. 164—179) має заголовок: „Имена мещаном Харькова". З початку, під заголовком „Городовые лавочные люди" переписано окремо 25 чоловіка; далі під заголовком „Имена мещаномъ" іде великий реєстр імен без жадних инших відомостей; усього разом з „лавочными людьми" переписано 605 чоловіка. Після реєстру міщан подано перепис селян („пашенныхъ мужиковъ") сіл Люботина, Пересічної, Деркачів, Липецького, Тишкового і Хорошева, всього 179 чол. Наприкінці перепису знаходимо цікавий запис: перепис міщан і селян роблено „по розбору Ф. Т. Пестрикова и по скаске харьковских черкасъ, полковника О. Воропая, да атамана Жадана Кургана и сотников и всѣхъ рядовыхъ черкас всего города" (арк. 179). Можна гадати, що одміна між міщанами і „пашенными мужиками" полягала власне тільки в тому, що перші жили в самому місті, а селяни — по селах. Але міщан притягнено до оборонної військової служби як і „городових козаків" инших міст: на арк. 175 читаємо: „Гаврило Деревяга от службы отставлен за увечья, што с пушки ногу отбито на государевой службе". Назва „міщани", а не „городові козаки" чи просто „городові черкаси" дозволяє гадати (таку гадку між иншим висловлював акад. Д. І. Багалій), що в Харкові за тих часів вже існували якісь форми організації й самоврядування міської людности (не козацької у властивім розумінні цього терміну), звичайні в західній частині України. На чолі міської й селянської людности Харкова стоїть отаман — Жадан Курган, що його не пораховано в підсумках полкового козацтва.

Нарешті, остання „розборна" книжка (ч. 27, арк. 220—223) подає реєстр: „Харькова города дѣти боярские, которые живутъ в городе і по деревням вмѣсте с черкасы". Іх 1660 р. було в Харкові і по селах — Жихорю, Ольшаній, Липцю, Тишковській всього 121 чол.; всі вони з кіньми (на „меринах"), озброєні пищалями, иноді з шаблями, але дехто й тут має тільки рогатину.

Закінчуючи огляд харківського перепису, поробимо підсумки. Року 1660 в Харкові було:

Полкових козаків	1.357	64%
Міщан	605	28%
Селян	169	8%
Разом	2.131	100%

Цікаво порівняти ці підсумки з даними переписів 1655 і 1665—6 рр.: 1655 року („Исторія гор. Харьк.“, додаток) в Харкові так само було 6 сотень; „черкас“ всього було 587; отже людности з р. 1655 до р. 1660 збільшилося вчетверо. Але дальше зростання тимчасово припинилося. Переписи років 1665 і 1666 (Білгородський стіл Розрядного архіву, стовпці ч. 545, арк. 57 і ч. 471, арк. 197; наводить також акад. Д. І. Багалій — „Исторія гор. Харьк.“, с. 55) дають такі числа:

	Перепис 1665 р.	Перепис 1666 р.
„Черкас“ (козаків)	992	992 + дітей 364
Міщан з (селянами)	1290	1205
Разом	2282	2197 + 364
Московських людей	133	133 + дітей 18

Варт зазначити, що загальний перепис 1660 р. (див. попереду витяг з „смотренних“ книжок, стовп. ч. 414, арк. 105—125) дає для Харкова такі числа:

„Черкасъ и рускихъ“	2.277
Їх дітей	508
Разом	2.785

III. Підсумки перепису по инших містах Слобожанщини. Щоб порівняти харківський перепис з переписом инших міст, наведемо підсумки инших розборних книжок Ф. Пестрикова й С. Ушакова. Як згадувалось, ці книжки дають перепис мало не всіх тодішніх міст Слобожанщини. Передовсім знаходимо тут перепис людности полкових міст, що їх окрім Харкова й Сум (Суми описав Р. Ігнатьєв — див. у Сторожева, op. cit.) було р. 1660 ще чотири, а власне:

Охтирка (кн. чч. 1, 2 і 3). Полкових черкас — 678 чол. На чолі Охтирського полку стоїть відомий полковник Іван Гладкий з трьома сотниками. „Городових черкас“ — 505, їх теж поділено на сотні, числом 6. Міщан відокремлено від „городових козаків“ (це — вийняткове явище); їх — 52, на чолі їх стоїть отаман Василь Острожниця (sic). „Пахатних черкас“ (селян) — 583. Разом усієї зареєстрованої офіційно людности в Охтирці і її околицях було 1818 чоловіка.

Острогожськ (кн. чч. 14 і 15) Полкових козаків — 511. Полковник — Ів. М. Дзинковський. Окрім нього полкова старшина: осавули — Г. Федоров і Ф. Войнов, „полковой подячій“ Мартинян Жуков, „в товарищах“ його — Сенька Лаврінов. Городових козаків — 800, їх теж поділено на сотні (10), перша іменується „полковниковою“. Пашенних селян пораховано разом з го-

родовими козаками і розписано по всіх 10 сотнях. Всієї людности в Острогожську — 1311 чол.

Зміїв (кн. ч. 33). Опис зберігсь тільки на половину — реєстри сотень, починаючи з п'ятої (кінець усієї збірки) загинули. Перші чотири сотні мають більше-менше по 100 козаків. На чолі козаків стоїть полковник Костянтин Петрович Щерський. За витягом у стовпцеві ч. 414 арк. 133—4 всього козаків 880, міщан нема (?).

Колонтаїв (кн. чч. 29, 30 і 31). Полкових козаків — 249. На чолі їх стоїть відомий згодом полковник Іван Донець; його прізвище нагадує нам пізнішого харківського полковника Грицька Єрофієвича Донця (до речи в нашому перепису, в першій харківській сотні, записаний Грицько Донець, 187).

Козаки жили почасти в самому місті, почасти в містечку Городному Острожку й селах Красній Луці, Рублівці, Лихачівці, Любимівці, Синьолуцівці й ин. „Міщан городових" було 271; „пашених" селян — 155. Разом усієї людности — 675 чол.

Отже Зміїв і Колонтаїв були р. 1660 полковими містами. Проф. В. Ю. Данилевич у згадуваній попереду розвідці („О времени образованія слободскихъ полковъ") припускав можливість існування инших полків, окрім відомих пізніших п'ятьох — Харківського, Сумського, Охтирського, Острогожського та Ізюмського й покликувавсь при цьому на свідчення білгородського воєводи Г. Г. Ромодановського, що він утворював (певніш, мабуть, стверджував) нові полковницькі уряди відповідно до місцевих потреб і умов (Розряд. арх. Моск. стіл, стовп. ч. 445, арк. 134); пр. В. Ю. Данилевич називав полкові уряди в Балаклеї (відомий вже в літературі) та ще в Воронежу й тимчасово в Новому Полатові. Дані перепису стверджують Філаретову гадку (пор. попереду — „Ист.-стат. опис. Харьк. епар., II, с. 47), що настоював на існуванні Зміївського полку і вважав І. Сірка саме за зміївського полковника, а не за харківського, і не за полковника, що титул його походив-би від його уряду кошового і мав-би тільки особистий (не територіяльний) зміст (див. Д. І. Багалѣй и Миллеръ, „Истор. гор. Харьк." I, с. 72). Нема так само потреби припускати, що полковничі уряди могли територіяльно поділятися між двома особами — харківський між Ф. Ріпкою в Харкові і І. Сірком у Зміїві (див. ibid., с. 72). Якщо І. Сірко справді не був полковником у Харкові, то це чималою мірою змінює наше уявління про події в Харкові р. 1668: харківська людність не мала тоді потреби повставати проти Сірка, а лишалася при своєму полковникові Ф. Ріпці і при московській протекції аж до самих відомих нам подій того року.

Перепис 1660 р. (як і инші джерела) дають підставу для гадки, що слобідські міста було „розписано" по полках (чотирьох) геть згодом; в перепису менші міста фігурують цілком самостійно й очевидячки їх козацька людність з своїми отаманами та сотниками на чолі ще не підлягала пізнішим полковим центрам. З неполкових міст переписані такі:

Печенізька Слобода („Чугуївський повіт", кн. ч. 24). Полкових козаків — 406 і 66 „дітей" їх і „оставленных"; на чолі їх — сотник Савелій Васильєв.

Салтов (кн. ч. 28). Полкових козаків — 114 і 17 „дітей". На чолі — сотник І. С. Андрієнков. Городових і „пашених" козаків не було зовсім.

Ольшана (кн. чч. 20 і 21). Полкових козаків — 121 на чолі з сотником Лар. Максимовим. Городових — 32, „пахатних" — 57; разом — 210.

Всі зазначені відомості можна звести в таку таблицю:

	Полкові козаки	Городові (міщани)	„Пашені" (селяни)	Разом
Зміїв	(880)	—	—	—
Охтирка	678	557	583	1818
Острогожськ	511	800 (з селян.)	—	1311
Колонтаїв	249	271	155	675
Печеніги	472	—	—	472
Салтов	131	—	—	131
Ольшана	121	32	57	210
Разом (без Зміїва)	2162	1660	795	4617
%	47%	35%	18%	100%

Відомості про кількість української людности за межами властивої Слобожанщини подаю в таблиці. Ця людність осідала в місцевостях, де вже поселялися московські служилі, де цілком запанувала московська адміністрація. Але за часів нашого перепису людність зберегала ще всі риси властивої для неї (як на Слобожанщині) організації, а високий, порівнюючи з Півднем, відсоток міщанства, а надто селянства показує, що, не вважаючи на спеціяльне протегування військово-служилої колонізації з боку місцевої адміністрації, українська колонізація зберегла й тут свій характер природнього та стихійного руху людности на нові вільніші місця.

Чч. книжок		Полкових козаків	Городових (міщан)	Пахатних „селян"	Разом	Примітки
7	Хотмижськ	—	27	—	27	Були тільки городові
8 і 9	Карпов	49	41	87	177	—
10	Болхов	—	7	—	7	Тільки городові
11 і 12	Короча	176	138	71	385	—
13 і 17	Новий Оскол	78	24	—	102	Сот. І. І. Княжнин-Луцький. Отаман Богдан Іванов
18	Старий Оскол	26	—	—	26	Отаман І. Ф. Волошинов
16 і 19	Усерд	92	47	55	194	Отаман Терентій Яковлев
22	Коротояк	118	77 (з селян.)	—	195	—
23	Урив					
4	Олешня	—	113	74	187	Сотн. Омелян Хмельовець. Отаман І. Т. Гоман
5 і 6	Боровенський Острог	57	143	117	317	—
	Разом	596	540	481	1617	
	%	37%	33%	30%	100%	

„РОЗБОРНІ“ КНИЖКИ м. ХАРКОВА 1660 р.

ИМЕНА МЕЩАНОМ ХАРЬКОВА.

№ 25
Л. 164

Городовые лавочные люди.

Семен Мануйленко.	Степан Ващенко.	
Логин Фесенко.	. . . Яковенко.	
Процик Иваненко.	. . . Максименко.	
Василь Гавриленко,	. . . . .	
Василь Куценко.	. . . . .	
Андрей Дьяченко.	Демко	
Федор Полтавский.	. . . Демченко.	
Яхно Немировский.	. . . . .	
Олексей Игнатенко.	Степан Василенко.	
Антон Мищенко.	Костя Максименко.	
Яким Ісаенко.	. . . . . [1]	
Семен Куцевъ зять	Іван Гриценко.	Л. 164 зв.
Іоан Гриценко.		

Імена мещаном.

Клим Ткачь.	Юско, Скочков зять.	
Семен Кушнер.	Степан Нижинецъ.	
Степан Кушнер.	Гаврило Резник.	
Панас Кравец.	Кузьма Поддубок	
Семен Швецъ.	Юско Яременко.	
Іван Журавель.	Олеперъ Иваненко.	
Іван Кушнер.	Грицко Коваленко.	
Омелько Бологовец.	Фесько Котляр.	
Іван Римар.	Микита Москаль.	
Костя Миколаенко.	Яско Романенко.	Л. 165.
Яско Ильченко.	Юско Швец.	
Андрей Кушнер.	Никита Андрущенко.	
Іван Кривий.	Демко Педченко.	
Кирило Малишенко·	Федор Черевченко.	
Лукян Гриценко.	Іван Пухляченко.	
Гапон Ілюшенко.	Антон Филипенко.	
Василь Василенко.	Степан Степаненко.	
Яким Швець.	Матей Шинкарь.	
Михайло Кушнер,	Семен Колесникъ.	
Тимко Емъченко.	Іван Семененко.	
Іван Онищенко.	Демьян Циркунъ.	
Василь Ювъхименко.	Дацко Богацко.	
Грицко Ласий.	Степан Мартиненко.	Л. 165 зв.
Гаврило Рибалченко.	Василь Бондар.	
Сергей Коваль.	Михайло Сидоренко.	
Андрей Марченко.	Остап Зоренко.	
Панко Павленко.	Миско Сидоренко.	
Ярмола Донец.	Миско Ляховченко.	
Іван Мищенко.	Павел Яковенко.	
Юско Иваненко.	Василь Сѣкуненко.	
Іван, Гапонов свояк,	Гапон Ілюшенко.	
Іван Семоненко.	Дмитро Швецъ.	

[1]) Сторінка дуже зіпсована.

Андрей Петренко.
Степан Коваль.
Нестер Кондратенко.
Іван Іваненко.
Федор Левченко.
Василь Ломака.
Янко, Шарковъ зять.
Илько Маценко.
Грицко Сидоренко.
Стецко Харченко.
Динис Лещенко.
Василь Петренко.
Коленик Кушнер.
Кондрат Дубина.
Демян Циркуненко.
Роман Михайленко.
Костя Грищенко.
Луцик, Ковалев зять.
Михайло Яресковской.
Данило Лазаренко.
Миско Донецъ.
Миско, Романов зять.
Грицко Карпенко.
Дмитро Чайченко.
Кузма Иваненко.
Семен Доброваненко.
Іляш Андреенко.
Іван Кушнер.
Василь Гончар.
Роман, Удовин батько.
Федор Дробик.
Кость Кудравий.
Михайло Швец.
Іван Овъчаренко.
Мартин Левуский.
Адрей Федоренко.
Михайло Войченко.
Яцко Хильченко.
Кузма Гавриленко.
Іван Солодовник.
Михайло Степаненко.
Лук'я і Грищенко.
Семен Коваль.
Іван Степаненко.
Гаврило Ващенко.
Миско Покотило.
Павло Прокопенко.
Ярема Гончар.
Антон Иваненко.
Василь Иваненко.
Томило Андреенко.
Василь Хоменко.
Степан Баробаш.
Гринец Иваненко.

Миско Резникъ.
Грицько Омеляненко.
Матей Кондратенко.
Юско Кривий.
Леско Кременчуцкий. Л. 166.
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
Харко Бондар.
Іван Омеляненко.
Миско Чернявъской.
Миско, Корнеев зять.
Кондрат . . . . .
Левко Ющенко.
Кирило Олексѣенко.
Степан, Максимов зять.
Конон Глухно.
Іван Зенковской. Л. 166 зв.
Грицко Шугаенко.
Тишко Колесник.
Павел Олексѣенко.
Юриш Овхименко.
Гарасим Панченко.
Грицько Петренко.
Васько Прудиусъ.
Демян Десетник.
Костя Кушнеръ.
Васко Гуриненко.
Лаврен Бражникъ.
Іван Савченко.
Гаврило . . . . . Л. 167.
Іван Гарасимов.
Яков Захарченко.
Борис Іваненко.
Іван Ткачъ.
Хома Василенко
Іван Іваненко.
Іван Тихий.
Василь Петренко.
Іван Ткач.
Яков Кушнер.
Андрей Сторож.
Савка Шабельник.
Петр Рудий. Л. 167 зв.
Савка Кульбака.
Захарка Швец.
Степан Протасенко.
Остап Василенко.
Лашко Лазаренко.
Кирило Савченко.
Лукаш Хоменко.
Ісай Семененко.
Андрей Логвиненко.
Леско Иваненко.

Федор Игнатенко.
Радко Болоховец.
Степан Нагорненко.
Степан Микитенко.
Данило Жаданенко.
Василь Карпенко.
Яско Гриценко.
Іван Супруненко.
Іван Іваненко.
Миско Илюшенко.
Іван Тимошенко.
Іван Солодовник.
Федор Сененко.
Івен Решетиловский.
Пархом Долгопол.
Харко Ященко.
Матей Сидоренко.
Кирило Иваненко.
Петро Резникъ.
Андрушка Федоренко.
Андрушко Ружченко.
Феско Иваненко.
Феско Коваль.
Ничипор Лещенко.
Федор Коваль.
Матвей Тищенко,
Карпъ Дащенко.
Матей Клименко.
Іван Ярмоленко.
Юрко Иваненко.
Іван Иваненко.
Васко Шаркий.
Іван Бондар.
Петро Жуковской.
Тимко Павленко.
Іван Лихий.
Михайло Холдогий.
Радно Яхненко.
Ярошъ Яненко.
Данко Чолненко.
Олекса Пивовар.
Гаврило Гончар.
Лаврен Хильченко.
Грицко Колесник.
Грицко Калачник.
Василь Збаразкой.
Василь Такальченко.
Олексѣй Телюк.
Іван Надточей.
Миско Ядечковский.
Мойсей Яречковский.
Радко Десетникъ.
Василь Голик.
Семен Андреенко.

Степан Коломиец.
Іван Макаренко.
Марко Илюшенко. Л. 168.
Миско Стеценко.
Ярема Гавриленко.
Іван Дмитренко.
Гриц Юрашенко.
Максим Иваненко.
Федко Петренко.
Микита Кирносъ.
Іван Лютенской.
Левко Сохненко.
Дмитро Семененко.
Гаврило Педоренко.
Грицко Ващенко.
Лукян Мищенко.
Максим Иваненко.
Яцко Якименко. Л. 168 зв.
Ласко Гонъчар.
Іван Матеенко.
Кирило Стеценко.
Максим Филипенко.
Феско Степаненко.
Іван Пащенко
Грицко Гриценко.
Феско Іваненко.
Ігнат Дащенко.
Семен Иваненко.
Федор Дмитренко.
Хома Іваненко. Л. 169
Леско Войтенко.
Процик Колесникъ.
Іван Резник.
Данило Кишкар.
Ярема Гончар.
Іван Надточей.
Феско Малий.
Олешко Швец.
Северин Максименко.
Феско Зенковской.
Яцко Пивовар.
Паско Коханенко.
Стец Сухина. Л. 169 зв.
Мина Дика, Коваль.
Яхно Черната.
Василь Тарасенко.
Ярема Даниленко
Ігнат Шумейко.
Ювхимъ Жуковский.
Федос Васильковский.
Васко Зенченко.
Сидор Глухой.
Василь Стасовский.
Ониско Гарасименко.

Васко Ювхименко.
Яким Иваненко.
Демьянъ Куриленко.
Ярема Кондибенко.
Іван Прокопенко.
Грицко Березняченко.
Махно Павленко.
Трохим Яременко.
Миско Дитина.
Грицко Они_ковъ.
Тимош Марченко.
Ілько Романенко.
Іван Секера.
Мойсей Семенко.
Тимошъ Мироненко.
Максим Микитенко.
Матюш Матюшенко.
Василь Гавриленко.
Степан Довбня.
Фома Швец.
Лук'ян Власенко.
Стецко Семененко.
Сидор Никитенко.
Денис Бондар.
Иляш Бондар.
Гаврило Мартиненко.
Мартин Любарской.
Павел Решетиловской.
Іляшъ Зенковской.
Семен Колесник.
Грицко Уцтивицкий.
Федор . . . . . .
Тимош Кириленко.
Кузма Иваненко.
Савка Кузменко.
Пилипъ Мотиленко.
Семен Лютенской.
Мартин Зенковской.
Федор Сечкар.
Ничипор Кушнер.
Остап Лютенской.
Кондрат Иваненко.
Степан Мельниченко.
Хома Багацко.
Гриц Грунской.
Кондрат Иваненко.
Гринец Краснянской.
Тимош Дудникъ.
Тимош Савченко.
Феско Шулисенко.
Петро Кривий.
Иван Лукьяненко.
Сидор Стеценко.
Лукян Лук'яненко.

Роман Остапенко.
Данило Зенковский. Л. 170.
Ярошъ Трохименко.
Кузма Иваненко.
Антон Павленко.
Игнат Гриценко.
Федор Уласенко.
Матвей Семененко.
Омельян Резникъ.
Сидор Белоцерковец.
Кирило Пивовар.
Гарасимъ Пивовар.
Антон Максименко.
Остап Скибицкий. Л. 170 зв.
Іван Стадник.
Петро Прокопенко.
Матвей Сененко.
Конон Ситнякъ.
Яцко Максименко.
Мартин Кривой.
Илько Яременко.
Нестор Филоненко.
Грицко Михайленко.
Демко Коваль.
Мартин Алименко.
Григор Лохвицкий.
Тимко Козенковской. Л. 171.
Степан Мельник.
Данило Пятидесятник.
Андрушко Летинский.
Оноѳрей Белоцерковской.
Мартин Безушенко.
Іван Куриленко.
Васко Зенковской.
Федор Гурбин.
Матей Зярнек.
Атон Лаврѣненко.
Василь Зенковской.
Савка Мавчаненко. Л. 171 зв.
Юско Петренко.
Іван Великой.
Леско Максименко.
Іван Таталенко.
Інат Гриценко.
Іван Олександренко.
Микита Гадяцкой.
Роман Хоролской.
Данило Дубовиченко.
Васко Бреусъ.
Феско Зенковской.
Данило Косман.
Михайло Миргородской. Л. 172.
Юрко Мищенко.
Харко Сененко.

Игнат Гриценко.
Клим Борушенко.
Василь Михаіленко.
Стецко Овтушенко.
Іван Даниленко.
Овхим Терещенко.
Василь Лисогор.
Михайло Иваненко.
Пулуян Гарасименко.
Федор Костенко.
Іван Дмитренко.
Миско Иваненко.
Юрко Тимченко.
Сахно Иваненко.
Василь Яременко.
Демян Савченко.
Федор Гавриленко.
Іван Савченко.
Тимош Атоненко (sic).
Мартин Уласенко.
Леско Колесник.
Семен Андрущенко.
Наум Яценко.
Леско Емъченко.
Олъга (?) Рашевской.
Семен Бердник.
Федор Андреенко.
Трохим Яценко,
Данил Иваненко.
Левко Руенко (sic).
Петро Бузовский.
Радко Кушнер.
Миско Гарнишенко.
Касян Стасенко.
Степан Савченко.
Грицко Подопригора.
Олексѣй Терещенко.
Нигора (sic).
Гапон Диканский.
Іван Иляшенко.
Лукяниха, вдова.
Іван Хмеленко.
Іван Кушнер.
Василь Гребенникъ.
Іван Романенко.
Ігнат Трохименко.
Клим Федоренко.
Іван Даценко.
Карпъ Яковенко.
Павло Даценко.
Сахно Омелененко.
Іван Дробязко.
Семен Беляк.
Іван Неотецкий.

Охрим Василенко.
Матюш Сененко.
Іван Матеенко.
Трохим Иляшенко.
Іван Василенко.
Янко Федоренко.
Федор Онищенко.
Василь Прадченков зять.
Олекса Федоренко. Л. 172 зв.
Миско Ющенко.
Іван Бердникъ.
Роман Степаненко.
Кость Василенко.
Степан Иваненко.
Грицко Макаренко.
Омелян Ковтуненко.
Дмитро Федоренко.
Федор Колесник.
Миско Федоренко.
Савка Севериненко.
Степан Лаврененко.
Процик Ювхименко. Л. 173.
Павло Ткач.
Радул Олексѣенко.
Грицко Безбатченко.
Степан Книшов.
Іван Жехно.
Клим Федоренко.
Іван Щербина.
Омелян Нагорний.
Павел Зенковский.
Гаврило Диканенко.
Жадэн Иляшенко.
Харко Василенко. Л. 173 зв.
Тимош Краснянской.
Григор Токаренко.
Тарас Панченко.
Іван Ткач.
Пилип Винникъ.
Ярема Диканской.
Васко Залюбовской.
Федор Кушнер.
Атон Ященко.
Данило Островерхой.
Кирило Иващенко.
Матей Федоренко.
Яцко Панченко.
Микита Журавель.
Максим Ювченко. Л. 174.
Вакула Вовченко.
Пилип Василенко.
Роман Олейникъ.
Олексѣй Романенко.
Василь Кондратенко.

Мойсей Швец.
Гаврил Андреенко.
Семен Клименко.
Миско Десятник.
Василь Ярешенко.
Павел Иваненко.
Матвей Дубовик.
Микита Ващенко.
Лукян Василенко.
Микита Швец.
Іван Понасенко.
Овтул Лесенко.
Петр Гавришенко.
Іван Решетиловской.
Якимъ Гриценко.
Василь Терещенко.
Савка Кушнер.
Гаврило Васютенко.
Леско Петренко.
Гаврило Семененко.
Феско Игнатенко.
Игнат Жук.
Андрей Василенко.
Хома Яковенко.
Матюк Куценко.
Яцко Кушнер.
Супрун Овхименко.
Матей Яременко.
Якуб, в Костиной хате.
Ярош Калачник.
Іван Микитенко.
Юско Остапенко.
Ярема Гавриленко.
Іван Никоненко.
Костя Михайленко.
Костя Даниленко.
Іван Прокопенко.
Семен Гуриненко.
Корней Омеляненко.
Улас Сергеенко.
Василь Помазанец.
Андрей Ткачъ.
Яцко Федоренко.
Лукаш Петренко.
Феско Панасенко.
Грицко Барченъко.
Ігнат Иваненко.
Семен Петренко. Л. 174 зв.
Андрей Григоренко.
Леско Швецъ.
Іван Гавриленко.
Юско Даниленко.
Михайло Иваненко.
Процик Лаврененко.
Іван Дробязка.
Леско Ткачъ.
Матей Андреенко.
Максим Ничипоренко.
Михайло Коваль.
Кирило Коваль.
Степан Проценко. Л. 175.
Тишко Семененко.
Кирило Коваль.
Степан Белаш.
Павло Гавриленко.
Степан Степаненко.
Процик Федоренко.
Панко Кунащенко.
Дмитро Швец.
Яско Макаренко.
Омелян Игнатенко.
Гарасим Богданенко.
Кондрат Юрченко.
Федор Офременко. Л. 175 зв.
Редко Григоренко.
Процик Северденко.
Матей Токар.
Лаврен Омеляненко.

Гаврило Деревяга, от службы отставлен за увечья, што с пушки ногу отбито на Государевой службе.

Лукян Колесник.
Максим Потетий.
Іван Швецъ.

Деревне Люботина пашенныѣ мужики.

Роман Мойсеенко.
Остап Седаченко.
Павел Дмитренко.
Семен Кушнер. Л. 176.
Радко Марченко.
Клим Ярошенко.

Деревне Пересечной пашенние мужики.

Лукян Дмитренко.
Иван Колесник.
Максим Карноушенко.
Михайло Микитенко.

Денис Жаданенко.
Семен Принца.
Роман Иваненко.
Василь Уласенко.
Карпъ Костенко.
Яков Догтяренко.
Феско Панченко.
Олексѣй Ященко.
Тишко Антонеко.

Деревне Деркачов пашенные мужики.

Степан Мураховец.
Семен Куриленко.
Роман Иваненко.
Микита Маценко.
Грицко Степаненко.
Федор Колесник.
Гаврило Панасенко.
Данило Лукяненко.
Андрей Михайленко.
Роман Богун.
Корней Швец.
Панко Демченко.
Яким Тимошенко.
Федор Мураховец. Л. 176 зв.
Раско Гриценко.
Андрушко Михайленко.
Михайло Онущенко.
Грицко Омеляненко.
Мелешко Онатченко.
Лаврен Жеребченко.
Семен Гриценко.
Стецко Остапенко.
Динис Барановский.
Демянъ Старой.
Василь, Емцов зять.

Деревне Липецкой пашенные мужики.

Іван Пащенко.
Степан Кривой.
Семен Лещенко.
Ілько Проценко.
Демко Сохненко.
Остап Мартиненко.
Олексей Степаненко.
Яков Гринченко.
Федор Иляшенко.
Данило Ярмоленко.
Іван Коростенко.
Гринец Квашин.
Ілько Андрусенко.
Петро Степаненко.
Тимко Іваненко.
Назар Герасименко.
Васко Пятигорец.
Герасим Протасенко.
Семен Старий.
Яско Иваненко.
Василь Андреенко.
Карпъ Кутрищенко.
Дмитро Яценко.
Іван Миколаенко. Л. 177
Петро Осмаченко.
Семен Яхненко.
Омелян Михайленко.
Федор Даниленко.
Степан Белоцерковской.
Петро Супруненко.
Гаврило Семененко.
Ярема Юрченко.
Іван Микитенко.
Андрушко Федоренко.
Супрунъ Тимченко.
Жадан Иваненко.
Федор Атоненко.
Тимко Семяненко.
Ярема Протасенко.
Демко Ященко.
Грицко Андреенко.
Андрей Ващенко.
Феско Василенко.
Феско Перетятко.
Федор Павленко.

Деревне Тишковой пашенные мужики.

Федор Иваненко.
Максим Вергунъненко.
Васко Тимошенко.
Ісай Юрченко.
Гаврило Гусак.
Сила Долгополенко.
Тишко Краснобриженко.
Андрей Пилецкий. Л. 178.
Іван Яременко.
Ігнат Матвеенко.
Грицко Прадка.
Іван Конотопъ.
Бурма Слыкченко.
Каленик Зубченко.

Іван Таранов.
Василь Иваненко.
Филон Гриценко.
Василь Радченко.
Деинис Сененко.
Ѳедор Романенко.
Василь Тимошенко.
Іван Яременко.
Иляшъ Кузменко.
Іляшъ Василенко.
Василь Стисенко.
Феско Федоренко.
Гриц Борщенко.
Павло Зубар.
Демко Микитенко.
Семен Бойко.
Іляшъ Осовик.
Іван Яременко.
Данило Гавриленко.
Давид Иващенко.
Омелян Василенко.
Тишко Василенко.
Остап Кузменко.
Яцко Валевич.
Васко Терещенко.

Деревнѣ Хорошева пашенные мужики.

Микита Андрущенко.
Фома Федоренко.
Іванъ Бусяков.
Конон Литвин.
Миско Евтушенко.
Іван Киртян.
Василь Глобенко.
Кондрат Швец.
Стефанъ Иваненко.
Гаврило Колесниченко.
Федор Дмитренъко.
Иван Удовиченко.
Миско Марченко.
Леска Проценко.
Ярушъ Гребенникъ.
Филипъ Кондратенко.
Харко Удовиченко.
Грицко Чех.
Данило Иваненко.
Иванъ Охрѣменко.
Омелян Васченко.
Гаврило Носачъ.
Петро Романенко.
Василь Гончар.
Иван Чорний.
Яцко Павленко. Л. 179.
Степан, попов зять.
Кость Карпенко.
Іваниха, вдова.
Миско Стривка.
Паско Ясченко.
Ониско Гринченко.
Федор Жаданенко.
Роман Дмитренко.
Гаврило Великий.
Кирило Петренко.
Васко Резник.
Гаврило Лукяненко.
Динис Михайленко.

По розбору Федора Тимофѣевича Пестрикова и по сказке харьковских черкасъ, полковника Остапа Воропая, да атамана Жадана Кургана, и сотников, и всѣхъ рядовых черкас, всего города в городѣ Харьковѣ городовых лавочных людей и мещанъ шестьсот и пять человѣкъ, а деревенских пашенныхъ мужикувъ сто шестьдесят и девять человекъ.

І обою ихъ всѣх семсот семдесят и чотири человекъ.

КНИГИ ХАРЬКОВА ГОРОДА. № 26.

168 г. мая въ 3 день подал Федор Пестриков. По сему розбору написать тѣх людей в розряде в записную книгу і в годовую роспись нынешнего 168 году. Л. 180.

Лѣта 7168-го году марта во 19 день по Государеву, цареву и великого князя... (титул) указу и по наказу из Розряду за приписью дяка Василия Брехова книги розборние Харькова города Федора Тимофѣевича Пестрикова. Л. 181.

Города Харькова полковник Остапъ Воропай на коне съ сагайдакомъ и съ саблею и пара пистолетовъ, человекъ с простим конем, да за ним два человека на меронех с пищалми и с саблями.

Судья Грицко Каркачъ на коне с пищалью и съ саблею и пара пистолетовъ.

Писар полковой Ярема Зарудный на коне съ сагайдаком и съ сабълею.

Асаулъ полковой Федор Рѣпка на коне съ сагайдаком и съ сабълею. Да за ним человекъ на мероне с пищалю и съ саблею. Да за ним же человекъ с простим конем.

Хоружой полковой Иванъ Межиричъ на коне съ сагайдаком и съ саблею.
Атаманъ Жаданъ Курган на коне с пищалю и съ саблею.

Сотня полковая козакомъ.

Феско Мотиленъко на мероне с пищалю и съ саблею. Л. 182.
Миско Кодацкий на коне с пищалю и съ саблею.
Федор Резникъ на мероне с пищалю и саблею.
Гарасим Конъдратенъко на мероне с пищалю.
Кунаш Шелесгъ на коне с пищалю и съ саблею.
Тимко Жукъ на мероне с пищалю и саблею.
Евифим Лукяненко на мероне с пищалю и съ саблею.
Роман Омеляненъко на мероне с пищалю.
Іван Войненко на коне с пищалю и съ саблею.
Семенъ Перетятко на мероне с пищалю.
Мойсей Тимошенъко на мероне с пищалю.
Кузма Якименъко на мероне с пищалю.
Василь Борисенко на мероне с пищалю.
Петро Мартиненъко на мероне с пищалю.
Иванъ Безпятко на коне с пищалю и съ саблею.
Кирило Прокофченъко на мероне с пищалю и саблею.
Захарка Кочерга на мероне с пищалю и саблею.
Демко Прядка на мероне с пищалю и съ саблею.
Миско Гунька на мероне с пищалю и с саблею.
Василь Семченъко на мероне с пищалю и с саблею.
Василь Калиненко на коне с пищалю и с саблею.
Динис Волнанченко на мероне с пищалю и съ саблею.
Тимуш Стефаненко на мероне с пищалю и съ саблею.
Процик Подунайченъко на мероне с пищалю и с саблею.
Грицко Баранувский на мероне с пищалю и с саблею.
Яско Люличенко на мероне с пищалю и с саблею.
Іван Семененъко на мероне с пищалю и с саблею.
Левко Конашенко на мероне с пищалю и с саблею.
Яцко Тимошенко на мероне с пищалю и с саблею.
Кузма Иваненко на мероне с пищалю и с саблею.
Стефан Игнатенко на коне с пищалю.
Петро Стефаненко на мероне с пищалю.
Федор Безъпалченко на мероне с пищалю.
Ювфим Михайленко на мероне с пищалю.
Ярема Кременчюцкой на мероне с пищалю и с саблею. Л. 183.
Иванъ Мельникъ на коне с пищалю и с саблею.
Кирило Салдат на коне с пищалю и с саблею.
Стас Якименко на мероне с пищалю и с саблею.
Павел Кияница на мероне с пищалю.
Петро Стефаненъко на мероне с пищалю и с саблею.
Процикъ Резникъ на оне с пищалю и с саблею.
Кононъ Стасенъко на мероне с пищалю.
Иванъ Пушкеля на мероне с пищалю.
Иванъ Чюгуевецъ на мероне с пищалю.
Семенъ Швецъ на мероне с пищалю и саблею.
Андрушко Иваненъко на мероне с пищалю.
Иванъ Коваль на мероне с пищалю и с саблею.
Кондрат Швецъ на мероне с пищалю и с саблею.
Андрей Пугачъ на мероне с пищалю.
Фил Федоренъко на мероне с пищалю.

Лукян Федоренко на коне с пищалю.
Данило Мельникъ на мероне с пищалю и с саблею.
Феско Борисенъко на мероне с пищалю.
Стефан Иваненко на коне с пищалю.
Естаф Ярмаченко на мероне с пищалю.
Стефанъ Сидоренко на мероне с пищалю.
Стаско Сидоренко на мероне с пищалю.
Остапъ Никифоренко на коне с пищалю.
Лукянъ Иваненко на мероне с пищалю.
Василь Дрес на коне с пищалю и с саблею.
Ярмола Стефаненко на мероне с пищалю.
Андрей Кузменко на мероне с пищалю.
Иванъ Павленко на мероне с пищалю.
Грицко Балаклыйский на мероне с пищалю.
Левко Каланченко на мероне с пищалью.
Сидор Романенко на мероне с пищалью.
Стефанъ Даниленъко на мероне с пищалю.
Кондрат Волошин на мероне с пищалю.
Кузма Ященко на мероне с пищалю.
Ярмола Белоусъченко на коне с пищалю.
Семенъ Либель на коне с пищалю и с саблею.
Манъко Федоренко на коне с пищалю. Л. 134.
Семенъ Андреенко на мероне с пищалю.
Кондрат Иваненъко на конѣ с пищалю и съ саблею.
Гарасим Мищенъко на мероне с пищалю.
Никифор Гавришенъко на мероне с пищалю.
Михайло Сѣкаченко на мероне с пищалю и с саблею.
Федор Трофименъко на мероне с пищалю.
Костя Гавришенъко на мероне с пищалю.
Дмитро Лукашенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Яцко Погребъный на коне с пищалю и саблею.
Андрушка Бондар на мероне с пищалю.
Федор Швецъ на коне с пищалю и саблею.
Гринец Гужъва на мероне с пищалю.
Гринец Иваненко на мероне с пищалю.
Стефанъ Овад на конѣ с пищалю и саблею.
Фома Коваленко на мероне с пищалю.
Олексѣй Даниленко на мероне с пищалю.
Корней Кременчуцкий на мероне с пищалю и саблею.
Василь Тимченъко на мероне с пищалю и саблею.
Ефрем Рогатинъка на коне с пищалю и саблею.
Мартин Гадядцкий на коне с пищалю и саблею.
Федор Швец на мероне с пищалю и саблею.
Семенъ Иваненко на мероне с пищалю и саблею.
Василь Жуженко на мероне с пищалю и саблею.
Феско Жуженко на мероне с пищалю и саблею.
Кондрат Гриценъко на мероне с пищалю и саблею.
Борис Стайченко на мероне с пищалю и саблею.
Иванъ Петренъко на мероне с пищалю и саблею.
Иван Манойленъко на мероне с пищалю.
Миско Нагурный на мероне с пищалю и саблею.
Феско Яременъко на мероне с пищалю.
Гордей Бондаръ на мероне с пищалю с пищалю.
Петро Костира на мероне с пищалю и саблею.

Семенъ Манойленъко на мероне с пищалю.
Тимофей Цепковской на коне с пищалю и саблею.
Никита Гуриненко на мероне с пищалю и саблею.
Кондрат Куд на мероне с пищалю и саблею.
Кирило Стасенъко на мероне с пищалю и саблею.
Якимъ Коркачъ на коне с пищалю и саблею. Л. 185.
Яско Кривый на мероне с пищалю.
Иванъ Ковтунъенко на мероне с пищалю.
Костя Федоровъ на коне с пищалю и саблею.
Мартин Федоренъко на мероне с пищалю.
Миско Лютенской на конѣ с пищалю.
Ѳедор Волошинъ на коне с пищалю и саблею.
Андрей Филипенко на мероне с пищалю и саблею.
Мартин Зеленъской на коне с пищалю и саблею.
Степан Сировченко на мероне с пищалю и саблею.
Гаврило Семененъко на коне с пищалю и саблею.
Сапонъ Ященко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Коломиецъ на мероне с пищалю и саблею.
Андрей Циркунъ на мероне с пищалю и саблею.
Яско Иваненко на мероне с пищалю и саблею.
Данило Кременчуцкий на мероне с пищалю и саблею.
Остапъ Петренъко на мероне с пищалю.
Лазор Даценко на мероне с пищалю и саблею.
Романъ Середа на мероне с пищалю.
Тимошъ Лаврѣненко на мероне с пищалю и саблею.
Савка Догтяр на мероне с пищалю.
Степан Воробецъ на мероне с пищалю и саблею.
Климъ Прудѣенъко на мероне с пищалю.
Стефанъ Малишенко на мероне с пищалю.
Савка Тимошенъко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Мендель на мероне с пищалю.
Яско Романенко на мероне с пищалю и саблею.
Иванъ Петренъко на мероне с пищалю.
Грицко Циркуненъко на мероне с пищалю и саблею.
Дмитро Иваненъко на коне с пищалю и саблею.
Семен Антоненко на мероне с пищалю.
Матвей Яценъко на мероне с пищалю.
Грицко Иваненъко на мероне с пищалю.
Марко Воробченко на мероне с пищалю и саблею. Л. 186.
Харко Иваненко на мероне с пищалю и саблею.
Никифор Иваненъко на мероне с пищалю и саблею.
Василь Бесединенко на мероне с пищалю и саблею.
Василь Остряниненъко на мероне с пищалю и саблею.
Клим Даценко на мероне с рогатиною.
Давид Стефаненко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Иваненко на мероне с пищалю.
Яцко Ладига на коне с пищалю и саблею.
Савелий (sic) на коне с пищалю и саблею.
Клим Колесниченъко на мероне с пищалю и саблею.
Петро Сергеенъко на мероне с пищалю.
Миронъ Гавришенъко на мероне с пищалю.
Курило Гончаренко на мероне с пищалю.
Янко Мартиненко на мероне с пищалю и саблею,
Грицко Гайденъко на мероне с пищалю и саблею.

Семенъ Гордеенъко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Олейниченъко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Борисенко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Скалозубъ на мероне с пищалю.
Омелянъ Калениченко на мероне с пищалю.
Грицко Михайленъко на мероне с пищалю.
Яско Жуковской на мероне с пищалю.
Артюх Трохименко на мероне с пищалю.
Стецко Харченко на мероне с пищалю.
Иван Омеляненко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Духненъко на мероне с пищалю и саблею.
Демко Ромашенко на мероне с пищалю и сабею.
Дацко Росахацкий на мероне с пищалю и саблею.
Петро Петрущенъко на мероне с пищалю.
Клим Стрѣха на коне с пищалю и саблею.
Миско Иваненко на мероне с пищалю и саблею.
Романъ Брегенецъ на мероне с пищалю и саблею.
Иванъ Коновал на мероне с пищалю и саблею.
Андрей Захарченъко на мероне с пищалю.
Юрко Вербовченъко на мероне с пищалю. Л 187.
Яцко Усенько на мероне с пищалю и саблею.
Іванъ Зенченъченъко (sic) на мероне с пищалю.
Грицко Омеляненько на мероне с пищалю и саблею
Тимош Андреенко на мероне с пищалю и саблею,
Василь Михайленъко на мероне с пищалю и саблею.
Мойсей Семененко на мероне с пищалю и саблею.
Юрко Голикъ на мероне с пищалю и саблею.
Данило Матюшенко на мероне с пищалю.
Андрушко Заика на мероне с пищалю.
Грицко Донец на мероне с пищалю и саблею.
Игнат Лесенко на мероне с пищалю и с саблею.
Иван Решотникъ на коне с пищалю и саблею.
Дмитро Иваненко на мероне с пищалю и саблею.
Миско Онофриен (sic) на мероне с пищалю и саблею.
Василь Якименко на мероне с пищалю.
Савка Коновал на мероне с пищалю.
Трофим Федоренько на мероне с пищалю.
Вакула Корсуненко на мероне с пищалю.
Іван Жданенко на мероне с пищалю.
Гаврило Стефаненко на мероне с пищалю.
Феско Матюшенко на мероне с пищалю.
Мартин Гарасименко на мероне с пищалю.
Артем Гарасименко на мероне с пищалю.
Сахно Швец на мероне с пищалю и саблею.
Савка Реверенда на мероне с пищалю.
Иван Игнатенко на коню с пищалю и саблею.
Аврам Гриценъко на мероне с пищалю.
Миско Петренъко на мероне с пищалю.
Петро Савченъко на мероне с пищалю.
Иван Игнатенъко на мероне с пищалю.
Івашко Коноваленко на мероне с пищалю. Л. 188.
Іапонъ Панченъко на мероне с пищалю.
Каленикъ Маляр на мероне с пищалю.
Павло Карпенко на мероне с пищалю.

Тарас Максименъко на мероне с пищалю.
Иванъ Григоренъко на мероне с пищалю.
Андрей Хмель на мероне с пищалю.
Иванъ Циганъ на мероне с пищалю и саблею.
Яковъ Шовкопляковъ зять на мероне с пищалю.
Феско Мажаренько на мероне с пищалю.
Савка Панъченъко на мероне с пищалю и саблею.
Андрей Макаренъко на конѣ с пищалю.
Иванъ Лазченко на мероне с пищалю и саблею.
Тимошь Садовый на мероне с пищалю и саблею.
Гарасим Ювфименъко на коне с пищалю.
Васко Шкарупа на мероне с пищалю.
Евтухъ Иваненько на мероне с пищалю.
Феско Самострѣлъ на мероне с пищалю.
Стефанъ Борисенко на конѣ с пищалю и саблею.
Савка Подорожной на мероне с пищалю и саблею.
Матвей Николаенъко на мероне с пищалю и саблею.
Гаврило Николаенъко на мероне с пищалю.
Семенъ Сторожъ на мероне с пищалю.
Андрей Сторожъ на мероне с пищалю и саблею.
Федор Логиненько на мероне с пищалю.
Яцко Логиненко на мероне с пищалю.
Гринец Калениковский на мероне с пищалю.
Харитонъ Иваненко на мероне с пищалю.
Миско Колодяжный на мероне с пищалю и саблею.
Василь Стефаненъко на мероне с пищалю.
Грицко Кравец на мероне с пищалю.
Ярмола Довбня на мероне с пищалю.
Гуринъ Ромашенъко на мероне с пищалю.
Олефѣр Удовиченко на мероне с пищалю.
Петро Шляхтичъ на мероне с пищалю и саблею.
Кондрат Иваненко на мероне с пищалю.
Трофим Филенъко на мероне с пищалю.
Юрко Василенко на коне с пищалю и саблею.
Фома Лазоренъко на мероне с пищалю. Л. 189.
Грицко Ворона на мероне с пищалю.
Иванъ Стефаненько на мероне с пищалю и саблею.
Максим Борисенъко на мероне с пищалю и саблею.
Иванъ Максименко Уманецъ на мероне с пищалю и саблею.
Юрко Луценько на мероне с рогатиною.
Марко Столяр на меронѣ с пищалю и саблею.
Демко Дорошенко на меронѣ с пищалю и саблею.
Каленикъ Грищенъко на мероне с пищалю.
Андрушко Иваненко на мероне с пищалю.
Захарко Губченъко на мероне с пищалю.
Петро Бурляй на меронѣ с пищалю и саблею.
Тимко Витрикуш на мероне с пищалю.
Семенъ Гриценъко на мероне с пищалю.
Иванъ Ромах на мероне с пищалю.
Василь Исаенько на мероне с пищалю.
Нестер Яковенъко на мероне с пищалю.
Тимошъ Максименко на мероне с пищалю.
Яско Бовдир на мероне с пищалю.
Прокопъ Иваненко на мероне с пищалю и саблею.

Стефанъ Василенъко на меронѣ с пищалю.
Данило Денисенъко на меронѣ с пищалю.
Грицко Максименъко на меронѣ с пищалю.
Стефанъ Олексѣенко на мероне с пищалю.
Грицъ Коваль на мероне с пищалю с саблею.
Максим Чаенъко на мероне с пищалю и саблею.
Иванъ Стефаненко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Сидоренъко на мероне с пищалю и саблею.
Василь Василенъко на меронѣ с пищалю и саблею.
Юфим Марченко на меронѣ с пищалю.
Иванъ Андреенъко на мероне с пищалю.
Леско Динисенко на мероне с пищалю и саблею.
Марко, Малеевъ зять на мероне с пищалю.
Михайло Солодовой на мероне с пищалю и саблею.
Денис Стеценъко на мероне с пищалю и саблею.
Яцко Тищенъко на мероне с пищалю.
Корней Андреенко на мероне с пищалю и саблею. Л. 190.
Кондрат Дмитренъко на мероне с пищалю и саблею.
Матфей Стрельченъко на мероне с пищалю и саблею.
Леско Матфеенко на мероне с пищалю.
Дмитро Ващенъко на мероне с пищалю и саблею.
Гапонъ Карпенко на мероне с пищалю и саблею.
Демко Павленъко на мероне с пищалю и саблею.
Семенъ Грищенъко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Головацкий на мероне с пищалю и с саблею.
Федор Гавриленъко на мероне с пищалю и с саблею.
Матвей Михайленъко на мероне с пищалю и с саблею.
Иванъ Максименъко на мероне с пищалю.
Стефанъ Грудина на мероне с пищалю и с саблею.
Феско Остапенко на коне с пищалю и с саблею.
Дмитро Иваненъко на мероне с пищалю и с саблею.
Ярема Мойсѣенко на мероне с пищалю.
Яким Федоренъко на мероне с пищалю.
Василь Дятелъ на мероне с пищалю и с саблею.
Савка Крайченко на мероне с пищалю.

Сотня вторая.

Сотник Логинъ Ященко на конѣ с сагайдаком и с саблею и конь простой за ним.
Хорунжой Петро Сахненъко на конѣ с пищалю и с саблею.
Иван Кравецъ на меронѣ с пищалю и саблею.
Иванъ Погорѣльченъко на меронѣ с пищалю.
Романъ Трофименъко на меронѣ с пищалю и с саблею.
Васко Доценъко на мероне с пищалю и с саблею.
Грицко Сущенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Грицко Лукяненко на мероне с пищалю и с саблею.
Офанас Дмитренъко на мероне с пищалю.
Андрушко Бобыченъко на мероне с пищалю.
Семенъ Науменъко на мероне с пищалю.
Грицко Дмитренъко на мероне с пищалю.
Андрушко Андреенко на мероне с пищалю.
Иванъ Левченъко на мероне с пищалю.
Игнатъ Гавришенъко на мероне с пищалю. Л. 190 (дубл.).
Демянъ Калачниченъко на мероне с пищалю.
Демко Фоменъко на мероне с пищалю.

Захарка Кика на мероне с пищалю и с саблею.
Дацко Матвеенко на мероне с пищалю.
Грицко Сидоренъко на мероне с пищалю.
Василь Анъдреенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Федор Савченъко на мероне с пищалю.
Игнат Захарченко на мероне с пищалю.
Семенъ Мошенецъ на мероне с пищалю.
Процикъ Гриценъко на мероне с пищалю.
Игнат Затонький на мероне с пищалю.
Мартин Михайленъко на мероне с пищалю.
Яковъ Хорошый на мероне с пищалю и с саблею.
Иванъ Шулга на мероне с пищалю и с саблею.
Федор Офанасенко на мероне с пищалю.
Потапъ Мищенъко на мероне с пищалю.
Грицко Колесникъ на мероне с пищалю.
Миско Ярмоленъко на мероне с пищалю и с саблею.
Иванъ Емченъко на мероне с пищалю и с саблею.
Кондрат Емченъко на мероне с пищалю.
Яцко Федченъко на коне с пищалю.
Михайло Иваненко на мероне с пищалю.
Демко Гриценъко на коне с пищалю и с саблею.
Иванъ Федоренъко на коне с пищалю и с саблею.
Василь Хмѣль на мероне с пищалю.
Дацко Максименъко на мероне с пищалю.
Савка Романъченко на мероне с пищалю.
Савка Прокофьенъко на мероне с пищалю.
Гарасим Денисенъко на мероне с пищалю.
Васко Кривый на мероне с пищалю и с саблею.
Дмитро Якименъко на мероне с пищалю.
Гапон Омеляненко на мероне с пищалю и с саблею.
Данило Онощенъко на мероне с пищалю.
Каленикъ Барабашенъко на мероне с пищалю.
Савка Андрущенъко на мероне с пищалю.
Ярема Савченъко на мероне с пищалю.
Яков Сторожъ на коне с пищалю и с саблею. Л. 191.
Иванъ Андрусенко на мероне с пищалю и с саблею.
Феско Мищенъко на мероне с пищалю.
Лукянъ Николаенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Лукянъ Мищенъко на мероне с пищалю.
Данило Стеценъко на мероне с пищалю.
Самойло Даниленко на мероне с пищалю.
Івнъ (sic!) Сироижка на мероне с пищалю и с саблею.
Тимко Якубенъко на мероне с пищалю.
Феско Тимошенъко на мероне с пищалю.
Иванъ Серга на мероне с пищалю и с саблею.
Семко Иваненъко на мероне с пищалю и с саблею.
Стефанъ Филипенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Лукян Иваненко на мероне с пищалю и с саблею.
Клим Иваненъко на мероне с пищалю и с саблею.
Василь Иваненъко на мероне с пищалю и с саблею.
Кондрат Луценъко на мероне с пищалю и с саблею.
Олешко Остафенко на мероне с пищалю.
Семенъ Онищенъко на мероне с пищалю и саблею.
Федор Иваненко на мероне с пищалю и с саблею.

Левко Сененъко на мероне с пищалю и саблею.
Иванъ Улей на мероне с пищалю и саблею.
Миско Клименъко на мероне с пищалю и с саблею.
Миско Лесченко на мероне с пищалю и саблею.
Гарасим Васченъко на мероне с пищалю и с саблею.
Иван Надточей на мероне с пищалю.
Миско Савченко на мероне с пищалю.
Юрко Иваненко на мероне с пищалю.
Ярмола Васченъко на мероне с пищалю.
Іванъ Юсченъко на мероне с пищалю.
Луцикъ Павленко на мероне с пищалю.
Феско Дуденъко на мероне с пищалю и с саблею.
Яким Омеляненко на мероне с пищалю.
Максим Иваненко на мероне с пищалю.
Сидор Василенъко на мероне с пищалю.
Романъ Федоренъко на мероне с пищалю и с саблею.
Яцко Андреенъко на мероне с пищалю. Л. 192.
Кузма Луценъко на мероне с пищалю.
Стецко Тарасенъко на мероне с пищалю.
Михайло Бовкуненъко на мероне с пищалю.
Иван Зенченъко на мероне с пищалю и с саблею.
Савка Дмитренъко на мероне с пищалю и с саблею.
Юрко Яценъко на коне с пищалю и с саблею.
Иванъ Лысый на коне с пищалю и с саблею.
Иванъ Ющенъко на мероне с пищалю.
Динис Калениченъко на мероне с пищалю и с саблею.
Миско Кузменъко на мероне с пищалю и с саблею.
Матюша Рудый на мероне с пищалю.
Феско Пархоменъко на мероне с пищалю.
Иванъ Стефаненъко на мероне с пищалю.
Антонъ Михайленъко на мероне с пищалю.
Михайло Василенъко на мероне с пищалю.
Семенъ Анъдрущенъко на мероне с пищалю.
Илько Панченъко на мероне с пищалю.
Харко Калитенъко на мероне с пищалю.
Грицко Сидоренъко на мероне с пищалю.
Иванъ Козачокъ на мероне с пищалю.
Семенъ Иваненъко на мероне с пищалю.
Феско Ющенъко на мероне с пищалю.
Яков Василенъко на мероне с пищалю.
Карпъ Василенъко Волошинъ на мероне с пищалю.
Грицко Лазоренъко на мероне с пищалю и саблею.
Грицко Ярошенъко на мероне с пищалю.
Дмитро Анътоненко на мероне с пищалю.
Іван Анъдреенъко на мероне с пищалю и саблею.
Федор Лика на мероне с пищалю и с саблею.
Гринец Миценъко на мероне с пищалю и с саблею.
Матюша Кондратенъко на мероне с пищалю.
Ярема Мартиненъко на мероне с пищалю.
Ярмола Малашенъко на мероне с пищалю.
Костя Овтушенъко на мероне с пищалю и саблею.
Федор Гавриленко на мероне с пищалю и саблею. Л. 193.
Яцко Федоренъко на мероне с пищалю.
Іванъ Васченъко на мероне с пищалю.

Мартин Погуляй на коне съ сагайдаком и с саблею.
Петро Волошинъ на коне с пищалю и с саблею.
Іванъ Швецъ на мероне с пищалю и с саблею.
Михайло Шаповалъ на мероне с пищалю.
Гаврило Олексѣенъко на мероне с пищалю.
Степанъ Мандур на мероне с пищалю и с саблею.
Данило Иляшенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Феско Петренъко на мероне с пищалю и с саблею.
Куцъ Денисенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Петро Иваненъко на мероне с пищалю.
Василь Чюгуевецъ на коне с пищалю и с саблею.
Иванъ Васченъко на мероне с пищалю и с саблею.
Логинъ Михайленъко на мероне с пищалю.
Андрей Кондратенъко на мероне з рогатиною.
Данило Петренъко на мероне с пищалю и с саблею.
Филипъ Ющенъко на мероне с пищалю.
Іванъ Олексѣенко на мероне с пищалю.
Ярема Вертѣй на мероне с пищалю.
Іванъ Гасанъ на мероне с пищалю и с саблею.
Грицко Барабашъ на мероне с пищалю и с саблею.
Илько Корсунец на мероне с пищалю.
Данило Мищенъко на мероне с пищалю.
Василь Гриценъко на мероне с пищалю.
Миронъ Пруский на мероне с пищалю.
Іван Степура на мероне с пищалю.
Павло Панасенъко на мероне с пищалю.
Захарка Гурбенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Андрушка Михайленъко на мероне с пищалю.
Лукьянъ Стефаненъко на мероне с пищалю.
Марко Федоренъко на мероне с пищалю и с саблею.
Лавренъ Чехъ на мероне с пищалю и с саблею.
Федор Михайленъко на мероне с пищалю.
Иванъ Анъдреенъко на мероне с пищалю и с саблею. Л. 194.
Степанъ Тимченъко на мероне с пищалю.
. . . . . [1]) на мероне с пищалю и с саблею.
. . . . . Федоренъко на мероне с пищалю и с саблею.
Федор . . . . . на мероне с пищалю и с саблею.
Федор Зеленъко на мероне с пищалю и саблею.
. . . . . на мероне с пищалю и с саблею.
. . . . . Григоренъко на мероне с пищалю и с саблею.
Лавренъ Лукяненъко на мероне с пищалю.
Семенъ Трофименъко на мероне с пищалю.
Андрушко Донецъ на мероне с пищалю.
Иванъ Головченъко на мероне с пищалю.
Левко Кириленко на мероне с пищалю.
Кондрат Иваненъко на мероне с пищалю.
Яковъ Онущенъко на мероне с пищалю.
Степанъ Дмитренъко на мероне с пищалю.
Андрушко Мищенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Миско Ященко на мероне с пищалю.
Филип Слюсар на мероне с пищалю.
Федор Лесенъко на мероне с пищалю.

[1]) Сторінка дуже попсована.

Миско Матвеенъко на мероне с пищалю.
Конон Федоренъко на мероне с пищалю.
Федор Григоренъко на мероне с пищалю.
Филон Яценъко на мероне с пищалю.
Иванъ Кириенко на мероне с пищалю и с саблею.
Илько Копанъ на коне с пищалю и с саблею.
Грицко Ковалевской на мероне с пищалю и саблею.
Остапъ Жуженъко на мероне с пищалю.
Наумъ Федоренъко на мероне с пищалю.
Левко Бут на мероне с пищалю.
Стефанъ Иваненъко на мероне с пищалю.
Семенъ Михайленко на мероне с пищалю.
Феско Коваль на мероне с пищалю.
Харко Коваль на мероне с пищалю и с саблею. Л, 195.
Яким Довбенъко на мероне с пищалю.
Андрей Онофреенко на мероне с пищалю.
Яско Иваненъко на мероне с пищалю.
Харко Ющенъко на мероне с пищалю.
Грицко Шубный на мероне с пищалю.
Грицко Скрипка на мероне с пищалю.
Данило Карпенко на мероне с пищалю.
Сахно, Ковалев братъ на мероне с пищалю.
Леско Трофименъко на мероне с пищалю и с саблею.
Іванъ Гордеенко на мероне с пищалю.
Кондрат Бородиненъко на мероне с пищалю.
Андрей Кондратенъко на мероне с пищалю.
Іванъ Лесенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Стефанъ Иваненъко на мероне з рогатиною.
Костя Слюсар на коне с сагайдаком и съ саблею.
Ильяшъ Москаль на мероне с пищалю.
Иванъ Гученъко на мероне с пищалю и с саблею.
Василь Никитченъко на мероне с пищалю.
Федор Гребенъник на мероне с пищалю.
Трофим Собининъский на мероне с пищалю и с саблею.
Ѳедор Барченко на мероне с пищалю.
Андрушко Швец на мероне с пищалю.
Фома Петренъко на мероне с пищалю.
Дацко Богославец на мероне с пищалю.
Васко Лазченъко на мероне с пищалю.
Офанас Половинъка на мероне с пищалю.
Грицко Цяпченя на мероне с пищалю.
Олексѣй Зенъковский на меренѣ с пищалю,
Савка Педченъко на мероне с пищалю,
Семенъ Луценъко на меринѣ с пищалю.
Іванъ Шовкопляс на меринѣ с пищалю.
Кирилъ Ковтуненко на меринѣ с пищалю. Л. 196.
Иванъ, Топалского зять на мероне с пищалю.
Мавтѣй Харченъко на мероне с пищалю и с саблею.
Семенъ Гриценъко на мероне с пищалю.
Матвей Лукяненъко на мероне с пищалю.
Грицко Яценъко на мероне с пищалю и саблею.
Михайло Остапенко на мероне с пищалю и с саблею.
Андрей Костенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Панъко Бородиненъко на мероне с пищалю.

Сотня третяя.

Сотникъ Іванъ Кривошлика на коне съ сагайдаком и с саблею, в панцире, а за ним простой конь да человекъ на мероне с пищалю и с саблею.
Да хоружой Феско Василенко на коне с пищалю и с саблею.
Гринецъ Криворотко на коне с пищалю и с саблею.
Петро Буд на мероне с пищалю и с саблею.
Иванъ Чепела на мероне с пищалю и с саблею.
Никифор Лесенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Никифор Лазаренъко на мероне с пищалю.
Григор Лисый, мельникъ на мероне с пищалю и с саблею.
Ярема Бѣлашъ на мероне с пищалю и с саблею.
Юрко, Тенетинского брат на мероне с пищалю.
Дацко Тупальский на мероне с пищалю.
Тарас Кобыляцкий на меринѣ с пищалю.
Анъдрей Власенъко на мерине с пищалю.
Кондрат Надточѣй на мероне с пищалю и с саблею.
Семенъ Онищенъко на мероне с пищалю.
Василь Власенъко на мероне с пищалю и сабълею.
Іванъ Андрущенъко на мероне с пищалю.
Гарасим Ярошенъко на мероне с пищалю.
Васко Коритинский на мероне с пищалю.
Степанъ Остапенъко на мероне с пищалю,
Миско Турчинъ на мероне з рогатиною.
Яцко Барченко на мероне с пищалю.
Павел Коваль на мероне с пищалю.
Яруш Прокопенко на мерине з рогатиною.
Грицко Лемѣшка на мерине с пищалю.
Тимко Головенъко на мерине з рогатиною. Л. 197.
Иванъ Веприцкий на меринѣ с пищалю.
Климко Михайленъко на мерине з рогатиною.
Ониско Опошленский на мерине с пищалю.
Семенъ Евфименъко на мерине с пищалю.
Гавришъ Максименъко на мерине с пищалю.
Ярушъ Уцтивицкий на мерине с пищалю.
Супрунъ Панченъко на мерине с пищалю.
Радко Харченъко на мерине с пищалю.
Леско Виленъский на мерине с пищалю.
Васко Маружничъ на мерине с пищалю.
Славко Будянский на мерине с пищалю.
Василь Степаненко на мерине с пищалю.
Стефанъ Гарасименъко на мерине з рогатиною.
Романъ Кунашенъко на мероне с пищалю.
Иванъ Богданенъко на мероне с пищалю.
Назар Гриденъниченъко на мероне с пищалю.
Абрамко Муравонъ на мероне с пищалю.
Исай Зеньковский на мероне с пищалю и с саблею.
Михайло Коваль на мероне с пищалю.
Матвей Алексѣенко на мероне с пищалю.
Кирило Траценъко на мерине с пищалю.
Павло Иваненъко на мерине с пищалю.
Офанас Ѳедоренъко на мероне с пищалю.
Семенъ Слюсар на мерине с пищалю и с саблею.
Иванъ Нарожненъко на мерине с пищалю.

Каленикъ Иваненъко на мерине с пищалю.
Яковъ Залатенъко на мерине с пищалю.
Леско Петровченъко на мерине с пищалю и с саблею.
Грицко Пироженъко на мерине с пищалю и с саблею.
Лаврѣнъ Трофименъко на мерине с пищалю.
Кононъ Романенъко на мероне с пищалю.
Иванъ Кандибенъко на мероне с пищалю.
Гринецъ Наливайченъко на мероне с пищалю.
Иовъ Гриценъко на мерине с пищалю. Л. 198.
Иванъ Иваненъко на мероне с пищалю и с саблею.
Грицко Кузменъко на мерине с пищалю.
Василь Матвеенъко на мерине с пищалю.
Михайло Самсоненъко на мерине с пищалю.
Феско Кузменъко на мероне с пищалю.
Семенъ Явдошенъко на мерине с пищалю.
Стефанъ Грабиненъко на мерине с пищалю.
Мирунъ Лаврѣненъко на мерине с пищалю.
Лукянъ Лукяненъко на мерине с пищалю.
Васко Клименъко на мерине с пищалю.
Кирило Сухоносенъко на мерине с пищалю.
Кость Демиденъко на мерине с пищалю.
Олексѣй Семененъко на мерине с пищалю и с саблею.
Петръ Демяненъко на мерине с пищалю и с саблею.
Антонъ Черкашеница на мерине с пищалю и с саблею.
Василь Байдакъ на мерине с пищалю и с саблею.
Тимофей Костенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Левко Жигалченъко на мерине с пищалю и с саблею.
Филонъ Лазаренъко на мероне с пищалю и с саблею.
Федор Филипенъко на мероне с пищалю и с саблею.
Васко Курилченъко на мерине с пищалю и с саблею.
Карпъ Войненъко на мерине с пищалю.
Степан Онатченъко на мерине с пищалю и с саблею.
Савка Хмаринъ зять на мероне с пищалю и с саблею.
Прокоп Яценко на мерине с пищалю и саблею.
Ефрем Гринченъко на мерине с пищалю и с саблею.
Максим Михайленъко на мерине с пищалю и саблею.
Оксонъ (Онтон?) Тихненъко на мерине с пищалю.
Климъ Кондратенъко на мерине с пищалю.
Андрей Остапенъко на мерине с пищалю.
Игнат Макаренъко на мероне с пищалю.
Ониско Макаренъко на мерине с пищалю.
Кирило Мартиненъко на мерине с пищалю.
Наумъ Мартиненъко на мерине с пищалю.
Василь Мартиненко на мерине с пищалю. Л. 199.
Иванъ Яковенъко на мерине с пищалю.
Яцко Дорошенко на мерине с пищалю и саблею.
Михайло Стефаненъко на мерине с пищалю.
Клим Сѣрикъ на мерине с пищалю и саблею.
Михайло Левченъко на мерине с пищалю.
Грицко Емеченъко на мерине с пищалю.
Стецко Андреенъко на мерине с пищалю.
Ивашко Петренъко на мерине с пищалю.
Марко Пехота на мероне с пищалю.
Петро Темрученъко на мероне с пищалю.

Гринецъ Педоренъко на мерине с пищалю.
Яцко Баранувский на мероне с пищалю.
Процикъ Лукяненъко на мерине с пищалю.
Никита Олейникъ на мерине с пищалю.
Иванъ Борищенъко на мерине с пищалю.
Иванъ Миргородокъ на мерине с пищалю и с саблею.
Остапъ Филенъко на мерине с пищалю.
Андрей Игнатенъко на мерине с пищалю и саблею.
Миско Вакуленъко на мерине с пищалю.
Ефим Швецъ на мерине с пищалю.
Клим Даниленъко на мерине с пищалю.
Іванъ Олексѣенко на мерине с пищалю и саблею.
Яковъ Богацкий на мерине с пищалю и с саблею.
Процикъ Перщенъко на мерине с пищалю.
Федор Зенъковский на мерине с пищалю и саблею.
Самойло Богацкий на мерине з рогатиною.
Андрушко Донецъ на мерине з рогатиною.
Грицко Лютенский на мерине з рогатиною.
Иванъ Кузенъко на коне съ сагайдакомъ и саблею.
Петро Зенъковской на мерине с пищалю.
Влас Лютенъской на мерине с пищалю.
Иванъ Буркѣвский на мерине с пищалю.
Василь Павленко на мерине с пищалю.
Леско Дарон на мерине с пищалю.
Иванъ Исаенъко на мерине с пищалю.
Терешко Иваненъко на мерине с пищалю. Л. 200.
Грицко Ющенко на мерине с пищалю.
Василь Семененъко на мерине с пищалю.
Юско Федоренко на мерине с пищалю.
Семенъ Богацкий на мерине с пищалю.
Демко Мищенко на мерине с пищалю.
Феско Чайка на мерине с пищалю.
Миско Полорѣзъ на мерине с пищалю и с саблею.
Андрѣй Полорѣзенъко на мероне с пищалю.
Тарас Иваненъко на мерине с пищалю и с саблею.
Яцко Глинъский на мерине с пищалю и с саблею.
Марко Котченъко на мерине с пищалю и саблею.
Максим Бобренъко на мерине с пищалю и саблею.
Демянъ Шуненъко на мерине с пищалю и саблею.
Семенъ Швецъ на мерине с пищалю и саблею.
Лахно Заворохненъко на мероне с пищалю и саблею.
Дмитро Олейникъ на мерине с пищалю и саблею.
Харко Трофименъко на мерине с пищалю.
Матвей Шулъга на мерине с пищалю и саблею.
Лавренъ Решетилувской на мерине с пищалю.
Феско Жигальченко на мерине с пищалю.
Феско Засядвовъкъ на мерине с пищалю и саблею.
Федор Шумейко на мероне с пищалю и саблею.
Иванъ Васиченъко на мерине с пищалю
Яковъ Безуглый на мерине с пищалю.
Данило Иваненъко на мероне с пищалю.
Семенъ Мартиненъко на мероне с пищалю.
Игнат Тищенъко на мерине с пищалю.
Гаврило Андреенко на мерине с пищалю.

Семенъ Андреенъко на мерине з рогатиною.
Семенъ Песоцкий на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Дмитренъко на мерине с пищалю.
Григор Мартиненко на мерине с пищалю.
Иванъ Скочко на мерине с пищалю и саблею.
Андрей Микуленъко на мерине с пищалю.
Васко Петренъко на мерине с пищалю. 201.
Супрунъ Шульженъко на мерине с пищалю и саблею.
Василь Корнеенъко на мерине з рогатиною.
Андрушко Гавриленъко на мерине с пищалю.
Лукянъ Федоренъко на мерине с пищалю.
Иванъ Комишанец на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Воронька на мерине с пищалю и саблею.
Анъдрей Якименъко на мерине с пищалю и саблею.
Павло Гриненъко на мерине с пищалю.
Василь Решетилувский на мерине с пищалю.
Стефанъ Иваненъко на мерине с пищалю.
Павло Никитенко на мерине с пищалю.
Андрей Васченъко на мерине с пищалю.
Романъ Иваненъко на мерине с пищалю и саблею.
Василь Лукяненъко на мерине с пищалю.
Романъ Решутниченъко на мерине с пищалю.
Василь Великий Гриценко на мерине с пищалю.
Леско Анътоненъко на мерине с пищалю.
Иванъ Алексѣенко на мерине с пищалю.
Лукянъ Иваненъко на мерине с пищалю.
Матвей Максименъко на мерине с пищалю.
Давидъ Петренъко на мерине с пищалю.
Харко Кривошия на мерине с пищалю.
Федор Прокопенъко на мерине с пищалю.
Иванъ Сипяниченъко на мерине с пищалю.
Семенъ Лысый на мерине с пищалю.
Грицко Иваненъко на мерине с пищалю.
Савка Фесеня на мерине с пищалю.
Данило Рахненъко на мерине с пищалю.
Игнат Захарченко на мерине с пищалю.
Иванъ Ѳедоренъко на мерине с пищалю.
Василь Левченъко на мерине с пищалю.
Никита Васченъко на мерине с пищалю и саблею.
Семенъ Никифоренъко на мерине з рогатиною.
Васко Павленской на мерине с пищалю.
Яким Семененъко на мерине с пищалю и саблею. Л. 202.
Яцко Семененъко на мерине с пищалю и саблею.
Михайло Пивинченъко на мерине с пищалю.
Яско Ларченъко на мерине с пищалю.
Дмитро Иляшенъко на мерине с пищалю и саблею.
Демко Фоменко на мерине с пищалю и саблею.
Павел Стефаненъко на мерине с пищалю и саблею.
Игнат Костюченъко на мерине с пищалю.
Михайло Иваненъко на мерине с пищалю
Демянъ Андреенъко на мерине с пищалю и саблею.
Данило Слинченъко на мерине с пищалю.
Иванъ Калоша на мерине с пищалю.
Іванъ Колковченко на мерине с пищалю и саблею.

Иванъ Деркаченъко на мерине с пищалю и саблею.
Феско Федоренъко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Расченъко на мерине с пищалю.
Дацко Федоренъко на мерине с пищалю.
Каленикъ Стефаненъко на мерине с пищалю.
Кондрат Яценъко на мерине с пищалю.
Василь Чекмезъ на коне с пищалю и саблею.
Дмитро Андреенъко на мерине с пищалю.
Кирило . . . . вничий на мерине з рогатиною.
Михайло Кузменъко на мерине с пищалю.
Дорошъ Скрипка на мерине с пищалю.
Миско Хандужка на мерине с пищалю.
Тимошъ Остапенъко на мерине с пищалю.
Лукянъ Гордѣенъко на мерине с пищалю.

Сотня четвертая.

Сотник Лукянъ Федоровъ на коне съ сагайдаком и саблею да за ним человекъ на коне с пищалю и саблею.
Хоружий Семенъ Пананъко на коне с пищалю и саблею и кунь простой.
Степанъ Ященко на мерине с пищалю и саблею. Л. 203.
Василь Лисенъко на мерине с пищалю.
Олексѣй Гоньтовый на мерине с пищалю и саблею.
Зѣнецъ Макаренъко на мерине с пищалю и саблею.
Кость Мищенъко на мерине с пищалю.
Захарка Пушкар на мерине с пищалю и саблею.
Филипъ Бѣличенъко на мерине с пищалю.
Максим Верещака на конѣ с пищалю и саблею.
Костя Андрѣенко на мерине с пищалю.
Ярема Тимошенъко на мерине с пищалю.
Васко Бѣлоусъ на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Седый на мерине с пищалю с саблею.
Иванъ Перетятко на мерине с пищалю.
Иля Догтяр на мерине с пищалю и саблею.
Игнат Савченъко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Дулецъ на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Иленъко на мерине с пищалю н саблею.
Іванъ Криловец на мерине с пищалю и саблею.
Ярема Скляр на мерине с пищалю.
Семенъ Савущенъко на мерине с пищалю.
Андрей Бондар на мерине с пищалю и саблею.
Каленикъ Марченъко на мерине с пищалю и саблею.
Омелянъ Хрулъ на мероне с пищалю.
Каленикъ Голоб(ч)енъко на мерине с пищалю и саблею.
Игнат Удоденъко на мерине с пищалю.
Фома Семененъко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Погребиский на мерине с пищалю и саблею.
Тарас Динисенъко на мерине с пищалю.
Динис Гриценъко на мерине с пищалю.
Иванъ Овдѣенко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Лютенъский на мерине з рогатиною.
Зенец Марченко на мерине с пищалю и с саблею.
Павло Мищенъко на мерине с пищалю.
Кирило Михайленъко на мерине с пищалю.

Василь Ревенъко на мерине с пищалю.
Яско Гавриленъко на мерине с пищалю.
Гаврило Охунченъко на мерине с пищалю.
Иляшъ Федоренъко на мерине с пищалю. Л 204.
Юсипъ Иваненъко на мерине с пищалю.
Василь Сулименъко на мерине с пищалю.
Стефанъ Кладка на мерине с пищалю и саблею.
Максимъ Грищенко на мерини с пищалю.
Петро Рудый на мерине с пищалю.
Петро Семененъко на мерине с пищалю.
Тишко Роменский на мерине с пищалю.
Гринь Андрущенко на мерине с пищалю.
Тимко Власенъко на мерине с пищалю.
Юско Стрелец на мерине с пищалю.
Степанъ Голубенъко на мерине с пищалю.
Мартинъ Воловичъ на коне с пищалю.
Семко Семененъко на мерине с пищалю.
Лаврѣнъ Андрѣенъко на мерине с пищалю.
Кость Яценъко на мерине с пищалю и саблею.
Яковъ Федоренъко на мерине с пищалю.
Михайло Брама на мерине с пищалю.
Иванъ Мовчанъ на мерине с пищалю и саблею.
Грицко Сидоренъко на мерине с пищалю и саблею.
Феско Середенъко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Никитенъко на мерине с пищалю и саблею.
Дахно Сомаченъко на мерине с пищалю и саблею.
Лукашъ Филипенко на мерине с пищалю и саблею.
Адам Маковецкий на мерине с пищалю и саблею.
Дмитро Никитенко на мерине с пищалю и саблею.
Миско Семененъко на мерине с пищалю.
Василь Петренъко на мерине с пищалю.
Ѳедор Донъченъко на мерине с пищалю.
Демко Кононенко на мерине с пищалю.
Гришко Иващенъко на коне с пищалю и саблею.
Яцко Даниленъко на мерине с пищалю.
Илько Ющенко на мерине с пищалю.
Мойсѣй Кононенко на мерине с пищалю.
Назар Дементенъко на мерине с пищалю.
Степан Губенъко на мерине с пищалю.
Самойло Гринченко на мерине с пищалю и саблею. Л. 205.
Семенъ Олексѣенъко на мерине с пищалю.
Остапъ Мищенъко на мерине с пищалю.
Семенъ Москаль на мерине с пищалю.
Андрей Иваненко на мерине с пищалю и саблею.
Петро Тружиненко на мерине с пищалю.
Марко Даниленъко на мерине с пищалю.
Иванъ Солод на мерине с пищалю.
Феско Борщикъ на мерине с пищалю и саблею.
Миско Семенъко на мерине с пищалю.
Иванъ Худолѣй на мерине с пищалю.
Филипъ Антоненко на мерине с пищалю.
Грицко Губенъко на мерине с пищалю.
Гарасим Наливайченко на коне с пищалю и саблею.
Криско Мартиненъко на мерине с пищалю и саблею.

Стефанъ Никифоренъко на мерине с пищалю.
Никита Гавриленъко на мерине с пищалю.
Семенъ Холодний на мерине с пищалю и саблею.
Харко Догтяр на мерине с пищалю.
Лаврин Стеценъко на мерине с пищалю.
Федор Коробка на мерине с пищалю и саблею.
Яцко Павленко на мерине с пищалю.
Тарас Трофименъко на мероне с пищалю.
Демко, Безкишков зять на мерине с пищалю.
Феско Андреенъко на мероне с пищалю.
Федор Филипенко на мерине с пищалю.
Андрушко Красуленъко на мерине с пищалю.
Костя Гриценъко на мерине с пищалю и саблею.
Яцко Карноухъ на мерине с пищалю.
Стефанъ Гавриленъко на мерине с пищалю.
Грицко Тесля на мерине с пищалю и саблею.
Грицко Стеценъко на мерине с пищалю.
Федор Пасечникъ на мерине с пищалю.
Леско Сергеенъко на мерине с пищалю.
Клим, Кодацкого зять на мерине с пищалю.
Кость Потятой на мерине с пищалю.
Грицко Крищенъко на мерине с пищалю. Л. 206.
Яцко Швецъ на мерине с пищалю.
Федко Давиденъко на мерине с пищалю.
Паско Швецъ на мерине с пищалю и саблею.
Данило Дахненко на мерине с пищалю.
Костя Кадигровъ (?) на мерине с пищалю.
Леско Василенъко на мерине с пищалю и саблею.
Иван Келепченко на мерине с пищалю.
Ониско Кондратенко на мерине с пищалю и саблею.
Лавренъ Никитенко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Маковецъкий на мерине с пищалю и саблею
Іванъ Павленъко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Павленко (вдруге!) на мерине с пищалю и саблею.
Андрей Фесенко на мерине с пищалю и сабею.
Федор Топченъко на мерине с пищалю и саблею.
Гаврило Мищенъко на мерине с пищалю.
Марко Зенькувской на мерине с пищалю.
Савка Андреенъко на мерине с пищалю.
Грицко Малченъко на мерине с пищалю.
Кирило Трофименъко на мерине с пищалю.
Петро Радченъко на мерине с пищалю.
Остапъ Федоренъко на мерине с пищалю.
Данило Остапенко на мерине с пищалю и саблею.
Назар Федоренъко на мерине с пищалю.
Яцко Тимченъко на мерине с пищалю и саблею.
Прокуп Семенено на мерине с пищалю.
Офанас Щербына на мерине с пищалю.
Иванъ Ярмаченъко на мерине с пищалю и саблею.
Миско Ющенко на мерине с пищалю.
Назар Семененко на мерине с пищалю и саблею.
Максим Григоренко на мерине с пищалю.
Мартин Петрушенъко на мерине с пищалю.
Іванъ Иляшенко на мерине с пищалю.

Гаврило Шатиленко Бувалцен на мерине с пищалю.
Іван Сергеенко на мерине с пищалю.
Іванъ Бувальцевъ на мерине с пищалю.
Павло Мельникъ на мерине с пищалю. Л. 207.
Корней Носачъ на мерине с пищалю.
Гопунъ Новоселицький на мерине с пищалю.
Тишко Костенько на мерине с пищалю.
Тишко Беенко (sic) на мерине с пищалю.
Яско Василенъко на мерине с пищалю и саблею.
Василь Грудина на мерине с пищалю и саблею.
Матвей Гиренко на мерине с пищалю и саблею.
Стецко Борковский на мерине с пищалю.
Яцко Решетиловской на мерине с пищалю.

До тои жъ сотнѣ пешии козаки

Миско Яременъко пѣшъ с пищалю.
Матвей Дохненко пѣший с пищалю.
Степанъ Михайленъко пѣшъ з рогатиною.
Иван Ляховченко пѣшъ з рогатиною.
Савка Гребенникъ пѣший з рогатиною.
Олешко Волошиненко пѣший з рогатиною.
Михайло Волошиненко пѣшъ з рогатиною.
Иванъ Олейник пѣш з рогатиною.
Богданъ Золотаренъко пѣшъ з рогатиною.
Иванъ Небещенъко пѣшъ з рогатиною.
Ярема Торлаенъко (?) пѣшъ з рогатиною.
Ярема Кушнѣръ пѣшъ з рогатиною.
Миско Назаренъко пѣшъ з рогатиною.
Никита Подостровный пѣшъ с пищалю.
Савка Бровченъко пѣшъ з рогатиною.
Яковъ Целюрикъ пѣшъ з рогатиною.
Василь Даниленъко пѣшъ з рогатиною.
Андрей Лукяненко пѣшъ з рогатиною.
Юрко Иваненко пѣшъ с пищалю.
Степан Иваненко пѣшъ з рогатиною.
Карпъ Яковенъко пѣшъ з рогатиною.
Остапъ Луценъко пѣшъ з рогатиною.
Грицко Тимошенко пѣшъ з рогатиною.
Лаврѣнъ Иваненко пѣшъ с пищалю.
Лукянъ Алексѣенко пѣшъ с пищалю.
Сидор Лазченъко пѣшъ з рогатиною.
Иванъ Сущенко пѣшъ з рогатиною.
Трофим Бердниченко пѣшъ з рогатиною. Л. 208.
Феско Остапенко пѣшъ з рогатиною.
Трофим Радченко пѣш с пищалю.
Андрушко Гарасименко пѣшъ з рогатиною.
Яско Шишенко пѣшъ с пищалю.
Гарасим Иваненко пѣшъ з рогатиною.
Яско Шишенко пѣшъ с пищалю.
Гарасим Иваненко пѣшъ з рогатиною.
Лавренъ Григоренъко пѣшъ з рогатиною.
Мартин Федоренъко пѣшъ с пищалю.
Ониско Опошленъский пѣшъ с пищалю.
Мартин Остапенко пѣшъ с пищалю.

Іванъ Омеляненъко пѣшъ з рогатиною
Миско Омельченъко пѣшъ с пищалю.
Василь Яковенко пѣшъ с пищалю.
Иванъ Панчошенко пѣшъ с пищалю.
Павло Стасенъко пѣшъ с пищалю.
Фил Никифоренко пѣшъ с пищалю.
Василь Хоменко пѣшъ с пищалю.
Семенъ Борщикъ пѣшъ с пищалю.
Федорецъ Михайленъко пѣш с пищалю.
Іванъ Андреенъко пѣшъ з рогатиною.
Левко Гавриленъко пѣш з рогатиною.
Стефанъ Юфименъко пѣшъ з рогатиною.
Влас Погребненко пѣш з рогатиною.
Левко Лаврѣненъко пѣшъ с пищалю.
Андрей Василенъко пѣшъ с пищалю.
Леско Полтора Кожуха пѣшъ с пищалю.
Иванъ Матвѣенъко пѣшъ с пищалю.
Василь Бѣльмаченко пѣшъ с пищалю.
Грицко Игнатенко пѣшъ з рогатиною.
Іван Карпенко пѣшъ з рогатиною.
Кирило Корнѣенъко пѣшъ з рогатиною.
Ѳедор Гарасименъко пѣшъ с пищалю.
Андрушко Федоренъко пѣшъ с пищалю.
Данилко Малый пѣшъ с рогатиною.
Романъ Павлюченъко пѣшъ с пищалю.
Грицко Игнатенко пѣшъ с пищалю. Л. 209.
Феско Коваль пѣшъ с пищалю.
Дмитро Макаренъко пѣшъ с пищалю.
Максим Ващенко пѣшъ с пищалю.
Андрей Иванснъко пѣшъ с пищалю.
Жаданъ Михайленъко пѣшъ с пищалю.
Лаврѣнъ Стасенъко пѣший с пищалю.
Сидор Федоренъко пѣшъ з рогатиною.
Демянъ Биляченко пѣшъ с пищалю.
Луцик Макаренъко пѣшъ з рогатиною.
Данило Кузменъко пѣшъ с пищалю.
Симонъ Голобенъко пѣшъ з рогатиною.
Федор Никоненко пѣшъ с пищалю.
Лукашъ Евтушенко пѣшъ с пищалю.

Сотня пятая.

Сотникъ Стецко Таранъ на коне с сагайдаком и с саблею, за ним простой конь и человекъ на коне с пищалю и саблею.
Хоружий Мартин Романенко на коне с пищалю и саблею.
Протас Яковенъко на коне с пищалю и саблею.
Олексей Захаренко на мерине с пищалю и саблею
Тимко Войтченъко на мерине с пищалю.
Кирил Иваненъко на мерине с пищалю.
Васко Стефаненъко на мерине с пищалю.
Юрко Михайленъко на мерине с пищалю.
Олексѣй Іваненъко на мерине с пищалю и саблею.
Дацко Пархоменко на мерине з рогатиною.
Яцко Осмачка на мерине с пищалю и саблею.

Супрунъ Иваненъко на мерине с пищалю и саблею.
Василь Погорѣлый на конѣ с пищалю и саблею.
Іванъ Ломаченъко на мерине с пищалю и саблею.
Романъ Скрипченъко на мерине з рогатиною.
Василь Мурохове̑цъ на мерине с пищалю.
Степан Проценъко на мерине с пищалю.
Грицко Жальшенко на мерине с пищалю и саблею.
Петро Юсипенко на мерине с пищалю.
Юсипъ Воргияненко на мерине с пищалю. Л. 210.
Сергей Сулименъко на коне с пищалю и саблею.
Феско Коваль на мерине с пищалю и саблею.
Омелян Иляшенъко на мерине с пищалю.
Василь Федоренъко на мерине с пищалю.
Яковъ Сергеенъко на мерине с пищалю.
Ярушъ Жданенъко на коне с пищалю и саблею.
Ивэнъ Ярошенъко на мерине с пищалю и саблею.
Стефанъ Михайленъко на мерине с пищалю.
Семенъ Явътушенъко на мерине с пищалю.
Трофим Попикъ на мерине с пищалю.
Иванъ Гайдученъко на мерине з рогатиною.
Олешко Василенъко на мерине с пищалю и саблею.
Кондрат Гриценко на мерине с пищалю и саблею.
Мартин Мокленъко на мерине с пищалю.
Кодрат Марченъко на мерине с пищалю.
Иван Савченко на мерине с пищалю.
Іляшъ Тимченъко на мерине с пищалю.
Дмитро Лапа на мерине с пищалю и саблею.
Семенъ Григоренъко на мерине с пищалю с саблею.
Гаврило Короткой на мерине с пищалю.
Яковъ Іголец на коне с пищалю и саблею.
Никита Салдатенко на мерине с пищалю.
Федор Иленъко на мерине с пищалю.
Іванъ Дробязка на мерине с пищалю и саблею.
Данило Павленко на мерине с пищалю и саблею.
Степан Даниленъко на мерине с пищалю.
Іванъ Попенъко на мерине с пищалю.
Іванъ Полтавской на мерине с пищалю.
Іванъ Филипенъко на мерине с пищалю.
Петро Павленъко на мерине с пищалю и саблею.
Тиш (?), Якименъко на мерине с пищалю и саблею.
Василь Омеляненъко на мерине с пищалю.
Іванъ Бердоусенъко (sic) на мерине с пищалю и саблею.
Данило Иваненъко на мерине с пищалю.
Корней Стефаненко на мерине с пищалю н саблею. Л. 211.
Федор Третюк на мерине с пищалю.
Василь Мартиненко на мерине с пищалю и саблею.
Олексей Филипенъко на мерине с пищалю.
Максим Савченъко на мерине с пищалю и саблею.
Семенъ Романенко на мерине с пищалю и саблею.
Дацко Асаулъ на мерине с пищалю.
Остапъ Трояненко на мерине с пищалю и саблею.
Федор Сидоренъко на мерине с пищалю.
Грицко Кривулка на мерине с пищалю.
Иванъ Никитенко на мерине с пищалю и саблею.

Іванъ Гавриленъко на мерине съ саблею.
Павел Петренъко на мерине с пищалю.
Ярмола Погорѣленъко на мерине с пищалю и саблею.
Лаврѣнъ Бердоусъ на мерине с пищалю и с саблею.
Грицко Кириленко на мерине с пищалю.
Федор Лоенъко на мерине с пищалю.
Василь Бакуменко на мерине с пищалю и саблею.
Тимошъ Клименъко на мерине с пищалю.
Федор Клименко на мерине с пищалю
Офанас Лепеха на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Хмель на коне с пищалю и саблею.
Семенъ Собининъский на мерине с пищалю и саблею.
Юско Сипливченко на мероне с пищалю.
Кирилъ Бакуменъко на мерине с пищалю и саблею.
Остап Андреенъко на мерине с пищалю.
Матюша Филатовъ на мерине с пищалю.
Василь Окрушко на мерине с пищалю.
Гаврило Макаренъко на мерине с пищалю.
Романъ Прядченъко на мерине с пищалю.
Остап Жученъко на мерине с пищалю.
Демко Токаренъко на мерине с пищалю.
Гаврило Повинченъко на мерине с пищалю.
Процик Михайленъко на мерине с пищалю.
Васко Иваненко на мерине с пищалю.
Павло Коваленъко на мерине с пищалю и саблею.
Василь Бойченъко на мерине с пищалю.
Стецко Бабыченко на мерине с пищалю и саблею. Л. 212.
Федор Клочко на мерине с пищалю.
Іванъ Ганъжа на мерине с пищалю.
Илько Богословченко на мерине с пищалю и саблею.
Лукъянъ Матвѣенъко на мерине с пищалю и саблею.
Данило Бакуменко на мерине с пищалю и саблею.
Ильяш Яременко на мерине с пищалю.
Анътунъ Новицкий на мерине с пищалю.
Стецко Зубокъ на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Колесник на мерине с пищалю и саблею.
Карпъ Василенко на мерине с пищалю и саблею.
Григор Сторожъ на мерине с пищалю и саблею.
Василь Федоренъко на мерине с пищалю.
Максим Яценъко на мерине с пищалю.
Марко Прокопенъко на мерине с пищалю.
Матвѣй Иваненко на мерине с рогатиною.
Яков Лаврѣненко на мерине с пищалю.
Данько Косищенъко на мерине с пищалю.
Грицко Рибалка на мерине с пищалю.
Игнат Донец на мерине с пищалю.
Гришай Гриценъко на мерине с пищалю.
Стефанъ Левченко на мерине с пищалю.
Иванъ Ярошенко на мерине с пищалю.
Федор Дисенъко на мероне с пищалю.
Семен Романенко на мерине с пищалю.
Боговец Демяненко на мерине с пищалю.
Петро Власенко на мерине с пищалю.
Павло Тимченъко на мероне с пищалю.

Васко Даценъко на мерине с пищалю.
Тимко Власенъко на мерине с пищалю.
Ивашъко Василенко на мерине с пищалю.
Гринец Борщенко на мерине с пищалю.
Степан Бабиненко на мерине с пищалю.
Петро Андрѣенъко на мерине з пищалю.
Юско Динисенъко на мерине с пищалю.
Семен Омеляненъко на мерине с пищалю.
Павло Прокопенко на мерине с пищалю.
Семенъ Сидоренъко на мерине с пищалю и саблею. Л. 213.
Терешко Валенко на мерине з рогатиною.
Федор Романенко на мерине с пищалю и саблею.
Остапъ Кузменъко на мерине с пищалю.
Гаврило Иваненъко на мерине с пищалю.
Василь Стасенъко на мерине с пищалю.
Юфим Гриценко на мерине с пищалю.
Ильяшъ Соколовский на мерине с пищалю.
Дешко Бакумовъ зять на мерине с пищалю.
Василь Швецъ на мерине с пищалю и саблею.
Василь Безручко на мерине с пищалю и саблею.
Трофим Иваненко на мерине з рогатиною.
Юско Василенъко на мерине з рогатиною.
Яцко Мельникъ на мерине с пищалю и саблею.
Іванъ Изба (?) на мерине с пищалю и саблею.
Миско Михайленко на мерине с пищалю.
Михайло Калишовъ зять на коне с пищалю.
Василь Алексѣенъко на мерине с пищалю.
Андрей Колашовъ на мерине с пищалю и саблею.
Гуринъ Емцевъ на мерине с пищалю.
Демянъ Емецъ на мерине с пищалю.
Кондрат Мищенъко на мерине с пищалю.
Процикъ Резникъ на мерине с пищалю.
Юрко Лисенъко на мерине с пищалю.
Лаврѣнъ Кушнѣр на мерине с пищалю.
Кондрат Кириленъко на мерине с пищалю.
Матвѣй Дудка на мерине с пищалю.
Охрѣмъ Болоховецъ на мерине с пищалю.
Иванъ Гира на мерине с пищалю.
Сенько Сохненъко на мерине с пищалю.
Іванъ Федоренко на мерине с пищалю.
Савка Вдовиченъко на мерине с пищалю.
Грицко Савченъко на мерине с пищалю.
Никифоръ Говоренъко на мерине с пищалю.
Семенъ Попенко на мерине с пищалю и саблею Л. 214.
Юрко Бутъ на мерине с пищалю и саблею.

Да тои жъ сотнѣ пѣшие козаки.

Василь Масловский пѣшъ с пищалю.
Тимошъ Василенъко пѣшъ з рогатиною.
Миско Иваненко пѣшъ с пищалю.
Дорошъ Федоренъко пѣшъ з рогатиною.
Леско Васченъко пѣшъ с пищалю.
Ильяш Петренъко пѣшъ с пищалю.
Мирунъ Иваненко пѣшъ с пищалю.

Мирунъ Лазоренко пѣшъ с пищалю.
Яковъ Лазоренъко пѣшъ с пищалю.
Кость Василенъко пѣшъ с пищалю.
Процикъ Ильченъко пѣшъ с пищалю.
Кость Федоренъко пѣшъ с пищалю.
Юско Ѳедченъко пѣшъ з рогатиною.
Павло Зуй пѣшъ с пищалю.
Офанас Яременъко пѣшъ с пищалю.
Кирил Михайленъко пѣшъ с пищалю.
Гаврило Закривыдорога (sic) пѣшъ с пищалю.
Иляшъ Иваненко пѣшъ с пищалю.
Офанас Федоренъко пѣшъ с пищалю.
Федор Рева пѣшъ з рогатиною.
Паско Гирманенко пѣшъ з рогатиною.
Грицко Мищенко пѣшъ с пищалю.
Федор Федоренъко пѣшъ с пищалю.
Іванъ Чорний пѣшъ с пищалю.
Ярема Анътоненко пѣшъ с пищалю.
Леско Богунъ пѣшъ с пищалю.
Іванъ Яковенъко пѣшъ с пищалю.
Кунаш Костенъко пѣшъ з рогатиною.
Матвей Тимошенъко пѣшъ з рогатиною.
Омелянъ Иваненъко пѣшъ з рогатиною.
Федор Тимченъко пѣшъ з рогатиною.
Левко, Динисевъ зять пѣшъ з рогатиною.
Яцко Воловачъ пѣшъ з рогатиною.

Сотня шестая.

Сотникъ Кузма Сатинъ на коне с пищалю и саблею и пара пистолетовъ, а за ним человекъ з простим конем.
Хоружий Василь Тимофѣевъ на коне с пищалю и саблею.
Борис Суровцовъ на мерине с пищалю и с саблею.
Грицко Борисенко на мерине с пищалю и саблею. Л. 215.
Іванъ Слинъко на мерине с пищалю и саблею.
Іванъ Губар на мерине с пищалю и с саблею.
Лукянъ Сатинъ на мерине с пищалю и саблею.
Меркуша Климовъ на мерине с пищалю и с саблею.
Матяша Пустовалов на мерине с пищалю и саблею.
Гарасим Чаченко на мерине с пищалю.
Федор Нагорненко на мерине с пищалю.
Кирило Рудый на мерине с пищалю.
Данило Корниленко на мерине с пищалю и саблею.
Климъ Пасюченъко на мерине с пищалю.
Максим Засѣдъ на мерине с пищалю.
Гринец Андреенъко на мерине с пищалю.
Иванъ Коваль на мерине с пищалю.
Дмитро Федоренъко на мерине с пищалю и саблею.
Іванъ Сидоренъко на мерине с пищалю.
Ярема Максименъко на мерине с пищалю.
Андрей Губа на мерине с пищалю.
Панько Олейниченко на мероне с пищалю и саблею.
Михайло Губенъко на мерине с пищалю.
Якувъ Губченъко на мерине с пищалю.
Тишко Жаданенко на мерине с пищалю.

Игнат Петренъко на мерине з рогатиною.
Павелъ Комаровский на мерине с пищалю.
Паско Василенко на мерине с пищалю.
Феско Лукяненко на мерине с пищалю.
Феско Василенко на мерине с пищалю.
Василец Тимофѣенъко на мерине с пищалю.
Федор Донецъ на мерине с пищалю и саблею.
Василь Городненъко на мерине с пищалю и саблею.
Васко Дмитренъко на мерине с пищалю.
Кузма Гриценко на мерине с пищалю.
Микита Анъдреенко на мерине з рогатиною.
Василь Усъ на мерине с пищалю.
Иванъ Игнатенко на мерине с пищалю.
Петро Максименъко на мерине с пищалю. Л. 216.
Овдѣй Иваненко на мерине с пищалю и саблею.
Петро Сѣверенко на мерине с пищалю.
Федор Исайченко на мерине с пищалю.
Никифор Пасюченко на мерине с пищалю.
Михайло Пасюченко на мерине с пищалю.
Савка Гриценъко на мерине с пищалю.
Семенъ Федоренъко на мерине с пищалю.
Илько Онофреенко на мерине с пищалю.
Иванъ Иваненко на мерине с пищалю.
Фома Федоренъко на мерине с пищалю и саблею.
Василь Романенко на мерине с пищалю и саблею.
Василь Михайленъко на мерине с пищалю.
Игнат Асавулъ на мерине с пищалю.
Ефимъ Твердохлѣбъ на мерине с пищалю.
Яцко Твердохлѣбъ на мерине с пищалю.
Супрунъ Слепий на мерине с пищалю.
Миско Тимофѣенъко на мерине с пищалю.
Михайло, Олѣйниковъ пасинок на мерине с пищалю.
Кость Федоренъко на мерине с пищалю.
Кирило Иващенко на мерине с пищалю и с саблею.
Грицко Назаренъко на мерине с пищалю.
Филипъ Иваненко на мерине с пищалю.
Сахно Мартиненко на мерине з рогатиною.
Влас Сермяжъченко на мерине с пищалю.
Кость Семченъко на мерине с пищалю и саблею.
Фома Гапоненко на мерине с пищалю и саблею.
Матвѣй Гребенникъ на мерине с пищалю.
Иванъ Величко на мерине с пищалю.
Григор Исаенъко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Ганъничъ на мерине с пищалю.
Наум Догтяр на мерине с пищалю.
Тимошъ Ушкаленко на мерине с пищалю.
Дмитро Гиренъко на мерине с пищалю.
Максим Дуденко на мерине с пищалю.
Клим Мартиненко на мерине с пищалю.
Яцко Иваненко на мерине з рогатиною. Л. 217.
Игнат Денисенко на мерине з рогатиною.
Андрей Иваненко на мерине с пищалю.
Семенъ Олексенъко на мерине с пищалю.
Феско Федоренко на мерине с пищалю и саблею.

Манько Пелешенко на мерине с пищалю и саблею.
Кузма Михайленко на мерине с пищалю и саблею.
Семенъ Григоренъко на мерине с пищалю.
Иванъ Шовкопляс на мерине с пищалю и саблею.
Семенъ Динисенко на мерине с пищалю.
Семенъ, Логвинов батько на мерине с пищалю.
Луцикъ Иваненко на мерине с пищалю.
Костя Павлюченко на мерине с пищалю.
Миско Павленко на мерине з рогатиною.
Иванъ Кульбака на мерине с пищалю и саблею.
Карпъ Федоренъко на мерине с пищалю и саблею.
Федор Герасименко на мерине с пищалю.
Миронъ Филипенко на мерине с пищалю.
Іванъ Мураховец на мерине с пищалю.
Іванъ Китайченъко на мерине с пищалю.
Матвей Федоренъко на мерине с пищалю.
Стефанъ Романенко на мерине с пищалю.
Сергей Ющенко на мерине с пищалю.
Грицко Якименъко на мерине с пищалю.
Радко Левченъко на мерине с пищалю.
Матвей Филипенко на мерине с пищалю.
Луцикъ Войченъко на мерине с пищалю.
Иванъ Волошинъ на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Бурачокъ на мерине с пищалю.
Василь Лукяненко на мерине с пищалю.
Семенъ Мойсѣенъко на мерине с пищалю и саблею.
Федор Омеляненъко на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Корнеенко на мерине с пищалю.
Дацко Уцтивицкий на мерине с пищалю.
Максим Слюнин на мерине с пищалю.
Тимош Баевъ на мерине с пищалю и саблею. Л. 218.
Семенъ Зиборовъ на мерине с пищалю и саблею.
Федор Песоченко на мерине з рогатиною.
Прокоп Андреенко на мероне с пищалю.
Василь, Курилковъ зять на мерине с пищалю и саблею.
Кирилъ Петренъко на мерине з рогатиною.
Гаврило Коваль на мерине с пищалю и саблею.
Михайло Гугнивый на мерине с пищалю.
Федор Пархоменко на мерине с пищалю и саблею.
Жаданъ Дмитренъко на мерине с пищалю и саблею.
Юско Иваненко на мерине с пищалю.
Олексѣй Василенъко на мерине с пищалю.
Василь Деркаченко на мерине с пищалю.
Карпъ Котовъ на мерине с пищалю и саблею.
Стефанъ Иваненъко на мерине с пищалю.
Іванъ Чернячокъ на мерине с пищалю.
Демянъ Никитенко на мерине с пищалю.
Іванъ Лукяненко на мерине с пищалю.
Феско Максименъко на мерине с пищалю.
Захарка Беседа на мерине с пищалю и саблею.
Иванъ Радченъко на мерине с пищалю.
Федор Демяненъко на мерине с пищалю.
Нестер Бутъ на мерине с пищалю.
Іванъ Грунъский на мерине с пищалю и саблею.

Василь Федоренъко на мерине с пищалю.
Никифор Яценъко на мерине с пищалю.
Грицко Петренъко на мерине с пищалю и саблею.
Клим Максименъко на мерине с пищалю и саблею.
Карпъ Максименко на мерине с пищалю.
Левко Кременчуцкий на мерине с пищалю.

Да тоижъ сотнѣ пѣшие козаки.

Милашъ Иваненко пѣшъ з рогатиною.
Иванъ Колесникъ пѣшъ з рогатиною.
Мокѣй Гапоненъко пѣшъ с пищалю.
Мойсѣйко Мойсѣенъко пѣшъ с пищалю.
Ивашка Хвесченко пѣшъ с пищалю.
Ефим Кирнос пѣшъ з рогатиною.
Иванъ Саливоненко пѣшъ с пищалю.
Романъ Федоренъко пѣшъ з рогатиною. Л. 219.
Трофим Стефаненко пѣшъ с пищалю.
Марко Федоренко пѣшъ з рогатиною.
Олекса Гриценъко пѣшъ з рогатиною.
Олифѣръ Савченко пѣшъ з рогатиною.
Стефанъ Федоренко пѣшъ з рогатиною.
Лукянъ Василенъко пѣшъ з рогатиною.
Василь Даценко пѣшъ з рогатиною.
Миколай Борисенко пѣшъ с пищалю.
Иванъ Максименко пѣшъ з рогатиною.
Тимко Андреенко пѣшъ с пищалю.

А в харковском полковникъ да есаулъ да судя да писар, да сотников пять, да хоружихъ шесть а радовых козаков в первой сотнѣ в полковой триста; в другой сотнѣ двѣсте тридцять человекъ; в третей сотнѣ двѣсте дватцать и восмъ человекъ; в четвертой сотнѣ двѣсте тридцать человекъ; в пятой сотнѣ сто девяносто и вусмъ человек; в шестой сотнѣ сто пятьдесят пять человекъ. И по розбору всѣхъ их харковских козаковъ с полковником и с начальними людми тисяча (sic) пятьдесят семъ человекъ.

ХАРКОВА ГОРОДА ДѢТИ БОЯРСКИЕ, КОТОРЫЕ ЖИВУТЪ В ГОРОДЕ И ПО ДЕРЕВНЯМ ВМѢСТЕ С ЧЕРКАСЫ.

Кн. 27.

Василь Марковъ сынъ Зайцов на коне с пищалю и саблею.
Офанасий Филиповъ сынъ Попов на коне с пищалю и саблею. Л. 220.
Мартин Олфимовъ сынъ Сотников на коне с пищалю и саблею.
Филипъ Сурядной на коне с пищалю и саблею.
Титъ Ивановъ сынъ Грешной на коне с пищалю и с саблею.
Манойло Федоров Бабаев на коне с пищалю и с саблею.
Корнѣй Смольнянов на мероне с пищалю и саблею.
Дмитрей Литвинов на мероне с пищалю и с саблею.
Олпат Капустин на мероне с пищалю и с саблею.
Кондрат Капустин на мероне с пищалю и с саблею.
Василь Савелиевъ сынъ на мероне с пищалю и с саблею.
Игнат Лукутин на мероне с пищалю и з рогатиною
Федор Щетинин на мероне с пищалю и саблею.
Ярмола Кульбакин на мероне с пищалю и саблею.
Гаврило Шляхов на мероне с пищалю.
Динис Затольнин на мероне с пищалю и з рогатиною.
Кузма Грешной на коне с пищалю и саблею.
Устим Труханов на мероне с пищалю.
Селивон Огарков на мероне с пищалю.

Зеновка Сенов на коне с пищалю и саблею.
Олексѣй Капустин на мероне с пищалю и з рогатиною.
Василь Благин на мероне с пищалю согайдаком.
Олексѣй Трофимов на мероне с пищалю согайдаком.
Офанасей Рябцов на коне с пищалю и саблею.
Федор Сировцов на мероне с пищалю.
Андрей Донской на мероне с пищалю з рогатиною.
Иван Озеров на мероне с пищалю з рогатиною.
Федор Кириев на мероне с пищалю з рогатиною.
Григорей Федотов на мероне с пищалю и з рогатиною.
Федор Хорошийлов на мероне с пищалю з рогатиною.
Филат Ломов на мероне с пищалю з рогатиною. Л. 221.
Кузма Мишнев на мерене с пищалю.
Гришко Сухинин на мероне с пищалю.
Исай Пантелеев на мероне с пищалю з рогатиною.
Тимофей Коржавой на мероне с пищалю и саблею.
Степа Мишнев на мероне с пищалю и с саблею.
Аким Харитонов на мерине с пищалю з рогатиною.
Оксон Опушно на мерине с пищалю з рогатиною.
Омелян Боровлев на мероне с пищалю и саблею.
Федор Матюхин на мерине с пищалю и с саблею.
Иван Гребенников на мерине с пищалю и с саблею.
Федка Мишнев на мероне с пищалю з рогатиною.
Иван Иванов Лукутин на мероне с пищалю з рога...
Иван Щуров на мерине с пищалю саблею.
Петр Данилов на мерине с пищалю и саблею.

Деревни Жихора.

Данило Олфиров на мероне с пищалю.
Сидор Колчинцов на мерине с пищалю з рогатиною.
Васка Собалов на мерине с пищалю з рогатиною.
Федор Демшинской на мерине с пищалю.
Федор Колиткин на мероне с пищалю.
Офонка Леншин Акимов на мероне с пищалю.
Лазор Каменовский на мерине з рогатиною.
Иван Пцаров на мерине с пищалю з рогатиною.
Дмитрей Яремин на мерине саблею.
Самойло Хирин на мерине с пищалю.
Дмитро Затолокин на мерине с пищалю.
Прохор Орехов на мерине с пищалю.
Федор Дубинин на мерине с пищалю и саблею.
Федор Чужинов на мерине с пищалю.
Оксен Блашнин на мероне с пищалю.
Иван Мятников на мерине с пищалю.
Ярмола Рижков на мерине саблею.
Дементий Орехов Яшеров на мероне с пищалю. Л. 222.
Авил Игнатов Користелов на мероне с пищалю.
Кирий Игнатов на мероне с пищалю.

Деревнѣ Олшаной руские.

Онофрей Василев Селитинов на мерине с пищалю.
Захар Гаврилов на мерине с пищалю.
Федор Долгой на мерине с пищалю и саблею.
Иван Яремин на мерине с пищалю и с саблею.
Матвей Селехов на мерине с пищалю и саблею.
Фостя Левонов на мерине с пищалю и с саблею.

Парфен Гринцов на мерине с пищалю.
Олифер Долгой на мерине с пищалю.
Авило Паликин на мерине с пищалю.

Деревнѣ Липица дѣти боярские.

Максим Кортавцов на мерине с пищалю и саблею.
Иван Кудлев на коню с пищалю саблею.
Степанъ Осевъ на мери . . . с пищалю.
Алипка Лухматов на мероне с пищалю.
Гарасим Лухматов на мерине с пищалю.
Марко Еркалов на мерине с пищалю.
Иля Щербанов на мерине с пищалю.
Анисен Кисляков на мерине с пищалю и саблею.

Деревнѣ Тишковской.

Ярмол Трофимов Манеенко на мероне с пищалю и саблею.
Назар Маканин на мерине с пищалю и саблею.
Филат Михайлов на мерине с пищалю.
Левко Макаенок на мерине с пищалю.
Исай Михайлов на мерине с пищалю и саблею.
Исай Внуков на мерине с пищалю.
Петруша Семогол на мерине с пищалю и саблею.
Тихон Семионов с сагадаком и саблею.
Дмитрей Режин на мерине с пищалю.
Григорий Семенов на мерине с пищалю и саблею. Л. 223.
Ермолъ Егунов на мерине с пищалю и саблею.
Омелянъ Тимофѣевъ на мерине с пищалю.
Тит Шипилов на мерине с пищалю и саблею.
Тимофей Рижисов на мерине с пищалю.
Левон Акинтьевъ на мерине с пищалю.
Дмитро Реутовъ на мерине с пищалю и саблею.
Сенька Солодевъ на мерине с пищалю и саблею.
Фома Турябинъ на мерине с пищалю и саблею.
Семенъ Корягинъ на мерине с пищалю.
Гаврило Калугин на мерине с пищалю.
Дорофей Мухортенковъ на мерине с пищалю.
Семен Менеховъ на мерине с пищалю.
Борис Мухортин на мерине с пищалю.
Терех Мухортин на мерине с пищалю.
Иванъ Акинтиевъ на мерине с пищалю.
Иванъ Лаптев на мерине с пищалю.
Яков Хромой на мерине с пищалю.
Иванъ Шумяков на мерине с пищалю,
Петръ Семенов на мерине с пищалю.
Петръ Парфилевъ на мерине с пищалю.
Денис Дятловъ на мерине с пищалю.
Тимошка Белевъ на мерине с пищалю.
Бориско Осипов на мерине с пищалю.
Насон Дрокин на мерине с пищалю.
Яковъ Воронкинъ на мерине с пищалю.
Иванъ Гаврилов на мерине с пищалю.
Самсонъ Осмолов на мерине с пищалю.

И всѣх в Харковѣ дѣтей Боярских сто дватцать и одинъ человекъ.

Древлехранилище Центрарху Р. С. Ф. Р. Білгородський стіл Розрядного приказу, книжка, ч. 44.

ПРОКІП НЕЧИПОРЕНКО.

ПРО „ПОРЦІЇ“ ТА „РАЦІЇ“ НА ГЕТЬМАНЩИНІ 1725—1750 рр.

(Матеріяли про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському).

У першій половині XVIII ст. податкова система на Україні була дуже складна й невпорядкована. Податків було дуже багато, як місцевого та загальноукраїнського, так і загальноросійського характеру. Що-року залишалося за людністю багато недоплаток [1]). Виплачувано з податків на утримання особи гетьмана з його двором [2]) та на утримання генеральної та иншої козацької старшини й узагалі на утримання всього адміністративно-військового апарату на Україні. Оподатковано для цього як різні промисли та торговлю, так і всі господарчі торговельно-промислові статті, що так чи инакше могли давати прибуток. І тільки року 1754-го покасовано ці внутрішні податки, що гальмували промисел та торговлю. Касовано різні податки й раніше, про що буде у нас мова далі, заведено замість натурального консистентського податку „рублевий збор“, але все це були тільки тимчасові та часткові заходи й вони справи у цілому не міняли. Про низку різноманітних податків, що їх було заведено на Україні ще перед гетьмануванням Данила Апостола й що про скасування їх порушено тепер питання, ми довідуємося з однієї з архівних справ 1723 року [3]).

В звязку з призначенням Д. Апостола на гетьмана, було порушено питання про перегляд усього реєстру податків на Україні, щоб зменшити кількість цих податків. Це потрібно було так само на те, щоб віддавати податки на відкуп (див. заголовок справи № 995). У „Пунктахъ Малор. Коллегіи о зборахъ денежныхъ и хлѣбныхъ“, поданих цареві 31 березня року 1723,

---

[1]) Див. нашу статтю „До характеристики податкової політики уряду ім. Єлисавети“ (Наук. збірник за 1927 р., стор. 44—49).

[2]) За часів безгетьманства цей податок теж збирано.

[3]) Харків. Ц. І. Арх., Черніг. від., спр. № 995. Повний заголовок її такий: „(Дѣло) в копіях пункты Мал. Кол. о сборах денежных и хлѣбных принадлежащих до скарбу войскового. По оным имяной в копіи указ, каковы с тѣх зборов собирать повелѣно, а каковы отставлены и чтоб тѣ зборы отдавать охочим людям на откупы и о вписаньи, что с поспольства будет бытя челом о козачествѣ и оного докажет в подани. О посылкѣ по тому в генеральную к-рію промеморій по исполненію, об отборѣ в бывших зборщиковъ в 1722 году данных им ис Колегіи инструкціи и о дачѣ вновь, о нечиненіи от Ген. к-ріи без согласія Колегіи никаких общенародных распоряженій и о предобереженіи сего в полках, комендантам и о прочем—на 64 листах“. Про заходи реформувати податкову систему в 1720-х рр. писав уже Ол. Лазаревський в статті про Полуботка.

в інструкціях збірщикам та в реєстрі податків, що досі практикувалися на Україні, поданому цареві 1-го (!) березня того-ж року (з усього цього тут наводиться копії), перераховано більш як 30 назов різноманітних податків. У реєстрі Малоросійської Колегії зазначено 19 назов податків, що їх Малор. Колегія тоді прохала скасувати, а саме: „записное от казанов, от казанов что мед ситят, с возов за пропускные квиты, от приѣзжих за мѣсто, с продажи лошадей и протчей скотины, с привозного всякого хлѣба, с продажи хлѣба, с мѣщан с которых беретца смотря по пожиткам, мазепщины с посполитых людей, праздничное от козаков и мужиков, с подсосѣдков козацких и мужицких, с ратушных подданных от пары волов и лошадей, броварное с вар пива с козаков и мужиков, от резницких комор что биралось сала (покабанщина), от бобылей не имѣющих грунтов, с пѣших людей с хат, стацею с посполитих людей, стацею ж с подсосѣдков конных и пѣших“ і нарешті „с козаков с каждого двора ралец“ (16 з цих податків і покасовано указом од 3 червня 1723 року).

Протягом другої четвертини XVIII ст. існувало: покуховне, тютюнова та медова десятина, поколющина (від кожного млинового кола), осенщина (збір від урожаю), скатне (від скоченої на воза куфи горілки для продажу), ратушний збір, збір гетьманові на булаву, збір натурою на гетьманську кухню продуктами та городиною, на утримання війська сердюків та компанійців, за перевіз та переїзд (через греблю, міст, пороном, то-що), на полкову та сотенну старшину, на церкви та манастирі, ярмарковий збір —очевидячки сюди ввіходили декілька вищеназваних податків. І зокрема був порціонний та раціонний податок на утримання консистентського війська.

Про податкову систему на Україні в цілому і про практику збирання всіх цих податків ми не маємо наміру тут говорити. Ці питання можуть бути за предмет окремих студій. У цій своїй розвідці ми хочемо зупинитися виключно на питанні про збирання т. зв. консистентського податку на утримання московського війська на Україні в другій та третій чверті XVIII ст., до Рум'янцівської реформи [1]).

За часи від 1708 по 1722 рік це питання висвітлено в статті проф. О. С. Грушевського „Розквартируване російських полків на Україні“ [2]), ми-ж маємо подати матеріяли за дальші 25 років того-ж століття і зокрема проаналізувати матеріяли про Низове Посем'я, що територію його ми студіюємо. Вичерпати-ж узагалі питання про консистентський податок ми не претендуємо, а тільки, подаючи зібрані тут матеріяли, робимо спробу проаналізувати це питання, порівнюючи дані менших територій (полків, сотень) з даними цілого Лівобережжя, й з'ясувати процеси даного явища.

Окрім згаданої вище статті О. С. Грушевського, порушеної в нас теми торкалися такі автори: Барвінський В. А. „Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв.“, Бакай „Замѣтки о консистентахъ въ Малороссіи“ (Сборникъ Харьков. Истор.-Филол. О-ва, т. 3, стор. 319—331), Макси-

[1]) З року 1767 натуральний податок замінено „рублевим“ окладом.

[2]) Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. LXXVIII, стор. 5—25.

мович Г. А. „Дѣятельность Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей“, т. I, Ніж. 1913, стор. 89—109, Лазаревський О. М. „Малороссійскіе посполитые крестьяне“.

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ ПОТРІБНИХ ПОРЦІЙ ТА РАЦІЙ І ПРИНЦИПИ ТА НОРМИ ЇХ ЗБИРАННЯ 1729 Р.

Щоб скласти загальну розкладку консистентського податку, покладено в основу певну вимогову норму, скільки потрібно було взагалі порцій та рацій для утримання російського війська на Україні. Норми ці було встановлено такі: призначено

	Порцій	Рацій
„Генерал-аншефу	17	100
„Генерал-лейтенантам 2-м по 13 порцій і по 60 рацій, разом .	26	120
„2-м кондукторам при них по 3 рації	—	6
„Генерал-майор	9	46
„Аптекарю с служителями	6	14
„Корпусу Мекленбургскому	619	558
На кожен комплект полку по 1214 порцій та по 1617 рацій. Разом на 9 полків	10926	13653
Всього . . .	11603	14497

Очевидячки, щоб зручніш було розкладати цей податок на полки та сотні й на двори, різницю між кількістю порцій та рацій прирівняно до порцій, по дві порції за одну рацію і таким чином стало порцій і рацій по 13050. Про це перерахування сказано так: „И оное число 11603 порцій и столько ж рацій (11603+11603). Да остальніе изъ того числа раціи (14497—11603=2894 рац.), вираховавши по двѣ на одну порцію й рацію виносить сумму 13050 (11603+1447), по которому разположению на всякую порцію и рацію тожъ на двѣ раціи противъ одной порціи [1]) и раціи виходить на десять дворовъ“.

У Ніженському полкові всіх оподаткованих дворів 10417, а порцій та рацій з них належить $1041^1/_2$ зокрема. По 10 полках зазначені попереду 13050 порцій і стільки-ж рацій розкладено на 130500 дворів [2]).

Козаків посполитих оподатковувано консистентським податком року 1729 не однаково. Козаків, певно, через те, що вони відбували військову службу, оподатковувано мало не вдвоє меншою сумою, а деяких зовсім звільнено, як це ми можемо бачити з такого реєстру року 1729 [3]):

[1]) Вартість рації приблизно вдвоє більша за вартість порції (33,5—88; 50—100).

[2]) ВБУ. Рукописна збірка Лазаревського № 53. „Матеріалы для исторіи Конотоп. сотни“.

[3]) Ibidem.

	Нѣжинского полку	10 полковъ
„Число козаков	10.482	69.287
„Виключеніе з того числа козаки бившіе в походѣ низовомъ и службу и форпосты отбуваючіе.	1.287	8 000
„З того числа в остатку	9.195	61.387
„Тоеж остаточное число (себ-то 9195) козаков въ пулъположеное (себ-то взявши лиш $^1/_2$)	4.597$^1/_2$	30.643$^1/_2$
„Число всѣхъ посполитых и подсосѣдковъ и козачих подсосѣдковъ	6.235	100.955
„Итого козаковъ числа половинного (4597$^1/_2$) и посполитых (6235) къ расположению сумма.	10.833$^1/_2$ (!)	131.598$^1/_2$

2. ПРАКТИКА ЗБИРАННЯ ПОРЦІЙ ТА РАЦІЙ НАТУРОЮ Й ГРІШМИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПОЛ. 1725—1729 РР.

Указ гетьмана Данила Апостола року 1728 призначив 8 ревізорів для перевірки полкових чернігівських комісарів: чи правильно вони збирали порції та рації та чи все, що зібрали, здали як належало.

З архівної справи, що її ми використовуємо [1]), видко, що за комісарами иноді залишалися невитрачені куди треба суми. Але в цілому ревізори знайшли діяльність комісарів у повному порядкові. Про це вони подали звідомлення 22 жовтня 1729 року за 8-ма своїми підписами (всі ревізори були неписьменні і за них „руки поприкладали“ — инші).

Щоб з'ясувати справу про порціонний та раціонний податок, зокрема в полкові Чернігівському, подамо звідти деякі характерні відомості.

Знаходимо тут відомості й про кількість дворів та сіл, що платять цей податок, а так само вказівки про принципи оподаткування (спр. № 4234). Напр., сказано, що в Городницькій сотні року 1728-го було сіл та дерев. 23. Брано з поселення 1—2 порції. Взято всього 28 порцій з цієї сотні. Вартість зазначених порцій 83 золотих і 12 коп. [2]). В цілому Чернігівському полкові було під той час 3495 козаків, мужиків, бобровників, стрільців, мірошників і шинкових дворів 6729. Та ще було „ухиляючихся от службы“ козаків 77 і „немогущих“ служити — 772. Всі вищенаведені категорії людности були об'єктом обкладання; як побачимо далі, від податку звільнювано тих, хто відбував військову чи иншу службу.

Податок збирано натурою, але иноді збирано й грішми, коли відповідні військові частини, що стояли в даному полкові на квартирах, перебували в поході або стояли на форпостах. Такий випадок був, наприклад, і 1725-го року, як це видко з такої відомости надісланої до ревізорів. „Вѣдомость на промеморію п. п. ревизоров по указу гетм. Дан. Апостола пану Деміяну Бутовичу

[1]) Харків. Ц. Істор. архів, Чернігів. відділ., Спр. № 4234, 1729 р.

[2]) Золотий дорівнював тоді 21 к.; порція коштувала 62,6 коп. *П.Н.*

и Ивану Яценку“. Тут зазначено: „В 725 году по мѣсяцъ ноябрь и декабрь посылано деньгами до Смоленска на форпосты з полку Черниговскаго консистентам... 262 р.“ [1]).

Возив ці гроші до Смоленська з с. Листвина Городницької сотні комісар Ст. Хорошко. Він-же потім аж двічі їздив до Смоленська, щоб забрати назад ці гроші, бо, очевидячки, військо з форпостів повернулося назад до Чернігівського полку.

З вищезазначених грошей видано: „Черниговского полку консистентам за раціони на форпосты 6 р., Городницкой 2 ротѣ за полтринадцати ($12^1/_2$) порціи по 25 алтын и за раціи полпяти ($4^1/_2$) по тому ж 22/IV. Итого 12 р 75 к. В сотни Ропской выдано за 7 порцій по 25 алтын и за одну рацію 25 алтын Всего 6 руб. Любецкому комисару на полдвенадцати ($11^1/_2$) порцій по 25 алт., и 4 рацій по 25 алт.; разом 11 р. 62 к. Выбельскому комисару полсеми ($6^1/_2$) порцій и 1 рація — разом 5 р. 62 к. з деньгой; Белоусскому за полдесяти порцій ($9^1/_2$) — 7 р. 12 к.; капралу за 5 порцій 3 р. 75 к.; Городницкому на 15 порцій — 11 р. 25 к.; фон Вейзбаху чи Вейсблиху (?) 7 раціонов деньгами (з грошей зібраних ще взимку на кожну рацію по 1 руб.). Капитану Петру Денежневу и двом денщикам за 2 порції“. Крім того видано:

	Порції	Рації
на $^1/_2$ октября	504	528 (полов.)
„ ноябрь видано	500	635
„ декабрь „	396	523
„ январь 1927 г. видано	385	522
„ февраль „ „	384	517
„ март „ „	392	510
В априлѣ порцій полных и раціонов половинных	500	519 (полов.)
В априлѣ прибывшим драгунам видано	7	—
На март видано порцій половинных прибывшим знов до рот	100 (полов.)	—
На май „ половинных порціонов	594 (полов.)	—
Для незаапного (!) походу прибывшим драгунам з вѣчной (?) квартиры выдано провианту порціон. з поденными копейками	152	—
Для незаапного (!) походу сухарного провианту порционов выдано без поденных копеек	114	—
На іюнь м-ць полку Ландмилицкому	530	—
„ іюль „ „ „	530	—
„ август без поденных копеек самого провіанту	530	—
„ сентябрь полку Ямбурскому с поденными копейками	520	—

[1]) З сотні Синявської 70 карб., Городницької 58 карб., Ропської 47 карб, Вибельської 48, Слабинської 39 карб.; за 22 порції належало 33 золотих — порція тут коштує $31^1/_2$ копійки.

Це все „выдано с полку Черниговского по указу“ за рік 1726—27 на утримання цього-ж Ямбурзького полку та полку ландміліції —„порціонов провіанта и раціонов фуражу“, далі: „выдано порціонов в 1726 году на целий октябрь, а раціонов половинных на ½ октября“.

Що ці відомості в квитанціях Ямбурзького полку „слово в слово написано (себ-то, що копію зроблено правдиво) на том подписался бывший комисар полковый Черниговский Федор Молевский“.

На виплату утримання відкомандированим до далеких місць та тим, що прибули з одлучок, але не використали свої порції та рації, комісари теж збирали з людности порції та рації грішми. Ось, напр., реєстр: „коликое число было всех денегъ и куда оніе употреблялись“.

	Руб.	Коп.
Приход:		
За расположенніе в книгах порц. и раціон.	79	50
Что недонято по квитанцѣях по ротам.	86	—
Итого	165	50
Расход:		
На новоопределеннаго капитана во 2-ю роту Петра Денежнева на его сем раціонов за фураж на шесть месяцев. Да на его денщиков двох на семь м-цев и на 3 дни за порціоны выдано	49	4½
На пол Априля м-ца на осьмую роту полку Троецкаго за фураж на 91 рацію по 50 к.	45	50
На одного генер. маіора Леонтьева 8 денщиков на 6 м-цев лѣтних за порціоны по указанной цѣне выдано	23	22
На откомандированных в отлучки и прибывших з команд дано за провиант и фураж	38	23
Итого в расходѣ	157	—
За расходом недонятых (!):		
На Стефану Харлину (сотні Городницкой комісар)	3	50
На Полковых Нѣжинских (?) комісарах	6	—
Итого з недонятыми	165	50

Порції та рації збирають у Чернігівському полкові на утримання двох рот Київського драгунського полку, восьмої роти Троїцького полку та 4-х рот Ямбурзького полку. Нижченаведені три таблиці подають нам відомості про кількість зібраних порцій та рацій за рік з червня 1728 року по червень 1729 року. Ось ті таблиці про кількість зібраних і виданих порцій:

1) „Вѣденія выдачи [1]) провіанта з полку Черниговского в 728 г. на двѣ роты полку Киевского драгунского.

М-цы	По тарифам	По книгам	По квитанціям [2])	Недоимки
На іюнь	213	213	204	9
„ іюль	203	203	203	—
„ августъ	203	203	203	—
„ сентябрь	210	210	210	—
На прибылого драгуна	2	2	2	—
Итого	831	831	822	9

2). „Ведомость выданного полку Троицкому (з полку Чернігівського) на осмую роту (1728—29 рр.)

М-цы	По тарифам		По книгам		По квитанціям		На откоманд.		Недоимки	
	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.
На Октябрь	104	112	104	112	104	112	4	1	—	—
„ Ноябрь	104	112	104	112	104	17½	2	—	—	4½
„ Декабрь	103	103	103	103	94	94½	1	9	9	3½
„ Генварь	94	98	94	98	93	98	—	4	1	—
„ Февраль	9-	98	93	98	93	92	7	7	—	6
„ Мартъ	92	97	92	97	92	92	11	1	—	5
„ Апрель	92	91	92	—	91	91	—	—	1	—
„ незаапний (!) походъ	67	—	67	—	67	—	—	—	—	—
Итого на ½ года .	749	711	749	620	738	597	25	22	11	19

„На май м-ц на туюж роту осьму полку Троицкого выдали з полку Стародубовского полковые комисары по тарифу імъ от того полку(?) да деньгами за девятьдесятъ и девять порціонов рублей сорок [3]) без четирех гри(вен?), которые деньги по указу Войсковой Генер. К-ріи..“ (далі одірвано).

Тут-же наведено зведену порівняльну таблицю про кількість зібраних по тарифах попередніх років і надісланих з Чернігівського полку на утримання Ямбурзького полку — „начавши с перваго октября 1728 года по первое число іюня 1729 года“, а саме:

[1]) Треба розуміти: видано на руки комісарам. *П. Н.*

[2]) По квитанціях, себ-то розписках, що є виправдні документи у комісарів про видані порції та рації. *П. Н.*

[3]) Гривня = 5 коп.; 39 карб. 80 коп.: 99 = 40,2 коп. одна порція (1726 рік).

Месяцы	По тарифам		По книгам располагател.		По квитанциям		На откоманд. и прибывших от командир.		Недоимки	
	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.	порц.	рац.
На Октябрь	413	423	413	423	412	417	—	—	1	6
„ Ноябрь	405	424	405	424	409	418	4	—	—	6
„ Декабрь	387	416	387	416	386	410	7	6	1	6
„ Генварь	384	395	384	395	382	388	4	12	2	7
„ Февраль	383	393	383	393	382	384	4	8	1	9
„ Март	394	434	373	429	388	401	—	5	—	28
„ Апріль	401	386½	381	368	401	385	—	—	—	—
„ Май	397	—	397	—	397	—	—	—	—	—
Итого . . .	3164	2871½	3123	2848	3157	2803	19	31	5	62

Зазначені в відомостях порції та рації збирано з отаких сотень Чернігівського полку: Березинської, Столинської, Менської, Синявської, Сосницької, Волинської, Понорницької, Седневської й частини Городницької. В иншому місці сказано, що зібрано порції та рації з сімох сотень. З вищезазначених сотень зібрано 411 порцій та 379 рацій. А в січні це число збільшено на одну порцію (прибув ще один барабанщик) і далі аж до травня число порцій і рацій вже не збільшувалося. Зібрано: порцій з жовтня по травень включно 3293 та рацій 3032 (у вищенаведених таблицях зазначено инакше — порцій 3164, а рацій 2871½).

Отож з зазначених 7—8 сотень Чернігівського полку зібрано за рік (з червня 1728 по червень 1729 р.) до 5000 порцій та до 3.500 рацій [1]).

Встановити точну й постійну вартість кожної порції неможливо, бо ця вартість змінювалася залежно від часу й території. В справі є вказівки на те, що „за 22 порції належит 33 золотих“ (рік 1725-й), або „по ихнему тарифу—за 99 порцій 39 карб. 80 к.“ (Стародубський полк 1726 р.). Отже тут порція розцінюється в першому випадкові в 31,5 коп., а в другому в 40,2 коп. Того-ж 1725 року порцію й рацію розцінювано однаково по 25 алтин, себ-то по 75 коп. і видавано за кожну рацію по 1 карб. (капітанові Денежневу, див. вище). Можна припустити, що збирано порції та рації за одним тарифом, а роздавано за иншим, рахуючися з чинами: капітанові, напр., один тариф, а денщикові инший. Через те ми маємо не однакові ціни. Але, взявши середню вартість порції для 1728 року в 49 коп., а рації в 1 карб. (як це видано Денежневу), ми побачимо, що вартість усіх порцій за рік доходить до 2.500 крб., а вартість рацій до 3500 крб., що за курсом 1914 року в цілому доходить до 50 тис. карб. [2]).

[1]) Порцій 4744, а рацій 3582. *П. Н.*

[2]) Щоб перевести гроші тогочасного курсу на курс сучасний, як доводять Ключевський і П. Мілюков, треба для років 1720—60 помножити тогочасну суму на 9.

3. ЗБИРАННЯ ПОРЦІЙ ТА РАЦІЙ НА НИЗОВОМУ ПОСЕЙМ'Ї В 1735 ТА 1753 РР.

а) Ново-Млинська сотня.

Поспільство м. Нових Млинів та с. Шабалинова наприкінці XVII та на початку XVIII ст. утримувало військову козацьку музику й окрім міських зборів, як зазначає О. М. Лазаревський, більш, здається, ніяких повинностей не відбувало. Але, як побачимо з нижченаведеної архівної справи, в 1730 роках було переведено спеціяльне „слѣдствіе“, щоб розкладати та збирати порціонний та раціонний податок також і з людности Ново-Млинської сотні. Року 1736 зроблено загальну ревізію української людности і з неї ми знаємо, що в Нових Млинах було 14 дворів, що належали сотенній старшині, 16 дворів — козачих, ґрунтових, 53 двори вбогих, 14 дворів козачих підсусідків. Разом вільної людности було 97 дворів. Підданих у Нових Млинах року 1736 було рангових ґрунтових 41 двір та вбогих 365 дворів. Такі відомості подають нам і Шафонський і Лазаревський.

Ці відомості про склад посполитої людности Ново-Млинської сотні 1730-х років частково можна доповнити на підставі архівної справи року 1735 [1]), що зветься „Слѣдствіе Новыхъ Млиновъ“. Розпочато цю справу 2 травня. Тут подано відомості про кількість посполитських господарств, про їхню заможність та про розмір податку, що його зібрано на утримання московського війська. Відомості подано тільки про Н. Млини й села Головеньку та Шабалинів і подано деякі відомості про с. Рижки. Слідство зроблено 2/V 1735 р. за Ново-Млинського наказного отамана Петра Мацеєнка; зроблено, щоб з'ясувати „Сколько въ ономъ городѣ имѣется жителей посполитыхъ можныхъ, середнеможныхъ, кгрунтовыхъ, малогрунтовыхъ, промысломъ купеческимъ бавячихся и нищетныхъ, конныхъ, воловыхъ и весьма убогихъ съ ихъ подсусѣдками и сколько въ ономъ котловъ“. З цього заголовка видко, що ґрунти, гуральництво та торговля були вихідними точками, щоб визначати ступінь заможности господарства. Такі села, як Нехаївка, Пекарів, Костирево, Кербутівка, Осіч та, зокрема, ні один з хуторів, що належали до Ново-Млинської сотні, зовсім не описано і навіть у даній справі й не згадано про них. Гадаємо, що цю решту опису Ново-Млинської сотні втрачено.

Число посполитих дворів даної сотні облічено р. 1735 (рік війни з Туреччиною) на те, щоб правильно розікласти порціонний та раціонний податок.

Щоб визначити ступінь заможности, беруться як наявність та кількість ґрунту, кількість гуральних казанів та розмір торговлі, так і інші прикмети хліборобського господарства, напр. воли, коні, то-що. М-ко Нові Млини було здавна звязане торговельними шляхами з Сосницею, Меною, Гомелем та далі з зах.-европейським ринком (Шлезьк, Польща, Балт. порти) й мало характер торговельно промислового міста. Сюди наїздили купці та шинкарі з Батурина, Конотопу, Борзни, Лохвиці, Прилуки, Лубень,—навозили сюди хліба [2]) та купували горілку й відвозили її до Ромна, Миргороду, Пирятина, Переяслава та

[1]) Харків Ц. Іст. арх., Чернігівський відділ № 17, 876.

[2]) Хліб перемелювано на водяних млинах, що їх було тут до 50 поставів.

до инших міст, де був на неї попит. Відвозили навіть до Москви та Петербургу на тамтешні „питейные“ двори через Сівську митницю [1]).

Що-до економічного стану людність поділяється так. До першої, так-би мовити, категорії заможности, в описові 1735 року віднесено посполитих „можних“, що „промислом купеческим бавятъся і грунт мають“. Розмір заможницького ґрунту не зазначено, також і розміру торговлі, кількости волів та коней, то-що. Для можних очевидячки першорядне значіння мала торговля, а не безпосереднє хліборобство. Таких заможних дворів у Нових Млинах було тільки 3; гуральних казанів вони мали 9 (5+2+2), а коней 7 (0+4+3); кількости волів не зазначено. Друга категорія це посполиті середньоможні. Ці теж промислом купецьким бавяться і ґрунт мають. Таких господарств у м. Нових Млинах 23; казанів у них 39 (12×2 і 5×3), але казани мають не всі, тільки 17 дворів, а 6 господарств гуральних казанів не мали. Коней ці господарі мають теж не всі, в різній кількості, а саме: 10 дворів мають по 2-є коней, 7 — по 3-є, 2 — по 4-ро і один двір мав тільки одну коняку, а 3 двори зовсім коней не мають. Не зазначено також, чи мають ці середньоможні господарі волів чи ні, а якщо мають, то в якій кількості та зокрема чи не торгують волами. Отже в оподаткуванні середньоможних господарств купецький промисел теж поставлено на перше місце. Третя категорія — це посполиті маломожні. Таких дворів у Н. Млинах 24; всіх котлів у них 21, але мають котли тільки 16 дворів у кількості по одному - два котли не більше. Коней ці господарства мають 23 на 17 дворів, — решта дворів коней зовсім не мають. Про волів теж не подано ніяких відомостей. Четверта категорія заможности це господарі нищетніе та вдови. Ці двори деякі теж мають і коней і волів. Всіх „нищетних“ дворів 60, з котрих 58 дворів мають коней або волів по 1—2 голови на двір. Нарешті, виділено ще й п'яту категорію дворів „весьма убогихъ, пѣшихъ господарей и вдовъ“. Господарств цієї останньої категорії в Нових Млинах найбільше, а саме 325. Окрім вищенаведених категорій посполитої податної людности, зазначено окремо підсусідків: козачих 14 дворів та посполитських 41 двір [2]) і нарешті мірошників 36 дворів.

Всіх вищеперерахованих посполитих дворів, що „консистенты“ відбувають, є 500, крім 13 дворів ратушних служителів. А 36 дворів вищезгаданих мірошників за універсалом гетьманським від порціонного та раціонного податку було звільнено. Про мірошників у справі зазначено, що ці 36 мірошників „никаких повинностей не одбувають“, але далі зазначено, що мірошники дають утримання для 3-х салдат [3]). Утримання 3-х салдат, що про них зга-

[1]) Горілка в Н. Млинах року 1724 була найдешевша в порівнянні до инших районів, а саме: 7—8 крб. за куфу, тимчасом як у Ніжені, напр., та-ж куфа коштувала 12—14 крб., а в Борзні 10—15 крб. (спр. № 862, 1724 р.).

[2]) Підсусідки козачі щомісячно дають тільки 5 дворів по 2 коп., а решта не дають нічого. Инші (41), посполитські дають щомісячний податок не всі а тільки 31. 6 дв. по 2 коп. 1 двір—3 к., 10 дв.—4 к., 6 дв.—5—6 к., 8 дв.—8—10 к., пересічно з 1 двора 4,7 к.

[3]) В універсалі, що його видав гетьман Дем'ян Ігнатович, сказано між иншим так:... „ми з нашое гетманское (ведомости) постерігаючи, аби на греблѣ Ново-Млинской (з) войска запорожскому винтрате не делалася уйма, але тим боржей до выналежков приходов войсковыхъ

дується, то є тільки формальний мотив, щоб виправдати гетьманське звільнення мірошників од державної повинности. Гетьмани здавна мали чималі прибутки з водяних млинів і через те й видавали універсали мірошникам вищенаведеного змісту [1]).

В справі ще зазначено про 13 дворів „служителей ратушних“, що раніше консистентів не відбували, а тепер і їх очевидячки прираховано до тих, що відбувають консистенти. Звільнено від консистентів тільки 6 дворів цих ратушних „служителей“ та 6 дворів старшинських; звільнено також 4 двори шевців, що на них (себ-то на старшину та ратушних) чоботи постачають, 1-го стельмаха, 2-х бондарів, 4-х сотенних „завѣдовцев“, 4-х поковшевників (що ковшове збирають), 2-х осавулів сотенних „домовых“, 2-х поштових комісарів. Разом усіх звільнених від „консистентів“ 31 двір у самім місті Нових Млинах.

Деякі поясніння до системи податку подають різне листування та ордері гетьманів Скоропадського та Данила Апостола про скарги людности з приводу розквартирування салдат та про звільнення поодиноких осіб від повинностей за певні особисті заслуги чи щось подібне. Наприклад, гетьман Данило Апостол видав 23/XII 1731 року універсала про те, що „отъ контентования и постоевъ и протчихъ гражданскихъ и обыкновенныхъ датковъ повинностей были свободны счетчики“ — за те, що протягом цілого 1731-го року працювали на цих посадах (можна гадати, що працювали безплатно). Гетьман Іван Скоропадський видав універсала вдові Івзі Троїцькій „з осиротѣлими дѣтьми“ про звільнення їх від міських податків і від млива з одного каменю на Сеймі та від показанщини й поколющини, звелів усіх цих податків з неї і з її дітей не відбирати; універсала цього видано ще 1/IV 1712 року, але з нього копію додано до справи.

Подано далі в цій справі опис двох сіл, що належали Ново-Млинській сотні, Головеньки та Шабалинова [2]). Про с. Головеньку Лазаревський подає такі відомості [3]). За перепису 1654 року тут був 51 козачий двір. Генеральне слідство 1730 року Головеньку зараховує до уряду генеральних писарів. 1736-го (у Лазаревського) було козачих ґрунтових дворів 27, убогих та підсусідків 3 двори. Кріпаків рангового писаря М. Турковського ґрунтових 11 дворів, убогих 61 двір та підсусідків 3. В опису 1735 року (в архівній справі)

чинячи способнѣйшими, усѣхъ мельниковъ Ново-Млинских от вшеляких, не только войсковихъ но і мѣськихъ уволнаемъ тяжаровъ, меновите от браня подводы, аби теди жаденъ з войскової і мѣское старшины и нѣкто с товарищества помененным Новомлинским мельникам кривди чинити и податок визначати неважился подъ строгимъ войсковымъ караніемъ приказуемъ...“ Мало не цілком тотожнього змісту наведено тут-же другий універсал. Очевидячки ці обидва універсали теж є тільки потвердження універсалу виданого Ново-Млинським мірошникам ще року 1671-го за гетьмана Многогрішного.

[1]) В 1780-х роках в Н. Млинах було 50 млинових поставів (у Шафонського „Опис. Чернигов. Намѣстничества“).

[2]) „Следствие с. Головеньки сотни Ново-Млинской по указу войсковой генеральной канцеляріі сочиненное нами нижеподписавшимися сколько вономъ селѣ мужичихъ дворовъ имѣется въ нижеслѣдующихъ статьяхъ. — 1735 г. мая 10 дня“.

[3]) Лазаревскій, „Нѣжинскій полкъ“.

зазначено людности: малоґрунтових — 14 дворів, що мають коней 21 та волів 25; „нищетныхъ имѣющих тягло“ — 19 дворів, що мають 16 коней та 8 волів. „Нищетныхъ и пѣшихъ“ — 49 дворів. Всього „поспольства“ 82 двори та „осѣлихъ въ подсусѣдках“ 2 двори. „Слѣдствіе“ с. Шабалинова складено 6/V того-ж року. У Лазаревського зазначено, що за ревізії 1736 року в Шабалинові було „козаків ґрунтових 25 дворів, убогих 34 і підсусідків 2 двори; кріпаків підскарбія Андрія Марковича ґрунтових 9 дворів, убогих 53 дв., підсусідків 32 двори. Слідство наведене в архівній справі року 1735 зазначає в Шаб. малоґрунтових 9 дворів; коней вони мають 13, а волів 10. „Нищетнихъ“, що мають тягло — 19 дворів; коней у них 16 та волів 5 [1]). „Весьма нищетныхъ и пѣшихъ“ теж 19 дворів. Нарешті, підсусідків посполитих 20 дворів. А всіх дворів у Шабалинові „з хатами“ — 67 [2]).

Самий перелік податку пояснюють таблиці 1735 р. (справа № 17876; до кн. Шаховського надсилаються разом з донесінням від 3 травня 1735 р. зведені таблиці про розмір порціонного та раціонного (грішми, а не натурою) податку з кожної групи дворів, відповідно до їхньої заможности).

Таблиця № 1.

Подлуг расположения		Прежняго					Нинѣшняго					Примітка (за Лазаревським)	
Города Новихъ Млиновъ		По ревизіи 1734 г.	Порціи	Надлежало брать	Брано по-мѣсячно	В переборе	По осмотру дворов. тягло	Порціи	Раціи	Надлежало взымать	В переборе	Числа дворів за описом 1736 р.	
												Козачих	Кріп.
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Можнихъ		5	—	—	—	—	3	3	1	—	—	14	41
Середнеможн.		8	—	—	—	—	23	7	2	—	—	16	
Малогрунтов		43	—	—	—	—	24	4	1	—	—	53	365
Нищетнихъ		275	—	—	—	—	60	5	1	—	—		
Весьма убогих		—	—	—	—	—	284	24	4	—	—		
Мужчинъ подсосѣдковъ		79	—	—	—	—	33	2	1	—	—	14	—
Итого за м-цъ .		410	66	22—11	41—84	19—13	453	45	10	24,7	17,76	97	406
Всего за 6 м-цевъ	Руб.	—	—	132	251	118	—	—	—	112	138		
	Коп.	—	—	66	04	38	—	—	—	95	9		

[1]) Трапляється декілька дворів, що мають не по два, а по одному волові. Можна гадати, що такий господар їздив одним волом-бовкуном, бо це за Сеймом практикується ще й тепер. *П. Н.*

[2]) Зазначений опис Новомлинської сотні року 1735-го підписали „сіятельства нижайшіе рабы и подножки — атаман і сотник наказний Петро Мацеєнко, війт Якубов... та бурмістер Антонов Іван“ і послано його згідно з наказом Генер. К-рії від... квітня 1734 року, на ім'я Олексія Івановича Шаховського.

Таблиця II.

Подлугъ расположения		Прежняго					Нынѣшняго					Примітка (за Лазаревським)	
З села Головеньки		По ревизіи 1734 г.	Порціи	Надлежало взымать	Брано по мѣсячно	В переборе	По осмотру дворовое число	Порціи	Рації	Надлежало взымать	В переборе	Число дворів за описом 1736 р.	
												Козачих	Кріп.
1		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Можнихъ		18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27	11
Малогрунтовихъ . . .		—	—	—	—	—	14	2	пол.	—	—		
Нищетныхъ		76	—	—	—	—	19	2	1	—	—	55	61
Весьма убогихъ . .		—	—	—	—	—	49	4	—	—	—	3	3
Итого помѣсячно . .		94	24	8—12	15—58	7—45	82	8	1 с пол.	4 р. 3 к.	11.55	85	75
Всего за шесть мц-ев	Руб.	—	—	48	93	44	—	—	—	20	73		
	Коп.	—	—	72	48	76	—	—	—	$29^3/_4$	$18^1/_4$		

Таблиця III.

Подлугъ расположения.		Прежняго					Нынѣшняго				
Села Шабалинова		По ревизіи 1734 р.	Порціи	Належало взымать	Брано по мѣсячно	В переборе	По осмотру дворов. число	Порціи	Рації	Надлежало взымать	В переборѣ
Можнихъ		5	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Малогрунтовихъ . . .		—	—	—	—	—	9	2	1	—	—
Тяглихъ		—	—	—	—	—	19	2	1 с пол.	—	—
Весьма убогихъ . .		35	—	—	—	—	39	4	—	—	—
Итого помѣсячно . .		40	8	2—68	4.68	2	67	8	2	4.48	20
Всего за шесть м-цев.	Руб.	—	—	16	28	12	—	—	—	20	7
	Коп.	—	—	08	08	—	—	—	—	58	50
Итого всего перебору (певно по всій Ново-Млин. сотні)	Коп.	—	—	197	372	175	—	—	—	155	218
	Руб.	—	—	46	60	14	—	—	—	$62^3/_4$	$77^1/_4$

В цих таблицях, як бачимо, зазначено: скільки покладено порціонного податку року 1734 по ревізії „комісарами глуховскими“, скільки покладено та скільки зібрано тепер, себ-то року 1735-го, і нарешті скільки в наявності „по осмотру“ виявилося яких дворів.

Таких таблиць подано три: про Н. Млини, Головеньку та Шабалинів.

Окрім цього підсумку зроблено підсумок загальний про недоплатки та перебір заразом: „Всего недоимки и перебору въ селахъ Головеньке и Шабалинове и Новыхъ Млинахъ — 268 р. 50 к.“.

Аналізуючи вищенаведені три таблиці, бачимо:

1. Що в с. с. Головенці та Шабалинові перебір (графа 6) був що-місяця однаковий, а в м-ку Н. Млинах 19 крб. 13 коп. і менше, але теж близький у середньому до 19 крб.

2. Що проти норми, вказаної в ревізії, перебрано року 1734-го 175 крб. 14 коп., себ-то 88,7 % і в 1735 році теж перебрано 218 кар. 77 1/4 коп., себ-то до 142 %.

3. Підсумки „що належало“ (графа 10) взагалі пораховано невірно.

Що-до розміру податку, то з наведених попереду даних можна встановити, що одну порцію оцінювано в Новомлинській сотні року 1735-го мало не однаково — в місті й у селі, а саме: в Н. Млинах 33.5 к , в Головеньці — 33,8 коп., а в Шабалинові 33,5 коп. Рація в містечку коштувала трохи дорожче ніж у селах, а саме в Н. Млинах 90 коп., а в селах — 88 коп.

Року 1734 в Ново-Млинській сотні збирано тільки порції, а 1735-го року стали збирати ще й рації. На один двір припадало:

Таблиця IV.

Категорія заможности	В Нов. Млинах			В Головеньці			В Шабалинові			Пересічно в сотні
	порц.	рації	На суму	порц.	рації	На суму	порц.	рації	На суму	
Посполиті:										
Заможн. двір	1	0,33	65 к.	—	—	—	—	—	—	65 к.
Середньоможн.	0,29	0,087	18 к.	—	—	—	—	—	—	18 к.
Малоґрунтов. . .	0,17	0,041	9,33 к.	0,14	0,036	7,90 к.	0,22	0,55	12,21	9,81 к.
Нищетний	0,0833	0,0166	4,28 к.	0,10	0,053	8,04 к.	0,10	0,052	7,97	6,75 к.
Весьма убог.	0,0845	0,0140	4,09 к.	0,08	—	2,68 к.	0,10	—	3,35	3,35 к.
Підсусідок	0,066	0,033	4,77 к.	—	—	—	—	—	—	4,77 к.

Нижченаведені таблиці склав я, щоб з'ясувати цю справу про принцип оподаткування в Ново-Млинській сотні. Виявляється, що принцип оподаткування в місті був трохи инший ніж на селах. Слідство показує, що в селах Головеньці та Шабалинові зовсім немає господарів, що мають гуральні, казани або що „промислом купецким бавятся“.

Нижчеподана таблиця (V) показує нам, що до категорії заможних зараховано 3-х (новомлинських) господарів, хоч у них і немає волів цілком, а один із них то навіть і коней не має.

Очевидячки, воли та коні це не характерна прикмета й вона не виявляє ступеня заможности. Основна праця Новомлинської заможної групи господарів це гуральництво й торговля.

Таблиця V.

Категорія заможности [1])	Скільки є таких дворів	Чи торгують	Чи мають землю	Мають пересічно на двір		
				казанів	коней	волів
Заможних	3	торг.	мають	3	2	—
Середньозаможн., півґрунт, малоґрунтових	46	торг.	мають	0,8	1,8	0,8
Нищетних, кінних і волових, що мають тягло	169	ні	ні	0,12	0,6	0,5
Дуже вбогих, піших і вдів . .	325	—	—	—	—	—
Підсусідків	57	—	—	—	—	—

Виявляється, що в Шабалинові зазначено більший податок з середніх категорій, аніж у с. Головеньці та в м. Н. Млинах, особливо високо оподатковано малоґрунтових і нищетних. Але навсправжки це змінювалося (розмір перебору в різних поселеннях—табл. VI остання графа).

Таблиця VI.

НОВІ МЛИНИ:

Назва категорій	Число дворів	Число порцій	На суму		Число рацій	На суму		Припадає на двір	Пересічно на двір	
			Руб.	коп.		Руб.	коп.		Належало	Брато
Можних	3	3	1	05	1	—	90	65 к.	—	—
Середньоможних . . .	23	7	2	64	2	1	80	18 к.	—	—
Півґрунтових	24	4	1	34	1	—	90	9,33 к.	—	—
Нищетних	60	5	1	68	1	—	90	4,3 к.	—	—
Дуже вбогих	284	24	8	04	4	3	60	4,09 к.	—	—
„Мужчинъ подсусѣдковъ“	33	2	—	67	1	—	90	4,77 к.	—	—
Разом . . .	453	—	15	42	—	9	—	—	5,39 к.	9,2 к.
С. Головенька:										
Можних	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Малоґрунтових	14	2	—	67,6	½	—	44	7,9 к.	—	—
Нищетних	19	2	—	67,6	1	—	88	8,2 к.	—	—
Дуже вбогих	49	4	1	35	—	—	—	2,7 к.	—	—
Разом . . .	82	—	2	50,2	—	1	32	—	4,6 к.	19 к.
С. Шабалинів:										
Можних	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Малоґрунтових	9	2	—	67	—	—	44	12,3 к.	—	—
Нищетних та тих, що мають тягло	19	2	—	67	1	1	32	10,4 к.	—	—
Дуже вбогих	39	4	1	34	—	—	—	3,4 к.	—	—
Разом . . .	67	—	2	68	—	1	76	—	6,6 к.	7 к.

[1]) Щоб з'ясувати, що визначає термін „заможний“, чи „можний“, так само „промислом купеческим бавячійся“, можна, гадаємо, для першої половини XVIII в. скористуватися такою вказівкою: року 1763 15/VII Розумовський видав універсала про необхідність зробити новий перепис людности і між иншим, вказуючи на хиби попередньої ревізії, зробленої року 1734 8/VIII, каже, що до можноґрунтових зараховували й купців, „имѣющих товару своего до 1000 руб“, а середньоґрунтових прирівнювали до тих, що середнього розміру промисел мають і т. п. (ВБУ, Рукопис. від., підвід. докум. № 5912).

Коли ми перейдемо до питання, як саме й хто визначав категорію заможности, то виявиться, що глухівські комісари відносили декого з господарів, що мають землю, до вищої що-до заможности категорії, ніж місцева сотенна влада. Це наочно ілюструє така таблиця про число дворів.

Таблиця VII.

У Нових Млинах:	За ревізією 1734 року	Навсправжки за окладом року 1735-го
1. Заможних } ґрунт мають . . .	5	3
2. Середньозаможних } ґрунт мають . . .	8	23
3. Малоґрунтових	43	24
Разом:	56	50
У с. Головеньці:		
1. Заможних	18	—
2. Малоґрунтових	—	14
Разом:	18	14
У с. Шабалинові:		
1. Заможних	5	—
2. Малоґрунтових	—	9
Разом:	5	9
Всього	79	73

Можливо, що тут позначивсь процес концентрації земель у руках окремих власників та дальшого збільшення бідняцької безземельної людности. Що ця зміна відбулася протягом такого недовгого часу (одного року), то це можна пояснити почасти суб'єктивним підходом до визначення категорії заможности, а так само й інтенсивністю процесу суспільної диференціяції в 30-х роках XVIII в.

Загальне збільшення дворів незаможної людности в Ново-Млинській сотні, тимчасом як заможних зменшилося, показує нам таблиця.

Таблиця VIII.

	Року 1734-го			Року 1735-го		
	Н. Млини	Голо-венька	Шабалин.	Н Млини	Голо-венька	Шабали-нів
Нищетних	275	77	—	60	19	19
Дуже вбогих	—	—	35	284	49	39
Піших і підсусідків	79	—	—	33	—	—
Разом	354	77	35	377	68	58
	466			503		

б) Конотіпська та Попівська сотні на Посейм'ї.

Не вважаючи на те, що, як відновлено гетьманство року 1750, з України виведено деякі московські полки, загальна кількість порціонного та раціонного податку на Україні де-далі збільшується. Зокрема на Низовому Посейм'ї, що одну з сотень території його ми попереду проаналізували, цей податок теж збільшився (див. про це далі). На жаль, ми не маємо для сотні Батуринської матеріялу аналогічного нижченаведеному, але гадаємо, що норми та практика оподаткування в сотнях суміжних з нею мало в чім різнилися і те, що ми бачили раніш у Ново-Млинській сотні 1735 р., так і нижченаведених Конотіпській та Попівській 1753 р., можна прикласти й до сотні Батуринської.

Щоб схарактеризувати справи про порції та рації в Конотіпській та Попівській сотнях, наведемо далі відомості з року 1753-го [1]).

Хоч з кінця 1720 років до початку 1750-х років і кількість московського війська на Україні, можливо, зменшилася і норми, як загальні, так і персональні, змінилися, але в справі збирання податків на утримання московського війська, як побачимо далі, ще багато залишилося попередньої практики та принципів, зокрема що-до нерівномірного оподаткування козачої й посполитої людности та взагалі більшого (пропорційно) оподаткування бідніших ніж заможніших. У згаданій збірці рукописів Лазаревського наведено два реєстри: один, очевидячки, козачої людности (реєстри без заголовків) і другий посполитої. Козачий реєстр має такий зміст.

„Каких мест сотни Конотопской“	Нищетних			„Крайне нищетних“			Разом усіх			Підсусідків		
	Хат	Порцій *	Рацій *	Хат	Порцій	Рацій	Хат	Порцій	Рацій	Пішох	Рублі	Копійки
„Въ м-кѣ Конотопѣ за исключ. погорѣлихъ“ .	40	2..	2..	302	10..	10..	342	12..	13..	24	—	96
с. Верьовка	32	2..	2..	20	...	...	52	3..	3..	1	—	4
с. Семянівка	5	...	...	30	1..	1..	35	1..	1..	5	—	20
с. Озаричі	8	...	...	6	...	...	14	...	...	—	—	—
с. Гути	4	...	...	1	...	...	5	...	...	—	—	—

В реєстрі посполитському м. Конотопа визначніші платники порцій та рацій були такі:

---

[1]) Витяги з реєстрів, що їх ми використовуємо з рукописної збірки Лазаревського, не мають повного заголовку, але з деяких даних у тексті можна гадати, що вони складені на підставі ревізії 1753 року. В. Б. У., збірка Лазаревського № 37 та 53, т. 2. ст. 104 і далі.

*) У цих графах поруч із цілими порціями і раціями подані і різноманітні частки їх, як от $^1/_{24}$, $^1/_{40}$, $^1/_{96}$, так змінювалися оці частки. Щоб не ускладняти таблиць, я не подаю цих часток, ставлячи там, замість них, кілька точок (в таблицях на стор. 191—193).

„Каких мѣст и владѣній сотни Конотопской“	Малоґрунтових			Нищетних			„Крайне нищетних“			Разом усіх		
	Хат	Порцій	Рацій	Хат	Порцій	Рацій	Хат	Порцій	Рацій	Хат	Порцій	Рацій
М-ка Конотопа ген. судді Кочубея	2			19	2..	2..	143	9..	9..	164	12..	12..
б. т. Дан. Кандиби . . .	—	—	—	—	—	—	36	2..	2..	36	—	—
б. т. Як. Требинського .	—	—	—	—	—	—	23	1..	1..	23	—	—
б. т. Федора Костенецького	—	—	—	—	—	—	24	1..	1..	24	—	—
б. т. Ів. Костенецького .	—	—	—	—	—	—	11	...	...	11	—	—
Вдови сотн. Костенецького	—	—	—	—	—	—	21	1..	1..	21	—	—
„Разных козаков Конотопских“	—	—	—	—	—	—	56	3..	3..	56	—	—
Инших власників, що мають від 1 до 10 хат .	—	—	—	—	—	—	114	(Та-ж норма)		114	—	—
Разом у м. Конотопі	2	—	—	19	—	—	428	—	—	449	—	—

У селах Конотіпської сотні визначніші платники консистенського податку за своїх підданих були такі:

„Каких мѣст и владѣній“	Малоґрунтових			Нищетних			„Крайне нищетних“			Разом усіх		
	Хат	Порцій	Рацій	Хат	Порцій	Рацій	Хат	Порцій	Рацій	Хат	Порцій	Рацій
с. Верьовка:												
б. т. Ів. Костенецького	—	—	—	5	...	..	38	3..	3..	43	3..	3..
с. Семянівка:												
б. т. Ів. Гамалії	—	—	—	18	2..	2..	42	4..	4..	60	6..	6..
б. т. Дан. Кандиби	—	—	—	—	—	—	10	..	...	10	...	...
с. Озаричі:												
Мнр. Батурин.-Крупицького . .	—	—	—	5	...	...	8	...	...	13	1..	1..
с. Гути:												
Гетьмана Розумовського . . .	—	—	—	—	—	—	8	...	...	8	...	...
с. Стара:												
Полковника Неплюєва	—	—	—	—	—	—	9	...	...	9	...	...
Инших дрібних власників у всіх вищеназваних селах (мають від 1 до 8 хат)	—	—	—	—	—	—	47	Та-ж норма		47	Та-ж норма	
Разом . .	—	—	—	28	—	—	162	—	—	190	—	—
Всього в сотні Конотіпській .	2	—	—	47	—	—	590	—	—	639	—	—

У КОЗАЧІМ РЕЄСТРІ СОТНІ ПОПІВСЬКОЇ [1]).

Назва сіл	Козаків нищетних			„Крайне нищетних“			Разом усіх			Підсусідків		
	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.	піших	Руб.	Коп.
1. С. Попівка	71	5..	5..	157	6..	6..	228	11..	11..	12	—	48
2. С. Шаповалівка . .	11	...	...	48	1..	1..	59	2..	2...	5	—	20
3. С. Соснівка	27	2...	2..	53	2..	2..	80	4..	4..	3	—	12
4. С. Підлипне	9	...	...	72	2..	2..	81	3..	3..	11	—	44
Всього в сотні . .	118	—	—	330	—	—	448	—	—	31	1	24

В реєстрі посполитському:

Назва сіл і власників	Малоґрунтових			Нищетних			„Крайне нищетних“			Разом усіх		
	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.	Хат	Порц.	Рац.
С. Попівка:												
„Его Ясновельможности п. Гетьмана“ . . .	—	—	—	17	2..	2..	64	5	5	81	7..	7..
Різних власників . . .	—	—	—	—	—	—	16	...	...	16	1..	1..
Козаків попівських (піддані козачі!)	—	—	—	—	—	—	22	1..	1..	22	1..	1..
С. Шаповалівка:												
Різних власників (від 1—до 5 хат)	—	—	—	—	—	—	8	...	...	8	...	...
Сотника конотіпського Костенецького . . .	—	—	—	—	—	—	5	...	...	5	...	...
С. Соснівка:												
осаула Журавки . . .	5	1..	1..	13	2.	2..	28	2..	2.	46	5..	5..
б. т. Ів. Костенецького	—	—	—	—	—	—	8	..	..	8	..	..
Козаків соснівських .	—	—	—	—	—	—	12	..	..	12	..	..
С. Подлипне:												
„Его Ясновельмож-ти п. Гетьмана“	—	—	—	24	—	—	46	—	—	70	6..	6..
Козаків с. Підлипного	—	—	—	—	—	—	4	—	—	4	—	—
Всього . . .	5	—	—	54	—	—	213	—	—	272	—	—

[1]) Як і в попередніх таблицях, на сс. 191, 192 і тут залишається практика що-до часток орцій та рацій.

З вищенаведених даних про збирання порцій та рацій з людности Конотіпської та Попівської сотень од хати виводимо такі пересічні дані:

Категорії	З козаків		З посполитих	
	Конотіпська сотня	Попівська сотня	Конотіпська сотня	Попівська сотня
Малоґрунтові	—	—	0,265	0,265
Нищетні	0,073	0,077	0,11—0,127	0,16
Крайне нищетні	0,034	0,038	0,065	0,080
Пересічно . . .	0,041	0,047	0,076	0,091

Отже в данім випадкові ми маємо: взагалі оподаткування переважно накладалося на посполиту піддану людність, але крім того й окрема господарча посполитська категорія, що рівна заможністю відповідній козачій категорії, платила пересічно податку більше ніж категорія козача. Тимчасом як нищетні козаки платять од хати 0,073—0,077 порції та рації, посполиті платять 0,11—0,16 порції та рації. Коли „крайне нищетні" козаки платять 0,034—0,038 порцій та рацій, посполиті платять 0,065—0,080. Те-ж саме ми бачимо і в пересічних нормах: козача 0,041—0,047, посполитська — 0,076—0,091.

Окрім того наведені сотні теж різняться що-до розміру норми податку. Попівська сотня оподаткована по всіх категоріях вище від Конотіпської, як це наочно видно з наведеної попереду таблиці.

Наведені уривки з справ Чернігівського та Ніженського полків показують, як вичисляли відповідно до кількости військ загальну суму порцій та рацій, як вичисляли кількість місцевої людности, як перевіряли звільнення окремих осіб та складали нарешті загальну відомість збору порцій та рацій [1]).

Перед тим як зробити деякі загальні висновки, треба ще розглянути відомість збору порцій 1753 р. (Подана на наступній стор.).

Згідно з цим „табелем", року 1753-го порцій припадало на кожен двір, взагалі козачий чи посполитський, така кількість:

	Число порцій	На суму (в коп.)	Разом з рацією на суму (в коп.)
З можноґрунтового	1	33,6	67,2
„ середньозаможного	0,5	16,8	33,6
„ малоґрунтового	0,25	8,4	16,8
„ „нищетного"	0,137	4,6	9,2
„ „крайне нищетного"	0,0625	2,1	4,2
„ підсусідка кінного	0,0446	1,5	3,0
„ підсусідка пішого	0,0297	1,0	2,0

[1]) Додам тут, що коли певна кількість дворів платила певну ту-ж саму частку порції чи рації кожен, тоді в відомостях вираховували оцю основну суму, писали її і поруч з нею писали, не додаючи до неї, инші частки порції чи рації з поодиноких дворів, як $^1/_{40}$, $^1/_{48}$, $^1/_{96}$ і т. и.

Рацій стягувано стільки-ж як і порцій, отже до суми порцій ми додаємо ще ціну рацій у відповідній кількості на двір. Рація коштувала приблизно вдвоє дорожче за порцію (четверть вівса близько 40к. та 25 п. сіна коло 25 коп.). Таким чином, щоб вивести загальну суму консистентського податку з двору, вартість порцій треба помножати на 2.

Порція і рація були натуральний податок і містили в своїм складі певну кількість речей: на одну порцію в місяць видавали борошна 2 четверики, крупів гречаних, просяних, ячних або вівсяних 1 гарнець і соли 2 фунти. На одну рацію вівса 1 четверть та сіна 25 пудів на місяць [1]). Отже і ціна порції і рації на місяць залежала від ціни цих продуктів, але ціна „казенна“, якою виплачували людності за продукти, не так мінялася, була більше-менше постійна, незалежна від частих змін цін на місці.

Переводити натуральну порцію і рацію на гроші почали задовго перед 1767 р. у багатьох випадках, надто в ті роки, коли військо не стояло на квартирах, а було або в походах, або на форпостах. Збирання й видачу порцій та рацій грішми бачимо і в 1720-х і 1730-х роках і пізніш.

Ціна порції протягом 1725—60 років доходила до 50 к., але найчастіш була 33,5 коп., а ціна рації від 90 к. до 1 карб. Виплачуючи, заміняли иноді рації порціями, за одну рацію стягувано або видавано 2 порції. Коли треба було видати 2 порції і 1 рацію грішми, платили 75 коп. як за 1 порцію, так і за 1 рацію.

Розмір порції і рації з одиниці оподаткування де-далі збільшувався протягом 1-ої половини XVIII в., причому з посполитих брали вдвоє більше ніж з козаків. По всій Гетьманщині консистентський податок збільшився за 1740—1770 роки на 117 %, зокрема на Низовім Посейм'ї за 1735—1753 на 55—56 %.

На підставі вищенаведених даних ми можемо скласти таку таблицю, як зростав порціонний та раціонний податок на кожен посполитий двір [2]):

Категорія заможности	1735 р.		1753 р.		1755 р.	
	Порцій	Рацій	Порцій	Рацій	Порцій	Рацій
Заможний двір	1	0,33	—	—	—	—
Середньозаможний	0,29	0,083	—	—	—	—
Малоґрунтовий	0,17	0,041	0,265	0,265	0,310	0,281
Нищетний	0,0833	0,0166	0,130	0,130	0,142	0,140
„Крайне нищетний“	0,0845	0,0140	0,073	0,073	0,0781	0,070
	Низове Посейм'я				Прилуцький полк	

[1]) Черніг. Кр. Арх., Книги ордерів гетьм. Розумовського 1763 № 325, ст. 491—5. Чолобитна підполк. Семенова 1760 р.

[2]) Козаки платили вдвоє менше, а підсусідки грішми 4 к. від пішого двору.

ТАБЕЛЬ Г

о числѣ показанном в ревѣзіяхъ на нынѣшній 1753 годъ сочиненныхъ во всехъ полкахъ всех винной долѣ) и посполитскихъ такожъ подсосѣдковъ по положенному на нихъ денежному ок ежемѣсячно въ лѣтніе сего года мѣсяцы апрѣля съ 15-го октября по 15 ч

ЗВАНІЕ ПОЛКОВЪ	I статья. Знатного промысла и можногрунтовихъ з едного двора една порція.		II статья. Средняго промысла и средне-грунтовыхъ з двохъ дворовъ една порція.		III статья. Малого промысла и малогрунтовых съ четырехъ дворовъ и бездворныхъ хатъ една порція.				IV статья. Нищетныхъ з семи одной четѣ по одной тридцать второй долѣ дворовъ и бездворны хатъ една порція.			
	Дворовъ	Съ тѣхъ дворовъ порцій	Дворовъ	Съ тѣхъ дворовъ порцій	Дворовъ	Бездворныхъ хатъ	Итого дворовъ и бездворныхъ хатъ	З нихъ порцій	Дворовъ	Бездворныхъ хатъ	Итого дворовъ и бездворныхъ хатъ	з нихъ порцій
В Лубенскомъ . .	—	—	8	4	288	—	—	72	4615	384,5	4999,5	68
„ Прилуцкомъ . .	1	1	3,5	1...	146	—	—	36,5	3047	716,5	3763,5	5
„ Стародубскомъ .	—	—	10	5	344,5	—	—	86...	7192,5	75,5	7268	99
„ Полтавскомъ . .	3	3	19	9	60	6	66	16	1373	60	1433	1
„ Черниговскомъ .	2	2	—	—	46	—	—	11	2004	19	2023	2
„ Нѣжинскомъ . .	2	2	14	7	103	—	—	25	5028	16	5044	6
„ Кіевскомъ . . .	—	—	3	1	41	—	—	10	947	12	960	1
„ Переяславскомъ.	—	—	5	2	126	—	—	31	808	155	963	1
„ Миргородскомъ .	—	—	6	3	129	—	—	32	2654	477	3131	4
„ Гадяцкомъ . .	1	1	20	10	268	—	—	67	2196	164	2360	3
Итого . .	9	9	90	45	1555,5	6	1561,5	390,5	29865	2080	31946	43

[1]) В. Б. У., Рукоп. збірка Лазаревського. „Матеріалы до исторіи Конотопской сотни“ № 53.

[2]) Крапками скрізь позначаємо ті місця, де стоять дроби менші од 0,5.

НЕРАЛЬНАЯ

тейных дворовъ и бездворныхъ хатъ козачимъ подпомощичимъ (съ виключеніемъ оныхъ поло-
по полкамъ и всего довелось по генеральному расположенію выстачать на консистентовъ по
всѣхъ порцій, о чемъ всемъ явствуетъ ниже сего, сочинена 1753 г. мая 16 дня [1]).

V статья. Крайне нищетныхъ дворовъ и бездворныхъ хатъ з шестнадцати една порція.				Всего всѣхъ статейныхъ дворовъ и бездворныхъ хатъ	Со всѣхъ статейныхъ дворовъ и бездворныхъ хатъ всѣхъ порцій	Число подсусѣдковъ конныхъ и пѣшихъ и сныхъ съ конного по копѣйки с полу, а съ пѣшого по копѣйки, всѣхъ денегъ и за оніе деньги по статейной цѣне всѣхъ порцій.					Всего со всѣхъ статейныхъ дворовъ и за деньги съ подсусѣдковъ всѣхъ порцій.
Дворовъ	Бездворныхъ хатъ	Итого дворовъ и бездворныхъ хатъ	З нихъ порцій			Конныхъ	Пѣшихъ	Рублей	Копѣекъ	Порцій	
9818	4713	14531	908 [2])...	19827	1670.....	16	[illegible]	9	83	29...	1700...
3871,5	4055	7926,5	495...	[illegible]	1051,5...	9	422	4	35,5	13	1064,5
5204,5	11335	16539,5	1033,5...	24162	2123	2	81	—	84	2	2125,5
[illegible]	3632	10059	628	11581	804	85	243	3	70	11	865
11634	1562	13196	824	15267	1116	25	840	8	77	26	1142
14633	2227	16860	1053	22025	1781	81	1043	11	64	34	1816
7163	2475	9638	602	10644	746	4	159	1	65	5	751
4387	4022	8409	525	9504	692	16	545	5	69	17	709
2754	8047	10801	675	14068	1140	153	1016	12	45	37	1177
1742	5037	6780	423	9429	825	11	380	3	96	11	837
67635	47106	114741	7171	148347	12002	402	5688	62	91	187	12190,5

Після того, як заведено рублевий оклад замість збирання натурою, справа трохи спростилася, але як ця реформа позначилася на добробуті самих платників, та чи збільшився чи зменшився податок взагалі в останній чверті XVIII століття, до цього питання ми ще маємо повернутися иншим разом. Маємо підстави гадати, що через заведення рублевого податку становище людности могло й погіршати, надто по тих районах, які не мали десь поблизу ринку для збуту своїх сільсько-господарчих продуктів.

ДОДАТОК.

СКАРГИ НА ЗБИРАННЯ ПОРЦІЙ.

Року 1722, 7-го листопада, фон Вейзбах пише до обозного та полковника прилуцького в справі порцій та рацій. „Доносилъ нам господар нашъ Богдан Михайлов, что в прошлой зимовой квартири в селѣ Мамаевцѣ стояло 4 порции и 4 рации, а въ селѣ Раскахъ было 14 порцей и 14 рацей, а нинѣшнего году на зимовую квартиру въ прибавокъ поставлено по указу вашему въ Мамаевку 6 порцій и 6 рацій, а въ Раскахъ 13 порцей и 13 рацей". Далі Вейзбах докоряє, що полковник „так грубіянско с ним поступил", коли взагалі на Україні число порцій і рацій не збільшено; загрожує полковникові арештом і наказує конс[illegible]нтам виступити з Мамаївки [1]).

Підполковник Олексій Семенів мав маєтки в с. Березоточі, х. Шепенезькому та х. Путивцьовому Лубен. сотні і, не живучи сам, виплачував порції та рації за своїх тутешніх підданих. Року 1760-го на нього накладено було більше, ніж попереднього року. В чолобитній на ім'я гетьмана Семенів подає дві копії з білетів з Лубенської канцелярії на податок. Він не тільки зазначає, що йому збільшено порції та рації, але наводить за-для порівняння і дані про оподаткування инших власників та груп людности в Березоточі: зазначено тут — козаків, далі підданих підполковника Семенова, підданих бунч. тов. Кулябки, різних власників, підсусідків. Чолобитна вичисляє оподаткування окремих груп за 1759 і 1760 р. — порції та рації зокрема і робить висновок, що всім зменшено, тільки він один, Семенів, має збільшення оподаткування: „и тако всякий год, что хотя налагаютъ, снимая съ родственников и пріятелей своихъ, а ежелибъ прибавка какая была генерально, тобъ и на всѣхъ прибавить надлежало, но с Кулябки снято, (а) на меня положено". Так обвинувачує чолобитна податкових урядовців [2]).

---

[1]) ВБУ, Рукописна збірка Лазаревського № 38.

[2]) Черніг. кр. арх., книга ордерів гетьм. Розумовського за 1763 р. № 325, ст. 491—5.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ.

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 р.

(До історії селянських рухів на Київщині)[1]).

Розділ І.

ЛІТЕРАТУРА ПИТАННЯ[2]).

Література про „Київську козаччину 1855 року“ досить багата. Але вона по-перше здебільшого однобічна і не вповні виявляє тогочасні відношення і хід справи, по-друге вона мало не вся написана з певною тенденцією, не вповні об'єктивно, розглядаючи цю подію з певного буржуазного погляду; по-третє, оперта мало не виключно на спогадах сучасників і не перевірена за архівними матеріялами.

Першою літературою про це питання явилися, певна річ, мемуари сучасників. Першими такими мемуарами були спогади Громеки про повстання переважно в центральних і східніх повітах Київщини, вони друковані 1863 року в „Отечественныхъ Запискахъ“. Недавність подій і діяльна участь у них автора дали, безперечно, можливість Громеці подати численний та багатий, хоч неповний матеріял про ці події. Це багатство матеріялу, а рівно-ж об'єктивність (крізь яку, правда, подеколи визирає певна класова тенденційність) роблять мемуари Громеки дуже важливим друкованим джерелом для історії Київської козаччини.

Мало не одночасно (1864-го р.) була видана цікава праця проф. Шульгіна під заголовком „Юго-Западный край за послѣдніе 25 лѣтъ“, в якій

---

[1]) Дослідження Київської козаччини 1855 р., яке вже притягало увагу не одного історика, досі не тратить свого актуального значіння. Хоч останні праці про неї далеко посунули це дослідження наперед (особливо остання праця М. І. Яворського: Нариси з історії революційної боротьби на Україні, т. І, що вийшла вже коли моя розвідка була власне закінчена), але всі вони не вповні закінчили його, через те, що зовсім не притягли або притягли лиш почасти архівний матеріял про цю подію. Через те моє завдання — переглянути та проаналізувати повстання 1855 року, спираючись переважно на архівний матеріял, який тільки можна розшукати в сучасних обставинах, для цього питання буде тепер не зайве.

За вказівки та увагу до моєї роботи щиро дякую насамперед мойому керівникові, В. І. Щербині, також і всім керівникам та дійсним членам нашої Науково-Дослідчої Катедри Історії України, а рівно-ж вш. Л. П. Добровольському та акад. М. П. Василенкові. Використовую тут нагоду також, щоб подякувати директорові Київ. Центр.-Істор. Архіва ім. Антоновича, В. В. Міяковському, за уважне ставлення до мене та допомогу в розшукуванні матеріялу.

[2]) Дуже повно (за вийнятком лиш кількох праць) і детально розглядає літературу питання Л. П. Добровольський у праці, про яку ми згадуємо в цьому розділі.

автор розглядає і Київську козаччину. Але робить він це не вповні докладно, а також за браком матеріялу неповно й почасти невірно. Спирається він переважно на оповідання (усне, як видко) Лебединцева; з спогадами Громеки він не знайомий.

Слідом за цими працями вийшли кілька спогадів священиків, які постраждали в цьому повстанню. Першими були спогади П. Сикорського, друковані в газеті „Кіевлянинъ" в 1872 році (№№ 148, 150 і 151) під заголовком „Эпизоды изъ исторіи крестьянскихъ волненій въ Кіевской губерніи въ 1855 году". Стаття написана досить суб'єктивно,—про це говорить хоч-би інсинуація, яку автор подає тут на одного з священиків, що потерпіли від селян. В його статті вперше подані відомості про події в с. Березні Сквирського повіту, що пізніше повно освітлені в споминах В. Сикорського. Як видко, автор тут користувавсь цими спогадами В. Сикорського (що вийшли в світ на 10 років пізніше), але використав їх мало, неповно й недосконало; знайомий також автор і з спогадами Громеки.

Слідом за цією статтею з'являється низка мемуарів, друкованих у „Кіевской Старинѣ" [1]). Першим з них був „Посмертный разсказъ о. Антонія Ковальскаго" (К. С. 1882 р. ч. I—II), який оповідав про події, що відбувалися в Канівському пов., коло Таганчі й в Корсуні. Слідом за ним з'явилися того-ж року спогади Василя Сикорського під заголовком „Изъ воспоминаній потерпѣвшаго во время крестьянскихъ волненій 1855 года", про події в Сквирському пов., с. Березній та суміжних з нею, про що коротко згадував вже його родич, П. Сикорський. Треба сказати, що популярність „Кіевской Старины" спричинилася до того, що ці дві статті — дуже відомі пізнішим мемуаристам.

В 1897 році вийшли спогади одного з учасників придушення, — підпоручника Міхеля, що був за ад'ютанта в 6-му Білевському батальйоні, який придушував повстання в Корсуні. Його спогади вийшли в „Историческомъ Вѣстникѣ" за 1897 р. під заголовком „Кіевскіе безпорядки"; замість прізвища стоять самі ініціяли „А. М." [2]). Праця ця цікава, бо дає погляд на хвилювання з боку, так мовити, активних учасників придушення. Треба сказати, що підп. Міхель подає взагалі декілька дуже цікавих вказівок і пояснінь до історії подій, а також досить прихильні уваги що-до становища селян, відзначаючи деякі тогочасні риси в життю українського селянства; оскільки можна з'ясувати, автор статті з попередньою літературою знайомий був дуже мало.

Останніми мемуарами про ці події були стаття Л. Мацієвича під заголовком „Замѣтки къ исторіи Кіевской козаччины 1855 года" (Кіевская Старина

[1]) Треба сказати, що в той час вийшли також дві статті польською мовою, що зачіпають це-ж питання: Це „Powstanie ludowe na Ukrainie" (друковано у виданню „Czech, Polak a Rus", № X—XII), а друга: „Powstanie ludowe na Ukrainie 1855" (в журналі „Przegląd słowiański" (1881, № 3—4), де вона була передрукована з „Udział Polaków w Wojnie Wschodniej 1853—6". На жаль, ці статті ми використати не мали змоги.

[2]) Але сумніву, що автор був як-раз Міхель, бути не може, бо в списках тогочасних військ, у 6 батальйоні Білевського полку ад'ютантом в ці часи вказано його.

1905, січень), що являються власне витягом з деяких фамільних паперів та записів тогочасного парафіяльного духівництва, й стаття Познанського: „Коечто о козаччинѣ на Украинѣ въ 1855 году"; те, що статті написано дуже пізно після подій (особливо другу), спричинилося до їх, так мовити, тільки психологічної вартости, а не фактичної.

Всі ці мемуари мають свої дефекти. Коли виправданням цих дефектів для праці Шульгіна служить те, що Київська козаччина згадана у нього лиш побіжно, бо праця присвячена не самій цій події, то для инших праць-мемуарів цього сказати не можна, бо вся їх увага присвячена їй. Ми не ставимо великих вимог перед мемуарами, але все-ж ми мусимо підкреслити, що всі спогади є дуже однобічні, надто егоцентричні та неповні. Охоплюючи здебільша лиш невеликі райони, подаючи часто різні неперевірені чутки, часто помиляючись, всі автори спиняються найбільше на своїх пригодах, на своїому житті, на самому собі, розглядаючи всі події крізь призму власного інтересу, з міщанського, так мовити, погляду власного добробуту і тим самим позбавляють в значній мірі свої мемуари наукової вартости. Найменш в цьому можна докоряти Громеці, але все-ж таки й він часом отак помиляється, до того він хоч намагається підійти до огляду об'єктивно, все-ж дивиться з класового погляду, з погляду російського адміністратора, якого не можуть змінити жадні ліберальні думки та напрямки.

Поруч з цими мемуарами (перед появою останніх двох з них) починають з'являтися також вже й наукові розвідки присвячені Київській козаччині [1]). В 1890 році з'являється праця проф. Ясинського під заголовком „Волненія крестьянъ Кіевской губерніи въ 1855 году". (Чтенія въ ист. общ. Нестора Лѣтописца, кн. 4). Він систематизує та впорядковує мемуарний матеріял, доповнює його почасти архівним (хоч і випадковим), а також особистими записами від місцевих старожитців, і подає досить повний нарис цих подій, з певним коротеньким екскурсом в історію взагалі селянських рухів у цьому році в імперії. Але треба завважити, що поруч з дрібними помилками, проф. Ясинському можна закинути малу кількість матеріялу. У нього окрім мемуарів (переважно Громеки) була лиш архівна справа Канівської воєнно-судової комісії (ця справа як і спогади учасників в Черкаському пов., є найцінніше в праці Ясинського). Оцей брак архівного матеріялу надав розвідці неповного та неясного вигляду.

Більший матеріял мав під руками инший дослідник, протоєрей П. Лебединцев, що його спогади-студія „Записки протоіерея Петра Гавриловича Лебединцева о „козащинѣ 1855 года", була надрукована в 1900 році (Кіев. Стар. ч. 7—8). Лебединцев окрім власних спогадів (яких він мусів мати багато як один з учасників Комісії для придушення повстання), як видко з матеріялу, мав так само під руками офіційні папери тих часів, чи переглядав їх пізніше в ген.-губ. архіві; це надає його праці певної цінности. Але, не вважаючи на безліч цікавих відомостей, праця ця чималою мірою втрачає свою вартість через певний хаос у викладі, неточності, повторення, то-що.

[1]) Ми не перелічуємо деяких праць, де про ці події згадано між иншим, побіжно та по зверхово. Напр. Середоніна, Семевського, Бурцева, то-що.

Та це не є головна помилка автора, як і Ясинського, а також, доречи, і всіх мемуаристів. Ні один з дослідників Київської козаччини не виявнив економічних підвалин повстання [1]). А, тимчасом, говорити про ці події неможливо без детального дослідження соціяльно-економічного оточення в Київщині, та й взагалі на Правобережжі, в ці часи, бо всі події козаччини 1855 року, прагнення до волі, похід на військо й поруч з тим сувора недоторканність поміщичого майна, себ-то певна, так мовити, легальність повстанських рухів, все це органічно звязано з соціяльно-економічними умовами, що утворилися на Київщині в другій половині XIX в. наслідком певних економічних процесів, що відбувалися на Київщині, та почасти взагалі на Україні. І тому для історика говорити про одні події, та й то з певною тенденцією, без жадної спроби висвітлити причини цих подій, являється неможливим, не науковим.

До того треба сказати, як Лебединцев, так головне і Ясинський, дивляться на події з погляду російського адміністратора. Що-до Лебединцева, то це не дивно. Він сам брав участь у „заспокоєнню" селян, сам був членом комісії [2]). Але ці риси в його роботі відбиваються як-раз менш ніж у Ясин-

---

[1]) Трохи торкається цих питань Ясинський, але в кількох лиш словах, покликуючися взагалі „на кріпацтво".

[2]) Як відомо, Лебединцев зробив кар'єру на цьому заспокоєнню. Можна-ж думати, що взагалі становище селян та їх рухи його цілком не цікавили, писав-же він свої спомини лиш тому, що цим цікавилися инші, і ці спомини могли звернути на автора їх певну увагу. За цю думку промовляє той факт, що в листах до свого брата, Теофана Гавриловича Лебединцева, які переховуються в Рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки в м. Київі (під від. листувань), писаних навіть у самому-ж 1855 році, ми не бачимо жадної згадки про козаччину. Мало не всі листи за цей рік, а так само і пізніші, повні особистих планів, надій та міркуваннів Лебединцева, як зокрема: про дорожнечу, про плани на майбутнє його та братів, до якого з духовного начальства як краще підійти, як випрохати братові казенне помешкання, то-що. В одному лиш листі (від 20 листопада 1855 р.) ми маємо згадку про київську козаччину, але й ця згадка промовляє за нашу думку. Тут він пише про те, що подав до консисторії прохання про клопотання перед канцелярією генерал-губернатора про повернення йому дорожніх витрат та прогонів, що були зроблені під той час, як він пробував у Комісії; до того-ж прогони Лебединцев виписав собі як штаб-офіцерові і сподівань, що генерал-губернатор не відмовить йому в цьому, повний його лист; тут-же він висловлює побоювання, щоб йому не виписали прогонів як унтер-офіцерові. Це тим більш цікаво, що, як видко з пізнішого його листу (від 25 березня 1856 р., № 6719), прогони по поштовому тракту платили за нього Афанасьєв та Янкуліо, за що Лебединцев посилає їм по книзі „Вѣра, Надежда и Любовь", як „уплату должка" за те, що вони його возили. Взагалі всі його думки за ці часи сповнені виключно особистими планами і немає жадної згадки про самий рух, чи долю селян. Він боїться, чи не дадуть йому меншої нагороди ніж обіцяли, і пише, що „митрополитъ думаетъ о небесномъ, а насъ, земныхъ, оставляетъ втунѣ, можетъ быть" (л. № 6718). З заздрістю дивиться він на успіхи своїх товаришів, „Янкуліо получилъ, говорятъ, 2 ст. Станислава, а мнѣ хоть бы пряникъ съ коронаціи прислали..." (л. № 6720).

Наведемо ще лиш один уривок з його листа, де він пише про свої надії на одержання прогонів: „Тѣ, которые считаютъ меня крезомъ, пусть будутъ увѣрены, что имъ не достанется и копѣйки моихъ прогоновъ, если ихъ выдадутъ мнѣ, а если бы я не получилъ слѣдуемыя, то это было бы безчесно для духовенства, которое, выходило бы, можно заставить гонять по свѣту на своихъ конякахъ и своихъ сухаряхъ, тогда какъ прогоны получаетъ и рядовой жандармъ!"

Не бажаючи закидати щось Лебединцеву, ми тільки хочемо наведеними цитатами показати, що він не ставився з любов'ю до народу і не бажав виявити дійсну історію подій.

ського. Цей останній, дослідник і професор, вповні засвоїв собі думку адміністрації тих часів, і різко проводить її в своїому викладі. На його думку, Київська козаччина була викликана „патріотическимъ подъемомъ духа“, бажанням служити цареві, і боротьба проти війська виникла виключно тому, що селяни вважали військо за переодягнену польську челядь. Вся праця Ясинського просякнута російським патріотизмом і монархізмом і не дає тому глибшої аналізи події, а тільки позверховий їх огляд, до того-ж скерований до вихвалення монархічного ладу та, зокрема, царя Олександра за так зване „визволення селян“.

Як-же підійшли до цього питання пізніші історики? Ми маємо п'ять пізніших праць, що цілковито (або трохи чи не цілковито) присвячені Київській козаччині 1855 року (ми не беремо на увагу знов-таки побіжних згадок про неї в инших працях). Першою з них, яку треба взагалі поставити на одно з перших місць у дослідженню історії цієї події, — є невелика студія д-ра Томашівського під заголовком: „Київська козаччина 1855 року“ (Львів 1902 р. [1])). В цій праці д-р Томашівський подає фактично стислий критично-бібліографічний огляд праць про Київську козаччину, покладаючи основу свого дослідження в політичну ситуацію, в прояви, так мовити, народнього духу на Київщині, і роблячи таким способом спробу відкрити політично-національний характер повстання, всупереч своїм попередникам, зокрема Ясинському.

Але ця невелика праця знов-таки написана невповні досконало. У д-ра Томашівського помічається різко тенденція зробити цю подію національною, себ-то, — всупереч попереднім дослідникам, що цілковито ігнорували ці риси події, перехиляння палиці в инший бік. Він різко відмежовує козаччину від російських соціяльних рухів і намагається надати якогось певного національно-політичного характеру, подібного до характеру польських революцій проти Росії. В звязку з цим він з одиничних фактів робить висновки для цілої події і, базуючися на старій козацькій традиції, робить рух по суті національно-революційним, хоч і визнає в ньому певний економічний момент. Ця певна тенденційність залежала, на нашу думку, в значній мірі від малого знайомства д-ра Томашівського з матеріялом. Він використав тільки друкований матеріял, та й то не вповні (напр., йому, як видко, не відома стаття П. Сикорського в „Кіевлянинѣ“, спогади Міхеля, то-що), жадних архівних матеріялів він, як видко, не бачив. Взагалі-ж праця досить однобічна, мало обґрунтована, і визначається гіпотетичністю вихідного погляду.

Але велика заслуга Томашівського в дослідженню Київської козаччини було констатування, що це був рух революційний, чого до нього ні один дослідник не визнавав, а також, хоч і сильно перебільшене, підкреслення значіння історичної традиції.

Другою працею була стаття І. Ігнатович під заголовком „Волненія помѣщичьихъ крестьянъ отъ 1854 по 1863 г.“; друкована вона в журналі „Минувшіе годы“ за 1908 р. Тут у книжці за травень — червень ми знаходимо добру характеристику і огляд Київської козаччини. Авторці, як видко, були

[1]) „Літературно-Наукова Бібліотека“, ч. 29.

відомі мало не всі попередні статті та мемуари про цю подію (за вийнятком, здається, статтів Томашівського, Познанського і Л. Мацієвича); вона, хоч і не присвячує цілої праці цьому рухові, дає все-ж дуже солідний критичний огляд, який може вважатися за один з найбільш поважних з тих, що були в цьому питанню до праці Ігнатович. Хибою авторки була необізнаність з місцевими (з київськими) архівними матеріялами, що призвело до деяких дрібних помилок, по-друге досить позверховий огляд самих подій, і, нарешті, певний, так мовити, сантименталізм, певна застаріла думка, що розрухи з'являються в наслідок тільки жорстокого поводження поміщиків з селянами і т. и. [1]).

Третьою працею була стаття Л. П. Добровольського під назвою „З Київської козаччини 1855 року" (Український Науковий збірник, Москва 1915 р., 45—94). Автор, як видко, не ставив собі завдання до краю дослідити історію цього повстання, — цим пояснюється його певна однобічність, а також деякі дрібні помилки в фактичному матеріялі.

Він подає лиш невидані досі дуже цікаві спомини одного з учасників придушення руху, унтер-офіцера військ, а побіжно оповідає про головні центри повстання та екзекуції, і подає дуже добре підібрану й цінну літературу питання. В своїй оцінці подій автор стоїть, можна сказати, на ґрунті своїх попередників, приймаючи твердження Ясинського й доповнюючи трохи висновками Томашівського.

Четвертою працею була стаття М. Лемке в „Красной Летописи" (1923 р., кн. 7) під заголовком „Крестьянское волнение 1855 года". Хоч заголовок вказує на Київську козаччину, але в дійсності автор на ній спиняється дуже мало. Згадавши про неї лиш побіжно, він подає тільки біографію і історію де-Розенталя, якого зве Таращанським агітатором, та Каменського, Костромського агітатора. Треба підкреслити, що тут Лемке значно переоцінює ролю Розенталя в селянському русі (с. 132); треба також зазначити помилки в географічній номенклатурі, що трапляються в його праці (напр. він всюди Таганчу зве Таганкою). Додамо, що автор подає цікаву рідку статтю тих часів Добролюбова в студентській газеті „Слухи", в якій той надзвичайно фантастично й наївно змальовує Київську козаччину.

Нарешті, мусимо спинитися ще на одній праці, яка хоч і не присвячена цілковито історії Київської Козаччини, але приділяє їй чимало уваги. Це праця М. І. Яворського, т. I „Нарисів з історії революційної боротьби на Україні", що з'явилася наприкінці 1927-го року, коли наша розвідка була вже власно викінчена. Автор подає коротенько дані з історії повстання 1855 року і робить дуже вдалу спробу проаналізувати його з ідеологічного боку. Цією аналізою, в якій автор центр уваги спиняє на потенціях різних груп українського селянства в часи переходу від торговельного до промислового капіталізму, дослідження селянських рухів посунуто далеко наперед, в порівнянню з давніми дослідниками, що мали нахил пояснять всі селянські рухи поводженням поміщиків. Не можна тільки погодитися з прибільшенням впливу прокламації де-Розенталя, якій автор надає забагато значіння.

[1]) Цієї-ж авторки були й инші праці, в яких трапляються згадки про козаччину, але оскільки там вони побіжні, — то про них говорити ми не будемо.

Розділ II.

ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ.

Ми маємо розглянути в наступних розділах хід подій 1855-го року. Скажемо наперед, що найінтенсивніше повстання відбулося в повітах Васильківському, Таращанському, Сквирському й Канівському, але зачепило також почасти і більш південні повіти. Тепер наше завдання буде по можливості з'ясувати ті основні причини, що викликали повстання саме на Київщині, і як-раз у цьому районі, та надали йому характеру повстання за волю, за відновлення колишньої козаччини. Для цього нам треба спинитися на двох моментах: на економічних умовах Київщини, і на історичних традиціях її людности. Спинімося спочатку на першому.

Щоб з'ясувати причини, чому повстання виникло як-раз у цій частині Київщини, а так само, який характер воно мало, нам доведеться поділити її на райони. Ми виділимо отже в окремий район повіти Васильківський, Сквирський, Таращанський і Канівський, де повстання було найінтенсивніше і виявило як-раз свої характерніші риси: прагнення до волі, бажання заволодіти поміщичою землею й відновити козаччину. По инших повітах повстання захопило людність лиш частково, переважно в районах суміжних з цими чотирма повітами; до того й домагання селян тут мали трохи инший характер і вилилися переважно в економічні вимоги місцевого характеру. Але що всі ці повіти з'єднати в один район було-б важко, ми вважаємо за потрібне поділити ці повіти на 2 райони: Радомиський, Київський і Бердичівський в один район, решту 5 південних повітів — у другий. Зрідка також ми даватимемо відомості й загальні, для цілої Київщини.

З географічного погляду Київщина не цілком одностайна. На півночі переважають ліси, місцевість болотяна, ґрунт піщаний; далі-ж на південь ідуть степи, з добрим здебільшого чорноземельним ґрунтом. Поділяючи Київщину відповідно до наших районів, ми можемо визнати, що північний (I-й) район є переважно лісово-болотяний, з піщаним ґрунтом; середній — здебільшого степовий, перерізаний ярами й ланцюгами горбів, з чорноземельно-піщаним ґрунтом; нарешті південний теж переважно степовий, здебільшого з чорноземлею. Великої, отже, відміни між середнім, де відбулося найінтенсивніше повстання, районом, та південним, — де повстання вибухло лиш частково, ми не помічаємо. Проте північний, який повстання власне цілком не зачепило, чимало одрізняється від инших двох районів.

Що-до густоти залюднення, Київщина стояла в 1840—1850-их роках на першому місці на Україні, або на третьому в цілій Росії (після Курської й Московської губер.). Усього за відомостями 1845 року в ній було 1.704.661 душа; на одну квадратову верству припадало пересічно 38 мешканців.

Тим самим забезпечення землею мешканців Київської губерні було дуже погане. Коли взяти загальну кількість землі, то на одну душу припаде пересічно 2,74 десятини. Коли-ж звідси відкинемо місця, що не можуть годувати людність, то ми матимемо ще гірші результати.

Вся людність Київщини що-до верстов поділялася так [1]):

Дворян було всього	62.967
Духівництва	16.194
Купців, міщан і „граждан“ . .	192.734
Селян вільних	294.127
Кріпаків	1.019.025
Разом	1.585.047

Кріпаки становили 64,3 % цілої кількости людности, або 82,9 % усіх селян.

Всю хліборобську частину людности Київщини можна поділити на такі групи:

1) власники, 2) напіввласники, що зобов'язані різними повинностями за користування землею, 3) наймачі земель.

В першу групу ввіходять: поміщики та вільні хлібороби. В другу — сільське духівництво, поміщицькі селяни, державні (казенні) селяни, військові поселяни. Нарешті в третю ввіходять орендарі маєтків, усяких верстов: дворяни, міщани, однодворці, то-що.

Розгляньмо як поділялася земля по цих всіх групах людности.

Власники: Поміщики коло 3.500 душ — 810,098 дес. ріллі, — 231,4 дес., на 1 душу. Вільні хлібороби 733 д. — 200 десятин, — 27,3 дес. на душу.

Напіввласники: сільське духівництво 16.700 — землі їх увіходять у поміщицькі й державні.

Поміщичі селяни	„1.006.004	душ, — 899,466 дес.	— 0,8 д.	на душу
Державні (казенні) селяни —	„ 205.498	душ, — 309,455 дес.	— 1,5 д.	„
Військові поселяни . —	„ 39.121	душ, — 72,125 дес.	— 1,8 д.	„

Наймачі: Дворяни й разночинці	19.100 „	наймають землю в поміщиків, в держави, в міст; платять чинш.
Міщани й „граждане“ . . .	12.200 „	
Однодворці	64.300 „	
Одставні салдати	3.500 „	
Вільні особи	1.060 „	

Отже 810,098 дес. поміщицької землі обробляють панщиною мільйон поміщичих селян, для 3.500 поміщиків. А також селяни обробляють і землі духівництва. Таким робом поміщичі селяни, за користування наділеною їм землею, мусять ще обробляти таку-ж приблизно кількість землі й для невеликої купки поміщиків. Такий-же обов'язок праці лежить і на військових поселянах, а також на певній частині казенних селян, які знаходяться в орендованих маєтках. Решта-ж платить чинш.

Перейдімо тепер до огляду господарства по-перше поміщиків, — бо в залежності від нього перебувало й господарство селянства, а потім вже до цього останнього.

---

[1]) Відомості як для цієї таблиці, так і для инших, ми беремо з видання Фундуклея, „Статистическое описаніе Кіевской губерніи“, т. I—III. Оскільки матеріял, що воно подає, ми здебільшого переробляємо й комбінуємо в різні зведені таблиці, то покликатися кожного разу на сторінки цієї роботи сливе неможливо, через що ми таких посилок і не робимо.

Разом поміщикам належало до $^3/_4$ цілої губерні. Їх кріпаки жили в містах (Бердичів і Липовець), 82 містечках, населяли 965 сіл і 743 „деревні"; до того треба прилучити слободи, висілки і хуторі.

Різні розділи, продажі, то-що, міняли розподіл земельної власности між власниками. Оскільки цей розподіл має великий вплив на сіль.-госп. промисловість країни, ми розглянемо його детальніше. Маєтки складалися деколи з частин села, чи містечка, деколи з цілого, а деколи навіть з кількох.

А саме:

	Кільк.	%
Маєтки, що складалися лиш з частини села чи містечка . .	543	42,9
„ „ з 1 села чи частини містечка	483	38,2
„ „ з 2—5 сіл	197	15,5
„ „ з 6—9 сіл	22	1,7
„ „ з 10—15 сіл	12	0,9
„ „ з 16—18 сіл	5	0,4
„ „ з 28	1	0,1
„ „ з 40	1	0,1
„ „ з 46	1	0,1
„ „ з 98	1	0,1
Разом	1.226	100

Як ми бачимо, найбільша кількість поміщиків — дрібні власники, що володіють лиш частиною села чи містечка. Мало не стільки-ж теж невеликих власників, що володіють одним селом. Ці невеликі власники становлять більш од трьох четвертин усіх власників поміщиків на Київщині. Але поруч з цим трапляються власники, що володіють кількома десятками сіл та містечок. Деякі з них володіють колосальними маєтками; напр., $^5/_6$ усього Васильківського повіту належать одному поміщикові; величезні маєтки також у Канівському (одному поміщикові належить $^1/_3$ цілого повіту, другому $^1/_5$; разом вони володіють більшою половиною повіту), Таращанському та почасти Черкаському. Окрім цього, треба зазначити, що ті величезні маєтки, які ми бачимо в деяких повітах, були в дійсності ще більші. Бо одні й ті-ж поміщики володіли маєтками в різних повітах (напр. Браницькі) і загальна кількість їхніх маєтків досягала величезної цифри десятин.

Що-ж до розташування великих і малих маєтків, то великі трапляються найчастіш у середній і східній частині Київщини. Це зазначають дослідники й для пізніших часів, як напр. Воєйков і Загоскін для 1860-х р.: „особливо визначається той факт, що в частині, більш віддаленій від Дніпра, переважає середнє й дрібне землеволодіння; ближче-ж до Дніпра переважає велике во-

лодіння, яке досягає maximum'а в маєтках графів Браніцьких, яким належать до 300.000 десятин“ [1]) (переважно в повіті Васильківськім).

По окремих районах, що ми їх намітили раніше, поміщики-власники поділялися так:

I. район (3 повіти) . . . 543 поміщика — на 1 пов. пересічно 181.
II. „ (4 повіти) . . . 319 „ „ „ „ 79,75 (причому у Васильківському повіті лиш 22)
III. „ (5 повітів) . . 403 поміщика — на 1 пов. перес. 80,6.
Разом . . . . 1.265 [2]).

Як бачимо, найменше поміщиків було в другому районі. Звідси можна припустити, що маєтки в цьому районі найбільші. Концентрацію-ж маєтків у поміщиків можна яскраво простежити з тієї кількости кріпаків, що належала поміщикам. Всього було ревізьких душ по вищезгаданих районах:

I . . . . . 112.990 душ.
II . . . . . 189.590 „
III . . . . . 199.000 „

Або на 1 поміщика по окремих районах пересічно припадає:

I . . . . . 208,1 ревізької душі.
II . . . . . 594 „ „
III . . . . . 493,8 „ „

Як бачимо, найбільше кріпаків припадало на 1 поміщика другого району, себ-то району, де було найінтенсивніше повстання; отже повстання відбулося в районах, в яких були найбільші, найбагатші маєтки [3]).

Погляньмо, скільки припадало кріпаків на поміщиків в окремих районах:

I РАЙОН.

Кільк. кріпаків на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
До 50 кріпаків	203	—	—	—
51— 100 „	87	—	—	—
101— 300 „	—	157	—	—
301— 500 „	—	43	—	—
501— 800 „	—	—	30	—
801—1.000 „	—	—	7	—
1001—5.000 „	—	—	—	16
Разом	290	200	37	16
%	53,4	36,9	6,8	2,9

[1]) Кіевская губернія. Спб. 1867, с. 13.

[2]) У Фундуклея названо 1.266 поміщиків, але перевіривши його таблиці ми знайшли різні цифри; найчастіша 1.265.

[3]) Треба також відзначити цю досить малу кількість поміщиків в порівнянню з иншими шарами людности, що залежало, як згадано, від того, що поміщицькі маєтки на Київщині переважно дуже великі. Цікаво нагадати, що коли на Київщині (в 1860-х р.) один поміщик припадав пересічно на 1.570 инших мешканців, то в Галичині, напр., він припадав на 1.020, а в Познані на 530 мешканців. (Див., Воейковъ и Загоскинъ, Кіевская губернія, с. 15).

II РАЙОН.

Кільк. кріпаків на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
до 50 кріпаків	61	—	—	—
51— 100 „	41	—	—	—
101— 300 „	—	93	—	—
301— 500 „	—	55	—	—
501— 800 „	—	—	32	—
801— 1.000 „	—	—	15	—
1.001— 5.000 „	—	—	—	19
5.001—10.000 „	—	—	—	—
по-над 10.000 „	—	—	—	3
Разом	102	148	47	22
%	31,9	46,4	14,8	6,9

III РАЙОН.

Кільк. кріпаків на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
до 50 кріпаків	87	—	—	—
51— 100 „	57	—	—	—
101— 300 „	—	107	—	—
301— 500 „	—	63	—	—
501— 800 „	—	—	38	—
801— 1.000 „	—	—	14	—
1.001— 5.000 „	—	—	—	32
5.001—10.000 „	—	—	—	4
по-над 10.000 „	—	—	—	1
Разом	144	170	52	37
%	35,8	42,2	12,9	9,1

Як бачимо, в першому районі переважають дрібні поміщики, що мають до 100 кріпаків включно; середніх поміщиків лиш трохи більше од третини всіх власників; великих поміщиків мало.

У другому районі переважають середні маєтки (46,4% усіх), чимала група й великих і навіть дуже великих (21,7%). Правда, чимало є й дрібних власників. Нарешті, в третьому районі панують теж середні маєтки, але їх менш ніж у другому районі (42,2%); до того сливе немає й дуже великих маєтків; більш ніж 10.000 кріпаків нараховує лиш один маєток, тимчасом як у дру-

гому районі таких аж 3, причому в одному з них є до 40.000 кріпаків. Таким робом ці дані так само стверджують попереднє твердження, що повстання відбулося в районі з найбільшими й найбагатшими маєтками.

Видко це також і з забезпечення землею поміщиків різних районів.

Всього належить поміщикам 3.631.139 десятин землі (рахуючи з землею, що перебуває в користуванню їх кріпаків), разом з землями під садибами, непридатними для хліборобства і т. и. З цих земель ріллі й сіножати було 2.256.130 десятин, лісу — 750.000 десятин.

Не чіпаючи поки-що лісу, подивімося, скільки належало поміщикам ріллі й сіножатей по районах:

I район — 646.250 десятин; на 1 повіт пересічно — 215,416,6 дес.
II район — 912.500 „ „ „ „ „ — 228.125 дес.
III район — 796.360 „ „ „ „ „ — 159.272 дес.

Найбільше отже припадало землі поміщикам другого району. А до того на цей район, як згадано, припадала й найменша кількість поміщиків. На 1 поміщика у цих районах припадало ріллі й сіножати:

I району — 1.179,3 дес.
II району — 2.893,3 дес.
III району — 1.928,2 дес.

Отож на одного поміщика другого району припадало ріллі й сіножати мало не стільки, скільки на одного поміщика I і III районів разом.

Розгляньмо як забезпечено поодиноких поміщиків ріллею й сіножаттю по районах зокрема.

I РАЙОН [1]).

Кількість дес. на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
До 200 десятин	148	—	—	—
від 201— 500 десятин	113	—	—	—
501— 1.000 „	—	113	—	—
1.001— 2.500 „	—	106	—	—
2.501— 5.000 „	—	—	49	—
5.001—30.000 „	—	—	—	18
по-над 30.000 „	—	—	—	1
Разом	261	219	49	19
%	47,6	40,0	8,9	3,5

[1]) Звичайно терміни малі, середні, великі маєтки, як і в попередніх таблицях, умовні. Гадаємо, що в умовах тогочасного поміщицького землеволодіння на Київщині, такий розподіл буде більше-менше слушний. Що-до кількости поміщиків, то в забезпеченню землею у Фундуклея при перевірці являється нове число поміщиків; цифри-ж подані у нього в підсумках — неправдиві. В наших нижчеподаних таблицях ми виправляємо його помилки, але кількість поміщиків мусимо залишити його.

II РАЙОН.

Кількість дес. на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
До 200 десятин	43	—	—	—
від 201— 500 десятин	51	—	—	—
501— 1.000 „	—	63	—	—
1.001— 2.500 „	—	94	—	—
2.501— 5.000 „	—	—	42	—
5.001—30.000 „	—	—	—	18
по-над 30.000 „	—	—	—	3
Разом	94	157	42	21
%	29,9	50	13,4	6,7

III РАЙОН.

Кількість дес. на 1 поміщика	Малі маєтки	Середні	Великі	Дуже великі
До 200 дес.	87	—	—	—
201— 500 „	75	—	—	—
501— 1.000 „	—	72	—	—
1 001— 2.500 „	—	98	—	—
2.501— 5.000 „	—	—	47	—
5.001—30.000 „	—	—	—	34
Разом	162	170	47	34
%	39,2	41,2	11,4	8,2

Коли тепер ми подивимося на ці три таблиці, то побачимо, що в першому районі кількісно переважають знов-таки малі маєтки, — до 500 десятин. Проте чимала група й середніх. У другому натомість різко домінує (50%) група середніх маєтків, але чимала група й великих (20,1%), нарешті у третьому панує теж група середніх власників (41,2%), але мало не така-ж і група малих; правда, кількість великих власників мало не така, як і в другому районі (19,6%),—але зате немає таких колосальних маєтків, як там; тут найбільші маєтки сягають до 30.000 десятин ріллі й сіножати, а там ми бачимо три ще більші маєтки: два в 60.000 дес. кожен, а один у 240.000 десятин ріллі й сіножати. Таким робом, і землею, як і кріпаками, найбільш забезпечені поміщики другого району, де найінтенсивніше вибухло повстання 1855 р.

Правда, лісом були забезпечені найбільш поміщики першого району. А саме, було в:

I районі	— 388.740	дес.	на 1	поміщика	пересічно	— 715,9	д.
II „	— 190.360	„	„	„	„	— 615,6	д.
III „	— 170.367	„	„	„	„	— 422,7	д.

Але коли пригадаємо, що ріллі й сіножатей мали поміщики першого району найменше (і до того значно менше ніж поміщики инших районів), то побачимо, що ця перевага в забезпеченні лісом загальної картини все-ж не змінить.

Робочу силу, за допомогою якої поміщики обробляють свої землі, дають кріпаки з своєю худобою та с.-г. приладдям. Кріпаки від 18 до 60 років працюють на панщині, а молодші віком виконують легшу працю. Кількість кріпаків можна приблизно обрахувати по інвентарних списках маєтків; але оскільки не в усіх інвентарях було вказано кількість робочих селян, то щоб відшукати їх правдиву пропорцію до загальної кількости ревізьких душ, треба виключити з рахунку ті маєтки, в яких не показані робочі [1]). За таким обрахунком в 1845 році була в маєтках така кількість робочих селян.

У якому районі	Кільк. ревіз. душ	Кільк. роб. чолов. у районі	% чоловіків
I.	59.558	30.320	50,9
II.	174.379	77.816	44,6
III.	182.735	85.824	47,0
Разом. .	416.672	193.960	46[2])

З цього обчислення видко, що припадає робітників найбільш у першому районі, найменш у II, загалом-же у всіх районах пересічно на 100 д. коло 46.

Обробляють свої маєтки поміщики худобою кріпаків, що про ню ми говоритимемо в огляді селянського господарства. Але окрім того буває ще й поміщичий реманент (воли та плуги). Це залежить не так від доброго стану господарства панів, а власне від поганого стану селян, бо значна частина поміщичих селян не має худоби і не може виконувати тяглої панщини. Доводиться виходити на пішу панщину.

Скажімо ще скілька слів про прибутки поміщиків.

Головні статті прибутку їх були такі:

I. Хліборобство (у вузькому розумінню).

II. Експлоатація пасовиськ та сіножатей.

III. Скотарство.

---

[1]) Як це й зроблено у виданню Фундуклея.

[2]) 46%—пересічна цифра в цілій Київщині, пропорційно до всієї кількости жінок у цій губ.

IV. Лісове господарство.

V. Оброблення сировини на фабриках та заводах.

VI. Прибутки з оброку та інші збори на користь поміщика.

Що-до останнього, то треба сказати про прибуток з продажу горілки (т. зв. пропінація), а саме, поміщик мав право заборонити селянам купувати десь горілку, окрім його; після окладання збором, поміщик одержував з продажу горілки чистого прибутку 74,9 % з валового, — на цілу Київщину — 872.273 р. ср. Якщо шинки поміщик здав в оренду, то селянам усе-ж міг наказати купувати горілку лиш у цих шинках. Треба сказати, що селян узагалі споювали: напр. у двох великих державних маєтках, колишніх староствах Черкаському і Звиногородському, в 1838 р. було шинків 142, а ще 1799 року (за люстрацією) тільки 63. Мав дохід поміщик також з чиншів, митних зборів (в містах та містечках), і т. и.

Ось приблизно прибутки поміщиків Київщини (окрім мита й податків, що вже відраховані), що їх подає Журавський в виданні Фундуклея.

З продажу хліба	3.425.000	р. ср.
З цукрового буряка	412.300	„
Пасовиська й сіножаті . . .	191.070	„
Вівчарство	127.350	„
Фабрична промисловість . . .	748.170	„
Гуральництво	453.340	„
Ліс	384.700	„
Продаж горілки	872.250	„
Чинш і инш. збори	509.200	„
Разом	7.123.380	р. ср.

Капітальна вартість усіх поміщицьких маєтків 142.467.600 р. ср.

Великий прибуток дає поміщицтву фабрична промисловість. Оскільки вона на Київщині мало не ціла належить поміщицтву, ми розглянемо її зараз-же, після поміщицького господарства. Звичайно цей огляд буде дуже побіжний; він має лиш виявити нам, чи не залежав рух 1855 р., чи характер його, від стану фабричної промисловости на Київщині.

Як відомо, певна економічна непевність, перехід господарства від одних форм до нових, — творить, звичайно, непевність і соціяльну. Цим пояснюється, до речи, той факт, що перша половина XIX ст., така багата на різні аграрні заворушення: XIX вік був добою переходу від торговельного капіталізму до промислового. Збільшується обіг грошей; вже наприкінці XVIII в. торговельний капітал робить спроби набути досконаліших продукційних форм і розвиток обробної промисловости дає ринок для збуту с.-г. виробів.

Зростала фабрична продукція досить сильно і на Київщині. Тут певна диференціяція селянства утворила великі маси безземельного селянства, що в обробленню панської землі великої участи переважно не бере, бо обробляють панську землю переважно селяни тяглі та напівтяглі. Поміщики шукають способів, як доцільно використати цих безземельних селян, що не мають і ро-

бочої худоби. За таке доцільне використання праці була фабрика. Селяни замість панщини мали дурно працювати на фабриці, ліс для дров поміщики на Київщині, надто північній, мали свій, часто мали й матеріял (як от глину, то-що). А тому будувати фабрики було так корисно для поміщиків. Отож не дивниця, що протягом найкоротшого часу на Київщині з'являється чимало різних фабрик та заводів.

Ці фабрики давали величезний прибуток власникам. Так, у 1845 році, як обчислили самі-ж власники, фабрики дали чистого прибутку 748.170 крб. сріблом [1]). Але можна гадати, що в дійсності прибуток мусів бути (як обчислив Журавський) разів у півтора вищий.

До всього, окрім прибутку з фабрик, поміщики могли використати деякі лишки своїх земель на те, щоб завести нові плантації, що могли обслуговувати фабрики. Так було розведено багато бурякових плантацій, окрім того на величезних просторах поміщичих степів у південній Київщині випасали отари овець, що вовна з їх ішла на поміщичі фабрики і т. и.

Розгляньмо фабричну промисловість на Київщині трохи докладніш.

Поміщикам належало $^{6}/_{7}$ усієї фабр. промисловости. Взагалі тут, як згадано, переважають у відміну проти заходу фабриканти-поміщики. Вони володіють землею й лісами, мають маси готових робітників селян, що панщиною їх можна було обробляти й землю й провадити працю на фабриках. Сама поява фабрик не мала планового характеру. Дехто з поодиноких поміщиків, щоб більше використати панщину, збудував якусь фабрику. За його прикладом пішли інші й незабаром фабрично-заводська промисловість надзвичайно буйно зросла на Київщині, надто цукроварство; почали виділяти землі для засівів спеціяльно під буряки, закладати нові фабрики, то-що.

Разом у 1847 році було фабрик [2]):

Фабрики, що переробляли рослин. матер.	Кількість	Продукція
Цукроварні	56	3.584.600
Паперові	2	40.700
Полотняні	5	2.855
Тютюнові	12	12.700
Цикорні	1	400
Макаронні	1	2.250
Поташні	8	3.760
Разом . . .	85	3.647.265 крб. ср.

[1]) Тут ще не обчислено чистий прибуток з млинів, гуралень, то-що. Відомо, що валовий прибуток з гуралень був 1.600.000 крб. ср. (чистого 400 тис. крб.), з пива та меду 220.900 крб. ср. (чистого — 54.900).

[2]) За даними 1848 р. Треба сказати, що у Фундуклея дані про кількість фабрик не всюди однакові, через що і в наших таблицях є деякі відміни.

Фабрики, що переробляли копальний матеріял	Кількість	Продукція
Топлярські	13	93.000
Скляні	12	10.600
Порцелянові	1	30.590
Виробн. люльок до куріння . . .	2	150
Цегельні	80	114.140
Череп'яні	3	880
Кахельні	1	940
Виробн. купервасу	1	6.900
Вироблення вапна	1	200
Виробн. каміння для млинів . . .	1	7.700
Разом . . .	115	265.100 крб. ср.

Фабрики, що переробляли тварин. матер.	Кількість	Продукція
Сукняні	10	373.300 крб. ср.
Шкуряні	33	465.300
Свічні (св. лойові)	11	97.100
„ (стеарин.)	1	10.200
„ (воскові)	5	37.300
Салотоплярські	2	4.400
Мильні	7	51.400
Маслобійні	2	2.130
Воскобійні	1	5.850
Разом . . .	72	1.046.980 крб. ср.

Як бачимо, кількість і продукція вже досить поважна; і це не рахуючи гуралень, броварень, медоварень, млинів і вітряків, що їх разом було 6.294 з чималою продукцією.

Заснування фабрик, окрім безпосереднього впливу на країну виробництвом, впливає також і на місцеву людність, що з неї набирається більша частина робітників, постійних і поденних. Подивімося на розподіл фабрик і заводів по містах, селах, то-що.

Фабрики, що переробляли	В містах		В містечках		В селах	
	Кількість	Сума вироб.	Кількість	Сума вироб.	Кількість	Сума вироб.
Рослинні мат.	15	15.150	19	1.960.850	51	1.670.265
Тваринні мат.	44	583.100	19	447.340	9	18.550
Копальні мат.	19	139.810	20	14.700	75	112.320
Разом . .	78	737.060 р.	58	2.422.890 р.	134	1.801.135 р.

Таким робом кількість фабрик по містах становить менш од третини всіх (28,9%), в містечках менш од четвертини (21,5%), а в селах коло половини (49,6%). Але вартість виробів, що їх виготовляється на цих фабриках, знаходиться в цілком иншій пропорції: в містечках вона становить добру половину, по селах добру третину, а в містах тільки одну сьому частину. Причина цього полягає значною мірою в тім, що містечка й міста належать здебільшого великим власникам. Але, треба сказати, що за головну продукцію і в містечках і в селах є цукрова; продукція ця між містечками й селами поділена в пропорції 25:22 (в містечках цукру виробляють на 1.907.000 крб. ср., а в селах на 1.677.000 крб. ср.).

У кожному разі, оскільки в заколотах 1855 р. переважну участь (за кількома вийнятками) брали мешканці сіл, а не містечок, то це почасти дає нам підставу казати про хліборобський, переважно, характер руху.

Яскравіш промовляє за це твердження нижчеподана таблиця, що показує розподіл фабрик та їх продукції по районах.

Район	Кільк. фабр.	Продукція		Продукція на 1 повіт пересічно	
		Крб. ср.	Коп.	Крб. ср.	Коп.
I.	124	1.046.430	—	348.810	—
II.	87	686.485	—	171.621	25
III.	66	3.212.740	—	642.548	—

Кількість фабрик найбільша в першому, найменша в третьому районах; але не так справа стоїть з продукцією, що правдивіш, аніж кількість фабрик, виявляє розвиток промисловости. Як ми бачимо з пересічної продукції на 1 повіт різних районів, найбільша продукція у третьому районі [1]), далі у першому і на останньому місці — у другому. Пропорція між ними (III—I—II) приблизно така: 15:8:4. Або продукція пересічна одного повіту з III району перевищує продукцію другого мало не в чотири, а першого мало не в два рази.

[1]) Переважно це залежить від розвитку в цьому районі цукрової промисловости.

До того величезна більшість продукції другого району припадає лиш на один повіт з чотирьох, а саме на Канівський, що продукція його становить 420.090 крб. Отож фабрична продукція инших трьох повітів, де повстання було найінтенсивніше, дорівнювала тільки 266.395 крб. ср., або на один повіт пересічно — 88.798 крб. 33 коп. ср., — сума порівнюючи незначна.

Таким робом це дає підставу казати, що найінтенсивніше повстання вибухло як-раз у місцевостях не фабричних, а хліборобських.

Щоб довести це ще ясніше, розгляньмо ще села повітів, де найінтенсивніше вибухло повстання і виділимо ті, де були фабрики [1]), не рахуючи гуралень, броварень і млинів.

Повіти	Села хлібороб.	Села де є фабрики.
Київський	6	1
Васильківський	24	3
Сквирський	21	—
Таращанський	22	3
Звиногородський	5	—
Гуманський	16	—
Канівський	32	7
Черкаський	13	—
Разом . . .	133	14
% . . .	90,9	9,1 [2])

Як бачимо, навіть у повітах найпромисловіших найактивніше повставали села з хліборобською, а не з фабричною людністю; до того тут ми бачимо такі значні хліборобські центри, як от сс. Черкас, Насташки — Васильківського; Валява — Черкаського; Красилівка, Станиславчик, Тишівка — Таращанського пов. та инші. Крім того виділяються подекуди села з багатьма фабриками, що одні лиш не беруть участи в заколотах у цілому районі. Напр., Сахнівка Канівського повіту, що разом з с. Нетеребками і м. Корсунем, одні лиш не брали участи в хвилюваннях цілого величезного Корсунського маєтку — мають кілька величезних фабрик. Так само й с. Старостинці Сквирського пов., та инші. Правда, треба зазначити, що деякі з сіл з сутохліборобською людністю мають досить розвинені ремества, як напр. с. Ісайки Канівського повіту, але це одиниці.

---

[1]) Дані ці ми вибираємо у Похилевича, „Сказаніе о населенныхъ мѣстахъ Кіевской губерніи". Правда, цілком можливо, що дані про фабрики у нього не зовсім повні. Проте, гадаємо, що й з таким припущенням наслідки наших підрахунків радикально не зміняться, а в загальних рисах лишаться такі-ж.

[2]) З цих 14 сіл лиш у 2 є кілька фабрик (2 і 3), в решті по одній, це переважно невеликі суконні та цукроварні.

Скажемо ще кілька слів про економічне становище сільського духівництва, оскільки воно відіграло в повстанню 1855 року чималу ролю. Це допоможе нам виразніше уявити причини тої зненависти селян до духівництва, що різко позначилася у цьому повстанні. В Київщині в 1845 р. було всього духовних осіб, як ченців, так і білого духівництва з родинами 8.560 душ, або самого духівництва (без родин) — попів 1.550, причетників — 2.036. Окрім того заштатніх священиків — 45, причетн. — 183.

Біле духівництво на селі одержувало платню від держави на причт.

	Кільк. священ. і церковн. служителів у причті.
1 класи [1]) . . . . . 508 крб. ср.	7
2 „ . . . . . 478 „	6
3 „ . . . . . 272 „	3
4 „ . . . . . 222 „	4
5 „ . . . . . 202 „	4
6 „ . . . . . 156 „	2
7 „ . . . . . 116 „	2

Р. 1844 на всі сільські причти Київщини видано 334.813 крб. ср.

Треба сказати, що великих парафій першої та другої класи на Київщині сливе не було. Це видко з нижченаведеної таблиці.

Райони	Кількість причтів							
	Класи							Разом
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
I	—	1	10	24	120	76	76	307
II	1	—	12	57	166	75	81	392
III	—	3	3	53	203	101	117	495
Разом . .	1	4	30	134	489	252	274	1.184

Як бачимо, загалом найбільше причтів п'ятої, а потім сьомої й шостої класи. Але в II районі, районі повстання, духівництво заможніше. Тут не тільки найчисленніша група причтів п'ятої класи, але й чимало й вищих клас. Зокрема, коли ми візьмемо села цього району (не чіпаючи инших районів), що брали найактивнішу участь у повстанню 1855 року, то ми побачимо, що причти їх належали загалом до середніх клас [2]).

[1]) Класи залежать од того, яка завбільшки парафія.

[2]) Вибираємо дані про це у Похилевича.

А саме, у 47 найактивніших селах цього району причти належали:

Класи	Кільк. причт	Відсоток усіх
III	3	6,4
IV	15	31,9
V	20	42,6
VI	4	8,5
VII	5	10,6

Як бачимо, в цих селах найбільш причтів п'ятої і четвертої клас; шостої й сьомої є тільки коло однієї п'ятої всіх причтів. Беручи на увагу, що по инших районах, причти шостої й сьомої класи становлять куди вищий (41,14%) відсоток можемо визнати, що в селах, де найінтенсивніше вибухло повстання, духівництво було найзаможніше.

Це стверджує й наділ землі у духівництва. Як відомо, наділяли його землею в поміщичих маєтках, — поміщики, в державних — держава. 1844 року в поміщичих маєтках Київщини було всього виділено духівництву 44.185 десятин 79 кв. сажнів ріллі й сіножати.

Таким робом на одного церковно- чи священно-служителя припадало пересічно 12,1 десятини. Але оскільки так звані церковнослужителі (дяки, паламарі, то-що) мали наділ далеко менший [1]), то попи мусіли мати що-найменше якихось 20—30 дес. кожен.

Але пересічний наділ у селах II району, що найактивніше виступали 1855 р., ще більший. А саме, коли ми візьмемо ті села, де наділ причта відомий [2]), і поділимо на кількість церковно- і священно-служителів [3]), то пересічний наділ землі буде 14 десятин. До того попи, яким ішла головна доля цієї землі, в цих селах становлять тільки 29,1% усього причта. Крім того, по деяких окремих селах, а до того найактивніших, пересічні земельні наділи ще вищі. Напр., у таких селах попам належало:

у с. Брилівці	69,75 дес.	у с. Біліївці	29,25 „
у с. Сквирці . . .	56,25 „	у с. Вінцентівці . .	39 „
у с. Кожанці	37,5 „	у с. Пустоварівці .	30 „
у с. Моринцях . . .	35,25 „	у с. Красилівці . .	38 „
у с. Самородні . . .	33 „	у с. Карапишах . .	38 „
у с. Антонові . . .	39,5 „		

Окрім того, як покажчик добробуту попів мусимо відзначити, що обробляють цю землю поміщичі селяни панщиною, яку попи, як признається дехто з них самих, роблять иноді дуже важкою.

[1]) А саме, при двохчленному причті попові належало 3/4 землі, у 3-х членному - половина. Див. відповідне поясніння Синоду в „Алфавитномъ указателѣ каноническихъ постановленій", що їх склав Калашніков. СПБ. 1902 р.

[2]) Ми беремо ці дані знов у Похилевича, Сказ. о насел. мѣстн. Кіевск. губ.

[3]) Що ми можемо вирахувати, знаючи класи їх причтів.

Отож духівництво на Київщині, власне попи, були фактично дрібними поміщиками; і коли вони поступалися дійсним дрібним поміщикам кількістю своєї землі, то зате мали ще й платню від держави і добрі прибутки за треби й з инших зборів.

До речи, рівночасно, й ідеологічно наближаються попи у ці часи до поміщиків. Коли раніше, напр. у XVIII ст., сільське духівництво на Правобережжі було тісно звязане з селянством, — як своїм походженням, так і своїм економічним рівнем, психологією, а часто й освітою, — то з переходом Правобережжя до Росії наприкінці XVIII ст. становище міняється. Тепер православне духівництво дістає всі права й матеріяльні вигоди, а рівно-ж із затурканої опозиційної групи, звязаної безпосередньо з селянством, ворожої панству й урядові, раптом виходить і опиняється поміж упривилейованими верствами людности. Тепер піп стає помічником і спільником уряду й поміщика; поміщик дає йому землю й кріпаків для оброблення цієї землі, уряд трактує його як свого агента. Через це змінюється й психологія духівництва; правда, така зміна йде поволі. Ще на початку XIX ст. серед духівництва помічається певна неодностайність і хитання. Але в середині цього століття попи вже виразно опановують своє нове становище, робляться сами дрібними поміщиками й любісінько експлоатують та гнітять селянство, що раніше було таке близьке їм і з яким і досі йде нижче духівництво. Яскраво це (за кількома вийнятками) й позначилося як-раз підчас Київської Козаччини [1]).

Розгляньмо тепер становище поміщичих селян. До цієї групи ввіходять селяни-хлібороби й дворові люди. Селян-хліборобів було — 1.000.004 душі, за ревізією 1845 р., за поміщичими-ж інвентарями цього-ж року, разом з дворакими, їх було 1.007.256 душ.

Зростання людности тут надзвичайно невеличке; за 48 років кількість поміщицького селянства зросла на 13%, себ-то на $^1/_4$% що-року, тимчасом як инша людність на $1^1/_4$% що-року. Причини цього малого зростання — великі втечі селян в суміжні степові губерні, звільнення потроху селян на волю, — (на оброк), а так само, безперечно, велика смертність селян, через економічні умови та поміщичі жорстокості. Найменший приріст людности бачимо у селян у пов. Гуманському, Сквирському й Липовецькому.

Кількість дворових 1845 р. була за ревізією — 6.501 чоловік (без жінок). Вони поділяються на чотири групи — a) приписані до маєтків, b) приписані до власницьких домів по містах, c) дворові, за яких власники представили забезпечення в 240 крб. асигнаціями [2]) і d) дворові, за яких власники дали підписки [3]).

---

[1]) Докладніше див. про це нашу статтю „Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.“. Україна, 1928 р., кн. 2, сс. 95—110.

[2]) Ні приписані до маєтку, ні до дому, але за яких поміщик уніс в забезпечення внеску податків.

[3]) Так само не приписані, в забезпечення внеску податків з яких власники дали підписку.

Було:	чол.	жінок
Приписаних до маєтків	3.584	3.334
„ до домів	930	1.190
За яких поміщики внесли гроші	15	4
„ „ „ дали підписку	1.756	1.933

Що-до національности мало не всі селяни — українці.

Не рахуючи дворакіе, всі селяни становили 172.192 господарів. Поділялися вони на кілька розрядів: 1) тяглі, що мають не менш від однієї пари волів, своєю чергою вони поділяються на господарів: плугових — плуг з 3 парами волів, четверних — 2 пари волів, потрійні — 3 воли, і парні, або поодинокі — 2 воли. 2) Напівтяглі, — 1 віл, чи одна коняка; 3) піші, що не мають робочої худоби; хоч подеколи до піших зараховано такі господарства, що мають одну голову худоби, але за незаможністю їх не можна вживати для тяглої панщини. 4) Городники, що не мають робочої худоби і ріллі, а тільки хату й город. 5) Халупники, — здебільшого без жадної власности.

За даними 1845 року по всій Київщині господарів було:

Тяглих	23%	усіх господарів.
Напівтяглих	7%	„ „
Піших	55%	„ „
Городників	9%	„ „
Халупників	6%	„ „
Разом . . .	100%	

Ці цифри показують, що над основною селянською працею, — хліборобством, могла власне працювати тільки невелика частина господарів, тяглі й напівтяглі (30%) і може невеличка частина піших.

Що-до окремих районів господарі-селяни поділялися так:

Район	Тяглі й напівтяглі	Піші	Городники й халупники	Разом
I	15.884 ч.	16.951 ч.	3 594 ч.	36.429 ч.
II	20.528 „	30.925 „	11.709 „	63.162 „
III	16.087 „	47.502 „	9.012 „	72.601 „

Або в відсотках:

Район	Тяглі й напівтяглі	Піші	Городники й халупники	Разом
I	43,7%	46,5%	9,8%	100%
II	32,5%	48,9%	18,6%	100%
III	22,2%	65,4%	12,4%	100%

Як бачимо, тяглих і напівтяглих найбільше в 1-му районі; піших — у третьому, а халупників і городників у другому. Звичайно, що найбільша

кількість тяглих господарів ще не свідчить про перевагу їх заможности в даному районі. Навпаки, може бути, коли групи тяглих, напівтяглих рівно-ж і піших великі, що земля припадала-б на більшу кількість господарів, і наділи окремих господарств є невеликі; натомість у другому районі, де тяглих і піших лиш трохи більше од $^4/_5$ усіх селян, наділи окремих господарств мали-б бути більші.

Занотуємо ще той факт, що в другому районі безземельних городників і халупників — найбільший відсоток; зокрема в цьому районі дуже позначається Таращанський повіт, де безземельних (городників і халупників) мало не половина (47,9 %) безземельних усього цього району (4 повітів).

Розгляньмо тепер, як тут було забезпечено селян землею. Всього всякої землі було в них 1.232.179 дес. Лежали вони під садибами, городами та коноплищами, ріллею, сіножатями. А саме, як обрахував Журавський:

Повіти	Під садибами, конопл. городами	Рілля	Сіножаті	Всього землі
Київський	7.832	53.323	17.688	78.843
Радомисл.	15.127	121.669	39.915	176.711
Васильківський	21.560	86.582	20.429	128.571
Сквирський	9.801	86.359	17.595	113.755
Бердичівський	7.907	79.105	20.731	107.743
Липовецький	9.857	71.673	15.186	96.716
Таращанський	13.897	86.514	18.260	118.671
Гуманський	13.660	66.996	15.149	95.905
Звиногородський	16.259	76.077	6.590	98.926
Чигиринський [1])	—	37.770	—	—
Черкаський	15.974	53.110	10.325	79.409
Канівський	13.373	80.351	5.498	99.222

Що-до панської землі, селянська земля була в такій пропорції: на 100 дес. панської ріллі припадає 111 дес. селянської, на 100 д. панської сіножати припадає 65 десятин селянської. Цей брак сіножатей відбивається на можливості утримання худоби у селян. У поміщиків-же, до того, через величезні простори сіножатей, процвітає скотарство (зокрема плекання тонкорунних овець).

[1]) Про Чигиринський повіт всіх відомостей нема.

Цікаво відзначити, що взагалі наділи ріллі селянам по всіх повітах дуже малі, а сіножаті мають тільки селяни тяглі й напівтяглі; піші-ж сіножатей сливе не мають.

Подивімося, скільки пересічно припадало ріллі й сіножати на окремого господаря (усіх категорій) по окремих повітах:

Повіти	На 1 господ. дес.	На 1 господ., не рахуючи городн. і халупн., дес.
Київський	7,72	8,21
Радомиський	12,63	14,36
Бердичівський	8,81	9,85
Васильківський	8,86	10,32
Сквирський	8,35	9,07
Таращанський	6,89	10,03
Канівський	5,55	6,17
Липовецький	7,31	7,99
Гуманський	7,1	8,11
Звиногородський	6,25	7,29
Чигиринський [1])	3,22	3,88
Черкаський	4,34	4,85

Як бачимо, на першому місці стоїть Радомиський повіт. Але, коли ми пригадаємо, що ґрунт у цьому повіті найгірший у Київщині, то буде безсумнівним, що цей великий наділ дає селянам Радомиського повіту значно менше, аніж селянам инших повітів їх значно менші наділи. Коли-ж, отже, не брати на увагу цей повіт, то, рахуючи без халупників і городників, — які орної землі і сіножатей однаково не мали (а тому числити без них буде вірніше), на першому місці стоїть забезпечення селян Васильківського повіту, на другому — Таращанського, далі: Бердичівського й Сквирського, — себ-то, за вийнятком Бердичівського, повіти, в яких повстання вибухло найінтенсивніше.

По районах забезпечення селян землею виглядало так:

Район	Кільк. дес. землі пересічно на 1 господаря	Кільк. дес. землі пер. на 1 госп. без городн. і халупн.
I.	9,69	10,79
II.	7,27	8,93
III. [2])	6,91	8,07

[1]) Для Чигиринського повіту немає всіх даних (напр., нема відомостей про сіножаті). Коли-ж ми збільшимо вищезгадану цифру на 27 % (бо по инших повітах рілля стоїть у цій пересічно пропорції до инших земель), то ми матимемо для цього повіту 4,4 дес., та 5,31 д.

[2]) Рахуючи з Чигиринським повітом, що кількість його ріллі збільшено на 27%.

Як бачимо, найбільший пересічний наділ у першому районі; але коли ми згадаємо, знов-таки, що мало не половина (більшість Радомиського й частини Київського й Бердичівського) цього району має ґрунт мало придатний для хліборобства, то ця цифра не буде здаватися такою великою. Далі йде наділ у другому районі, на кінці — наділ третього.

Подивімося зокрема, які були пересічні наділи по деяких селах, що брали активнішу участь у повстанню 1855 р. [1]).

У селі Бесідці Таращанського повіту за інвентарем 1847 р. було селян: тяглих 27 господ., піших — 219 госп. Всього було у них 2.097 десят. 774 сажні ріллі й сіножатей, або на кожного господаря пересічно припадало *8,5* дес. (на 1 тяглого-ж 13 дес. 408 саж. ріллі і 2 дес. 468 с. сіножати; на одного пішого 6 дес. 1404 саж. і 1 дес. 234 с. сіножати). Або у всьому цьому маєтку (Красилівському) за інв. 1852 р. в с. с. Красилівці, Бесідці. Тишівці, Баштечку і Нагірній, що всі брали більшу чи меншу участь в розрухах, було 651 двір селян, землі-ж у них усього 6.293 дес. і 5.497 сажн. проти 5.895 д. 3801 саж. панських, або на один двір пересічно припадає *9,7* землі, або самої ріллі (її було у селян — 4.800 д. 128 с., а у поміщика 2.949 д. 1329 саж.) — *7,4* дес. Земля вся найкраща чорноземля.

У с. Березні Сквирського пов. за інвентарем 1840-х р. було господарів тяглих 24, піших і напівтяглих 214, халупників — 11, городників 8, всього 257. Землі у них було всього 1.558 десятин (ріллі 1210½ дес., сіножати — 202½ дес., під садибами і городами 142 д.) з загальної кількости 3.984 ¾ дес. На 1 господарство селянське пересічно припадало понад 6 дес., або без городників і халупників — 6,5 дес. Окрім того селяни користуються панським лісом до будівлі, хмизом для опалу і пасовиськом для худоби. У с. Антонові Сквирського повіту, за інвентарями 1847 — 8 рр. було тяглих — 22 господ., піших — 234, городників — 6. Всього 262 господ. На 1 тяглого пересічно припадало — 9 дес. 1257 сажн.; на 1 пішого 4 дес. 2253 с. ріллі, 1 дес. 1551 с. сіножати, разом 6 дес. 1404 сажн. Або всього пересічно їм належало ріллі *7,4* дес., або без городників — *7,6* дес. У с. Логвині Сквирського повіту було в першій половині (пом. Добровольського) за інвент. 1840-х рр. господарів тяглих — 32, піших 24, городників — 9, всього 65. Землі-ж у них (з усієї кількости 810¾ дес.) було — 426½ дес. Або на 1 господ. пересічно припадало *6,5* дес., або без городників *7,6* дес. У другій половині (пом. Подгорського) за інвентарями 1840-х рр. — господарів тяглих — 51, піших 44, городників — 8; всього — 103 госп.; землі-ж (з усієї кількости 1739¾ дес.) у них було 766 дес. На 1 господаря пересічно припадало *7,4* дес., а без городників — *8,1* дес.

У с. Біліївці, Сквирського пов., за інвентарями 1840-х р. було господарів тяглих — 32, піших — 89, городн. — 6, — всього 127. Землі-ж (з усієї кіль-

[1]) Користувалися ми для цього викупними справами 1860-х років, К. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича, фонд. „Кіевскаго Губерн., по крестьянскимъ дѣламъ Присутствія", спр. № № 493, 991, 1264, 629, 1355,5, 1916, 1455, 117, 691, 1014, 1017. Користувалися ми також і иншими аналогічними справами, але з них виявити земельний наділ селян 1840—1850-х років нам не пощастило.

кости 1658 д.) у них було 832 дес. На 1 госп. пересічно — *6,5* дес., без городників — *6,9* дес.

У с. Шкарівці, Васильківського пов., за інвентарями 1847-х рр. було господ. тяглих — 54, піших — 82, разом 136. На 1 плугового господаря пересічно припадає наділ у 25 дес. 588 сажн., на четверного — 17 д. 510 сажн., на тяглого по 12 дес. 1494 сажн., на пішого — 8 дес. 78 саж. Всього-ж ріллі й сіножати 1410 дес. 766 саж. На 1 господаря пересічно — *10,4* дес.

Як бачимо, пересічні наділи в цих селян, що брали найактивнішу участь у заколотах 1855 р., чималі. Яскравіше видно це з нижченаведеної таблиці:

У селах	Пересічно: наділ дес. зем. на 1 госп.	Перес. наділ дес. зем. на 1 госп. окрім городників
Бесідка	8,5	?
У всьому Красилівському маєтку (Бесідці, Красилівці, Тишівці, Баштечку і Нагірній)	9,7	?
Березна	6	6,5
Антонів	7,4	7,6
Логвин 1 пол.	6,5	7,6
„ 2 „	7,4	8,1
Біліївка	6,5	6,9
Шкарівка	10,4	?

Пересічні наділи, отже, від 6 дес. до 10,4 дес. на 1 господарство.

Маємо ще кілька відомостей про наділи в деяких селах, що брали чималу участь у заколотах; але тут, на жаль, цифри господарів відомі нам тільки для 1860-х р., через що наділи є ніби-то дуже малі. Для того ми зменшимо кількість дворів на 20 %, виходячи з обрахунку зростання кількости усієї людности у Київщині на 1 ¼ % що-року; тим більше, що хоч узагалі зростання людности було менше, але в цьому районі пересічно воно мало бути більш-менш таке, що видно з деяких поодиноких випадків [1]).

У с. Биковій Греблі, Васильківського пов., у 1860 р. було 149 госп. (тягл. — 5, піш. 104, город. — 40), отже після зменшення — 120. Землі у 1847 р. 859 дес. 822 сажн.; або на 1 госп. пересічно *7,2* дес. Без городників-же (визначивши кількість городників на 20 % менше, ніж у 1860 р., себ-то в 1847 р. їх мало бути 32) — *9,6* дес.

У с. Матюшах, Васильківського пов., у 1860-х р. було 205 господ. (тяглих 21, піших 119, городників — 65, або 31,7%); за зменшенням — 164.

[1]) Напр., у Шкарівці 1847 р. — 136 госп., в 1860-м — 185, — збільшення, отже, — на 36%. У Антонові — 1847 р. — 262 ч., в 1860-м р. — 303; збільш. на 15,6 % і т. и.

Землі-ж 1847 р. — 1167 д. 1776 с. На 1 госп. пересічно — *7,1* дес., без городників — *10,4* дес.

У с. Трушках того-ж повіту кількість господарів у 1860-х рр. було 332 (тяглих — 32, піших 202, городників — 98, або 29,5 %); за зменшенням — 266. Землі-ж у них було у 1840 х р. (ріллі й сіножати) 1780 дес. Або на 1 господаря пересічно припадає *6,7* дес., без городників — *9,7* дес.

У с. Федюківці, Таращанського пов., у 1860-х р. було 206 госп. (тяглих — 16, піших 130, городників — 60); за зменшенням — 165. Землі-ж (ріллі й сіножати) — 891 дес., або на 1 госп. пересічно — *5,4* дес., без городників-же — *7,6*.

Як бачимо, наділи все-ж чималі. Вийняток — тільки Канівський повіт, хоч і тут тяглі та піші селяни забезпечені землею непогано.

Так у м. Таганчі й с. Поташні в 1860 рр. було 552 госп. (з них тяглих — 45, піших — 209, городників — 298, або 54 %) після зниження — 442. Землі-ж у них було 1765 дес. 2349 саж.; або на 1 господаря пересічно припадало *4* дес., або без городників — *8,6* дес.

У с. с. Ключниках, Голяках, Мельниках було в 1860-х рр. 408 госп. (тяглих — 53, піших 236, городників — 119); після зменшення — 327. Землі-ж у них за інвентарем 1847 — 8 рр. було 1692 д. 2283 саж. Або на 1 госп. пересічно припадало — *5,1* дес., без городників-же — *7,3* дес.

У с. Ситниках — 84 госп. (з них городників — 9); після зменшення — 68. Землі-ж у них було за інвентарем 1840-х рр. 375,5 дес. На 1 госп. пересічно — *5,5* дес.. без городників — *6,3* дес.

Як бачимо, тут наділи значно менші. Але коли відкинути колосальну масу городників, що живуть, очевидячки, з заробітків, як у хліборобів, так і на фабриках, то хліборобська людність вся забезпечена не дуже погано.

Загалом, як бачимо, наділи в цих селян, тяглих і піших, за кількома винятками, чималі [1]). А втім, деякі винятки з цього свідчать, що й менш заможне селянство цього району брало загалом чималу участь у розрухах.

Забезпечення землею селян поодиноких розрядів цієї групи було не однакове, а саме:

		тяглі	піші
Ріллі мали до	6 дес. на господ. . . .	5.573	77.945
„ „	6—12 дес. „ . . .	30.627	17.071
„ „	по-над 12 дес. . .	12.900	440
Сіножати мали до	$1^1/_2$ дес. на господ. . .	15.289	79.714
„ „	$1^1/_2$ — $4^1/_2$ д. „ . .	35.307	15.306
„ „	по-над $4^1/_2$ д. „ . .	777	64

Більшість тяглих (63,1 %), отже, володіють наділом від 6 до 12 дес, тимчасом як більшість піших (81,8 %) до 6 дес., власне навіть до $4^1/_2$ (бо таких близько половини всіх піших господарств).

---

[1]) Хоч, звичайно, останні цифри є тільки ілюстрація, а не цілком повне виявлення тогочасного селянського забезпечення, — бо все-ж-таки відсоток зростання людности міг не для всіх цих сіл бути однаковим.

Земельне забезпечення селян буде ще яскравіше видко, коли ми візьмемо забезпечення ріллею поодиноких господарів різних районів незалежно від їх розряду.

I-Й РАЙОН.

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало забезп. госп.	Серед. забезп. госп.	Добре забезп. госп.
0	3.685	—	—	—
до 3 дес.	—	1.709	—	—
3— 6 „	—	11.765	—	—
6—12 „	—	—	14.165	—
12—15 „	—	—	3.222	—
15—21 „	—	—	—	1.866
21—24 „	—	—	—	17
Разом	3.685	13.474	17.387	1.883
%	10,1	37,0	47,7	5,2

У першому районі панують, отже, середньо забезпечені господарства. Проте, це цілком вірно за умовою, що означення середнього забезпечення для цього району буде таке саме, як і для инших; ця-ж умоза, беручи на увагу иншу якість ґрунту мало не в половині цього району, — буде не цілком правдива.

II-Й РАЙОН.

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало забезп. госп.	Середньо забезп. госп.	Добре забезп. госп.
0	19.495	—	—	—
до 3 дес.	—	388	—	—
3— 6 „	—	22.004	—	—
6—12 „	—	—	16.220	—
12—15 „	—	—	4.761	—
15—21 „	—	—	—	294
21 і більш	—	—	—	—
Разом	19.495	22.392	20.981	294
%	30,9	35,4	33,2	0,5

III-Й РАЙОН.

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало забезп. госп.	Середньо забезп. госп.	Добре забезп. госп.
0	10.358	—	—	—
до 3 дес.	—	2.364	—	—
3— 6 „	—	44.832	—	—
6—12 „	—	—	12 747	—
12—15 „	—	—	1.696	—
15—21 „	—	—	—	604
21 і більш.	—	—	—	—
Разом	10.358	47.196	14.443	604
%	14,4	65,0	19,9	0,7

У третьому районі натомість різко панує малозабезпечена група.

Але найцікавіше становище у другому, найважливішому для нас, районі. Господарі тут поділяються на три, близьких одна до одної кількісно, групи: незаможних, маломожних і середньоможних. Отож одна частина може хліборобити, друга — тільки частково, і нарешті третя група становить численну безземельну групу, групу пролетаріяту сільсько-господарського типу (про працю цієї групи скажемо згодом).

Худобою селяни забезпечені мало. Тільки тяглі та, до певної міри, напівтяглі мають воли, коні, корови. Здебільша-ж селяни мають тільки дрібну худобу. На жаль, брак певних відомостей не дає нам змоги скласти відповідних точних таблиць і нам доводиться вдовольнятися приблизними пересічними підрахунками.

Всього великої худоби ми бачимо в 1840-х роках у селян [1]):

Район	Кількість рогатої худоби	Кількість коней
I	113.735	11.872
II	133.397	9.856
III	131.183	7.763

[1]) Хоч треба зазначити, що ці дані мабуть менші од середньої цифри худоби на Київщині, бо 1844-го року сталася велика пошесть на худобу.

Або на 1 господарство пересічно припадало:

Район	Рогатої худоби	Коней
I	3,1	0,3
II	2,3	0,2
III	1,8	0,1

Найбільш, отже, худоби припадає на 1 господарство першого району, далі йде другий, на останньому місці третій. Але ці дані не є цілком правдиві, бо справжня кількість худоби, що припадала на одне господарство, залежала від кількости безземельних, що не мали й худоби [1]). Отож у районах, де було найбільш безземельних, забезпечення худобою инших господарів було трохи чи не найвище.

Дрібна худоба складається з овець та свиней; їх було всього: свиней — 263.100, овець — 605.300. На 1 господарство припадало пересічно 1,52 свині і 3,51 вівці. Але розподіл дрібної худоби між господарствами теж був, безперечно, неоднаковий, бо годівля дрібної худоби все-ж вимагала наявности ріллі, сіножатей і городів, а їх чимала частина господарств не мала. Тому безперечно, що переважна більшість дрібної худоби знов-таки припадає на господарства тяглі й напівтяглі.

Загалом беручи, утворюється така ситуація: хліборобляють мало не сами тільки тяглі та напівтяглі господарі; піші, що дорівнюють 55 % усіх господарів, здебільшого, за браком худоби, сами не обробляють свої дільниці, а чи винаймають їх тяглим господарям, що обробляють їх своїм реманентом за допомогою найманої, переважно, сили, чи, в кращому разі, наймають худобу знов-таки у цих тяглих господарів.

Взагалі, треба підкреслити, що з цих тяглих господарів виробилася вже, що зазначають і сучасники, певна група майбутньої дрібної сільської буржуазії. Мало не все хліборобство на селі в їхніх руках, як зазначає Журавський [2]). Далі, хліборобство у них вже не є засіб тільки на те, щоб безпосередньо вдовольняти свої потреби; воно вже стає за засіб для набуття певного прибутку, а на це вже потрібно певний розрахунок, погодження з обставинами, сприятливими чи несприятливими за-для виробництва й збуту хліба. Через те, напр., після неврожаю, підупаду цін на хліб, то-що, тяглі селяни зменшують площу своїх засівів, за кращих обставин — поширюють [3]).

Скупчує в своїх руках ця заможніша група й різні промислові заклади, чи, точніше, експлоатує їх. Часто орендує вона млини, чи частіше вітряки

[1]) Власне й землею селян наділювано залежно від худоби, що нею вони могли обробляти цей наділ.

[2]) Статист. описаніе, т. II, с. 314.

[3]) Ibidem.

у панів. Це дає їм чималі прибутки. Намагається ця заможніша група дістати певний зиск і з пасічництва, залюбки над їм працюючи, найчастіше в південних повітах, як от Звиногородському, Гуманському, почасти Липовецькому.

Вибиваючися в світ, це заможне селянство не жалує праці і не спиняється ні перед чим. Воно тисне й сусіднє селянство, даючи йому гроші, харчі та инші речі набір, під відсотки, воно допомагає йому в голодні роки, щоб потім захопити собі його майно, або найчастіше скористатися його землею, що воно бере в заставу за борги [1]).

Поруч з цими багатіями є чимала група середняцького та незаможного селянства і, нарешті, група цілком безземельного селянства, так-би мовити пролетаріяту сільсько-господарчого типу; його експлоатує та використовує та-ж сама сільська майбутня буржуазія. Ця диференціяція села мусіла чималою мірою штовхати селянство як-раз до розрухів.

Не дивно, що повстання 1855-го року виникло саме в другому районі. Тут, як ми бачили, селянство було найбільш подиференційоване. Воно різко поділяється на три групи. Тут не дуже велика, але дуже заможна, група переважно з тяглих і напівтяглих селян. Далі подібна група незаможницького, переважно з піших, селянства і, нарешті, чимала група цілком безземельного селянства (яку утворюють частина піших, а так само городники й халупники).

Тенденції у всіх цих груп були різні, але мета одна спільна, — воля й земля. Заможна група прагнула захопити землі й дістати волю, щоб вибитися вільно на ринок з своєю хліборобською продукцією; незаможне селянство, придушене різними повинностями (про це трохи далі), що їх заможне селянство не так різко відчувало, прагнуло звільнитися від них та придбати землі, щоб вільно хліборобити. Прагнуло волі й безземельне селянство.

За головний прожиттьовий засіб безземельних були заробітки. Ідуть на заробітки вони й до поміщиків (чи до своїх-таки, чи суміжних), часто йдуть й до своїх-же селян, до заможніших і почасти середняків, що не можуть сами обробити свою землю. Ідуть вони так само, за згодою поміщика, в сусідні землі на заробітки, часто наймаються до різних підрядчиків на різні роботи, або йдуть працювати здільно на фабрики, хурщикують, беруться приставляти збіжжя до Одеси, працюють на лісових промислах, то-що... Правда, треба сказати, далеко не всі селяни йшли на заробітки за згодою свого пана. Дуже багато піших селян, городників та халупників, підо впливом страшних злиднів, ішли, не діставши дозволу од поміщика, під загрозою, що по повороті з них буде стягнуто за ці всі вільні від панщини дні. Як писав Радомиський справник, у Радомислі була сила селян, що їх можна було найняти за дуже невисоку платню: „причина ихъ скитаній — недостатокъ хлѣба и нужда въ подушныхъ". Чигиринський повітовий маршалок скаржився, що селяни втікають або йдуть на заробітки, потайки, на степову Україну (Новоросію), і що тамтешні поміщики їм потурають. Але ці втікачі й там не засиджувалися, а часто йшли в суміжні держави, ішли й до Басарабщини [2]). Чимала-ж кількість селян

[1]) Труды Вол. Эконом. Об-ва 1845, с. 230—231.

[2]) Н. М. „Матеріалы для новѣйшей исторіи Юго-Западнаго Края", Кіев. Ст., 1899, кн. VI, с. 428—9.

звичайно на зиму поверталася додому і зазнавала кари за свою провину, але, перезимувавши, вона знов на-весні розходилася за поміщиковою згодою, а частіше без неї, на заробітки по сусідніх повітах. Найчастіше це бувало в південних та середніх повітах Київщини: звідси селяни йшли в т. зв. Новоросійські степи та Чорноморщину, де брак робочих рук встановив на них чималі ціни.

Селянин-наймит узагалі-ж в один день на Київщині міг пересічно виробити:

В північній смузі:	Тяглі	Піші	Жінки
Влітку	20 к. ср.	14 к. ср.	10 к. ср.
Взимку	15 „	9 „	5 „
В південній смузі			
Влітку	22 1/2 к. ср.	12 1/2 к. ср.	8 1/2 к. ср.
Взимку	18 1/2 „	10 „	7 „

За приблизним обрахунком харчів того часу ця праця може прохарчувати: за 1 день праці може годуватися — тягл. 17 д., піший 13, жінка коло тижня.

Ці заробітки, безперечно, чималі й показні. Але на перешкоді отриманню значних заробітків стояв у безземельної людности як-раз поміщик, що часто не пускав селян на заробітки, а коли й пускав, то здирав собі за це саме великі побори. Оця саме неможливість дістати великі заробітки, що так вабили незаможне селянство, і мусіла як-раз викликати його обурення й примушувати його до рухів.

Зокрема така ситуація найбільше загострювалася у II-му районі. Тут, як ми бачили, безземельне селянство було найчисленніше; до того вихідні заробітки були для них за головний засіб до життя. Коли в I-му та II-му районах численні фабрики й заводи мусіли цілком зайняти руки не тільки малочисленних безземельних селян цих районів, але дати підробітки й пішим (середнякам), — то в другому районі фабрики безперечно не могли дати заробіток безземельному селянству. Ще такий заробіток можна припустити почасти для Канівського повіту, де фабричну промисловість розвинено було все-ж чимало, але, як згадувано, половина всіх городників і халупників у цьому районі припадала саме на Таращанський повіт, де фабрик було обмаль. Безземельна людність цього повіту мусіла йти на заробітки, переважно хліборобські, здебільшого по-за цим повітом; тут як-раз заборона поміщика і мусіла викликати найупертіший опір та розрухи.

Перейдімо тепер до повинностей селян поміщичих. Ми розглянемо їх тільки побіжно, щоб виявити, які обтяжливі були вони для селянства, та щоб з'ясувати, для яких груп вони були в цілому найважчі.

Повинності й податки селян не мали сталих форм. Кожен поміщик призначав панщину, яку хтів, ні з чим фактично не рахуючися й ні на що не вважаючи. Правда, вже існували на Правобережжю інвентарі в поміщичих маєтках, де було перелічено землі та вгіддя, землі, що ними користувалися селяни, та панщина й повинності, що вони відбували. Але існування інвентарів не заваджало широкій економічній експлоатації селян. Цьому сприяла по-перше необов'язковість інвентарів для поміщиків [1]), їхня різноманітність та несталість і, нарешті, беззахисність селян. Отож, не дивниця, що справжнє становище селян цілком не відповідало інвентарним положенням.

Головні повинності селян були в основних рисах такі: панщина, пригони (постійні кілька днів праці на тиждень на полі) та згони, або ґвалти (екстренна праця у важливих випадках усіх селян); окрім того були 1) шарварки, будівельні праці (між ними й лагодження гребель, шляхів, то-що), що їх виконували чоловіки та жінки; 2) підвідна повинність та нічна варта, — виконують самі чоловіки; 3) праця на городах, прядіння, ткання, то-що, — самі жінки. Окрім того існували подекуди ще інші типи праці, як от толока, даремщина, то-що, а так само датки натурою, або грішми, — данина з кожного господарства.

Панщина в 3 повітах Правобережжя, за поданими Бібікову 1840 р. відомостями, мала такий характер. У пов. Радомиському на Київщині, Гайсинському на Поділлю, та Володимир-Волинському на Волині, панщина в $^2/_3$ маєтків (переважно на Волині) відбувалася з двору, $^1/_3$ з душі. Відбування панщини від двору, там де двір має в собі багато родин, було легше, ніж з душі. Але річ у тім, що парцеляція селянських наділів зачепила й двори, і в 40-х роках більшість дворів були малосімейні. В середньому панщина з душі (так само, як перевести малосімейні двори на душі) була така [2]): 3 дні з чоловіка і 3 дні з жінки на тиждень, дуже рідко по 2 і сливе ніколи по 4. Окрім звичайної панщини, селяни відбували ще літні дні (звичайно 12 — 15 днів) у літо. Окрім того на селян накладувано певні данини. Якесь певне відношення між даниною, панщиною, шарварками простежити не можна. Як каже Ор. Левицький, „высшая денежная дань 2 р. 40 к. встрѣчается въ тѣхъ имѣніяхъ, гдѣ шарварковъ 12, лѣтнихъ 12 и по 3 дня барщины съ хаты. Можно лишь сказать: въ тѣхъ имѣніяхъ, гдѣ барщина съ души, тамъ почти нѣтъ денежной дани и шарварковъ“ [3]). Натуральні податки були дуже різноманітні; найважчий з них було постачання лісових продуктів, що залежало від сильного зменшення лісів. Правда, ці натуральні податки давалися не в усіх маєтках.

Ці всі податки й панщина, коли-б справді їх додержувалися поміщики, були-б не дуже важкі для селянського господарства. Але річ у тім, що навсправжки становище селян було не зовсім таке; до того дві причини надзвичайно ускладняли селянські повинності: перша з них було повільне поневолення їх з економічного погляду, друга — урочна система.

---

[1]) Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, с. 193, вид. III, 1925 р.

[2]) Власне, мала бути.

[3]) Ор. Левицкій, „О положеніи крестьянъ Юго-Западн. края во 2-ой четверти XIX ст., Кіев. Стар. 1906 р. кн. VII—VIII, с. 261.

Що-до першої причини, ми маємо дуже цікавий матеріял, поданий у Ор. Левицького; матеріял цей, правда, стосується до Поділля, але його можна прийняти і для Київщини. Це записка проскурівського повітового „стряпчого“ Савченка, що її подано Бібікову в 1840 р. Десятирічні спостереження в різних повітах, переконали „стряпчого“, що „отеческія намѣренія правительства, при настоящемъ образѣ управленія помѣщиками крестьянъ, не могутъ имѣть полнаго успѣха“, бо селяни окрім панщини та данин мали платити ще державні податки. Але, не маючи ніколи вільних грошей, селяни сами зробити цього не можуть і за них платять поміщики, вимагаючи за це потім відробітку, звичайно в куди більших розмірах, аніж навсправжки було-б потрібно за виплачену за селян суму податків. Так само давали прибуток поміщикам позики хлібом і иншими продуктами, а також господарським приладдям, що вони давали найбіднішому селянству, а те мало за позики згодом відробляти. Звичайно, продукти поміщик оцінює за найвищими цінами, робочі-ж дні селян оплачує разів у 3—4 менш од дійсних цін. Взагалі, всі ці обрахунки регламентує й встановлює сам поміщик довільно, без жадного контролю й додержання будь-яких норм. Через це селяни нарешті опиняються у страшенній заборгованості й у такому становищі: половину тижня вони працюють на панщині безплатно за інвентарем, решту у відробіток за борги. Доходить до того, що селяни обробляти свої поля мусять за дозволом од економії і страшенно їх запускають. Часто поміщики посилають селян за панщину в далекі подорожі по камінь, ліс, або з збіжжям, чи нарешті переганяють їх улітку до иншого якогось маєтку на роботу. Підчас цих подорожів селяни мусять харчуватися сами й харчувати худобу, купуючи здебільшого харчі в дорозі, за дорогу ціну, а до того часто й худоба їхня, виснажившись, гине. Тоді поміщик звичайно дає свою худобу, — але в борг за відробітки.

Отож, зазначає Савченко, „безпрестанное употребленіе крестьянъ въ работы для отбытія барщины, положенной инвентарями, для отработки долговъ ихъ и для зарабатыванія даваемаго имъ продовольствія, лишаетъ ихъ возможности самыми тяжелыми трудами пріобрѣсти какое-либо состояніе. Работанные ими дни, очень низко оцѣненные въ сравненіи съ понесенными трудами, не удовлетворяя въ долгахъ помѣщиковъ, удерживаютъ крестьянъ въ такомъ положеніи, что они всегда работать обязаны и отлучиться для заработковъ изъ селенія не въ правѣ, гдѣ работа ихъ, противъ платы помѣщика, по меньшей мѣрѣ болѣе чѣмъ въ три раза принесла бы имъ выгоды“ [1]).

За другу причину такого становища селян були, так звані, уроки. Поміщик давав певну працю селянам, обраховуючи, що її має бути зроблено, скажім, в один день, часом як навсправжки ця праця вимагала, скажімо, три. Так, напр., Волинський губернатор Лашкарьов у листі до Бібікова давав кілька прикладів таких уроків. Напр., поміщики призначають селянам в день проїхати, підчас посилки з транспортом, по 60 верстов; навсправжки-ж віз на вагах може зробити в день 20 або найбільш 30 верстов; до того наванта-

[1]) Ор. Левицький, op. cit., 268—270.

ження та розвантаження продуктів або лісового матеріялу в цей час не входить. Далі, клапоть землі призначений для оранки в один день, ледві чи може бути заораний і в $1^1/_2$. День жнив рахують у $1^1|_2$ копи, до того часто таких великих, що й у два дні їх не поставиш. Окрім того селян часто віддають у найми для сплаву лісу по річках у міста Херсон, Миколаїв, то-що, причому плоти та байдаки спускаються в середині травня, а люди повертаються назад вже коли замерзне ріка. „Находящимся на сплавномъ промыслѣ половину времени отсутствія засчитывается за барщину, а за остальную половину получаетъ отъ владѣльца весьма умѣренную заплату, несмотря на то, что одежда его въ одно лѣто отъ дождей совершенно истреблена и что одинъ день сихъ трудовъ стоитъ гораздо больше, чѣмъ два дня настоящей барщины“ [1]).

Окрім такої урочної праці, селян посилали перевозити військо, лагодити шляхи та для инших повинностей, зараховуючи ці дні разом з невідробленими урочними за селянами в борг, що вони мусіли відробити згодом у дні, що належалися для оброблення селянських земель. І не дивно тому, що в селянина, як про це вже пригадував проскурівський стряпчий Савченко, не було коли обробляти свої поля й його господарство було здебільша зруйноване [2]). Ось як описує селянські поля радомиський справник у своїм повіті: „Осиротѣлыя поля, лишенныя рукъ земледѣльца, дичаютъ, ибо наемъ хлѣбопашцевъ на плоты за готовыя деньги слишкомъ выгоденъ помѣщикамъ для временнаго извлеченія доходовъ, — хлѣба въ семъ уѣздѣ весьма мало, запасные магазины пусты, крестьяне терпятъ нужду, помощь владѣльческая своимъ крестьянамъ слабѣетъ. Неурожаи почти ежегодные, не съ причины атмосферы и непостоянныхъ погодъ, а отъ неупотребленія рукъ въ должномъ количествѣ на выработаніе земель подъ засѣвъ, а даже и огородовъ, на самыхъ пескахъ поселенныхъ“ [3]).

Важке становище селян примусило адміністрацію звернути увагу на це. Наслідком цього з'явилися інвентарні правила 1847 р. До речи, треба сказати, що на швидке вироблення їх чимало вплинула небезпека повстання, подібного до австрійського в 1846 році. Ці інвентарні правила, треба визнати, були досить корисні для селян: в їх основу лягли інвентарні повинності середньої ваги [4]). Але багато тут було недоговореного, неясного і т. и., це давало змогу поміщикам для їх надужиття. Дуже важливу ролю відігравали тут згонні дні, що їх належало відбувати селянам. Кожен робітник мусів відбувати 12 згонних днів, причому поміщик мав право вимагати від селян по одному згонному дню на тиждень, а „за згодою“ з селянами і два. Оскільки згонні дні звичайно відбуваються влітку, а „згода“ була, безперечно, фікцією, то наслідком цього виходило, що, напр., тяглий селянин у страдну літню пору мусів з 6 робочих днів тижня відбувати власникові 3 дні панщини з худобою та

---

[1]) Ор. Левицький, op. cit, с. 262.

[2]) Ми тут, як і взагалі в цьому розділі, беремо становище більшости селян; безперечно, невеличка купка заможніших селян сюди не ввіходить.

[3]) Ор. Левицький, op. cit., с. 263.

[4]) Семевскій, Крестьянскій вопросъ, т. II, с. 503.

2 згонних, — разом 5 днів [1]). Коли-ж ще на тижні траплялося свято, то й останній день селянина гинув марно. Коли-ж відбувати по два згонних дні на тиждень, то всіх згонних днів стане на 6 тижнів, увесь час косовиці та жнив. Окрім того, треба сказати, всі згонні дні спадали повним тягарем на селян тяглих і тому багато з них почали спродувати свою худобу, щоб перейти в стан піших [2]).

За друге основне (окрім неясности правил) джерело для поміщицьких надуживань було „урочное положеніе". Воно й після того, як запроваджено інвентарні правила, залишилося в силі, а крім того не було точно окреслено; в результаті панує й далі перевантаження селян працею, яка на багато разів перевищувала те, що вказували інвентарі. Ось як пише про ці уроки сучасник, Михневич (на нього ці уроки зробили таке враження, що він зве час з 1847 по 1861 роки — урочним):

„Самое тяжелое для крѣпостныхъ время — это были уроки. Наступала косовица и на одного дѣйствительнаго косаря отмѣривались полосы и на его жену и на его дѣтей, если они уже ходили на панщину. Во время жнивъ было тоже, и неразъ случалось видѣть, что на 2 — 3 десятины отмѣренныя, какъ уроки для всѣхъ лицъ семьи, жнетъ одна душа, мужъ или жена; съ понедѣльника до субботы они не кончали работы, а съ понедѣльника начинались уже новые уроки. На себя работали люди только по ночамъ и Богъ знаетъ, какъ выдерживала ихъ натура этотъ сверхчеловѣческій трудъ. Но особенно трудна была молотьба. У крестьянина жена и двое дѣтей отбывающихъ барщину, положенную на 4 души, экономія выбрасываетъ по 3 копы, т. е. всякая душа должна была отбывать въ недѣлю 3 урока, и бѣдный мужикъ цѣлый день первый только носитъ изъ скирды 12 копенъ въ свой стожокъ, и затѣмъ молотитъ и молотитъ, а если до субботы не кончитъ уроковъ, то его молотятъ" [3]).

Чи були ці важкі уроки загальнорозповсюджені, а так само, чи зникло цілком відроблення боргів, що так гнітило селян перед запровадженням єдиних інвентарних правил, на жаль, для Київщини з певністю сказати не можна.

Скажемо трохи про розміри панщини та різних инших повинностей на Київщині після того, як запроваджено інвентарні правила 1847 року [4]).

Для цього наведемо кілька родів панщини. А саме, ми подаємо за Журавським [5]) дані по кількох маєтках, де панщина була більше-менше однакового типу. До того-ж мусимо зробити кілька уваг. Так, господаря розуміють як голову родини, що складається з чотирьох, більше-менше дорослих осіб: батька й матери — робоча сила, а так само сина й дочки — напівробоча. Пан-

---

[1]) Ф. Вороновъ, „Крестьянская реформа въ Юго-Западномъ краѣ. По личнымъ воспоминаніямъ", Вѣстникъ Европы, 1900 р., серпень, с. 763.

[2]) Самаринъ, Сочиненія, т. II, в. 1—2. Про це свідчать так само архівні справи, що ними користувався автор.

[3]) „Воспоминанія подольскаго старожила". Кіев. Стар., 1898 рік, кн. II, с. 50.

[4]) Дані про ці податки, повинності та панщину ми подаємо за „Статистическимъ описаніемъ Кіев. Губерн." Фундуклея, 1852 р. [5]) Ibidem.

щину й податки подається в переводі на гроші, обраховуючи оплату робочих днів за тогочасними місцевими цінами.

Кількість обов'язкових днів на тиждень приймається в 3 — 4 дні, хоч треба сказати, що навсправжки кількість їхня мусіла, безперечно, перевищувати фактично цю цифру подану за інвентарями.

	Міра повинностів на кожну десятину селянської ріллі											
	Господаря плугового			Четверного			Парового чи взагалі тягл.			Пішого		
	Всього за оцін.		Робітн. днів	Всього за оцін.		Робітн. днів	Всього за оцін.		Робітн. днів	Всього за оцін.		Робітн. днів
	Крб.	К.		Крб.	К.		Крб.	К.		Крб.	К.	
I. Дані про 5 маєтків (18.725 рев. душ.). Одбувається панщина від кожної душі пересічно	6	30	$28^{1}/_{5}$	8	19	37	10	79	$57^{3}/_{5}$	13	10	98
II. Дані про 5 маєтків (20 тис. ревіз. душ). Панщину відбувають від родини чи від двору пересічно	2	33	21	2	94	22	4	31	$38^{1}/_{5}$	5	5	$64^{2}/_{5}$
III. Дані 2 маєт. (16.235 рев. душ.) Панщ. відбув. за кількістю робочих душ у родині пересічно	7	45	$23^{1}/_{2}$	6	73	28	12	29	$54^{1}/_{5}$	15	9	$103^{1}/_{5}$
IV. Дані 3 маєт. (57.427 рев. душ.). Панщина складна. Влітку від рев. душ, а взимку від родини пересічно . .	3	68	$26^{1}/_{2}$	5	22	33	6	91	$45^{1}/_{2}$	8	36	73

Всього тут є дані про 116.000 душ: ці дані вірні для більшости маєтків. Насамперед ми мусимо відзначити той факт, що чим менше в селян засобів відробляти, тим більша панщина. Через таку систему, селяни плугові й піші фактично одробляють може й однакову кількість праці, тимчасом як плугові селяни мають землі в багато разів більше, ніж піші.

Тут, можливо, позначається давня практика. Передше всі, хто мав однакові наділи, працювали однаково. Тепер-же, пани, не хотячи зменшувати панщину, зробили инший модус для відбування панщини, щоб не зменшити її кількість і не збільшити заразом земельного наділу. Правда, трапляються поодинокі маєтки, де певну відповідність між працею й кількістю наділу переведено в життя, але таких маєтків дуже не багато.

Взагалі-ж, треба визнати, що фактично панщина, навіть ця, що вказана в офіційних документах, була дуже важка. Окрім того, панщина від душі, або змішаного характеру, важча, аніж від двору.

Приймаючи загальний обрахунок тодішніх засобів до життя (які подає Фундуклеєве видання, т. II, ст. 329), ми побачимо, що на вироблену поміщи-

кові платню за 1 десятину, господар (усіх районів — беремо загальні пересічні цифри) сам міг-би прожити:

Тяглий плуговий	якихось 168 день.
Четверний	216 „
Паровий чи взагалі тяглий	306 „
Піший	372 „

Халупники й городники роблять панщину рівно. По багатьох маєтках їх примушують працювати цілий рік по 3 дні на тиждень, що є дуже важко, оскільки землі вони не одержують і мусять жити з заробітків по людях, на що у них сливе не лишається часу.

Окрім цього всього були ще інші праці, що про них вже почасти згадувано: шарваркові й літні дні, праця в поміщикових садах, обмащування будівель і тому подібне; виконання їх звичайно було урочне, деякі з них накладувано довільно. Окрім того селяни відбували сторожу по добі при панських будівлях і т. и. Селяни також виконували певні обов'язки: війтів, отаманів, пастухів, то-що. Зате вони звичайно панщини не робили й одержували платню, але землі не мали. Були ще деякі „речові" збори: курки й инший дріб, яйця, гриби, горіхи, ягоди, то-що. Кількість цих зборів різна: напр., з плугового господаря 4 курки і 40 яєць на рік. Збори з сільських промислів: з бджільництва, ткацтва, рибальства, то-що. Напр., кожен пасічник має що-року в-осени віддати поміщикові $^1/_{10}$ своїх вуликів, чи колод; або по 2 фунти і одній кварті меду з вулика на рік. Ганчарі подекуди платили 2 крб. на рік з горна і т. и.

Отож, можна вважати, що панщина на Київщині в середньому була ніяк не менша од трьох днів на тиждень з кожної особи (як чоловіка так і жінки). Бо, коли навіть були маєтки, де селяни працювали тільки три дні від родини, то окрім цієї панщини на них накладалося стільки обов'язків та податків, що в переводі на робочі дні вийде теж не менш од трьох днів на тиждень з кожної людини. В деяких-же маєтках панщина була ще більша.

Приймаючи загальною мірою селянських повинностей три дні на тиждень з душі, і залічивши туди всі инші внески, податки, то-що, на користь поміщиків, зробимо певні обчислення повинностей, що обтяжували поміщичих селян на Київщині.

Відповідно до різниці цін на селянську працю, поділяємо дні панщини на 6 груп: чоловічі тяглі з худобою, літні й зимові дні, чоловічі піші, без худоби, літні й зимові, та жіночі літні й зимові. Літні дні рахуються з 1 березня по 1 листопада, решта зимові. Отож, рахуючи по три дні на тиждень, на кожного робітника та робітницю припадає зимових днів 105, літніх 51. Тому за кількістю робочих осіб у родинах тяглих і піших, селяни відбувають таку панщину:

	Літніх	Зимових
Чоловічих днів тяглих	7.350.530	3.570.245
„ „ піших	13.352.640	6.485.563
Жіночих днів	20.603.100	10.055.922
Разом	61.418.000 днів.	

Сюди ще треба додати робочі дні городників з їхніми родинами та халупників, що становлять на Київщині 32.400 чоловіків та мало не стільки-ж жінок.

Обчислімо-ж скільки потрібно було навспрaвжки робочих днів на оброблення поміщичих маєтків. За дані для цього обчислення правлять: 1) простір панської орної землі та сіножатей, за інвентарями маєтків, 2) середня кількість днів за тими урочними робочими положеннями, що існували на Київщині в 1840-х роках, потрібна на те, щоб цілком обробити одну десятину ріллі й прибрати одну десятину сіножати. Кількість землі тут береться $^2/_3$ загальної кількости (оскільки одна третина гуляє). На оброблення 1 десятин — 10 тяглих днів і 18 піших (з цих 10 днів на жнива — можуть бути жіночі); на косовицю та возовицю 1 дес. сіножати — 9 днів: 2 тяглі і 7 піші.

Отож кількість днів потрібна на оброблення усіх панських полей та сіножатей:

	кількість днів	
	Тяглих	Піших
На оброблення ріллі 540.069 д. . . .	5.400.690	9.720.142
На косовицю та возовицю сіножатей	545.771	1.910.088
Разом робочих днів . .	17.576.691	

Отож на повне оброблення всіх полей та сіножатей поміщиків потрібна тільки одна чверть усіх робочих днів панщини, приймаючи її за трьохденну з робочої душі. Близько двох третин панщини виконують самі чоловіки; останню третину — чоловіки й жінки разом.

Вирахуємо тепер, скільки на кожну родину різних груп припадає робочих днів, потрібних на оброблення панської землі; досі ми розрахували її за кількістю робочих душ, що припадають у середньому по $1^1/_3$ чоловіка та $1^1/_3$ жінки на одну родину. Отже на кожну родину припадає 208 чоловічих і 208 жіночих робочих днів, що їх є 140 літніх і 68 зимових. Проти цієї міри панщини справжня потреба була така (рахуючи тільки літні дні і тільки чоловічі: жіночих не рахуємо).

Потрібно літніх робочих днів для повного оброблення панської землі

На родину тяглу	На родину пішу
Рілля . . . . . $117^1/_2$	$111^1/_2$
Сіножать 11	$22^1/_2$
Разом . . . $128^1/_2$	134

Коли ми вирахуємо, скільки в переводі на гроші мусіли-б давати селяни замість панщини, то ми побачимо таку картину:

	Літні	Зимові
Вартість панщини від родини тяглих чоловічих	1.598 430	638.530
„ днів жіночих днів	700.750	221.110
Вартість панщини від родини піших чоловічих	1.781.620	657.900
„ днів жіночих днів	1.212.890	421.120
Разом 7.232.350 крб. сріблом.		

Або на кожну родину поміщичих селян припадало внеску крб. сріблом

На родину тяглу . . . . . 60 крб. річно
„ пішу . . . . . 42 крб. 70 к.
На дві ревізькі душі (чолов. і жіноч.) . 14 крб. 40 к.
На кожну десятину сел. землі припадало 5 крб. 89 к.

Що-до инших умов, за яких відбувалася панщина, то зазначимо, що робочий вік рахувався: чоловіків від 18 до 55, жінок 16—50; напівробочий — чоловіків 14—18, жінки 12—16. Подекуди примушувано працювати дітей до 12 років.

Коли дні були хмарні й працювати було неможливо (або й сливе неможливо), то селяни мусіли потім відробити.

Коли селянин бував легко хорий, то мусів відробити як одужує; при великій хоробі їх здебільшого звільняли.

Коли вмирав господар, то його участка забирали до економії, жінку-ж одзволювано від панщини і вона мала жити з заробітків.

Зробимо кілька висновків з матеріялів, що ми їх подали в цьому розділі:

1. Найінтенсивніші розрухи виникли в середній Київщині, що трохи різниться й географічно від північної й південної.

2. У цьому районі поміщиків найменше, але зате вони здебільшого найбагатші і маєтки їх найбільші в цілій Київській губерні. Рівно-ж найбагатше в цьому районі й духівництво.

3. Розрухи відбулися переважно в хліборобському, а не фабричному, районі і брали найактивнішу участь у ньому, отже, селяни-хлібороби.

4. Пересічний земельний наділ у селян району розрухів є чималий. До того, оскільки група беззземельних велика, земельний наділ решти селян, земельних, мав бути ще вищий.

5. Диференціяція селянства в районі розрухів найрізкіш виявилася. Це висувало виразніш окремі ідеали усіх груп селянства й примушувало селян енергійніше прагнути до їх здійснення.

6. Дані господарства селян Київщини свідчать, що за головний мотив розрухів у заможніших груп було прагнення до вільної продукції на ринок хліборобських виробів та побільшення своєї землі. Натомість у бідніших

груп домінувало бажання вільного заробітчанства, без регулювання та втручання пана. Середняцьке селянство, відчуваючи найбільш гостро економічний гніт поміщичої економії, шукало в розрухах головне знесення панщини та вільного свого господарського розвитку.

Розділ III.

СОЦІЯЛЬНІ УМОВИ СЕЛЯНСТВА КИЇВЩИНИ.

Змалювавши економічні причини повстання 1855 року, спинімося ще коротенько на соціяльно-політичних умовах, в яких перебували селяни Київщини наприкінці XVIII і в першій половині XIX століття.

Спустошення Київщини в другій половині XVIII ст., згони й нова колонізація, поставили її селянство у XVIII ст. трохи у відмінне від инших частин Правобережжя становище. Величезні державні (староства) та панські (латифундії) маєтки, відмінні в них, особливо староствах, умови перебування селянства, слободи та лекші повинності, все це, як ми сказали, виділяло Київщину з-поміж инших частин Правобережної України. Не спиняючися тепер на цьому докладно, — це ми зробимо, обговорюючи історичні причини повстання, — скажемо кілька слів про становище селян на Київщині, а почасти взагалі на Правобережжі, в другій половині XVIII стол.

Перші часи слобід досить швидко минають. Поміщицтво починає швидким темпом відновляти фільварочне господарство, збільшує чинш, переводить селян на панщину, то-що. Воно намагається дістати як-найбільший зиск, як-найбільш експлоатувати селян, щоб мати найвищі прибутки.

Але ці прибутки йшли не на те, щоб поширити сталий й змінний капітал, а лиш на показну розкіш і розгул, яким так завзято віддавалося панство [1]).

Не шукаючи прибутків у промисловості, не маючи сталих ринків для експорту, поміщицтво намагається здобувати потрібні йому кошти з безпосередньої фільварочної експлоатації селянства, яка так гнітила це селянство своїм хижацьким характером, висмоктуючи з нього додаткову працю.

Не маючи сил самостійно боротися з поміщицтвом, селянство шукає захисту за старими традиціями в Московської держави, сподіваючися звідти собі допомоги та визволення. Тому не дивно, що приєднання Правобережжя до Росії у 1793 р. викликало велику радість селянства, що сподівалося тепер дістати волю. Але його надії не справдилися. Рівно-ж не здійснилися побоювання тутешніх поміщиків: вони не тільки не загубили ані крихти своєї влади, але дістали ще більшу. Коли вони трохи постраждали з національного погляду (хоч і то в пізніші часи), зате чимало виграли з соціяльного.

Тепер поміщикам вже не доводиться давати якісь пільги чи землю селянам, — тепер на їхньому боці стоїть закон, що підтримує (і, що далеко важливіше, має силу і змогу підтримати) їх економічну політику. Тепер не

---

[1]) Про це див. в мемуарах та оповіданнях історичних польських. Напр. хоч-би у Ролле, „Opowiadania historyczne“ і т. и. Зібрано деякі дані у Єфименкової, „Южная Русь“, т. I, с. 118 і далі.

страшні втечі: влада знову повертає кожного втікача до панського маєтку. Правда, деколи цього втікача можуть не знайти, але не завсіди; взагалі-ж втечі карають, втікачів ловлять і садовлять знову на землю. У допомогу поміщикам Росія дала також реальну військову силу, яка має припинювати всі заворушення і незавдоволення селян. Правда, поміщики офіційно втрачають юридичну владу над селянами, але з другого боку все-ж значна частина цієї влади фактично лишається у них; натомість-же вони здобуваютъ дуже багато матеріяльних вигод.

Спираючися на владу, поміщики починають відбирати від селян надану їм землю, касують всі давні пільги та слободи, обкладають селян дуже важкими податками та повинностями. Таким робом, треба підкреслити, становище поміщиків, відколи Київщина перейшла до Росії, дуже покращало: вони дістають багато матеріяльних вигод від цього переходу і починають мститися на селянах за всі давні їх пільги та слободи. Становище селянства стає надзвичайно важке і розпачливе. Всі їхні старі надії та віра в Росію раптом гинуть [1]).

Одиноким лиш виступом уряду проти поміщиків-шляхти, був виступ у сфері національній, та й то він не мав великого успіху. Катерина сама ще хотіла трохи русифікувати київське поміщицтво. Але вона підійшла до цього не з боку ослаблення польської шляхти-поміщицтва, а запровадження тут російського. Для цього конфісковано величезні маєтки уніятських катедр та державні землі й роздано їх „за вислуги“ російським дворянам. Таким робом економічне становище поляків-поміщиків не погіршало, бо їхні права що-до селян збільшилися, оскільки їх тепер підпирала реальна влада, а з другого боку маєтки їх цілком заціліли. Ще краще стало їх становище за часів імп. Павла. Вони цілковито були зрівняні в правах з російським дворянством і дістали навіть певну національно-класову автономію (право з'їздитися на сеймики, обирати з-поміж себе суддів, маршалків і т. и.).

Так було і далі за Олександра. Як каже О. Левицький, [2]) вотчинна влада панів польських „надъ милліонами коренного украинскаго населенія, подъ защитою русскихъ законовъ, выросла до размѣровъ, неизвѣстныхъ въ эпоху польскаго владычества, когда помѣщикамъ и во снѣ и на яву грезился призракъ гайдамака“.

Становище селян отже стало, як ми вже згадували, далеко важче. Але, не вважаючи на це, на них, окрім збільшення повинностей і податків на пана, ще було накладено й державні податки, а так само й рекрутчину, від чого звільнювано поляків та жидів. Тому не дивно, що селянам Київщини після приєднання до Росії, було навіть важче, ніж підчас Руїни (Левицький, ibidem).

Таке становище тривало до польського повстання 1830—31 рр. Як відомо, польська шляхта організовувала загони для повстання і на Київщині. Але тут становище для повстання було несприятливе. Селяни дуже вороже ставилися

---

[1]) Антоновичъ В. Б., Арх. Ю. Зап. Р. ч. VI, т. II.

[2]) Ор. Левицкій, О положеніи крестьянъ Юго-Зап. Края въ 2-ой четверти XIX ст., К. Ст. 1906, с. 233.

до поміщиків і тому, коли-б уряд покликав їх, щоб приборкати польський рух, то вони легко-б (подібно до того, як це було в Галичині в 1848 р., хоч там трохи більшу ролю відограв момент національний) придавили повстання. Та уряд цього боявсь, бо в його очах це було порушення основ кріпацтва. Тому вся участь селян Київщини в ліквідації повстання обмежилася лиш тим, що вони ловили повстанців по лісах і видавали їх урядовій владі. І за це, за свою допомогу уряду, вони надзвичайно сильно постраждали згодом, коли повстання було приборкано. Уряд узагалі не дуже суворо карав панів-поміщиків і значна частина з них повернулася до своїх маєтків і почала мститися над селянами за те, що вони брали участь в ловленню повстанців. Їх, по-перше, катовано, віддавано в рекрути та засилано до Сибіру, по-друге, їм збільшено ще податки і повинності. Це останнє робили з подвійною метою, — по-перше помститися над селянами, по друге — поліпшити своє матеріяльне становище, що постраждало через великі втрати на повстання. Ось як каже про це В. Я. Шульгин: „Не лучше, если не горше, была участь тѣхъ которые остались дома [1]). Руководясь кромѣ мщенія принципами крѣпостной политической экономіи, помѣщики и арендаторы видѣли въ усиленіи панщины и повинностей всякаго рода вѣрный источникъ для поправленія состоянія потрясеннаго революціей“ [2]).

Правда, згідно з указом 1831 року (1-го серпня) адміністрація мала карати тих поміщиків, котрі почали карати селян за те, що вони брали участь в придушенню польського повстання; таких поміщиків мали віддавати під суд, а маєток секвеструвати. Але з другого боку наказувано місцевій владі стежити, щоб це правило не могло стати „поводомъ къ неповиновенію законной власти ихъ (селянъ. *С. Ш.*) помѣщиковъ и управляющихъ, и чтобы невинные изъ сихъ послѣднихъ ни въ какомъ случаѣ не терпѣли стѣсненія въ своихъ правахъ“ [3]). Звичайно, такий коректив у руках місцевої влади, — значною мірою польської, або польськофільської, — мусів сливе цілком підрізати указ 1831-го року.

Таким робом цей указ дійсного впливу зробити не міг. Організація місцевої влади — поліції, суду і т. и., була занадто добре пристосована до оборони поміщиків, щоб скарги селян, які потрібували в місцевої влади розслідження, мали будь-який вплив. До такого недбалого виконання указу, а також пізнішого роз'яснення з наказом місцевій адміністрації стежити, щоб поміщики не були обмежені в своїх правах, спричинилося головне те, що Микола I не покладавсь на селян. Ось як він писав до кн. Паскевича 1846 року з приводу селянського повстання в Австрії: „Ты и въ Польшѣ проучи мужиковъ, которые бы хотѣли предлогомъ воспользоваться, чтобы подобное затѣвать; они доноси (на поміщиків. *С. Ш.*) если подозрѣваютъ, но не распоряжайся сами“ [4]). Причина такої недовіри до селян було побоювання перед соціяль-

[1]) Не були заслані до Сибіру, чи здані в рекрути. *С. Ш.*

[2]) В. Я. Шульгинъ, „Юго-Западный край подъ управленіемъ Д. Г. Бибикова“. „Др. и Нов. Россія“ 1879, № 5, с. 6—7.

[3]) В. И. Семевскій, Крест. вопросъ въ Россіи, т. II, с. 484.

[4]) „Императоръ Николай I въ его письмахъ къ князю Паскевичу“, Р. Арх. 1897, кн I, с. 37.

ними рухами, що думки про них досить пишно розвиваються особливо після французьких революцій. Це побоювання ясно видко з иншого листу Миколи I знов-таки до Паскевича. Тут, натякаючи на те, що австрійська влада сама винна в тім, що допустила галицьку різанину, він пише: „Вѣрю, что теперь австрійцамъ не легко будетъ приводить народъ къ порядку, ибо сколько народное орудіе въ томъ случаѣ не было полезно, оно самое опасное, ибо выводитъ изъ порядка и послушанія, а тутъ и коммунизмъ готовъ“ [1]).

Так само ставилися, можливо, й вищі урядовці імперії, а можливо й нижчі, беручи на увагу ту загальну атмосферу недовіри та ворожнечі, яка панує серед урядових кіл за цих часів що-до селян.

Важкий стан селян та їх економічне пригнічення почали звертати нарешті увагу адміністративних кіл. Почасти було це, безперечно, в звязку й з загальними за тих часів течіями до переходу від панщанної до вільно-найманої праці, хоч поки-що не йшло так далеко. Деяким адміністраторам пощастило досягати певних полегшень для селянства, хоч мотиви цих полегшень і виходили з бажання полегшити становище селян як-раз у польських поміщиків, а так само з певного побоювання, що можуть статися ексцеси, подібні до Австрійської різанини 1846 р.

Був тут ще один мотив, що мав відігравати велику ролю, головне в найвищих адміністративних колах.

Уряду необхідно було зберегти серед селянства вірність до себе, тимчасом подвійна гра уряду з селянами підчас польського повстання, а так само й загальне важке становище селянства, призвело до того, що селяни почали негативно ставитися до вищого уряду. Ось як писав про це Бібіков у доповіді цареві в 1839 році: „крестьяне грекороссійскаго вѣроисповѣданія, выразившіе во время послѣдняго бунта безграничную преданность правительству, послѣ отданія многихъ изъ нихъ прежнимъ помѣщикамъ, вытерпѣвъ жестокія преслѣдованія и не получивъ за заслуги свои ни малѣйшаго со стороны правительства возмездія, начинаютъ приходить къ оному въ охлажденіе“ [2]).

Бібіков зауважував, що це може призвести до того, що селяни стануть на бік поляків, щоб через їх прихильність трохи полегшити своє матеріяльне становище [3]). Крім того в багатьох записках тогочасних висувалося думку, що помста польських поміщиків над селянством захитала в селянах віру та певність у владі та її заступництві.

Це все примусило уряд хоч трохи полегшити долю селянства. В результаті, вже в 1845 р. почав свою діяльність новозаснований інвентарний комітет (з планів, що в той час висувалися, найцікавіший та найкорисніший для селян був план перекласти повинності з селян (осіб) на землю, та це не здійснилося), за два роки він зібрав чимало відомостей, статистичних описів,

---

[1]) Игнатовичъ, Борьба крестьян за освобождение, 1924 р. с. 30.

[2]) Семевскій, Кр. вопросъ, т. II, с. 484. Взагалі треба сказати, що тільки один Бібіков з усіх ген.-губернаторів звернув деяку увагу на селянство. Инші-ж всі були більш або менш покірливими слугами панства.

[3]) Шульгинъ, „Древн. и Нов. Рос.“ 1879, № 5, с 10.

інвентарів маєтків та инш. матеріялів і в 1848 році видав інвентарні правила, що трохи полегшували долю селян.

Але все-ж-таки в життю селян не багато змінилося. По-перше становище селян за інвентарними правилами, як ми вже зазначали, не дуже покращало, по-друге й поміщики цих правил не зовсім додержувалися; як підкреслюють сучасники, а також архівні згадки, російські поміщики на Київщині зовсім не додержувалися цих правил; мало додержувалися їх і поляки [1]).

Ледві чи треба казати, що поміщики були дуже незавдоволені з того, що уряд запровадив інвентарні правила. Хоч вони й могли значною мірою нехтувати їми та обходити, але все-ж на їх вчинки, певною мірою, накладено деяке обмеження. І не дивно тому, що вони незавдоволені починають мститися на селянах. Наведімо кілька фактів [2]). В с. Пустоварні зять поміщика Х, караючи селян, говорив звичайно: „Это тебѣ указъ, это тебѣ государево добро". У с. Радивилівці поміщик Р., караючи селян, загрожував: „Положу указъ на спинѣ и буду бить, пока не собью указа и кожи". В с. Сидорівці економ В-кий, караючи казав: „А ты не слушай, что въ церкви читаютъ чортъ знаетъ какой указъ". У с. Товкунській-Рудні поміщик Ф. казав селянам: „Никто не вправѣ мнѣ указывать, какъ поступать съ вами: я могу убить своего мужика и никого не боюсь"... [3])

Ці кілька прикладів яскраво малюють відношення поміщиків до інвентарних правил, до яких вони здебільшого ставилися надзвичайно вороже, хоч однаково вони не цілком додержувалися їх у свойому звичайному житті.

Як-же ставилися селяни до запровадження інвентарних правил? Спочатку дуже довірливо й з великою радістю. Як відомо, інвентарні правила запроваджувано дуже врочисто, їх читано по церквах у присутності справників та маршалків, з приводу їх правлено молебні, один примірник цих правил після цього й лишався в церкві, другий передавався поміщикові. Є відомості [4]), що після їх заведення в деяких місцевостях селяни ходили по ночах і співали пісень, настрій їх став піднесений, вони стали називати (спочатку) інвентарі своїм „добром"...

Та швидко виникли непорозуміння. Часто селяни не зовсім розуміли правила, тлумачили їх по-свойому та й бажали певних полегкостів. Деякі поміщики й собі тлумачили їх на свою користь і бажали збільшити панщину. По деяких місцевостях (хоч небагатьох), де панщина була менша, правила дали змогу й юридично її збільшити; окрім того, урочна система, що так розвивається за цих часів, робила панщину для селян ще важчою [5]). Шукаючи виходу, селяни зверталися до попівства, щоб ще раз перечитало правила і, розуміючи їх часто по-свойому, хвилювалися ще більше. Поміщики-ж своєю чергою закидали попівству, що воно під'южує селян на панів; оскіль-

---

[1]) Напр. див. в „Обозрѣніи Кіевской, Подольской, Волынской губ. съ 1838 г. по 1850 г.", Русск. Арх. 1884, № 5, с. 26.

[2]) В. Я. Шульгинъ, Др. и Нов. Рос., 1879 р. № 6, с. 101.

[3]) Архівні справи так само кажуть про те, що під цей час страшенно збільшилися жорстокості що-до селян і це призводило до хвилювань між ними.

[4]) Игнатович, Пом. крест. накануне освобожд., с. 209.

[5]) Про це ми скажемо докладніше далі, коли говоритимемо про селянські повинності.

ки-ж священики залежали від панів і в своїх економічних інтересах стояли ближче до них, аніж до селянства, то вони здебільшого виконували їхню волю, — часто віддавали панам з церкви інвентарні правила і відмовлялися читати їх селянам, а тих це безперечно обурювало.

До речи, треба сказати, що почасти (після головних причин економічного визиску) цим і можна пояснити ту зненависть з якою ставляться селяни до попівства кілька років пізніше, — підчас Козаччини 1855 року. Становище священиків, залишаючи на боці їх власні симпатії та класові інтереси, було за цих часів надзвичайно важке: з одного боку вони мусіли читати селянам інвентарі, — з другого цього не хтів поміщик. Добре характеризує це становище (правда для трохи пізнішого часу, — часів Київської Козаччини) сучасник офіцер; зазначаючи, що селяни вороже ставляться до попівства, він каже: „Настоящая причина этого, вѣроятно, кроется въ несовсѣмъ искреннихъ отношеніяхъ къ народу своего духовенства, силою обстоятельствъ вынуждаемаго держаться двусмысленной политики, служенія и вашимъ и нашимъ, и достовѣрно то, что многіе изъ нихъ не пользовались довѣріемъ народа“ [1]).

Незавдоволення з інвентарних правил швидко викликало серед селян нові розрухи, ще інтенсивніші, аніж були до 1840-х років. Виявлялися вони в тому, що селяни кидали працю, не дозволяли себе, вважаючи себе за правих, карати, иноді збиралися в юрби та вимагали щоб з ними поводилися „як цар звелів, а не так, як пан каже“ [2]). Але про це докладніш ми скажемо трохи далі.

Ми з'ясували, отже, ті соціяльно-політичні умови, в яких перебували селяни на Київщині. Ці умови свідчать, що розрухи повинні були виникнути, і виникнути саме на Київщині. Щоб з'ясувати, через що-ж саме розрухи охопили переважно як-раз центральну Київщину, ми дозволимо собі ще коротенько спинитися на з'ясуванню деяких історичних умов, питомих Київщині, що створили певні історичні традиції поміж її людністю, підготували цю людність до розрухів. Це з'ясування (на якому ми досі сливе не спинялися) тим потрібніше, що від вищезгаданих історичних традицій залежав і самий характер розрухів, який й надав йому назву „Київської Козаччини“.

Тут насамперед треба одзначити ту традицію козаччини, що збереглася на Київщині до XIX ст.

Козаччина існувала на Київщині ще на початку XVIII ст. (тимчасом, як Волинь і більшість Поділля вона власне не захопила); гайдамаччина переважно захоплювала цей район; коліївщина також розбурхала й захопила переважно селян Київщини; нарешті тісний звязок селян Київщини з Запоріжжям, аж до його ліквідації, — усе це ставило селян Київщини, — власне південної й середньої, — у відмінні умови, примушувало їх пам'ятати про своє минуле, й виробило, безперечно, у них свободолюбнішу, рішучішу вдачу.

Ці традиції про козаччину, про те, що людність Київщини була колись козаками, мимо свого бажання, підтримав і російський уряд, дозволивши

---

[1]) А. М., Кіевскіе безпорядки. Истор. Вѣстникъ, 1897, кн. III, 975.

[2]) Шульгинъ, Др. и Нов. Россія, 1879, № 6, с. 99.

1812-го року зформувати з селян і міщан Київщини (12 повіт.) та почасти Поділля (4 повіти) козачі кінні полки [1]).

І хоч їх малося розпустити після війни, але київський військовий губернатор з'ясував, що вони „уже навсегда останутся принадлежащими украинскому войску и по первому востребованію обязаны опять явиться на службу и составить свои полки".

Впливали на непокірливу і свободолюбну вдачу селян Київщини і умови заселення Київщини. Ми вже згадували були трохи раніш, що людність Київщини була досить пізньої колонізації Умови заселення, постійні пересування людности в шуканнях більших слобід, виробили з неї дуже мобільну, рухливу масу, що легко рушала з своїх місцевостей, переходила в инші, шукаючи волі й вибиваючись з-під панського гніту. Правда, в кінці XVIII ст. такі умови вже зникають і людність міцно прикріплюються до маєтків, але все-ж попереднє життя не могло минути безслідно, не лишивши слідів у характері та настроях людности початку XIX ст.

Нарешті, чимало вплинути мав на характер людности ще й той факт, що значна частина земель Київщини протягом мало не цілого XVIII ст. була державними староствами, людність тут жила в инших трохи умовах, аніж селяни Волини й Поділля, де селянство майже все було поміщицьке панське; ми дозволимо собі ще коротенько на цьому спинитися [2]).

Ще за люстрацією 1789 го року старостинські маєтки становили в Київщині (разом з промінеными в люстрації староствами) 26%, а разом з Білоцерківським староством, що було перед тим скасовано — 40% [3]). Траплялися за цих часів серед людности ще й козаки; правда, кількість їх вже дуже зменшилася: напр., за люстрацією 1765 року їх було 6,6% усієї людности Київщини, за люстрацією-ж 1789 року — 1,1% [4]).

Податки й повинності старостинських селян пересічно були невеликі, — особливо за люстрацією 1765-го року. Але й за люстрацією 1789-го року, хоч загалом податки й повинності сильно зросли (напр., податки, навіть коли взяти на увагу подорожчання хліба, все-ж зросли на 30%), вони все-ж були далеко менші, аніж в маєтках панських; приміром панщина була тут далеко не всюди, та й то тільки в два дні на тиждень, мешканці були особисто вільні, і мали навіть, правда de-jure, певні права: міщани мали своє самоврядування, селяни свої громади, певні організації, з якими рахувавсь і уряд [5]).

Та з кінцем XVIII ст. сталися деякі зміни. Староства починають обертатися в спадкові маєтки. Так ще 1775 року сойм надав королеві Станіславові-Августу Понятовському староства Білоцерківське, Богуславське й Канівське на Київщині (а також Хмельницьке на Поділлю) на власність. Станіслав-Август ці-ж староства подарував, Білоцерківське — Фр. Ксаверієві Браніцькому, а Канівське й Богуславське — своїому небожеві — Станіславові Понятовському [6]).

[1]) Левицкій, Тревожные годы, с. 75.

[2]) Див. В. И. Щербина, Украинскія староства по люстраціямъ XVIII в. Архивъ Ю. З. Р. ч. VII, т. III.

[3]) Ibid. ст. 10. [4]) Ibid. ст. 11. [5]) Ibid. с. 20.

[6]) Ці грамоти подає так само В. І. Щербина в Кіевск. Стар. за 1893 р., № 4—5.

Решту староств мали віддавати в оренду на емфітевтичнім праві, або продати з авкціону [1]).

За цих часів становище старостинських селян починає швидко гіршати. Правда, на чотирьохлітньому соймі, один з найвидатніших діячів його, Гуґо Колонтай, захищав думку про те, що розпродуючи староства, треба зафіксувати ті права, що їх мала людність, бо, як він казав, між цією людністю є нащадки справжніх власників цієї землі, що їх силоміць підбили й позахоплювали завойовники [2]). Але, безперечно, такі добрі побажання лишилися лиш побажаннями і людність староств опинилася швидко в умовах близьких до умов поміщичих селян. Вона, правда, намагається протестувати. Зокрема, ще на тому-ж чотирьохлітньому соймі, міщани деяких міст (як от Богуслава, Черкас, м-ка Медведівки) подавали скарги на те, що їх самоврядування скасовано [3]), — це, правда, було переведене ще раніш, старостами. Швидко по тому, ми зустрічаємо навіть випадки поодиноких повстань як селян, так і міщан (напр. на Канівщині), — що результату, безперечно, жадного не мали.

Ці факти доводять нам, що певні спогади про легше життя в колишніх староствах існували серед людности Київщини. І цим значною мірою можна так само пояснити, що розрухи переважно і найінтенсивніше відбулися в повітах Васильківському, Канівському та инш., що в них як-раз знаходилися колишні староства [4]).

За всіх тих умов, про котрі ми оце вище згадували, людність Київщини де-далі частіше й частіше починає ставати перед потребою протестувати проти владущої верстви, проти пануючого режиму. Починають ширитися незавдоволення й хвилювання, що приводять врешті до розрух. Роздивімося трохи докладніше тії форми, в які це незавдоволення виливалося, той характер, що його воно мало.

Найлегший спосіб позбутися поміщичих утисків було, безперечно, втекти від поміщиків. Цей спосіб часто практикували і раніше, особливо на Україні; нагадаймо хоч-би втечі до Степової України в XVIII ст. В XIX-му віці він набуває ще більшого розповсюдження й особливо яскраво помічається в 1840—50 роках. В Росії цей спосіб найбільш був поширений на Поволжу та взагалі в місцевостях, де недалеко були вільні землі, а так само в південних повітах, звідки можна було втекти через Україну до Криму, до степів Причорноморських, Басарабії, то-що. На Україні-ж найбільш втікало людности в південних губернях та повітах, звідки це зробити було найлегше. Але цей вихід — втеча, був некорисний і для селянина, якому це руйнувало все його господарство, і для поміщика, що втрачав робочу силу. Та все-ж розміри цього, так-би мовити, мирного протесту проти поміщицтва де-далі зростали й зростали.

Розгляньмо трохи детальніше цей важний і поширений спосіб позбутися панського гніту; звичайно, випадків втечі персональних, поодиноких ми не роз-

---

[1]) Див. про це в статті В. І. Щербини „Вопросъ о староствахъ на четырехлѣтнемъ сеймѣ".

[2]) В. І. Щербина, Україн. Староства, с. 21. [3]) Ibidem, с. 21—22.

[4]) До речи, цим і пояснюється те, що в розрухах брали участь селяни поруч з найзаможніших повітів й одного з бідніших повітів — Канівського.

глядатимемо. Спинимося почасти лиш на масових втечах, що захоплювали цілі повіти й губерні, і найбільш поширилися в середині XIX ст. Сотні й тисячі селян ішли в одному напрямку, підо впливом однакових причин, підо впливом одної тої самої чутки. Ці масові виступи були для поміщиків за грізний симптом солідарности поміщичих селян, що починають вже прокидатися.

Найбільша кількість цих втеч залежала від різних чуток про волю; часто ґрунтувалися такі чутки на дійсних розпорядженнях влади про колонізацію певних земель, але ці розпорядження не могли зачіпати поміщичих селян. Поширення таких чуток вважали за специфічно селянський злочин і суворо карали [1]). Але спинити ці чутки покарання не могли і селянство де-далі частіш і частіш тікає масами з України, як от в 1834—40-х рр. з Херсонщини, Волини й Поділля, 1840—1847 — з Харківщини й Катеринославщини, переважно на Кавказ [2]), і т. и.

Особливо великі втечі припадають на 1856 рік, можливо підо впливом невдачі повстання Київської Козаччини 1855 р. Пішли чутки, що хто оселиться в Криму, дістане волю й грошову допомогу. Сила-силенна селян потягнулася з південної України, а так само Росії; найбільш з таких губерень: Катеринославської, Херсонської, а так само Чернігівської, Полтавської, Харківської, Курської та Орловської [3]). З двох повітів самої лиш Катеринославщини за червень 1856 р. вийшло близько 9.000 людей; на Херсонщині в тому-ж місяці таких було 3.000. Рух захопив величезні маси; отож, напр., на Херсонщині сам лиш повітовий маршалок Вертильяк намовив 20.000 лю-

---

[1]) Гуляевъ, Рос. угол. право, 66.

[2]) Игнатович, „Помещ. крестьяне, ... " с. 302 і далі, або її-ж „Борьба крестьян за освобожд.", с. 16 і далі.

[3]) Київщини ці події сливе не захопили. А саме, тут справа стояла так. Чутки про волю й вільні землі в Криму почали ширитися й хвилювати людність Київщини і, навіть, Поділля. Але генерал-губернатор вжив тут вчасно відповідних заходів. Найперше він загадав урядовцеві для особливих доручень баронові Лоде їхати до таких місць: Канева, Чигирина, Черкас, Звинигородки, Гуманя, Балти, Ольгополя, Ямполя, Могилева, Нової-Ушиці й Кам'янця, тут він мав наказати земським справникам розвідати в своїх районах, чи знають селяни цю чутку, чи не збираються тікати, чи немає часом хвилювань і т. и., причому, коли з'являться де-небудь розрухи, справники мали їхати туди і придушувати їх. Придушувати малося спочатку мирними засобами, — загрозами страшних покарань, на зразок тих, що були недавно (очевидячки, підчас Київської Козаччини), коли-ж це не допоможе, — за допомогою війська.

Ці заходи, а також розквартировані війська, не дали рухові поширитися в цій місцевості. Втечі були зовсім нечисленні: 26-го червня втекло 16 душ (3 родини) з с. Гусачівки до Басарабії, пізніше втекло ще 25 душ з двох сіл. Почалося невелике хвилювання так само в багатьох селах Черкаського повіту, але, коли наспіли звістки, що рух на Катеринославщині придушено, воно припинилося. Поза тим позначилося невеличке хвилювання в м. Корсуню, у Канівському повіті, де якийсь солдат казав селянам у шинку, що чужоземні государі приїдуть до російського царя в Москву і прохатимуть, щоб той скасував кріпацтво, бо його немає ніде, окрім Росії.

Як бачимо, отже, через заходи, що їх вчасно вжив генерал-губернатор, а може й підо впливом страшних екзекуцій 1855 року, рух на Київщині, а також на Поділлю, поширитися не міг і був ліквідований у самому початку (про це див Київ. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича, фонд Ген.-губерн., спр. № 148, від 1856 року, „о распространившихся ложныхъ слухахъ, будто правительство предположило переселить крестьянъ въ Крымъ и Бессарабію и о движеніи туда по этому случаю крестьянъ изъ нѣкоторыхъ губерній").

дей повернутися! Цей-же Вертильяк оповідав, що протягом 150 верстов дорога й усі поля були усіяні втікачами. Деколи вони йшли озброєні дручками, списами, то-що. В одному випадкові 3.000 таких озброєних селян кинулися на військовий відділ, що намагавсь був їх спинити. Всього було 6 випадків збройних сутичок селян з військом. Ліквідовано цей рух лиш під кінець року, не вважаючи на те, що в цьому районі повинно було бути багато війська (нагадуємо, що це відбувалося зараз-же після Кримської війни), та було багато військових поселень.

Усі ці втечі, як ми бачимо, мали колективний характер. Ішло село за селом, маєток за маєтком. Звичайно селяни одного села захоплювали своїм прикладом і селян тих сіл, через які вони йшли, і швидко рух набував масового характеру. Особливо це позначилося в останньому з тих рухів, що ми зазначили. Цікава риса в ньому — ще антицарський напрям думок. Селяни говорили, що можуть і цілком жити без царя, обрати собі короля, чи керуватися виборними отаманами [1]).

У звязку з втечами стоїть инший спосіб, що переважно практикували в Росії, це організація „вольниць". Селяни одного маєтку або й різних, тікаючи, організовували вольницю і мстилися над своїми поміщиками та панами, а потім жили з того, що грабували поміщиків, вбивали їх та економів, а так само й декого з адміністрації. Особливо багато їх було в 1830—40-х роках в Саратівській губерні. На Україні вони траплялися рідше, але все-ж траплялися. Нагадаймо хоч-би приклад відомого Кармелюка на Поділлю.

Инший тип боротьби з панством були вже збройні замахи, могли вони бути індивідуальні, а також масові. Перші з них бували дуже часто. Вбивство поміщика, або його економа чи доглядача, було явище досить звичайне. Правда, селяни не нищили поміщичого господарства: це була певна помста лиш над окремими особами. Найчастіше робили це члени сільської інтеліґенції. Ми знаємо, що ця інтелігенція була мало не в усіх маєтках. Поміщики навмисне давали освіту декому з селян, робили з них музик, малярів, артистів, иноді ремісників, то-що. Для цих інтелігентів залежати од панів було ще важче, ніж для рядового кріпака. Більший рівень освіти породжував підвищене почуття власної гідности і чуле самолюбство. Моральні наслідки залежности були для них ще важчі ніж фізичні мордування. Ці інтелігенти здебільшого не могли знести всіх знущань поміщика, вони або відбирали собі життя, або вбивали поміщика.

Часто також кріпаки били поміщиків; правда, відомості про це далеко неповні: побиті поміщики в більшості таких випадків тримали це в секреті з дворянського гонору. А таких фактів повинно було бути багато. Наведімо кілька прикладів з життя на Україні. „Во время бытности полтавскаго помѣщика камергера и статскаго совѣтника Базилевскаго въ своемъ имѣніи въ Хорольскомъ уѣздѣ, шестеро крестьянъ его ночью вошли къ нему въ комнату и высѣкли его розгами, вынудивъ его дать имъ клятву и росписку, что онъ мстить не будетъ. Происшествіе это сдѣлалось однако гласнымъ, почему

[1]) Игнатович, Помещичьи крестьяне, с 313.

и назначено было о немъ, независимо отъ полицейскаго, особое слѣдствіе черезъ предводителя дворянства и жандармскаго штабъ-офицера. При допросахъ преступники показали, что они ожесточены были на своего владѣльца за строгія наказанія ихъ за малые проступки и даже безвинно, почему и условились наказать его" [1]). В 1852 році в Новоградволинському повіті два дворові кріпаки гр. Северина Потоцького побили свого пана по щоках і голові [2]). Подібний випадок був іще з иншим камергером, в 1850 р.; коли він жив в своїому маєтку на Україні, селяни й двораки, не стерпівши його жорстокости, надумалися провчити його і якось вибили різками, взявши розписку, що той мовчатиме. Той справді мовчав, але одного молодого хлопця, що дуже сильно бив його, віддав у салдати. Коли тому заголили лоба, він сказав предсідателю про те, чом його віддали у рекрути й показав розписку. Стався великий скандал і камергер з царевого наказу виїхав за кордон і мав жити там аж до спеціяльного дозволу повернутися [3]). Таких випадків трапляється досить багато, надто в Росії [4]). Поміщиків сікли і брали підписку мовчати, а деколи й підписку про визволення їх з кріпацтва. Але й коли навіть підписки про мовчання не брали, поміщики все-ж мовчали, боячись скандалу та сорому, що ось такого поважного пана й вибили різками його-ж кріпаки!... Як ми бачимо з випадку з поміщиком камергером N, такий скандал міг пошкодити поміщикам навіть не тільки морально, але й відбитися на їх громадському та урядовому становищі.

Побоювання перед замахами об'єднувало поміщиків. Вони збиралися разом, щоб виробляти спільні проти них заходи. Особливо боялися масових убивств, як було, напр., підчас Пугачовщини, або в Галичині в 1846 році. Між поміщиками циркулювало багато різних чуток з цього приводу і це примушувало їх звертатися по військову допомогу; влада-ж жорстоко карала селян за замахи.

Останній тип протестів селян були розрухи. Повного зводу, щоб вичерпував усі розрухи селян до 1860-их років, досі не зроблено. Особливо мало розроблено матеріяли з провінціяльних архівів, та й центральні архіви не цілком і досі використані. Головні відомості для дослідників дав архів колишнього міністерства внутрішніх справ; але й він має свої хиби: по-перше архів скупчує в собі відомості про більші лиш розрухи, по-друге, значна частина його загинула (особливо постраждали матеріяли початку 1850-х р.). Це все ускладнює оброблення зводу всіх відомостей про селянські рухи. Для нашої студії ми не маємо на думці досліджувати ці хвилювання.

---

[1]) „Матеріалы для истор. крѣпостн. права". Семевскій, „Крестьянскій вопросъ", т. II, с. 582.

[2]) Архівна справа Інвентарн. частини ген.-губ. архіву по Волинській губ., № 9, в Центр. Іст. Архіві ім. Антоновича.

[3]) „Матеріалы для истор. крѣп. права", Семевскій, т. II, с. 582—3. Чи не трапивсь цей випадок з камергером Голіциним, про факт січення, якого в 1850 р. згадує Бурцев в своїй праці „За сто лѣтъ", ч. II, с. 35. До речи, цього камергера, здається, вже раз били батогами селяни Новгородського його маєтку в 1840 р., про це каже Семевський, т. II, с. 581—2.

[4]) Напр. капітана Шліхтінга, поміщика Апатова Малоархангельського пов. і т. и. (Семевскій, Кр. вопр. т. II, с. 281—3).

Ми лиш коротенько згадаємо про розрухи взагалі, спинимося на них хронологічно, щоб вияснити загальні риси цих хвилювань.

Треба взагалі відзначити велике зростання селянських заворушень на Правобережжі у XIX ст.; за даними кол. міністерства внутрішніх справ [1]) на Правобережжі ми бачимо розрухи:

У 1835—39 р.— 6
1840—44 р.— 7
1845—49 р.—26

Разом з 1835 до 1850 р.—39.

Це, безперечно, незначна частина тих розрухів, що відбувалися на Правобережжі; зокрема тут немає відомостей про рухи до 1835 р., які на Правобережжі все-ж траплялися, немає й даних для пізніших часів, з 1850 по 1860 рік, коли, як ми знаємо, відбувалися дуже інтенсивні рухи. Але й ці дані свідчать, що кількість хвилювань у другій половині 1840-х років надзвичайно зростає. Це стверджують і дані, що їх ми оце зібрали в архівних матеріалах [2]). А саме з 72 розрухів, що відбулися протягом переважно 1840—50-х років (звичайно це лиш незначна частина усіх розрухів) на Правобережжі, на певні п'ятиліття припадає:

1835—39 р. 1
1840—44 р. 2
1845—49 р. 55
1850—54 р. 8
1855—59 р. 6

разом 72.

Коли навіть взяти на увагу, що фонд, що ми з його користувалися, переважно й мав у собі справи за роки 1840—50 і тому, може, не давав випадків розрухів за попередні роки — все-ж велика кількість розрухів 1845—49 р. (у даному разі 76,4 % усіх відомих нам розрухів), кидатиметься у вічі.

Залежало це, безперечно, від запровадження в цих роках інвентарної реформи, а також від того, що за цих часів поміщики, як і в цілій колишній Російській імперії, боролися з наслідками неврожаїв і намагалися привести свої господарства в стан найбільшої продукційности

Що-до кількости й інтенсивности розрухів, то знов підкреслюємо, що даних у нас небагато. Менші розрухи придушували місцевими силами, не повідомляючи Петербург, а иноді й Київ; через те в матеріялах колишн. міністерства внутрішніх справ про них відомостей немає; матеріяли-ж наших київських архівів здебільшого перебувають ще в мало приступному стані. Та коли ми візьмемо ті дані, що ми їх маємо, то побачимо, що на Правобережжі найчастіш бувало, що хвилювалося одне село, хоч досить часто трапляються випадки й хвилювання двох разом, хвилювання цілих великих

[1]) Подають їх Семевський (Крест. вопросъ II, с. 595 і далі) та Ігнатович (Пом. кр. с. 331 і далі).

[2]) Переважно справи Інвентарн. комітету, Київ. Центр. Іст. Арх. ім. Антоновича.

районів трапляються рідко. Звичайно, розрухи найчастіше закінчуються досить швидко, але бувають випадки, коли вони тривають по кілька років. Проте, навіть, там, де їх припиняють швидко, розрухи спорадично виникають досить часто в різні роки, як напр., протягом якихось 20 років у м. Степані Рівенського повіту на Волині ми бачимо розрухи у 1835, 1847, 1848, 1849, 1853, 1854, 1855 роках [1]), або в маєтку Закошевської на Волині, де розрухи тривали, сливе не перериваючися, 37 років.

Причини хвилювань в окремих випадках виявити можна не завсіди: для цього доводиться керуватися не самими офіційними рапортами, що мають здебільшого однобічний характер, але й матеріялами слідств та мемуарами; тільки бувають такі матеріяли не завсіди.

Загалом, розглядаючи поодинокі розрухи, можемо погодитися з І. Ігнатович [2]), що їх можна поділити, що-до причин, на дві основні групі: розрухи, що звязані з чутками про волю, в яких основним мотивом виставляється бажання розкріпачення (хоч сюди долучаються меншою мірою й моменти місцеві економічні), та розрухи, що були викликані певними місцевими поодинокими економічними причинами і які було скеровано не проти кріпацтва взагалі, але проти окремих його випадків. Хоч взагалі, треба підкреслити, ці обидва моменти часто сполучалися й розрухи викликалися цілим комплексом певних причин, являлися цілим комплексом домагань селянства.

З деяких поодиноких причин можна зазначити такі: шукання волі (на підставі невірних чуток, історичних традицій), шукання землі (зменшення селянського наділу, некорисний переділ або обмін землі і т. и.), боротьба з надужиттям кріпаччини (дуже часто через згонні дні, велику панщину, жорстокі покарання, розпусту поміщиків, то-що), а так само від инших поодиноких, часто випадкових, причин (неврожаї, падіж худоби, переселення селян, зменшення їх самоуправління, то-що).

Всі ці розрухи виявилися переважно у тому, що селяни відмовлялися слухати поміщиків, вотчинне начальство або опікуна, чи орендаря, коли маєток було здано в оренду, як часто бувало напр. на Правобережжю. Неслухняність селян виявлялася в різних формах: селяни відмовлялися визнавати певного пана за свого поміщика, відмовлялися робити панщину, а часом і свою (селянську) працю, платити оброк, відмовлялися від усіх взагалі повинностей, від платних поміщичих робіт, примусових заробітків, від державних податків, від виводу до иншого маєтку, і т. и. Рівночасно з цим селяни часто подавали скарги, або прохання до різних інституцій, для чого збирали громаду, складалися грішми, посилали ходаків, то-що.

За-для солідарности селяни примушували силоміць окремих осіб, що були проти загальної думки селянства, слухати й виконувати рішення громади. Але рівночасно вони захищали один одного і підтримували в усіх випадках. Вони завсіди відмовлялися видати проводирів, а так само обороняли заарештованих товаришів, причому деколи навіть робили напади на війська,

---

[1]) Спр. Інв. Коміт., № 108.

[2]) Пом. кр., ст. 338.

щоб їх відбити, як це було, напр., і підчас Київської Козаччини. Рівночасно треба одзначити, що всі протести селян мали, так-би мовити, легальний характер; вони думали, що не йдуть проти законів, сливе ніколи не робили шкоди урядовцям та офіційним особам, не вбивали їх і т. и. Всупереч розрухам XVIII ст. рідко приходило в XIX в. і до збройних виступів селянства. Але поруч з цією, так мовити, лояльністю селян, ми помічаємо, що вони надзвичайно вперті в своїх змаганнях до волі. Вони не слухають, коли переконують їх урядовці чи священики, відмовляються слухатися навіть під різками; це продовжувалось часто навіть і підчас постоїв військової сили, не вважали на віддачу під військовий суд, не вважали навіть на судовий вирок.

Така упертість особливо помічалася на Україні. Ми маємо дуже цікаву характеристику впертости українських селян підчас Київської Козаччини 1855 року; дав цю характеристику росіянин-сучасник, — ад'ютант батальйону Білевського полку, що (на чолі з капітаном Лопатіним) брав участь у придушенню розрухів на Київщині. Ось як каже він про українських селян: „Вообще, сколько я припомню, этотъ народъ во многомъ отличается отъ крестьянъ великорусскихъ губерній: онъ безспорно былъ нравственнѣе, честнѣе и благоразумнѣе ихъ во всѣхъ случаяхъ, когда только дѣло не касалось завѣтной ихъ мечты о волѣ. Но какъ только вопросъ ставился на эту почву, они дѣлались наивнѣе „глупыхъ ребятъ“, и ихъ упорству не было границъ“ [1]).

Всі ці розрухи та упертість селян дуже суворо каралися. В першийже рік царювання Миколи I засновано військові суди над селянами, які в перші часи поводилися надзвичайно суворо, засуджуючи деколи селян навіть до смертної кари; далі, правда, їх вироки стають менш жорстокі. Дуже часто так само висилали військову силу.

На місце розрухів командирувалося звичайно якогось урядовця, иноді виїздив і сам губернатор; у важливіших-же випадках посилалося урядовця з міністерства внутрішніх справ, а деколи цар ще посилав свого флігель-ад'ютанта.

Хоч селянам дорого здебільшого обходилися їх виступи, але вони були деколи небезрезультатні. Часто підчас слідства виявлялися великі утиски від поміщика й економії, неможливе становище селянства, завелика панщина, то-що. У звязку з цим иноді вживано адміністративних заходів щоб полегшити становище селян, або навіть і видавано певні законодатні акти та розпорядження.

Розділ IV.

ПОЧАТКИ РУХУ 1855 Р. НА КИЇВЩИНІ [2]).

Ми роздивилися форми протесту селянства проти тогочасного ладу, зокрема селянські розрухи. Ми бачили, що вони часто бували дуже уперті, захоплювали великі маси людности і приборкувано їх лиш з великими зу-

[1]) А. М(и х е л ь), Кіевскіе безпорядки, Историческій Вѣстникъ за 1897 г., кн. III, с. 991.

[2]) За матеріял для цього, а так само й дальших розділів, послужили переважно архівні справи, що переховуються в Київ. Ц. Іст. Арх. ім. Антоновича. Подаючи нижче список цих справ і визначаючи коротенько їх характер, завважимо, що в тексті ми покликуватимемось на

силлями. Найупертіші-ж розрухи, що захопили найбільшу територію, набули надзвичайно цікавих форм, призвели до військових сутичок між військом та селянами, — була Київська Козаччина 1855-го року. До огляду самих цих розрухів ми тепер і перейдемо.

За привід сталися деякі маніфести царського уряду, а саме: сенатський указ 3 квітня 1854 р. про морське „ополченіе", далі маніфест 14 грудня того-ж року з відозвою до російського народу в справі війни та, головне, маніфест 29 січня 1855 р. про „всеобщее ополченіе". Деякі невиразні вислови [1]) в цих

ці всі справи, окрім першої, що була нам за головне джерело і на яку тому довелося-б посилатися безпереривно. На підставі цієї справи власне й написано ввесь огляд подій 1855 р. з деякими додатками з инших справ і друкованих матеріялів та праць.

Справа Канц. губернатора № 84. „О возникшихъ недоумѣніяхъ мѣжду помѣщичьими крестьянами въ нѣкоторыхъ уѣздахъ Кіевской губерніи насчетъ высочайшихъ манифестовъ" ч. I, II. Тут подано всі розпорядження влади, а рівно-ж всі рапорти та донесіння як урядників, так і комісій для придушення розрухів і військових команд. Справа подає нам дуже багатий матеріял, що цілком встановлює перед нами увесь хід подій.

Справа Канц. генерал-губ. № 163 „О командированіи въ Каневскій и другіе уѣзды войскъ, по случаю происшедшихъ между крестьянами безпорядковъ". Справа подає відомості про дислокацію військ у 1855 р., а зрідка й деякі подробиці з самих розрухів.

Справа Канц. губ. № 114 „О злонамѣренныхъ и преступныхъ внушеніяхъ крестьянамъ дѣлаемыхъ бывшимъ студентомъ университета св. Владиміра Іосифомъ Розенталемъ". Згадки про Козаччину 1855 р. у справі є, рівно-ж і деякі інтересні матеріяли; але головне там говориться про справу Розенталя; до речи матеріяли, що подає ця справа, цілком власне спростовують участь Розенталя в Київській Козаччині.

Справа Канц. губ. № 63 „О происшедшихъ въ селѣ Фурсовѣ безпорядкахъ по подстрекательству крестьянина Максима Дзѣвенка". Окрема справа з епізодом з розрухів 1855 р.

Справа Канц. губ. № 154 „О канцеляристѣ Карлѣ Раевскомъ, писавшемъ крестьянамъ прошенія о принятіи ихъ въ козаки". Так само.

Справи Дух. Консисторії № 348 і № 349: „По рапорту благочиннаго Сикорскаго о поступкахъ діакона Луки Сохача и понамаря Павла Морачевскаго". „По высоч. повелѣнію о заключеніи крестьянина Лаврентія Олѣксѣенка въ монастырь за возмущеніе крестьянъ". Судові справи деяких учасників розрухів.

[1]) Наводимо тут цитати з головніших двох маніфестів. З маніфесту 14 грудня 1854 р.: „Россіяне! Вѣрные сыны Наши, вы привыкли не щадить ничего, когда Провидѣніе призываетъ васъ къ Великому и Святому долгу, ни достоянія, многолѣтними трудами пріобрѣтеннаго, ни жизни и крови вашей и чадъ вашихъ. Благородный жаръ, съ самого начала войны пламенѣющій въ сердцахъ вашихъ, не охладится ни въ какомъ положеніи, и ваши чувства суть также чувства Государя вашего. Буде нужно, Мы всѣ, Царь и подданные, повторяя слова Имп. Александра произнесенныя имъ въ подобную нынѣшней годину искушенія, съ желѣзомъ въ рукахъ, съ крестомъ въ сердцѣ станемъ передъ рядами враговъ, на защиту драгоцѣннѣйшаго въ мірѣ блага: безопасности и чести Отечества". (2-е П. С. З., т. XXIX. отд. 2 № 28824).

З маніфесту 29 січ. 1855 р. „... Исполняя сей первѣйшій Нашъ долгъ и призвавъ въ помощь Всевышняго, съ полнымъ упованіемъ на милость Его, съ полнымъ довѣріемъ къ любви нашихъ подданныхъ, единодушныхъ съ Нами въ чувствѣ преданности къ вѣрѣ, къ Церкви Православной и къ любезному Отечеству нашему, обращаемся съ симъ новымъ воззваніемъ ко всѣмъ сословіямъ Государства, повелѣвая: приступить ко всеобщему Государственному ополченію. Правила о составѣ и устройствѣ сего ополченія разсмотрѣны, утверждены Нами и подробно излагаются въ особомъ Положеніи. Не разъ уже предстояли Россіи и постигали ее тягостныя, иногда жестокія испытанія. Но ее спасали всегда смиренная вѣра въ Провидѣніе и тѣсная, ничемъ незыблимая связь Царя съ подданными, усердными дѣтьми Его. Да будетъ такъ и нынѣ: да поможетъ намъ читающій въ сердцахъ, благословляющій чистыя намѣренія Богъ." (2-е П. С. З. № 28991).

маніфестах, що їх прочитано по церквах, справді могли в уяві селян, що повинні були ще пам'ятати сами гайдамаччину, чи оповідання про неї батьків, в яких ще жила мрія про козаччину [1]), збудити образ старої вільности козаччини, коли всі йшли воювати, як вільні, а не були лиш кріпаками поміщиків — панів. До того ще маніфест висловлювавсь невиразно й ніби-то закликав однаково усі верстви, не підкреслюючи різниці між вільними й кріпаками, він кликав на оборону віри, а це виставляли як мотив і підчас раніших козацьких воєн проти панства, шляхти, зокрема підчас Хмельниччини й Гайдамаччини.

До цього прилучилися кілька випадків, що ніби-то ствердили надії поміщичих селян на волю в формі козацтва: це була стаття Вишинського, агітація в Федюківці дячка Слотвинського, приведення до присяги в Кирданах поміщичих селян і т. и. [2]). Узагалі тут можна встановити два моменти: 1) початок поширення чутки про козаччину в с. Черкасі (власно в його присілку Поправці), завдяки статті св. Вишинського, і 2) рух в с. Федюківці, де диякон Слотвинський знайшов указа 1806 р. і тим було дано підставу для вимог селянства. Чутка, отже, пішла з с. Черкаса, обійшла околичні села, знайшла ґрунт в с. Федюківці і звідси пішла вже далі, повертаючися часто з новими даними, певніша та правдоподібніша.

Таким робом царський маніфест, власне всі ті заклики та обіцянки, що містилися в ньому, — а так само і в відозві св. Синоду, від 6 грудня 1806 р. з приводу міліції, який знайшов Слотвинський і який селяни називали „виводним листом“ [3]), — призвели селян до замішання: відозви були до всіх верстов, себ-то і до них, кріпаків; себ-то всім треба було йти до війська. Як-же їм треба було йти до війська? Тут нерозуміння російської мови і давня історична традиція, поруч з деякими зовнішніми фактами [4]) й дали селянам

---

[1]) До речи, як згадано, панщина в її загальновживаних у Росії формах тут встановлена допіру якихось 50 з гаком років перед рухом 1855 р.

[2]) Про це детально ми скажемо далі.

[3]) Цього наказа розіслано по всіх міських і сільських церквах, де малося його прочитувати після служби. Очевидно, по більшості церков цього наказа загублено пізнішими часами і коло 1855-го року, особливо по селах, він зберігся у небагатьох церквах. Оскільки-ж селяни за п'ядесять якихось років забулися про нього, то для них наказ був справжньою знахідкою. Тим більш, що в ньому майбутнє малювалося справді в дуже рожевих тонах. Наведемо певний уривок з нього.

„Да внушаютъ (священики *С. Ш.*) имъ (селянам. *С. Ш.*), что служба, на кою они нынѣ призываются, временная, не всегдашняя, и что люди, избираемые къ сему служенію, отразивъ, непріятеля, послуживъ за вѣру и отечество, возвратятся въ свои домы и сѣмейства, наслаждаться спокойствіемъ и благодарностію ихъ соотчичей“.

Як бачимо, тон цього наказу, за відповідних умов, міг викликати певні надії серед малоосвіченого селянства, що до того мало розуміло російську мову. До речи, цей наказ викликав велике захоплення серед людности Київщини у 1806 і початку 1807 років, причому багато позаписувалися тоді до війська, — гадаємо, ледві з самих тільки патріотичних почувань. (Див. про це хоч-би справу № 15144 з фонду Старих справ XVIII ст. Київського Центрального Архіва давніх актів).

[4]) Напр., знов-таки стаття Вишинського, після появи якої селяни сами здивувалися, побачивши, що їх ніби-то записано козаками.

З раніших фактів нагадаємо організацію козачих полків на Україні в 1812 році, про що селяни мусіли ще добре пам'ятати.

привід гадати, ніби треба йти козаками, як за старих часів піднімалося все селянство, і за це селяни здобували волю й землю.

Так розпочалися розрухи.

Деякими з цих причин пояснювали розрухи і сами урядові кола. От як секретно доносили в цій справі Київському, Подільскому й Волинському Г. Губернаторові 2 квітня 1855 року: „Между помѣщичьими крестьянами Кіевской губерніи въ уѣздахъ, составляющихъ прежнюю Украйну, обнаружились недоразумѣнія, которыя, проникши изъ одного помѣщичьяго села въ другое, доселѣ еще совершенно не прекращены. Крестьяне убѣждены, что отъ нихъ скрывается Царскій указъ, которымъ всѣ они призываются на службу Царскую козаками, съ освобожденіемъ отъ господъ и работъ. Поводомъ къ недоразумѣніямъ послужили неосторожныя дѣйствія нѣкоторыхъ священниковъ, изъ которыхъ одинъ въ Таращанскомъ уѣздѣ внушалъ крестянамъ быть готовыми на защиту Св. церкви, составивъ имъ списки, а другой привелъ крестьянъ своего прихода къ присягѣ на вѣрноподданство.." [1]) і т. д.

Окрім того, в инших рапортах про становище на місцях, всюди підкреслювано, що в цій місцевості, колишній Україні, ще дуже жива традиція про козаччину. Наведемо хоч-би, для прикладу, рапорт Київського генерал-губернатора до військового міністерства від 19/IV 1855 р., за № 1336: „Хотя вслѣдствіе принятыхъ мною мѣръ спокойствіе и водворено уже въ большей части уѣздовъ, гдѣ появились недоразумѣнія, однако же, принимая во вниманіе упорный характеръ крестьянъ Каневскаго и нѣкоторыхъ сосѣднихъ уѣздовъ, гдѣ еще не погасло совершенно воспоминаніе о козачествѣ"... і т. и. [2]).

Про ці давні традиції свідчать так само й численні сучасники. Ось як писав про це учасник і свідок козаччини 1855 р. свящ. Петро Сикорський („Кіевлянинъ" 1872 р. № 148): „Преданіе о прошлой жизни Украины еще живо хранилось въ памяти народа. Украинецъ помнилъ Гонту и Желѣзняка; слушалъ онъ еще разсказы о казацкихъ подвигахъ, пѣлъ онъ еще и о славной борьбѣ лыцарей съ погаными — татарами и турками". Виразно каже про це і Громека: „Народъ живо сохранилъ еще свѣжія преданія о казацкой свободѣ; внуки Гонты и Желѣзняка разсказывали ему про нее и про ненависть предковъ къ польской шляхтѣ. Сохранились не только могилы, но деревья и дома, бывшіе свидѣтелями послѣдней борьбы народа съ шляхтою" (op. cit. с. 17) [3]).

Отже цю певну вагу історичної традиції визнають і багато сучасників; але не всі вони правдиво розуміють ці традиції, — традиції саме боротьби за волю проти шляхти — землевласників, — боротьби за волю економічну й соціяльну, я сказав-би навіть, класової боротьби, — хоч певні такі думки й помітні часом у декого з сучасників. Навіть у підполковника Афанасьєва, одного з членів Комісії, що об'їздила райони, де відбувалися розрухи, ми зустрічаємо правдивий погляд на причини розрухів; як каже Громека (с. 17),

[1]) К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

[2]) К. Ц. І. Арх., спр № 163.

[3]) Хоч, треба сказати, підкреслення в урядових паперах цього моменту історичної традиції досить ясне — воно певною мірою заховувало класовий характер руху.

підполковник Афанасьєв уважав за причини „озлобленію крестьянъ противу экономическихъ властей. Дѣло-же объ указѣ и казачествѣ онъ считалъ побочнымъ и неболѣе какъ предлогомъ". Цей погляд, хоч, безперечно, теж однобічний, — був у своїй основі — все-ж правдивий.

Та мало хто з адміністраторів дивився так на речі. Звичайні-ж російські урядовці не могли зрозуміти українського народу, а тим більш — представники бюрократії та аристократії й поміщицтва, — вони не могли зрозуміти тяжкої долі цього народу та його експлоатації через поміщиків. Правду писав про них ще за тих часів Громека, що „мало понимали украинское населеніе эти господа, судившіе о немъ безъ сомнѣнія по англо-французскимъ источникамъ" (с. 35).

Ці уваги потрібні за-для вияснення розуміння подій в адміністративних колах.

Розгляньмо тепер як реалізувалися ті думки, що виникли як результат різних відозв та маніфестів [1]).

У звязку з маніфестами поміж селянами поширилися чутки, що воля й всі обіцянки дійсні для тих, хто запишеться своєю волею і в певний термін в козаки (в „ополченіе") [2]); що царський наказ про волю вже вийшов (можливо „положеніе" про порядок запису в „ополченіе", про що згадано в маніфесті від 29 січня), але його ховають пани-поміщики, підплативши священиків, щоб і тії про це людям нічого не казали, і т. и.

Сприяв поширенню таких думок і той факт, що Київщина, Волинь і Поділля були звільнені від „ополченія", оскільки вони винесли на собі ввесь тягар постачання підвід військові, яке йшло на Дунай [3]). Таким робом селяни знали, що є наказ про „ополченіе", але переведення його в життя не бачили. Виникла гадка, що цей указ дає їм щось поважніше, ніж звичайні укази, і тому його заховали пани. Вставало в пам'яті недавнє запровадження інвентарних правил, теж після певної опозиції панства; виникали певні думки, що доля селян має бути поліпшена, інвентарні правила були лиш за перший до цього крок, а „ополченіе" це вже є поворот до козаччини й знищення панства і т. и.

Такі чутки швидко розходилися по селах, переказувалися від одного до другого і, взагалі, хвилювання охопило селян у величезному районі. Вони починають шукати, хто-б їх записав у козаки, знайшов заховані укази і т. и.,

[1]) На підготову, до речи, розрухів селянських мав вплив і такий факт, про який згадує Познанський (с. 141); а саме: незадовго перед козаччиною зроблено розпорядження ловити в Херсонщині та Басарабії втікачів-селян; придатних для військової служби віддавати в салдати, а непридатних відправляти назад до поміщиків. Тоді цілий південь був повний втікачів. Коли їх почали ловити, то частина з них, щоб уникнути салдаччини, своєю волею повернулася до панів. Окрім того частину зловлених, визнано за непридатних для війська і теж повернено поміщикам. Ці бурлаки, що раніш жили вільним козацьким життям, звичайно мусіли сіяти незавдоволення поміж селянами, як прикладом свого поводження, так і оповіданнями про своє вільне „козацьке" життя.

[2]) Треба, проте, зазначити, що селяни ясно розрізняли салдата від козака. За цим промовляє те, що вони страшенно неохоче йшли в салдати, ба навіть тікали, і рівночасно дуже охотилися йти в козаки.

[3]) Про це каже Познанський, op. cit., с. 140.

і бажають виявити свої почуття. Натурально, що їх погляди спинилися на духівництві, яке взагалі читало по церквах усі маніфести та укази, яке могло, певно, їх записати в козаки і послати ці списки куди слід. Можливо, ці думки про допомогу духівництва могли також повстати й завдяки певним згадкам про участь духівництва у Коліївщині. До того духівництво, як гадали селяни, мусіло мати певно й цей маніфест про волю, що його сховати підплатили попів пани. Отже треба було їх, по-перше, примусити прочитати цей маніфест, подруге, записати селян у козаки...

Так утворювалося в уяві селянства певне уявління про волю, козаччину в наслідок вищенаведених причин. Перейдімо тепер до детального огляду подій, що виникли на Київщині в наслідок цих думок. Почнімо огляд від самого початку, — від статті священика Вишинського.

У с. Поправці, присілку до с. Черкаса [1]), Васильківського повіту, коли св. Михайло Вишинський прочитав маніфеста, селяни прохали його подати куди слід заяву про їхню готовість іти всім, за вийнятком старих та дітей, до війська. Про це священик листовно подав до відому генерал-губернатора кн. Васільчікова, а так само опублікував статтю в „Кіевскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1854-го р. в ч. 42 [2]). До селян дійшла ця стаття (на початку 1855 року) й вони вирішили, що це священик їх вже записав у козаки. Це видко з того факту, що коли під той час становий пристав Геращеневський, що до його району ввіходило с. Черкас, проїздив цим селом, то до нього підійшли деякі селяни й казали: „Що нам робити? Кажуть, що батюшка записав нас у козаки, а ми того не хочемо?!“ На що пристав, жартуючи, відповів: „Ну й будете козаками“. І поїхав далі. Цей епізод, до речи, стверджує одно, — а саме неохоту, спочатку, селян до війни. Ми знаємо як вороже ставилися селяни до рекруччини і не дивно тому, що спочатку, навіть до козац-

[1]) Чому священик і писав ніби-то про с. Черкас, як пишуть і деякі дослідники.

[2]) Наведімо цілу цю цікаву й давно забуту статтю:

„Потапъ Герасыменко“.

„Получивши высочайшій манифестъ о войнѣ Россіи съ Турціей и ея союзниками Англіей и Франціей, въ слѣдующій воскресный день, согласно съ волею монаршею, по совершеніи литургіи въ Поправской кладбищенской церкви и передъ начатіемъ молебна о побѣдѣ надъ врагами, я прочиталъ таковой своимъ прихожанамъ — жителямъ деревни Поправки. По выходѣ изъ церкви меня окружило нѣсколько десятковъ поправскихъ прихожанъ, и впереди ихъ широкоплечій, высокій, длиноусый, отличающійся отъ прочихъ особенною смѣтливостью и бойкостью рѣчи — крестьянинъ, житель поправскій Потапъ Герасыменко. Принявши благословеніе, Герасыменко вѣжливо просилъ меня объяснить ему и прочимъ прихожанамъ прочтенный въ церкви манифестъ. Не могъ я не удовлетворить просьбы и любопытства добрыхъ прихожанъ своихъ, а потому и разсказалъ имъ, въ чемъ состоитъ сущность прочитаннаго высочайшаго манифеста. Но, вопреки понятію и чаянію, умъ и сердце мое вдругъ поражены были отраднымъ удивленіемъ. Герасименко, выслушавши изъясненный мною высочайшій манифестъ, покачалъ головою, глубоко вздохнулъ, и съ гнѣвомъ промолвилъ *): „Горе, горе наше! Трох нехристів поганців хотять заволодіти нашою кровавицею, хотять переломати нашу святу віру християнську і глу-

*) Герасименко промовляв по-українському. Ми змінюємо в його словах лиш правопис. До речи, автор статті, правдоподібно, трохи прибільшив „патріотизм“ Герасименка, власне мабуть, його промову.

тва селяни поставилися з неохотою. Та швидко в їхній уяві значіння козака цілковито відрізнилося від рекрута. Козак мав, думали вони, воювати, але за те він діставав для себе та своєї родини волю, тимчасом рекрут ніяких прав не мав. Цим пояснюється, напр., той факт, що в с. Великій Волнянці, де селяни вимагали, щоб їх записали в козаки, наказ про рекрутів викликав низку втеч від неї. Таким робом, хоч спочатку й були люди неохочі до козацтва (власне, розуміння козаччини ще не асимілювалося з розумінням волі), але потім, скоро запис на службу козаками тісно з'єднавсь в уяві селян з знищенням кріпацтва та иншими умовами цілковитої волі, — селяни с. Черкаса починають радіти запису в козаки і намагаються закріпити за собою це право ще міцніше. Чутки про те, що в с. Черкасі селян записали в козаки, швидко розійшлися по инших селах. Цьому, до речи, сприяло й саме духівництво, що в багатьох селах читало селянам статтю про с. Черкас і ставило селян цього села як зразок для наслідування [1]).

Швидко по багатьох селах Васильківського, Таращанського та инших повітів селяни стали робити заяви, аналогічні до заяви селян с. Черкаса. Селяни почали складати реєстри тих, хто бажає вступити в козаки, і передавати їх духівництву, прохаючи передати куди слід. Про ці думки й настрої селянства цікавий приклад наводить св. П. Лебединцев з с. Фурсів. „Лютого 18, у вівторок 1-го тижня в. поста, пише він, справник Васильківського пов. Шулькевич запросив вже мене в станове помешкання розтлумачити трьом селянам с. Фурсів заарештованим при становому помешканні зміст слів високайшого маніфесту — „съ желѣзомъ въ рукахъ съ крестомъ въ сердцѣ", які вони невірно зрозуміли й також невірно розтлумачили своїм односельчанам. Між заарештованими був коваль, що на масляній 6-го лютого запропонував своїм односельчанам не гаяти часу, готуватися на захист батьківщини, а для того замовити йому виготовлення ратищ, себ-то списів, якими всі вони мали

митися над нашими жонами й дітьми! О ні! Цього не буде!.. Минуло те время, що орда набігала і народ християнський по лісах, очеретах та болотах розганяла та без пощади погубляла. Тепер Господь з нами та кріпка рука милого батька нашого (sic!) — царя руського. Нехай тільки, як потрібно буде, царь наш скаже та позволять сісти нам на коні, й ми напомнимо нечистій силі Турецькій Гетьманщину! Бо видно, що прокляті Басурмани позабували, як наші прадіди турків на баранів міняли!" Вслѣдъ за этимъ, одушевленные чувствомъ патріотизма, со слезами на глазахъ, вмѣстѣ съ Герасименкомъ, нѣсколько десятковъ мужчинъ изъ крестьянъ единогласно проговорили: „Пиши, отче духовний, до кого слід, що ми всі, окрім старого та малого, готові йти на війну за віру хрестиянську, за честь цареву та за родину і грудьми станемо проти ворога, а не дозволимо, щоб нога поганого топтала святу землю руську!..."

Васильковскаго уѣзда, села Черкаса священникъ
Михаилъ Вышинскій".

Треба тут додати, що про місце початку розрухів досі існувало дві версії. Дехто називав с. Поправку (як і архівні джерела), дехто село Черкас. Гадаємо, що це пояснюється легко. Невелике село Поправка є присілок до парафії с. Черкаса, де за свящ. був Мих. Вишинський; отже, — хоч розрухи й почались в с. Поправці, але вони відразу захопили с. Черкас, до якого Поправка тяжіла, й розділяти їх, власне, немає рації.

[1]) Напр., св. Лисинський в с. Веселім Куті і т. и. Взагалі-ж треба сказати, що перед 7 березня складено списки в таких селах: Кирдани, Лісовичі, Станиславчики — маєток гр. Браніцького, Федюківка — пом. Уземблo, Веселий Кут — маєток поміщиці Веккер.

бути озброєні, як колись козаки. Довірливі селяни, повіривши красномовному ковалеві, понесли до кузні кавалки заліза з домашнього запасу й не пішли на панщину. Дізнання виявило, що чутка про заклик у козацтво прийшла з с. Черкаса, що лежить від Фурсів на віддалі 6 верстов [1]).

За офіційними архівними матеріялами [2]) ця справа виглядає так: коли священик с. Фурсів зачитав маніфест 14 грудня, селяни зрозуміли, що їх усіх кличуть на оборону батьківщини, з „залізом у руках", себ-то в козаки. Вони стали домагатися від священика, щоб той прочитав удруге маніфест і записав їх у козаки. Той одмовився. За головного ватажка селян був селянин Дзевенко Максим, людина — за атестацією священика — горда, уперта, що не хотів робити панщини, не брав належної йому землі в користування і т. и.; правдоподібно, це й був коваль Лебединцева, — себ-то не хлібороб. Йому допомагали селяни Петренко і Нетачій. Всіх трьох заарештував земський справник, але дальша доля їх була не однакова. Правда, Лебединцев пише, що після того, як він з'ясував заарештованим зміст маніфесту, вони всі були звільнені, але це не цілком вірно. Звільнено було лиш Петренка та Натачія, Дзевенка-ж було з наказу в. о. генерал-губернатора переведено до Василькова і посадовлено до в'язниці, де він просидів 10 день, після чого його звільнено після „строжайшаго внушенія". С. Фурси заспокоїлося.

В инших селах селяни вимагали, щоб їх записали в козаки. Робили це звичайно священики, а саме: злякавшися обурення селян, вони записували їх у списки (часто не всіх, а лиш декількох, для того тільки, щоб мати змогу втекти від них). Один з перших написав такий список священик села Федюківки, Таращанського пов. Сталося це так: спочатку пішла чутка, про яку ми вже згадували, що всі, хто записався в козаки, здобували волю, і що вийшов про це указ, який священики, підплачені від панів, ховають. Ретельно ширив цю думку дячок цього-таки села Слотвинський. Окрім того, коли наприкінці лютого чи на початку березня священик читав у церкві маніфеста 29-го січня про всенароднє „ополченіе", то Слотвинський почав запевнювати селян, що священик читав не того указа, якого треба, що у нього є захований указ про запис селян у козаки та про волю; щоб це довести, він читав якогось наказа, що видавав його за копію цього указу. Селяни захвилювалися. А до того наспіла чутка, що в с. Кирданах, того-ж Таращанського пов., священик усіх селян привів до присяги. Ця чутка, справді, була вірна, бо молодий священик с. Кирдан, Макарій Семинський, не знаючи закону, що селян-кріпаків не приводять до присяги, — привів їх до присяги з приводу вступлення на трон нового царя Олександра II. Це все зовсім упевнило селян, що наказ царя про волю існує, але його піп ховає. Підо впливом цих чуток, як каже сучасник, в с. Федюківці селяни стали казати: „ходімо й ми на поміч цареві, — хіба й ми не такі люде" [3]). Далі після агітації Слотвин-

---

[1]) Записки прот. П. Лебединцева о козащинѣ. Кіев. Стар. 1900 р. липень, серпень, ст. 3 — 4. [2]) К. Ц. І. Арх., спр. № 63.

[3]) Ці всі слова селян і священика Павла Вишинського ми беремо з наведених у Л. М. спогадів сина його Северіяна Павловича. Л. М. Замѣтки къ исторіи Кіевской козаччины 1855 г. Кіевская Старина, с. 58.

ського селяни приступили до попа, вимагаючи, щоб він записав їх у козаки. Той відмовлявсь, казав, що запише їх тоді, коли прийде наказ від губернатора, і різними способами намагавсь відкрутитись. Але селяни йому відповіли: „Ні, проше, батюшка: але-ж як чоловік вийде на панщину раніше, то пан його похвалить. Оттак і ми батюшка зробим, — то за це нас цар похвалить". Священик мусів врешті їх позаписувати [1]) й послав до губернатора, який наклав резолюцію, що коли прийде час, то само начальство вживе потрібних заходів.

Слідом за Федюківкою записав у козаки селян і священик с. Черкаса Михайло Вишинський, той самий, що опублікував статтю в „Губ. Вѣдомостяхъ" [2]).

Розділ V.

СТАВЛЕННЯ УРЯДУ ДО РОЗРУХІВ ТА ДАЛЬШИЙ ІХ РОЗВИТОК.

Звістки про ці присяги й реєстри швидко обійшли всі села центральної Київщини. Наслідком були заворушення по багатьох селах, що охопили повіти: Таращанський, Васильківський, Сквирський, Канівський, Черкаський, Київський, Звиногородський і Гуманський. Скрізь заворушення йшли більшменш однаково. Скрізь селяни домагалися від попів видати укази й записати їх до козаків.

Пояснінння цих домагань подає з с. Шкарівки знов-таки П. Лебединцев. Довідавшися про те, що в с. Шкарівці, в 6 верстах від Білої Церкви, до 300 селян цього села замкнули св. Олександровського в церкві й 2 дні вже тримають його там, прохаючи й намовляючи його, щоб привів їх до присяги й прочитав указа, який він ніби-то ховає, Лебединцев з приставом поїхав туди. Подорож не мала успіху: селяни їх не послухали; цікаво тут те, що Лебединцев [3]) подає бажання селян, які вони йому висловлювали. А саме: 1) селяни не хочуть робити панщину й платити податки, хочуть бути вільними козаками й сподіваються, що їм дадуть землю, 2) до цих настроїв спричинилися чутки й приклади деяких сіл, де священики склали списки й привели селян до присяги; 3) селяни наважилися йти в козаки через утиски з боку поміщичих економій, обтяження різними повинностями, злидні [4]) й невиконування їхніх прохань. Недовіра-ж до духівництва, яка повстала останніми часами [5]), залежить від того, що воно не приходило селянам на допомогу; тимчасом

---

[1]) Записалося відразу 111 душ.

[2]) Звістка прийшла до с. Черкаса з Федюківки. Привіз її фурман, що віз сина св. Вишинського П. до Київа.

[3]) Лебединцевъ, op. cit., ст. 6—7.

[4]) Треба сказати, що ці мотиви трапляються дуже часто й по инших селах.

[5]) Принаймні спочатку, треба підкреслити, селяни поводилися з духівництвом дуже чемно і тільки після того, як попи відмовилися завдовольнити їхні вимоги, повстає певна недовіра селян до них і їх катування.

коли запроваджували інвентарні правила, то урядовці оголошували по церквах, що селяни в разі непорозумінь чи надмірних вимог з боку поміщика повинні звертатися до священиків; отже з цього висновок, що пани підплатили священиків і ті тому стоять на їх боці. Цікаво тут зазначити, що коли св. Олександровський не хтів селян приводити до присяги, то вони йому казали: „ти не хочеш привести нас до присяги цару, а коли-б було наказано присягати полякам, то зараз і сам присягнув-би і нас привів-би до присяги“ [1]).

Відомості про те, що селянський рух на Київщині набуває різких форм, починаються ексцеси над священиками і взагалі рух не спадає, — хоч і як намагалися були справники його спинити, — а навпаки ширіться й охоплює нові райони, примусив уряд звернути на нього більшу увагу. Призначено спеціяльні комісії до районів, що їх охопив рух, щоб словами заспокоїти селянство, а слідом за цим посунено до деяких місцевостів відділи війська. Насамперед призначено дві комісії: першу в Таращанський і Канівський повіти [2]), в складі підполковника Афанасьєва та „совѣтника“ губерніяльного правління Янкуліо, що кооптували собі в допомогу П. Лебединцева, благочинного з Білої Церкви; в Васильківський і Сквирський повіти, в складі генерал-майора Бєлоусова [3]), а згодом віце-губернатора Веселкіна і майора С. Громеки. Цей склад членів комісії могли, до речи, продиктувати таємні думки уряду, а саме певне побоювання не тільки перед революційним, а й національним рухом, чого навспрaвжки власне не було. За такі думки уряду промовляє призначення генерала Бєлоусова і радника Янкуліо, що їх могли певною мірою вважати за спеціялістів що-до українських справ: обидва вони брали участь в розслідуванню справ Кирило-Методіївців. Бєлоусов, тоді ще в чині жандарського полковника, разом з кількома ще особами (Юзефовичем, генерал-майором Трескіним, тощо), переводив труси в помешканнях Костомарова, Марковича та инших; а радник Янкуліо, що був тоді за урядовця для особливих доручень при губернаторі, їздив до Переяслава, щоб заарештувати Марковича [4]).

У розпорядження генерал-майора Бєлоусова було дано спочатку збірну роту саперів (230 рядовиків, 20 під-офіцерів, 4 музиканти й один цилюрик), а згодом ще одну.

Треба зазначити, що спочатку урядові кола, зокрема кн. Васільчіков, ставилися було до цього руху дуже прихильно. Вони вбачали в бажанню селян записуватися в козаки лиш похвальне патріотичне піднесення. І коли Таращанський справник доносив, що рух цей до патріотизму ніяк не стосується [5]) і викликаний економічними злиднями селян, то князь Васільчіков пи-

---

[1]) У цьому випадкові слово „поляк“ для селянства є синонім „пана“, „поміщика“. Це помічається і в инших випадках; у цьому-ж знов-таки ми виразно бачимо, що в уяві селянина тісно зіллявсь образ поляка з образом „пана“, проти яких боролися козаки.

[2]) Спочатку туди ладнавсь їхати в. о. цивільного губернатора.

[3]) Начальник корпуса жандарів.

[4]) Матеріяли до історії Кирило-Методіевського брацтва, Збірник пам'яти Тараса Шевченка (1814—1914), Укр. Наук. Т-ва, 1915, с. 115.

[5]) На підставі того, що селяни, яким припадало відводити худобу для війська, уникали цього, він писав: „видно, что готовности у нихъ стать на защиту отечества нѣтъ, а только виды мнимой свободы изъ крестьянства“ (рапорт Таращанського справника від 3 березня).

сав: „донесенію исправника, который воодушевленію крестьянъ придаетъ корыстныя цѣли, судя по полученнымъ мною изъ другихъ мѣстъ донесеніямъ нельзя довѣрять..." Справникові висловлено догану з загрозою, що другим разом його буде звільнено з посади, за те, що він не розуміє селянства і через те не вміє виконувати свої обов'язки. Підо впливом такого розуміння руху післано всім справникам обіжника, де наказувано: 1) не допускати вчинків, які-б могли охолодити піднесення православного народу, що його викликали височайші маніфести, чи зменшити виконання обов'язків, які лежать на селянах що-до поміщиків і власного господарства; діяти спокійно, лагідно, без галасу, врозумляючи селян. 2) Набувати цілковиту довіру селян, щоб можна було керувати їхньою волею за наказами від начальства. 3) Спиняти кожне непорозуміння з приводу відозви св. Синоду про „ополченіе", яким людність закликається на оборону церкви й батьківщини. 4) Діяти надзвичайно обережно, аж ніяк не дозволяючи крайніх заходів [1]).

На донесіння-ж Афанасьєва та Янкуліо про заспокоєння (тимчасове) селян Таращанського повіту, дано відповідь: „Донесеніе ваше удовлетворило мои ожиданія: посылая Васъ, я былъ увѣренъ, что Вы остановите недоразумѣніе силою вразумленія, не прибѣгая къ крайнимъ мѣрамъ, которыхъ я всегда желалъ бы избѣжать, потому что заблужденія крестьянъ въ извѣстной мѣрѣ имѣли въ основѣ ихъ преданность Государю. Прошу дѣйствовать также и въ Каневскомъ уѣздѣ, всегда имѣя въ виду мои мысли, которыя выражены въ предписаніи и переданы лично передъ отъѣздомъ изъ Кіева, именно — не охлаждать проявившихся чувствъ преданности крестьянъ Государю и открыть тѣхъ, кои подстрекаютъ крестьянъ и утверждаютъ ихъ въ заблужденіи" [2]).

Така обережність вищої влади збивала з пантелику нижчих адміністраторів. Вони розуміли свої обов'язки як певну піддержку цілковитого послуху серед селян, як що-до влади, так і що-до поміщиків; це останнє особливо підтримували числені хабарі від поміщиків. Але проти цього руху, що мав усі ознаки патріотизму, а з другого боку йшов проти поміщиків, — нижча адміністрація цілковито не знала що робити. До того-ж ще спричинилася непевність вищих урядовців, що призводила подекуди до конфліктів з нижчими урядовцями, подібних до того, який був між кн. Васільчіковим і Таращанським справником.

---

[1]) Лебединцевъ, op. cit. с. 19.

[2]) До речи, в урядових колах увесь час існує думка, ніби селян підбивали якісь агітатори. Отож, напр., Янкуліо доносив 28 квітня, що деякі селяни на допиті повинилися, ніби у них був якийсь агітатор; а саме: в 1-х числах квітня до Таганчі заявилася якась людина, що закликала селян проти панів-ляхів, намовляючи їх бити панів і руйнувати маєтки. Далі ця особа жила 2 дні в Пиляві, а також у Роговці, Мартинівці та Ставищах. Окрім того инші шукали агітатора цього руху в Розенталі (про якого мова буде далі). Таким робом, шукаючи агітатора, урядова думка кидається в різні боки: то вона вбачає його в людині, яка закликає селян бити й різати ляхів, то добачає його в польському шляхтичі Розенталі, що хоч і проповідував „równość, wolność", але для якого все-ж на першому місці стоїть (у ті часи) його польська „ojczyzna". Гадаємо, що сама думка про якогось агітатора не витримує критики. Розрухи стихійно викликав розвиток капіталістичних умов життя середини XIX ст., а не певна інтелігентська агітація.

У контрасті з місцевою адміністрацією, цілком певної лінії трималися поміщики. Цей рух бив їх по кешені, і тому вони як поляки, так і росіяни, українці й інші, всі ставилися до нього вороже і з побоюванням. Поруч з масовою втечею до міст, вони намагаються допомагати владі в придушенню руху: пропонують підводи в необмеженій кількості для постачання війська, дають розсильних та взагалі людей для арештів (напр. Слотвинського заарештував пристав за допомогою 20 людей поміщика Уземблo), придушення (інцидент в с. Бесідці) і т. и.

Подібно до поглядів крайової адміністрації дивилися і в Петербурзі. Посланий від царя флігель-ад'ютант Яфимович, наказував: 1) „дѣйствовать на волнуемыхъ крестьянъ преимущественно мѣрами убѣжденія, объясняя имъ что государь императоръ, отечески соболѣзнуя объ ихъ з а б л у ж д е н і и, изволилъ прислать къ нимъ своего генералъ-адьютанта, дабы обратить ихъ на путь истины и христіанскаго долга; 2) только в случаѣ совершенной необходимости обращаться къ употребленію вооруженной силы для возстановленія порядка, но приступать къ сему не иначе, какъ съ достаточнымъ количествомъ войска; 3) милосердная воля его величества состоитъ въ томъ, чтобы военная сила не была употреблена безъ неизбѣжной въ томъ необходимости“ [1]).

Таке „гуманне“ ставлення до „заблужденія“ селян залежало від того, що влада мала певний ухил до підтримки певних селянських рухів на Правобережжі, що мали будь-який „патріотичний“ характер, власне були скеровані проти польських поміщиків, проти їх зміцнення. Тому до цього руху, що виглядає як патріотичний, не могли спочатку суворо поставитися, оскільки сама влада культивувала серед селянства відданість його православію та церкві.

Тимчасом кн. Васільчіков сам приймав „ходоків“ од селян, що приходили до Київа чи по інформації, чи — частіше — подавали списки, він умовляв їх, з'ясовуючи слова маніфесту. Але ні його умовляння, ні умовляння намісника Лаври архімандрита Іоана, нічого не допомогли. Селяни поверталися додому і там переказували по-своєму, але в кожному разі не-те, що їм казали у Київі [2]) (обвинувачувати, проте, їх у цьому перекручуванні не можна, — окрім всього иншого, ледві чи селяни добре розуміли мову генерал-губернатора, чи вищих достойників церкви, як звичайно, й узагалі російську мову). Таких „ходоків“ йшло де-далі більше й більше. Нарешті, кн. Васільчікову довелося переконатися, що його заходи не мають жадного результату. Він не розумів самої сути руху, — його економічної підкладки. Це з'ясував йому сам мітрополіт Філарет, що після розмов з селянами-ходоками доніс князеві, що розрухи селян походять остільки-ж, принаймні, від незаконного переобтяження селян непомірними роботами від управителів маєтків та економів, при слабому догляді поліції за виконанням постанов про побут селян, — скільки-ж

[1]) И г н а т о в и ч ъ, Волненія помѣщичьихъ крестьянъ, с. 101. До речи, в російських губернях влада поставилася до руху значно суворіше: та-ж влада „загрожувала“ судом не тільки за „патріотичний порив“ до „ополченія“, а й за скаргу на поміщика. Ibid. 116.

[2]) Напр., як свідчать архівні матеріяли, деякі селяни, що побували в Лаврі, де їх умовляв намісник, переказували потім, ніби від них в самій Лаврі брали присягу в козаки.

від того, що вони не розуміли слів маніфесту. Лиш після цього роз'ясніння та наочних доводів на те, що селяни не покладаються на слова урядових осіб, кн. Васільчіков перестав приймати селян, які приходили до нього з списками, а дав наказа відправляти їх всіх у поліцію, де до словесного умовляння додавали й добру порцію різок. Справник-же Київського повіту Волков, поставив на головних шляхах до Київа пікети, які розганяли всіх селян, що йшли до Київа з списками.

Цікаво так само відзначити, що селяни часто не йняли віри своїм ходокам, коли ті приносили несприятливі відповіді. Вони так вірили в волю, що бажали краще не повірити своїм-же селянам, ніж відмовитися від надії. Хоч, можливо, що в значній мірі вони не покладалися й на самого губернатора.

Розрухи селянські, що виникли в Васильківському повіті, звідти перекинулися до Таращанського, далі знов до Васильківського і Сквирського. Мало не рівночасно розпочалися і розрухи в Канівському повіті. Треба сказати, що в останньому повіті, як почасти й в попередніх, селяни спочатку швидко заспокоюються і, після першого вибуху, спокійно вертаються до праці. Але це був спокій тимчасовий. Селянство чекало звісток, як реагуватиме людність инших повітів, і коли надходили звістки, що скрізь селяни готуються до рішучих вимог волі, через козаччину, — знов починалися рішучіші розрухи. Як ми зазначали, з Таращанського повіту рух перекинувся знов у Васильківський. Вже 19 березня земський справник цього повіту доносив про досить великі розрухи, що відбулися в цій місцевості. Так в с. с. Житногорах, Вінцентівці й м. Рокитній селяни хвилюються й примушують священиків переписати їх в козаки. Панщину вони, правда, роблять, але зазначають, що це лиш тимчасом, а потім вони будуть робити так, як зроблять селяни инших сіл, що записані в козаки.

Ще більші розрухи повстають в с. Биковій Греблі. Священик цього села відмовивсь категорично записувати в козаки; тоді селяни кинули робити панщину, заявивши, що як тільки їх запишуть у козаки, то вони зараз-таки знову стануть на роботу. Окрім того, вони післали до священика с. Кирдан, прохаючи його переписати їх; але той відмовивсь, зазначивши, за словами рапорту Васильківського справника, що він „своїм селянам зробив добре, а вам нехай ваш священик робить". Заспокоїти селян справникові не пощастило. Він робить увагу, що добре було-б покарати проводирів, які є в кожному селі, хоч-би для прикладу иншим селянам. Рівночасно він зазначає, що, на його думку, чутки розносять російські коробейники, що ходять з села у село, і, безперечно, оповідають новини, які знають, сильно їх прибільшуючи.

З Васильківського повіту розрухи перекинулися й до Сквирського. В Сквирськім повіті (а також і в Васильківськім) пощастило заарештувати кілька осіб, що поширювали чутки й записували селян в козаки. Такими були дячок Бохемський в с. Малій Сквирці, та виключений з дячків с. Острова (Васильківського повіту) — Костецький. Окрім того, було викликано

до Київа священиків с. с. Федюківки та Кирдан, щоб віддати їх до суду. Був намір викликати ще кількох священиків, але, здається, їх викликано не було.

Рух у Сквирському й Васильківському повіті, отже, набув досить великої сили. Спричинилися до цього насамперед слова деяких дячків, що дали селянам підвалини для їх вимог, а також і згідливість деяких священиків, що записали селян у козаки та ствердили деякі їх списки. Часто списки ці абсолютно нічого не значили і писали їх різні особи під примусом селян, але священики мусіли їх скріпляти підписом та церковною печаткою. Так, напр., селяни с. Яблонівки (Васильківського пов.) примусили якогось канцеляриста [1]) написати їм копію указа про волю. Той, боючися відмовитися, а з другого боку боючись написати антиурядовий папір, написав їм різні безглузді речення, пишучи одне, а вимовляючи инше. Як оповідає свящ. Сикорський, починавсь цей папір так: „мы крестьяне графа Браницкаго, какъ по настоящее время работали панщину, такъ и впредь будемъ работать — мы и наши дѣти..." Далі він писав що завгодно, пісні, правила, вірші; напр. „въ царскихъ титулахъ переносовъ не дѣлай", „за поддѣлку кредитныхъ билетовъ виновные наказываются ссылкой" і т. и. А цю копію наказу ствердив свящ. Ан. Рутковичі на ній були церковні печатки: одна сургучова, а чотири закопчені [2]).

Ясно, що такі різні грамоти, укази й таке инше повинні були хвилювати инші села, куди тільки приходила чутка про них, і викликати серед селян бажання і собі записатися в козаки. І тому не дивно, що селяни Сквирського й Васильківського, а пізніше й инших повітів, були твердо переконані, що існує указ про волю, про козаччину, і тому так вимагали від священиків прочитати його, доходячи часто навіть до ексцесів над тими священиками, що відмовляли їм у їхньому проханню.

Це переконання, ця певність в існуванні указу все більш і більш зростає поміж селянством, а рівночасно з нею між ними росте й ширіться певність, що цей указ ховають пани-поміщики і що вони намагаються придушити цей рух всіма засобами, аж до зброї включно. Інцидент з Таращанським справником, що організував озброєний загін з двірні поміщика Узембло [3]), переконали селян, що всі офіціяльні особи, які приїздять до них чи з промовами, чи з салдатами, — не більш — не менш, як ставленики панів, перебрана їх двірня та прикажчики і т. и. З цією певністю ми зустрічаємось ввесь час і в усіх повітах, і вона як-раз примушувала селян не слухати пояснінь начальства і довела до кривавого розстрілу селян і екзекуції над ними по різних селах. Щоб зрозуміти, як ставилися селяни до військових відділів, досить навести хоч-би той приклад, який наводить капітан Громека в своїх мемуарах про ці події. Коли в одно з сіл Таращанського повіту з'явився відділ салдатів (підполк. Макарова), селяни зараз-таки послали двох делегатів

---

[1]) Чи не був цей канцелярист („отставной") Карл Раевський, що був присуджений за написання селянам різних списків та паперів до 1 місяця в'язниці (у Київ. фортеці) та „строгаго внушенія"?

[2]) В. Сикорскій, Изъ воспоминаній потерпѣвшаго во время крестьянскихъ волненій 1855 г., Кіев, Ст. 1882, т. II, с. 95—6.

[3]) Про це далі.

у сусіднє село, де стояла артилерія [1]). Ці двоє, примчавши кіньми до батареї, кинулися в ноги батарейному командирові й почали його прохати „позичити громаді дві пушечки". Коли-ж той здивований, запитав, навіщо вони їм, то селяни відповіли: „да нам тільки на час, ми тільки проженемо поганих перебранців, да зараз вам і повернемо назад".

По тих-же місцевостях, де виступали місцеві урядові особи, яких селяни добре знали і тому не могли запідозріти їх дійсне урядове становище, селяни були певні, що цих осіб підплатили пани-поміщики й вони роблять те, що їм загадують [2]).

Була ще одна обставина, що зробила селянський рух за цей час, як у цих повітах, так і в инших, ще значнішим та грізнішим. Рознеслася чутка, що запис в козаки буде тривати лиш до кінця Хоминого тижня (з 3 по 9 квітня включно). Чутка ця виникла, правдоподібно, через те, що селяни невірно зрозуміли й тлумачили „Положеніе о порядкѣ составленія госуд. ополченія", де подано термін для формування „ополченія" по губернях (до речи не до Хоминого тижня, а з 1 квітня по 1 травня). Чому селяни поплутали термін запису неясно; але, в кожному разі, иншої причини напруженого настрою розшукати важко. Селяни починають де-далі більш і більш хвилюватися перед Хоминим тижнем, плятять великі гроші різним писарям, аби їх скорше було вписано до різних списків козаками, а на самий Хомин тиждень припадає найбільший розвиток селянських рухів, що закінчуються бійнями учасників рухів по різних селах Київщини.

Розділ VI.

РОЗРУХИ В ТАРАЩАНСЬКОМУ ПОВІТІ.

У Таращанському повіті, де хвилювання почалося дуже рано, помітніші розрухи були в таких селах: Бесідка, Кирдани, Улашівка, Миколаївка, Лісовичі, Жидівська Гребля, Веселий Кут, [3]) Федюківка, Косяківка, Станиславчик, Попружна, Брилівка, Антонівка, Плоське, Ясинівка, Любча, Рутки та м-ко Ставище. Окрім того, трохи згодом у с. с. Кривці, Василисі, Торчиці й Войнарівці. Та мало не всі хвилювання тут, хоч і відзначалися упертістю, не призводили до різких ексцесів. Лиш у самій Бесідці рух мав ширші розміри і призвів до деяких сутичок.

Почавсь він з того, що селяни, за прикладом инших сіл, стали вимагати від священика свого села Л. Тучапського, щоб він записав їх у козаки. Але

---

[1]) Очевидно селяни не мали сумніву, що ця артилерія – справді урядова, недурно-ж вона стояла тут вже давно, тимчасом як загін підполк. Макарова щойно прийшов і міг, отже, складатися (на думку селян) з перебраних панських наймитів.

[2]) Може тут відгравала ролю та-ж наївна віра в те, що російський уряд, як такий, підтримує боротьбу селян православних з поміщиками — католиками, що її прояв ми бачимо за часів Коліївщини.

[3]) Цікаво, що в цьому селі виявив (несвідомо, звичайно) певну ініціятиву священик Лисинський Прочитавши статтю Вишинського, він захтів, очевидячки, теж чим-небудь визначитися, а тому запропонував селянам дати підписку, що вони всі охоче стануть на оборону батьківщини. Селяни відмовилися.

той, не вважаючи на їх уперті домагання, категорично відмовивсь. Тоді селяни вирішили післати по Слотвинського, що записував у козаки селян с. Федюківки, й їхні посланці справді швидко привели його. Слотвинський і переписав їх усіх в один великий список. Місцевий становий пристав, дізнавшися про це, закликав Слотвинського до себе, але селяни прогнали посланців пристава, причому, за донесінням земського справника Палієнка від 17 березня, „потолкали" їх. Після цього селяни відвели Слотвинського [1]) назад до Федюківки через сусідні села під почесною вартою з 40 селян, озброєних списами. Селяни сусідніх сіл, бачучи селян Федюківки озброєних списами, думали, що вони вже поробилися козаками й почали хвилюватися.

У самому селі Бесідці частина селян перестала ходити на панщину, а інші, хоч і ходили, але дуже неакуратно. Ці заворушення викликали великий жах між поміщиками. Правдоподібно, вони й повідомили земського справника Палієнка про ці події, і той разом із становим приставом Жолткевичем, поліційними служниками й розсильними, приїхав до села Бесідки. Тут він, як пише в своїому рапорті, заарештував 12 людей з тих, що не з'явилися на панщину, та й повів їх до економії. Та коли вони вже були недалеко економічного двору, раптом з усіх хат повискокували селяни з списами, кинулися на них та відбили заарештованих, причому побили поліцаїв та розсильних. Земський справник спробував був, як він каже, сперечатися, та, що юрба де-далі зростала (с. Бесідка мала понад 1000 ревіз. душ) мусів залишити разом з поліцією село. Цікаво зазначити, що підчас нападу селяни вигукували: „час вже прийшов!", очевидячки, маючи на увазі час волі. Справникові пощастило лиш заарештувати Слотвинського (вже в Федюківці) і, за порадою прот. Пахаловича, він відправив його до Тараща [2]).

Всі спроби справника, включно до організації озброєного загону з двірні поміщика Узембла [3]), приборкати рух у Бесідці не мали успіху, аж поки приїхала комісія.

Ця комісія повела справу досить успішно, і їй пощастило швидко заспокоїти селян в багатьох місцевостях Таращанського (а так само, як згадувано,

---

[1]) Селяни, як каже рапорт, звали його „своїм благодітелем".

[2]) Треба сказати, що Слотвинського важко вважати за ідейного оборонця прав селян, яким були по-суті деякі з проводирів руху (з селян-же), а почасти й дячки. Швидше можна гадати, що він лиш хотів заробити на цьому виступі селянства. За це каже, що він, запропонувавши переписати селян с. Федюківки, взяв за це з кожного майбутнього козака по $2^1/_2$ к. сріблом; отже він заробив лиш з першого списку козаків близько 3 рублів сріблом У с. Бесідці він так само записував за платню (невідомо тільки яку), причому, щоб підтвердити свої слова про волю, читав селянам Синодську відозву з приводу міліції 1806 р., і навіть продав копію з неї селянам за 10 крб. сріблом. Таким робом Слотвинський мусів заробити великі — як на той час — для нього гроші за свої послуги що-до запису селян у козаки. Але-ж селяни с. Федюківки любили його й, напр., хтіли було спочатку зробити опір справникові і не видати Слотвинського. Умовив їх піддатися їхній священик, Павло Вишинський. Слотвинського було заслано на Сибір.

[3]) Треба сказати, що цей випадок дуже дискредитував владу в очах селян. Одтоді селяни цілком упевнилися, що проти них виступають не війська, що їх послав уряд, а лиш перебрана панська челядь, послана від панів-поміщиків. Про це скажемо докладніше далі.

Канівського) повіту[1]). Значною мірою цьому допоміг арешт Слотвинського, але здебільшого селяни заспокоїлися лиш тимчасово, як вони казали, до „певного часу", щоб при першій нагоді знов піднятися, ще з більшою силою і енергією, як це було, напр., в Канівському повіті.

У самій Бесідці справа стояла так: коли Афанасьєв з Янкуліо приїхали (23 березня) в Бесідку, коло церкви їх зустріло 85 чоловіка селян, що їх було зібрано з розпорядження справника. Коли їм розтлумачено царського наказа, вони заявили, що вони цілком невинуваті, що вони лиш оборонили себе, коли справникові розсильні почали їх бити. Коли-ж справник поїхав, вони поставили варту й наказали їй в разі чого бити в дзвони „на ґвалт", але не озброювалися і зробили це тільки тому, що боялися нападу від справника

Селяни мали певну підставу боятися. Як ми вже згадували, справник укупі з приставом організував озброєний загін з челяди пана Уземблo[2]), розсильних, а також, за Лебединцевим[3]), з козаків поміщика Млодецького, — в загальній кількості до 76 людей. Окрім того, до цього загону приєдналося до 50 чоловіка пішої шляхти, одягненої в білі жупани з зеленими пасами й в сірих смушкових шапках і озброєної палицями й почасти списами. Спинившися на фільварку, справник післав свій загін збирати до себе громаду. У цей день (четвер, після обіду) частина людности Бесідки була на панщині, а частина поїхала на ярмарок в м-ко Жашків. Загін справника, прийшовши в село, наробив там страшного бешкету; він бив вікна, кричав, ламав двері й т. и. В результаті трохи не всі жінки та діти кинулися тікати з села; чоловіки-ж збиралися поволі. Побачивши це, пристав гукнув своїм, що збирали до нього селян, „гони ихъ скорѣе". Тоді розсильні й козаки почали підганяти селян і бити їх; селяни-ж не стерпіли, схопили ломаки та списи й розігнали справників загін. Справник з приставом теж спішно від'їхали, не захтівши вислухати делегацію селян, що ті послали до нього пояснити свої вчинки. Різки, що їх привіз з собою справник для екзекуції, селяни поламали. Команда справника залишила переможцям трофеї: кілька коней, сідел, нагаїв та одну

---

[1]) Мусимо одзначити, що спочатку взагалі більшість заворушень в цій місцевості перебільшили у офіціяльних звідомленнях нижча адміністрація та сами поміщики. Наведемо, хоч-би, такий приклад: поміщик Млодецький прислав сказати, що небезпека від селян загрожує навіть його особі, що в його село Кошевату зібралося багато народу, і що вони збираються виступити проти „дворян". Він сам поїхав до Таращі до справника, й, не заставши в той час його там, звернувсь до артилерійського генерала Майделя за обороною. Справник-же доносив, що там зібралося понад 195 людей (з сел Кошеватої, Киселівки, Закутинець і Степка), — навсправжки (як виявила комісія) там було лиш близько 20 чол., які поводилися цілком спокійно й після наказу комісії зараз-таки порозходилися по домівках.

[2]) Який до того відзначився і в иншому своїому маєтку, с. Швейківці (Житомир. пов.), жорстокістю й кривдами селянству, що привело до заворушення їх в 1844 р. Див. про цей епізод нашу статтю „Селянські розрухи на Правобережжі в середині XIX ст. (с. Швейківка на Волині та с.с. Стратіївка та Літинка на Поділлю)". Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., кн. XI, К. 1927 р., 293 — 310.

[3]) Лебединцевъ, op. cit., с. 26.

шаблю. Після цього селяни, боючись нового нападу, умовилися збиратися на дзвін і поставили варту.

Так виглядала справа в Бесідці за словами селян (як передає рапорт комісії).

Правда, тутешні селяни склали за допомогою Слотвинського, список козаків та купили в нього копію указа „про волю", що його вони називали „вивідним листом" (указ 1806 р.), але так робило трохи не кожне село. Опору владі вони-ж зовсім не чинили і цілком спокійно зустріли Афанасьєва та Янкуліо, що приїхали в супроводі лиш двох жандарів, і навіть спокійно дозволили їм заарештувати селянина Шеремія (в його переховувався „наказ", і він гостро відповів Афанасьєву). Коли-ж їм було з'ясовано, що їх вчинки незаконні, прочитано копію указу та пояснено, то селяни почали гірко скаржитися на Слотвинського, що піддурив їх, і швидко, за рапортом комісії, заспокоїлися. З них усіх був заарештований лиш один Шеремій [1]).

Треба ще додати, що ця комісія, навіть за власними її словами, виявила зловживання з боку поміщиків над селянами (як у Бесідці так і по инших селах). Обіцянка завдовольнити вимоги селян також могла відограти певну ролю в тимчасовому заспокоєнню селянства. Та обіцянки ці не було здійснено і селянам доводилося вибирати, чи лишатися й далі безправними кріпаками, яких всі визискують та ошукують, чи, за прикладом инших сіл, шукати далі волю у козацтві.

Розпочинаються знову розрухи. Щоб не вертатися тут ще раз до Таращанського повіту, ми, оминаючи момент хронологічний, скажемо зараз-же про них ще кілька слів. Коли приїхала комісія, великі заворушення тут закінчились. Але селяни не заспокоїлися цілковито, про що доносив справник. Правда, гостро вони більш не виступали, але все-ж хвилювалися, записувалися подекуди в козаки і т. и., і тільки тоді цілковито притихли, коли повстання мало не всюди було задушено, і стогін селян під екзекуцією чутно було по всій Київщині.

Селяни с. Бесідки, швидко по тому як поїхали Афанасьєв та Янкуліо, почали жалкувати, що зреклися волі й козацтва (віру в них не знищили слова комісії та побоювання перед нею). Як доносив справник від 30-го березня, селяни почали знов хвилюватися; пропили ніби-то 10 карб., які пожертвував Афанасьєв на церкву, бо то гроші, за їх словами, були заплачені за мир, — щоб вони тихо сиділи, і почали навіть сумніватися, чи то справді була урядова комісія, чи ні. [2]) Вони казали: „Бог його знає, чи то справді начальство було; а то може перебравсь якийсь одставний москаль за полковника, а писар за совітника, тай возяться. Як-би начальство, то воно не так-би з нами говорило, а то балакає, Бог зна, що, і цілується з нами!" Такі думки повставали головне завдяки одній групі, так мовити, непримиренческій, селянства, на чолі якої, за рапортом справника, стояли селяни: Федір Шеремій (щойно звільнений), Кирило Вихлюк, Андрій Олійник та Максим Бондар.

[1]) Його, правда, цим разом було швидко звільнено.

[2]) Треба визнати, що справникові слова, що селяни пропили 10 карб., малоймовірні — цьому суперечить загальна тверeза поведінка їх підчас розрухів.

4 квітня земський справник доносив генерал-губернаторові, що в с. Бесідці досі неспокійно. На панщину вийшло тепер лиш 55 душ з 1016. Крім того 18 селян, на чолі з вищезгаданими провідниками, захопили економічний город, кажучи, що це „все колись наше було". Повідомлений про це в. о. губернатора Веселкін писав справникові, що добре було-б заарештувати провідників в Бесідці; коли-ж це важко, бо селяни всі ще не цілком заспокоїлися, то нехай справник поводиться дуже обережно і почекає приїзду його в це село. Після цього деякий час чуток з Бесідки не було. Далі почали надходити заспокійливіші звістки, а саме, що після великодня усі селяни вийшли знов на панщину, окрім згаданої вище групи провідників, що досі не слухають влади, а до того ще й ніби-то пиячать. Але заарештувати їх справник усе-ж не насмілився, бо, як доносив він 13 квітня генерал-губернаторові, боїться обурення селян [1]). Правда, головного ватажка с. Бесідки, Федора Шеремія, було заарештовано, але це сталося випадково й у иншому повіті. А саме: Федір Шеремій поїхав на ярмарок у Звиногородський повіт і почав там агітувати селян за розрухи; про це донесено звиногородському справникові, і той заарештував його.

Вістки про цей арешт, можна думати, ще більш схвилювали селян с. Бесідки. Принаймні 28 квітня підполковник Макаров, що з Таращанським справником та відділом війська перебував у Бесідці (приїхавши з Канівського пов.), доносив, що селяни цього села, а так само й околичних сіл, збираються напасти на нього, а тому він прохає прислати ще салдатів. Так само в. о. губернатора Веселкін доносив генерал-губернаторові, що, як видно, лагідні засоби тут не допомагають, а тому доведеться уважно дивитися за неслухняними, й зараз-таки суворо їх карати.

30-го квітня підполк. Макаров доносив, що селяни юрбою ходять по селу, але на військо не нападають. Тимчасом в Бесідку послано ще військо: 1-го травня мало прийти військо (піше) з Богуславу, а 2-го — улани з Гуманя. Наближення цих військ примусило селян скоритися. Частину ватажків заарештовано, частина повтікала. Їх ловили й так само заарештовували. Менш важливих ватажків й инших селян пересікли. У Бесідці-ж було розташовано військо: 1 рота Білевського полку і 1 рота саперів. Після цього підполк. Макаров з двома ротами вирушив для придушення руху в Ставище [2]).

Окрім Бесідки припадають також на ці часи заворушення, як вже згадувано, і по инших селах; зокрема ми маємо відомості, що вони поновилися в таких місцях: м-ці Ставищі, селі Любчі, Острій Могилі, Жидівській Греблі; в с. Любчі селянин Петльований записував инших селян в козаки. Окрім того, у середині квітня помічені були заворушення знов у с. с. Кривці, Василисі, Горчиці, Войнарівці, де селяни, за допомогою якогось селянина Коломійця, також складали списки в козаки.

Щоб остаточно припинити заворушення в Таращанському повіті, були також окрім Бесідки розташовані війська (що були перед тим в Бесідці, а по-

[1]) До того, принаймні трохи пізніше, ми маємо звістку, що панщину за цю групу відробляли инші селяни.

[2]) К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

части прийшли з инших сіл) в околичних селах; а саме в с. Красилівці — 1 ескадрон гусарів, в с. Станиславчику — 1 ескадрон гусарів, в с. Ставищі — 2 дивізіони і 1 рота сапьорів, в с. Ясинівці — 1 ескадрон уланів і в с. Плоскому — 1 ескадрон уланів. В усіх селах, де були заворушення, головні ватажки були заарештовані, инші селяни пересічені.

Розділ VII.

РОЗРУХИ В ВАСИЛЬКІВСЬКОМУ ПОВІТІ.

До Васильківського повіту розрухи перекидаються досить рано. Вже в середині березня ми бачимо, що повстання охопило цілу низку сіл. Так 19 земський справник доносив, що селяни Рокитної, Житногорів, Вінцентівки та Бикової Греблі хвилюються, складають списки в козаки і т. и. Панщину вони ще роблять, але кажуть, що то тим часом. Згодом селяни цих сіл кидають робити панщину; зокрема в Биковій Греблі селяни заявляють, що скоро їх запишуть у козаки, то вони знов робитимуть панщину, ба, навіть, відроблять за прогаяний час. Слідом починають хвилюватися й инші села, як от: Насташки, Острів, Озерна, Фурси (про які ми вже згадували були передше), Трушки, Матюші, Шамраївка, Кожанка, Ольшанка, Бирюки, Шкарівка, Телешівка та инші. По деяких селах записують селян і в козаки. Напр., 23-го березня в с. Кожанці записалося відразу 92 душі, в с. Клочках — 35 (записував їх дячок) і т. и.

Як бачимо, хвилювання охопило чимало сіл. Не дурно тому і перші екзекуції над селянами відбулися у Васильківському як-раз повіті. Вжив цього, такого улюбленого в військових, засобу, не вважаючи на всі попередні накази про лагідність та м'якість у поводженню з селянами, генерал-майор Белоусов, начальник корпусу жандарів. Ця перша екзекуція відбулася в с. Шкарівці.

Як вже почасти згадувано, заворушення в с. Шкарівці почалося 20 березня. Селяни замкнули після вечірні свого священика в церкві і заявили, що не звільнять його доти, аж доки він приведе їх до присяги новому цареві, як і осіб вільних станів, і доки прочитає указа про волю та позаписує їх усіх вільними козаками. Про ці всі події становий пристав повідомив Лебединцева й 21-го березня вони вдвох з'їздили до Шкарівки, намагаючися заспокоїти селян та звільнити священика. Але це їм не пощастило й вони мусіли другого дня вранці повернутися до Білої Церкви [1]). Туди-ж увечері прибіг і священик Шкарівський, Стефан Олександровський, в подертій одежі й змучений двохденними стражданнями; своє звільнення він купив, завдоволивши вимоги селянства. А саме, він мусів був списати на аркуші гербового паперу прізвища кількох парафіян та підписатися сам (правда, не згадуючи про козаччину й волю) [2]). На рапорт про ці події, генерал-губернатор, князь

[1]) Про плани, бажання та вимоги селян Шкарівки, — що так ясно зформулували свої потреби, ми вже говорили трохи раніше (ст. 261).

[2]) Лебединцевъ, op. cit., с. 5—9.

Васільчіков, наказав генерал-майорові Бєлоусову перевести слідство в Шкарівці (а рівно-ж і в Черкасах) і, виявивши ватажків, суворо їх покарати [1]).

Згідно з наказом Васільчікова, генерал-майор Бєлоусов вирушив з військом на Шкарівку, куди й прибув ранком 26-го березня. При ньому була одна рота салдатів. Він зараз-таки наказав вибити різками 50 чоловіка селян [2]), на його думку, найбільш винних у розрухах, а решті наказав негайно йти до Білої Церкви й прохати їхнього священика Олександровського, щоб повернувсь до них, перепросивши його за ті неприємності, що вони йому зробили.

Так відбулася перша екзекуція на Київщині в 1855 році.

Покінчивши в Шкарівці, генерал-майор Бєлоусов, пославши вимогу прислати йому ще одну роту салдатів, вирушив з своєю ротою, в с. Бикову Греблю, куди прийшов увечері того-ж дня, як-раз напередодні Великодня. Не вважаючи за відповідне провадити екзекуцію в цей вечір, генерал Бєлоусов наказав заарештувати ватажків селян Бикової Греблі і розташувавсь для зустрічи Великодня.

Тимчасом приїзд генерала Бєлоусова викликав між селянами враження цілком протилежне тому, яке він повинен був-би мати. Селяни вирішили, що він приїхав для того, щоб оголосити волю, що в Бикову Греблю з'їдеться усе начальство і разом з власником маєтку графом Браніцьким урочисто прочитають селянам „указ і рішення царя". Ці чутки швидко розійшлися по околичних селах і викликали хвилювання поміж селянами, в результаті чого в той-же день, а головне в наступний (перший день Великодня), селяни з цих сіл (Бирюків, Кожанки, Острова, Озерної, Сорокотягів) почали з'являтися юрбами до Бикової Греблі. Генерал Бєлоусов спробував їх переконати, що такого указу немає, але успіху не мав, тому наказав їм розійтися і зібратися на 6-ий день свят. Було зроблено це, правдоподібно, на те, щоб дати час прийти в Бикову Греблю другій роті саперів, яку він перед тим викликав.

Селяни розійшлися і зібралися знову 1-го квітня. Найбільш їх було ще з Бикової Греблі, з инших сіл допіру почали сходитися. Зібравшися у дворі економії, ці селяни почали прохати Бєлоусова, щоб він звільнив заарештованих перед тим проводирів Бикової Греблі, обіцяючи стати другого дня на панщину. Як видко, селяни вже не вповні вірили в те, що генерал дасть їм волю і за всяку ціну хотіли звільнити своїх товаришів. Тут Бєлоусов виявив своє справжнє ставлення до селянського руху: після кількох слів юрбу селян було зачинено в дворі економії й покарано різками.

Відбувалося це з надзвичайною жорстокістю. Не дурно, як згадує сучасник [3]), з військом приїхало 10 парокінних возів з лозами в палець завтовшки і в 4—5 арш. завдовжки.

Треба підкреслити прояви цієї жорстокости як у офіцерів, так і в салдатів. Той-же сучасник оповідає про цю екзекуцію в Биковій греблі (він

[1]) Ibidem, с. 25.

[2]) Що й було виконано надзвичайно жорстоко. Багато селян було важко покалічено різками, одному-ж нагаєм було відсічено вухо.

[3]) П. Ів. Д-ський; див. Л. П. Добровольський, op. cit. с. 16.

каже, що це було в Шкарівці, але правдоподібно, він плутає назви), що селян перед січенням били по головах прикладами, пистолями, а також лозою, тримаючи її за тонкий край і б'ючи товстим. „Від таких ударів, каже він (ст. 17), голови нещасних були попробивані, і сами вони покривавлені попадали непритомні на землю". Як-же сікли селян? „Начальник укупі з иншими (коло 10) урядовцями (?) проходжувався в той час між тих, що катовано, і грізно наказував: „Січіть ще, дужче бийте". Аж тоді, коли нещасна жертва вже не в стані була ворушитися і не могла більше стогнати, непритомного, напівмертвого мученика з наказу „годі" скидали на рогожу і відносили в клуню. Посічено було близько 100 чоловіка [1]), з яких більшість, я думаю, вмерла після такого катування" [2]). Хоч про ці деталі екзекуції нема инших свідоцтв, усе-ж мусимо подати цю вказівку, як певний зразок тих обставин, у яких переводжено екзекуцію.

Поки відбувалася екзекуція, яку переводила одна рота салдатів, друга стояла напоготові перед брамою економії на площі, щоб у разі потреби дати опір новій юрбі селян, що де-далі зростала й зростала.

Саме підчас цієї екзекуції (1-го квітня) прибули з Київа пізніше призначені до Комісії віце-губернатор Веселкін і майор Громека. Вони відразу-ж звернулися до селян, що зібралися біля економії і стояли навколішках без шапок, з промовами, закликаючи їх до спокою. Але, цілком натурально, ці промови жадного успіху не мали.

Тимчасом екзекуція, що відбувалася в економії, страшенно хвилювала селян, які зібралися біля її воріт. Нарешті, їм, видко, обридло чекати і не було вже сил терпіти, а тому вони в кількості близько 1000 душ (до них під цей час підійшли селяни села Озерної) підвелися й рушили на економію. Правдоподібно, вони хотіли звільнити заарештованих і припинити екзекуцію. Вартову роту, яка спробувала зробити опір, було відсунуто. Селяни хапали голіруч багнети, м'яли й ламали їх. Тоді батальйонний командир наказав стріляти в юрбу. Був зроблений залп. Юрба розсіялася, залишивши на площі вбитих та поранених. Кількість їх точно невідома: Лебединцев рахує тут їх 5 вбитих і 4 поранених, Ясинський [3]) — 12 людей вбитих і важко поранених. Легко поранені втекли. Думаємо, що як перша, так і друга цифри, взяті з урядових повідомлень (що дуже зменшували за цих часів, та й взагалі, кількість вбитих), або й спогадів учасників, які навмисне зменшували свою жорстокість, — дуже применшені. Насамперед неправдоподібно, щоб, як каже Лебединцев [4]), було зроблено з наказу командира лиш кілька пострілів; коли й почали стріляти лиш кілька салдатів з наказу, то й ціла рота, яку дуже тіснили селяни, так що вона не могла серед заколоту чути ясно вираз командирового наказу, безперечно також почала стріляти [5]). Коли-ж стріляє ціла рота, або навіть чверть її, та

[1]) В дійсності, можна думати, що їх було пересічено далеко більше.

[2]) Добровольський, op. cit. с. 17—18.

[3]) Волненія крестьян Кіевской губ. 1885 г. Чтенія О-ства Нестора Лѣтописца, т. IV, ст. 179.

[4]) Op. cit., ст. 25.

[5]) Пізніші донесіння з инших місць взагалі свідчили, що салдати, розпалені боротьбою, сами кидалися на селян і вбивали їх, не слухаючи наказу припинити боротьбу. Ці факти буде подано далі.

ще й на близькому віддаленні, мало не в упор,— то вбитих і поранених треба рахувати, безперечно, не одиницями, а десятками.

Після цього селяни мусіли скоритись. Їх (а так само нові юрби, що надходили до економії з Сорокотяг та ин. сіл) знов поставили навколішки й туттаки на майдані, між трупів селян, почали читати нотації й переконувати їх, що наказа про волю, в який вони так твердо вірили, немає... Потім їхніх ватажків, а так само ватажків з инших сіл, що селяни їх увесь час підходили до Бикової Греблі, було вибито різками. З наказу начальства селяни мусіли повинитися, ба навіть піднести хліб і сіль своїм катам...

Другого дня (2 квітня) Комісія з військом вирушила до с. Яблунівки, куди мала прийти з Тараща ще одна (третя) рота салдатів.

В Яблунівці селяни почали хвилюватися ще перед Великоднем. Вони почали домагатися від свого священика, Антона Руткевича, щоб той записав їх у козаки; той відмовлявсь, але під їх примусом мусів підписати й скріпити церковними печатками папір, що селянам вже написав якийсь писар. Після цього селяни кинули робити панщину, вважаючи, що вони тепер вільні козаки. Цей приклад, до речи, дуже вплинув на піднесення руху в с. Березній (про це село скажемо далі). Селяни з цього села навіть спеціяльно приводили до Яблунівки свого священика, щоб показати йому цього папера (той як-раз і з'ясував, що то є зовсім не список селян, а просто нісенітниця; про це далі). Яблунівці виступали досить рішуче, через що військо й виступило відразу після придушення руху в с. Биковій Греблі — до цього села. Дізнавшися про наступ війська на Яблунівку, селяни повтікали до лісу, але другого дня більша частина з них повернулася й принесла повинну. Инших-же салдати ловили та й приводили до села. Поки все це тривало, а потім поки начальство приймало від людности вислови покори, наспіла звістка, що в с. Трушках того-ж (Білоцерківського) маєтку Браніцьких (Васильківський повіт) збираються великі маси селян; окрім того прийшов рапорт од сквирського справника про заворушення в с. Березній (на межі Сквирського повіту). Зважаючи на ці звістки, комісія поділилася: майор Громека з васильківським справником і однією ротою салдатів вирушив до с. Трушок, а віце-губернатор Веселкін з генералом Бєлоусовим і з двома ротами салдатів пішов до села Березної.

У с. Трушках зібралася велика юрба селян по-над 2000 чоловіка [1]), з с.с. Трушок, Матюшів і Шамраївки; зібралися як чоловіки так і жінки. Коли 3 квітня сюди прибув майор Громека, то його зустріли спокійно, без шапок і з хлібом та сіллю. Громека, залишивши роту біля села, сам з васильківським справником пішов до селян, що зібралися біля церкви. Він звернувся до них з промовою і протягом години намагавсь їх переконати, що чутки про волю невірні, і що, коли вони не заспокояться, то їх чекає така самісінька доля, що й селян Бикової Греблі. Але селяни не піддавалися на намови [2]). Їх відпо-

[1]) За Лебединцевим, по-над 1.000.

[2]) Взагалі недовіру до урядових вчинків яскраво знати з слів одного селянина до Громеки: „Слухайте пане, що я вам скажу: сьогодня день св. Хоми, а Хома невірний казав Господеві „доти не повірю, поки не вкладу пальці в рани твої. Отак, пане, і ми вам скажемо: доки не положимо пальці у рани наші, доти не повіримо, що вони від царя".

відь була: „Всі тут поляжемо до одного, але служити ляхам не хочемо"... Частина з селян так само, очевидно, не вірила, що Громека посланий від генерал-губернатора, а думала, що це якась перебрана стороння людина, чи підплачена від панів [1]). Особливий запал виявляли баби: вони відкривали груди й кричали Громеці, щоб він стріляв у них і вони перші приймуть кулі.

Протягом дня майор Громека скількись разів поновляв свої переговори з селянами, але кожного разу безрезультатно. Селяни не хотіли ані розходитися по домівках, ані відіслати жінок, ба навіть поодиноких з них, котрі хтіли піти, силоміць повертали назад. Чуткам і словам Громечиним про екзекуцію в Биковій Греблі селяни не вірили [2]); селяни й собі з запалом доводили Громеці, що хоч вони й не зрушать з місця, поки їм не оголосять указа про волю, але вони не бунтівники, бо: по-перше, додержують порядку й не грабують поміщичих маєтків; по-друге, замкнули шинки й не п'ють горілки; по-третє, з'явились без зброї. Треба завважити, що це все було справедливо; це зазначають навіть дослідники, що підходять до розгляду справи з погляду урядових донесінь [3]). Селяни за свідченням самого Громеки, не пиячили, додержували цілковитого спокою, були надзвичайно ввічливі що-до урядових осіб, відрядили соцького, щоб виконувати розпорядження справника, а так само призначили варту для захисту поміщичих комор, і навіть дали Громеці людину, щоб послати повідомлення до в.-губ. Веселкіна. Але все це вони робили, щоб примусити віддати їм указ про волю, а примусити владу (власне, в їхній уяві — поміщиків) вони хтіли тим, що кинули працювати і до прочитання указа відмовлялися йти на панщину.

Тут взагалі треба одзначити факт, властивий не тільки для цього району, — що селяни справді йшли досить легальним, так мовити, шляхом. Не грабуючи, як вже зазначалося, панових маєтків, вони тільки подавали скарги до генерал-губернатора. Так, ми маємо звістку, що селяни Шамраївки, Матюшів та ще одного села подали такі скарги на визиск поміщичої економії та неправильне обкладання їх працями. Генерал-губернатор наказав, як і всюди в таких випадках, розслідити маршалкові. Про наслідки цього розслідження (як часто і взагалі таких розсліджень) ми не маємо звістки. Та важко чекати справедливости для селян від маршалка, коли скарги йдуть на шляхту, як це доводять інші випадки, в яких розслідування доручалися маршалкам.

Отже, бачучи, що всі його зусилля заспокоїти селян не мають успіху, Громека, не бажаючи вживати суворих засобів (правдоподібно, за своєю відповідальністю) і з другого боку не бачучи иншого способу, щоб привести селян до покори, вирішив почекати віце-губернатора Веселкіна, якому й пі-

---

[1]) Сам Громека запитав їх, чи вірять вони, що його прислано від генерал-губернатора. На це частина відповіла „ні", инші-ж (здебільшого правдоподібно з властивої українцям чемности) „віримо".

[2]) Звістка про це надійшла ще з 1-го квітня. Її принесли спеціяльні посланці, і між ними син отамана громади. Але селяни, що зібралися у Трушках, не повірили і взивали їх зрадниками. Цікаво одзначити, що навіть рідний батько, — отаман, не повірив своєму синові, хоч як він присягавсь,

[3]) Напр. Ясинский, op. cit. c. 184, прим. 39.

слав рапорт у с. Березну. До того й сами селяни заявили йому, що спокійно чекатимуть вищого начальства.

Діставши Громечине донесіння, Веселкін з Белоусовим і двома ротами салдатів прийшли другого-ж дня, ввечері 4 квітня [1]), з Березної, де вони ліквідували вже тимчасом розрухи [2]), до Трушок. Після необхідного (нічного) спочинку, ранком 5 квітня всі три роти вишикувалися, як до атаки, і з барабанним боєм почали наступати на село, зокрема до церкви, що навколо неї купчилася ціла юрба селян. Налякані бойовою готовістю війська, селяни кинулися тікати, військо ловило втікачів. Було захоплено близько 500 чоловіків і 50 жінок, після чого жінок було силоміць відтягнено назад, а чоловіків було вибито різками. По тому більшість була відпущена по домах, кілька-ж селян заарештовано і відправлено до Васильківської в'язниці [3]).

Цим закінчується хвилювання в Васильківському повіті. Звістки про екзекуції в с. Биковій Греблі й Трушках, а так само присутність війська, примусили селян, які, безперечно, ще не втратили віри в указ про волю, все-ж, принаймні, не виявляти цієї віри й спокійно чекати слушного часу. Припиняються тому настирливі домагання селян від священиків видати їм указ і ексцеси над ними, а також великі зібрання, сходини селян по окремих селах.

Як ми вже були зазначали, в повіті залишалася військова команда, розташована в с. Березній [4]), а з нею майор Громека, що об'їздив Васильківський і Сквирський повіти й намагавсь переконати селян, що указа про волю не існує, та привести їх до покори.

Треба сказати, що, не вважаючи на спокій, селяни все-ж виряджали післанців до Київа, щоб там переконатися в неіснуванні указу (не покладаючися, очевидно, на твердження Громеки та инших), і лиш після того як сам генерал-губернатор, а так само намісник Лаври, переконували, що указу нема,— вони, зовнішньо, принаймні, заспокоїлися.

Розділ VIII.

РОЗРУХИ В СКВИРСЬКОМУ ПОВІТІ.

Заворушення в Сквирському повіті почалося ще наприкінці березня. 27-го березня сквирський земський справник доносив про хвилювання селян с. Логвина і прохав надіслати військову силу. Мало не рівночасно повідомив він про хвилювання в с. Березній. Почали хвилюватися й менші околичні села: Біліївка, Тарган, Михайлівка, Петрашівка, Гайворон, Антонівка, Косівка, Городища Косівські, Городища Пустоварівські, Пархомівка, Сквирка, Рубченки та ин. [5]). Сталося це по деяких селах не без значної участи селян с. Берез-

---

[1]) За Ясинським (op. cit., с. 184) 5 квітня зранку.

[2]) Про це буде далі, коли ми говоритимемо про розрухи в Сквирському пов.

[3]) Цікава тут постать селянина Кочерги, що й після екзекуції над ним відмовивсь визнати себе за бунтівника. Його відправлено до в'язниці.

[4]) Себ-то на межі Сквирського й Васильківського повітів.

[5]) Треба сказати, що всі ці села не малі, пересічно 800—1000 ревіз. душ у кожному.

ної, що посилали по околичних селах вершників чоловіків по 8—10 за-для агітації.

Деякі села ставали, так мовити, на військовий стан. Отож у с. Антонівці (або Антонові) селяни поставили в обох кінцях села, біля брами, варту, озброєну списами [1]). Коли хтось хотів переїхати селом, то його спиняли, трусили, чи не везе якихось паперів, а далі вартою переводили крізь село й випускали в другу браму.

До самої Березної [2]) звістка про присяги й записи в козаки по инших селах дійшла, як ми казали, наприкінці березня. Але перший час березнянські селяни утримувалися від акцій що-до свого священика. Під цей час наспіла звістка, що в Логвині селяни почали хвилюватися, захопили свого священика й вимагають від нього, щоб той записав їх у козаки й видав указа про волю. Почувши про це, священик с. Березної В. Сикорський, разом з сквирським справником поїхав визволяти логвинського священика, що доводивсь йому родичем.

Коли вони приїхали до Логвина, то побачили тут юрбу селян, що зібралися біля церкви навколо свого священика. Коли логвинські селяни їх побачили, то сказали справникові: „Спасибі вам, пане, що ви привезли нам цього батюшку, він нам об'явить наше добро..." У відповідь справник почав їх лаяти й кричати на них, та взивав їх бунтівниками. Тоді один з селян щось різко відповів справникові, той обурився ще більш і почав бити цього селянина по обличчю. Це своєю чергою обурило селян, вони вхопили справника, поклали його на його-ж екіпаж і вивезли за село. Але треба підкреслити, що ні один з них не вдарив, ані зробив жадної шкоди справникові,— навіть той селянин, якого справник побив. Священика-ж с. Березної селяни вхопили й почали вимагати видати указа про волю, що, за їх словами, вже давно вийшов, але його ховають пани-поміщики та підплачені від них попи. Коли той після довгих переговорів так-таки нічого їм не сказав, про що вони хотіли чути, то вони залишили його спочити, а взялися знов за свого священика.

Тимчасом наближався Великдень і березнянські селяни, не бажаючи лишатися на свята без попа, пішли у Логвин і забрали В. Сикорського. Цікаво зазначити, що коли Сикорський запитав у своїх парафіян, чи не будуть і вони його мучити, то ті відповіли: „Ні, ми не дурні, як логвинці, і в Коліївщину березняни поводилися спокійно" [3]). На перший день свят селяни, як водилося, віншували свого поміщика, але від кількох відер горілки, що той пропонував, відмовилися. Раптом знов прийшла чутка, що в с. Яблунівці піп привів своїх селян до присяги, та ще й підписав якусь копію з наказа про волю. Це примусило березнян виступити й собі [4]). Вони пішли до священика,

---

[1]) Справжні списи: як описують сучасники, дерев'яний держак, а кінець крицевий,— приоблений клинок.

[2]) Маєток Бальтазара Подгорського.

[3]) Петро Сикорський, op. cit., Кіевлянинъ № 148.

[4]) Хоч треба сказати, що мрії про указ були й раніш. Особливо вплинув на них один факт, про який згадує св. В. Сикорський. Приїхав справник, покликав 12 селян і наказав свяще-

вимагаючи, щоб той видав указа або, принаймні, записав їх у козаки; коли той одмовивсь, селяни страшенно обурилися, — вони йшли звільняти його з рук селян Логвина, а він їм так віддячує. Вони вирішили, що той їх зрадив, його підплатили пани і треба в такому разі примусити його видати указ. Для цього його мучили голодом, знущалися, тягали по землі, а потім кинули його на віз (драбиняк) без жадної підстілки й повезли до с. Яблунівки, щоб показати йому тамтешній указ. Як виявилося, це була не копія, а якийсь набір слів, без жадного змісту. Коли о. Сикорський це з'ясував, то селяни страшенно обурилися на писаря, що написав їм таку „копію". Далі-ж вони взялися знов до своїх священиків. Зокрема підтримав селян диякон Бохемський, що підійшов до Сикорського й звернувсь до нього з такими словами: „О. благочинный пожалѣйте себя, довольно съ васъ... Дайте имъ грамоту объ ихъ вольности"... Відійшов диякон, підійшов до священика гвардеєць, одставний унтер-офіцер Пащенко: „Батюшка, каже, что это вы морочите бѣдныхъ людей! Я служилъ двадцать пять лѣтъ въ самомъ царскомъ дворцѣ и точно знаю, что указъ о вольности еще три года тому назадъ вышелъ. Гдѣ вы его дѣвали, нѣшто съ блинами съѣли?" [1])...

Після цього громади різних сіл знову взялися за своїх священиків. Зокрема Березнянська громада привела свого священика до села і замкнула його на дзвіниці, — поки громада розміркує, що робити з ним. Сюди-ж до Березни зійшлися також громади й инших сіл: Антонівки, Логвина, Пустоварівки (з своїми священиками), а також з с. Петрашівки, Біліївки (але без священиків). Після цього почали мордувати священиків. Ватажок логвинських селян, прийшовши з своєю громадою в Березну, кричав: „Ви, березнянська громадо, хоч велика та дурна, до цього часу не могли справитися з своїм попом! Ось давайти його мені, я не буду з ним панькатися"... Далі йдуть досить темні сторінки в історії селянського руху. Народ, якого сотні років експлоатували поміщики, що в їхніх руках попи були лиш за знаряддя, мстивсь за свої кривди. Священиків водили босих по колючках, тримали по кілька годин у холодній воді, з якої недавно тільки зійшов лід, били і т. и. Треба одзначити, що деякі жінки казали при цьому своїм дітям: „Дивіться, дітки, щоб і ви пам'ятали, як батьки ваші на волю виходили й що тоді попам робили". При всіх цих муках селяни вимагали віддати їм указа та записати їх у козаки. Нарешті, бачучи, що їх очікування марні, селяни звели до купи усіх чотирьох священиків і сказали їм: „ось ви порадьтеся між собою й рішайте, — записати всіх нас вільними козаками, дати нам присягу, що ми вже не панські, що поля й луки наші і все, що є у панів, — наше-ж. Зробите по-нашому, ми вас звільнимо й будемо по-старому вам слухняні, а не схочете, — милувати вас більш не будемо. То дурниця, що ми вам досі робили, нас, жінок наших і дітей гірше мучили й катували пани;

никові привести їх до присяги. Селяни думали, що це в справі козаччини, але справник зараз-же спитав: „А знаєте ви рябу кобилу, що недавно вкрадена?" Виявилося, що це був розшук вкраденої кобили. Селяни були цим страшенно обурені й ображено казали: „Се такого на світі не було — на рябу кобилу присягать".

[1]) В. Сикорскій, op. cit.

ось як ми вас залізом припечемо!... До того у нас усе готово“ [1]). Цей засіб, як довідавсь пізніше свящ. Сикорський, пригадала одна 80-річна бабуня: практиковано його тоді, коли вона ще молодою дівчиною була (отже, мабуть, за поляків). Можна думати, селяни лиш лякали попів. У кожному разі до здійснення погроз не дійшло: до Березної прийшло військо [2]).

Сталося це 4 квітня о 9 год. ранку. Дві роти спинилися коло села, а віце-губернатор поїхав до селян, що скупчилися коло церкви. Їх було за офіціяльними підрахунками до 3.000, а навсправжки мабуть більше, принаймні, Ясинський згадує, що прийшлих селян було близько 2 тисяч, а з місцевою людністю кількість їх повинна була сягати 4—5 тисяч. Усі вони були озброєні дрючками, косами, сокирами й списами. Довелося кілька разів викликати [3]) старшин, нарешті вони вийшли з юрби й пояснили, що належати панам вони більше не хтять, а хочуть, щоб їм дали указа про волю. Віце-губернатор звернувся до цих депутатів (старшин) з промовою, в якій закликав „принести повинную“ й розійтися. Та старшини слухати — слухали, але стояли на своїому, що, поки їм не дадуть указа, вони не розійдуться. Коли вони повернулися до селян, ті їх запитали, чи правда, що то губернатор? „Та де, відповіли ті, це Крохмаль, жид-лікар з Білої Церкви, його пани найняли й до нас прислали. Не слухайте, що він бреше“... Про другого-ж з комісії казали: „се Гершко з Потока, він валашків скуповує; торік купив у мене в ярмарку п'ять“... [4]) Юрба почала реготатися, гукати та глузувати з віце-губернатора й комісії.

Всі вмовляння начальства були даремні; перейняті вірою в існування указу, селяни відмовлялися розійтися і видати священиків, поки їм не оголосять того указу. Військо в цей час було, видко, приведене на площу, але упертість селян, а можливо й їх кількість, примусила начальство замислитися. Воно зробило певну нараду, на якій була навіть думка відступити і почекати кращого моменту, коли селяни, може, не будуть такі вперті, але раптом задзвонили у дзвін на ґвалт і ціла юрба селян кинулася на салдатів з дрючками. Вона відрізала їм шлях, обійшла правий фланг, захопила вози й напала на прислугу, між якими, до речи, вхопила денщика штабс-капітана Ворожбита, що тримав його коня. В той-же час головна маса селян кинулася на фронт з вигуками „ура“, піднявши дрючки; з наказу генерала Белоусова,

---

[1]) Ці слова подає священик В. Сикорський у своїх спогадах, op. cit. ст. 98—99.

[2]) Треба сказати, що про важке становище священиків у с. Березній знали урядові кола й раніше. Так, Громека посилав післанця з відношенням у Березну, вимагаючи звільнити священиків, та селяни його прогнали. Так само вимагав цього й пристав, але селяни не згодилися й казали, що їх на це не примусить цілий відділ салдатів з гарматами. Коли прийшло військо, то селяни в тому, що прийшло військо, обвинувачували родину св. Сикорського; вони казали йому: „Це твоя жінка найняла жидів та ляхів і, переодягнувши їх за салдат, прислала сюди. Де-ж таки, щоб цар післав на нас своє військо за те, що ми сповняємо його волю. Та й нам звісно, що все військо в Севастополі“ (Петро Сикорський, op. cit., „Кіевлянинъ“ 1872 р. ч. 150).

[3]) До речи, урядовець, що викликав старшин, був дуже скидавсь на жида; це дало підставу селянам гадати, що взагалі все військо — перебранці.

[4]) Сикорський В., op. cit. с. 100. Ясинський, op. cit. с. 182. Є так само про це згадки і в архівному матеріялі (рапорт справника й т. и.).

барабанщик почав бити тривогу і два перші ряди салдатів вистрелили. Селяни були відхлинули, але зараз-же кинулися знов, вигукуючи: „не бійся, в них нема більше патронів“ [1]) і кидаючи в салдатів дрючками. Оскільки це була нешкідлива зброя проти салдатських рушниць, досить навести той факт, що, як повідомляють архівні матеріяли, з цих дрючків „одинъ угрожалъ даже ушибомъ подполковнику Тимошеву, но былъ имъ во время отраженъ полусаблею“. Думаємо, що й инші дрючки ледві чи зробили комусь шкоду, а в кращому разі тільки „угрожали“ лиш „ушибом“. Тимчасом перші два ряди салдатів стали навколішки, щоб закласти набої. Юрба в той момент припала до землі, але слідом за цим скочила й кинулася на салдатів. Генерал-майор Бєлоусов наказав розпочати систематичну стрілянину. Було, здається, зроблено кілька пострілів, після чого салдати кинулися в багнети. Селяни почали тікати, салдати їх переслідували й намагалися захопити. Близько 600 [2]) душ, мало не виключно березнянських, було загнано в церковну огорожу. Вози та денщик були відбиті, штабс-капітанового-ж коня знайдено згодом, його покинули селяни тікаючи. Стали шукати священиків; вони [3]) були замкнені в церкві і до кожного з них було приставлено по 3 вартових, окрім того до Сикорського ще спеціяльно був приставлений Олійник, ватажок логвинських селян. Цих 13 селян було заарештовано [4]) (чи заарештовано ще з инших — невідомо), а решту селян було відведено на поміщичий двір і там покарано різками, починаючи від титаря; після екзекуції їх було звільнено.

В цій бійці з салдатів ніхто не постраждав, було тільки поламано один приклад від рушниці [5]). З селян-же, за урядовими даними, було вбито 20, поранено 40. З цих поранених, за тими-ж даними (в архівних матеріялах), наступними днями вмерло 10, про решту-ж невідомо. Та на ці цифри не можна покладатися. Насамперед вони страшенно зменшені. По-друге, сюди ще не ввійшли величезні маси важко поранених, що втекли й вмирали масами по дорогах, у річці й т. и. До речи, про цих поранених і про те, яких ран завдавали озвірілі салдати, пише між иншим св. В. Сикорський: „два человѣка, чужіе, не изъ моего прихода, шли черезъ мое подворье къ рѣкѣ, неся на рукахъ вывалившіяся свои внутренности и, войдя въ воду, тамъ и умерли“ [6]). А таких, безперечно, мусіло бути багато; важко й легко поранені тікали від салдатів, приходили додому (коли не вмирали по дорозі) і тут в значній кількості, без жадної медичної допомоги, також вмирали. Досить

---

[1]) Цей вигук передає учасник придушення, П. Д-ський; Л.П. Добровольський, op. cit.

[2]) З споминів сучасника (у Добровольського) лиш по-над 100, але цьому суперечать архівні матеріяли.

[3]) Там були священики: с. Березної — Василь Сикорський, с. Пустоварівки — Софрон Погорецький, с. Логвина — Григорій Сикорський і с. Антонівки — Олексій Сикорський.

[4]) Треба зазначити, що коли віце-губернатор звертався до цих заарештованих (а також і до инших селян) з запитанням, чи слухатимуться поміщиків, вони, стоючи навколішках, відповіли „не будемо“.

[5]) Очевидно, салдати, розганяючи селян, не тільки кололи їх багнетами, як повідомляють архівні матеріяли, але й били прикладами; бо лиш дужий удар у щось тверде — напр., помилково в камінь, — міг зломити приклад.

[6]) В. Сикорський, Op. cit. с. 102.

сказати, що з наказу віце-губернатора Веселкіна мав приїхати лікар до Березної, але й за кілька день після бою, коли вже десять душ поранених померло, справник доносив, що лікар ще не приїхав. Тому, хоч ми й не можемо точно обчислити кількість вбитих, але в кожному разі мусимо визнати її в багато разів більшою, аніж показали її урядові звідомлення.

Щоб підсилити цю нашу думку, наведемо ще спогади сучасників, які згадують за цей факт.

1) Б. Познанський (op. cit., с. 146—7). Про офіційну статистику вбитих селян він пише так: „Я и официальнымъ даннымъ въ такихъ случаяхъ не вполнѣ довѣряю, потому что и они не могутъ быть точными. Подсчитываютъ только тѣхъ, которые пали на мѣстѣ, а еще остается много не считанныхъ, тѣхъ которые умерли позже отъ ранъ. Раненые также прячутся изъ-за боязни наказанія за участіе въ непорядкахъ. Ходинская катастрофа, подавленіе непорядковъ 9—10 і 11 января въ С.-Петербургѣ и 5—6 декабря въ Москвѣ въ послѣднее время даютъ намъ основаніе не довѣрять официальнымъ даннымъ". Він наводить також приклад—як знайшли мерця в затишному кутку під парканом, куди він втік від салдатів і там вмер.

Окрім цього сучасника, що писав у пізніші часи свої спогади і наводив певні паралелі, ми маємо спогади сучасників, що писали про ці події безпосередньо після них.

2) Громека: „По донесенію управляющаго губерніей, крестьяне заплатили за свое заблужденіе дорого: 20 изъ нихъ было убито и 40 ранено. Впослѣдствіи же, по ближайшей моей повѣркѣ, цифра эта значительно увеличилась: многіе, сгоряча не чувствуя ранъ, уносили ихъ домой, другіе бросались вплавь черезъ рѣку и утонули" [1]).

3) Василь Сикорський: „О числѣ убитыхъ свидѣтельствуетъ метрическая книга Березнянской церкви; раненыхъ безчисленное множество [2]).

4) Петро Сикорський: „Но не говоря уже о дѣйствительномъ числѣ на мѣстѣ убитыхъ, многіе изъ крестьянъ, сгоряча не чувствуя своихъ ранъ, уносили ихъ домой; большая часть изъ этихъ раненыхъ погибла по дорогѣ и трупы ихъ уже впослѣдствіи находили въ степи и въ лѣсахъ. Другіе бросились вплавь черезъ Рось и потонули: такихъ насчитывали человѣкъ 15" [3]).

Як бачимо, порівняння цих спогадів сучасників дає безперечну підставу думати, що кількість вбитих та поранених була в багато разів більша, ніж це згадано в офіційних матеріялах. Коли, за офіційними даними, вбитих тут-же на місці нарахували 20, вмерло-ж з поранених — за даними архівних матеріялів — в наступні дні ще 10, та потонуло, — за свідченням Петра Сикорського — 15; то, отже, всього ми маємо вбитих 45, — не рахуючи тих, що вмирали пізніше вдома, а також десь у дорозі, в ярах, лісах і т. и., і яких знаходжувано вже значно пізніше. Думаємо, що аналогічне явище помі-

[1]) С. Громека, op. cit., с. 13.

[2]) В. Сикорскій, op. cit., ст. 102.

[3]) П. Сикорський, op. cit., Кіевлянинъ № 151.

чалося й в инших районах, про які менш залишилося мемуарних звісток сучасників.

Повертаючися тепер до Березнянських подій, мусимо зазначити той факт, що перед тим, як іти сюди „одержувати волю", себ-то збираючися у козаки, селяни продавали волів, коней і корів, добре одягалися й ішли з запасами харчів та грошей: все це стало здобиччю переможців-салдатів. Так були певні селяни дістати волю!

Чого чекали селяни від влади, пояснює той-же священик Сикорський. Наведемо його дуже цікаве оповідання в оригіналі.

„Возвратясь изъ Сквиры въ свой домъ, я вскорѣ снова заболѣлъ и, не могши самъ осмотрѣть церковь, послалъ пономаря, чтобы онъ очистилъ ее и привелъ въ порядокъ. Сдѣлавши, что слѣдовало, онъ пришелъ ко мнѣ и принесъ много бумагъ, отысканныхъ имъ за иконою. Разсмотрѣвши ихъ, я узналъ, что это были прошенія крестьянъ изъ двадцати окружныхъ селеній на имя губернатора, въ коихъ они жаловалися на разныя обиды и притѣсненія со стороны помѣщиковъ. Прошенія эти я при своей бумагѣ препроводилъ военному слѣдователю, маіору Громекѣ, квартировавшему въ домѣ помѣщика. Здѣсь же были собраны, не знаю для чего, и сосѣдніе помѣщики. Слѣдователь принялъ мою бумагу, и я не зналъ, какъ онъ поступитъ съ прошеніями: но черезъ часъ прибѣгаетъ ко мнѣ озлобленный исправникъ и говоритъ: „Что вы надѣлали мнѣ, батюшка. Для чего вы мнѣ не дали тѣхъ бумагъ". Впрочемъ дѣло скоро улажено было. Слѣдователь, узнавши содержаніе прошеній и обратившись къ помѣщикамъ, сказалъ: „Теперь всѣ вы, господа, въ моихъ рукахъ: вотъ гдѣ причина бунту крестьянъ!" Но помѣщики, зная, что изъ этого выйдетъ и чѣмъ можно прекратить грозившую имъ отвѣтственность, въ тотъ же часъ погодились съ слѣдователемъ, и прошенія остались безъ послѣдствій. Такъ мнѣ передавалъ добродушный и словоохотливый исправникъ. Съ этой поры мѣстные и окружные помѣщики сильно ко мнѣ не доброжелательствовали" [1]).

До цього додано примітку від редакції „Кіевской Старины" (П. Лебединцева), що „извѣстное безкорыстіе С. С. Громеки освобождаетъ, кажется, его память отъ такого подозрѣнія".

Ми дозволимо собі з цим не погодитися. Важко припустити, щоб св. Сикорський для чогось вигадав цю історію з проханнями й скаргами селян; навпаки, факти показують, що селяни масами подавали скарги на своїх поміщиків в ті часи і багато з них, — це визнають навіть і урядові донесіння, — були справедливі. Думаємо, що й тут селяни склали справедливі скарги, й оскільки поміщики тут дуже зловживали своїм становищем (за це промовляє інтенсивність повстання), то ці скарги, безперечно, стурбували панів і, певно, примусили їх звернутися до звичайного випробуваного засобу полагодити справу.

Що-ж до Громечиної чесности, то про це ми сказати нічого не можемо. Але хіба буде неправдоподібна думка, що Громека міг сховати ці скарги (їх

---

[1]) В. Сикорскій, op. cit.

в офіціяльних паперах тих часів — по архівах — досі ніде не знайдено, в той час як скарги з инших сіл — напр. Трушок, Матюшів і т. и., можна розшукати) не за гроші, а лиш з свого класового погляду на дворянську честь: не бажаючи дискредитувати в очах селянства й оскандалити тутешню шляхту?.. Або, ще швидше, навіть з наказу вищої влади? [1]).

Можемо тільки одно додати. В районах, де були найбільші економічні утиски, часто відбувалися — ми знаємо з джерел — найупертіші повстання. І навпаки. Тому в с. Березній і суміжних з нею селах, оскільки повстання було дуже інтенсивне, гніт поміщичої економії мусів бути дуже великий і скарги на нього дуже численні; тимчасом ми їх сливе не знаходимо (порівняти напр., хоч-би з Гуманщиною). Що-ж до того загального факту, що інтенсивність повстання часто промовляє за економічнй гніти, то про це ми маємо згадки також і в урядових повідомленнях: „Недоразумѣніе въ крестьянствѣ представляло больше упорства и заблужденіе было сильнѣе въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ крестьяне претерпѣвали какія-либо стѣсненія отъ владѣльческаго управленія въ нарушенныхъ инвентарныхъ правилахъ, и въ особенности, гдѣ ихъ земельные участки были уменьшены и измѣнены“ (витяг з „циркулярнаго предписанія Генералъ-губернатора къ г. земскимъ исправникамъ“ від 12 квітня).

Другого дня, зробивши всі потрібні розпорядження, віце-губернатор з військом вирушив до с. Трушок, про що ми вже були згадували.

Тимчасом присутність війська, а так само енергійні заходи Громеки, що об'їздив села й примушував селян до спокою (окрім того, безперечно, наочні приклади, до чого це веде, — в с. Биковій Греблі, Березній та инш.), примусили селян Сквирського, Васильківського й Таращанського повітів потроху заспокоїтися. Але цей спокій селян був безперечно вимушений. Селяни не могли заспокоїтися, вони, власне кажучи, могли лиш скоритися силі обставин. Це ми мусимо підкреслити і мало не скрізь зазначити, що взагалі, коли ми кажемо про заспокоєння селян, то це заспокоєння було лиш примусове. Селяни ще й далі ставляться вороже і з ненавистю до влади, справників, священиків і т. и... Щоб оперти це твердження на фактах, наведемо приклад що-до того-ж-таки села Березної, про який згадує св. В. Сикорський [2]). За тиждень по екзекуції над селянами с. Березної, вікарій Київський, преосвященний Аполінарій, об'їздив епархію, намагаючися заспокоїти народ. Був він і в Березній. Але тут ніхто з селян не прийшов добровільно в церкву. Самого Аполінарія значна частина селян не визнавала за єпіскопа і тому не знали чи слухати його, чи ні. Дехто навіть казав, що це приїхав брат місцевого священика Василя Сикорського, чернець киïво-михайлівського манастиря. Посилали навіть спеціяльно до Київа післанця, щоб переконатися, чи в Київі цей чернець, чи ні.

---

[1]) Взагалі треба сказати, що Громека був досить слухняний адміністратор. До того, до речи, пізніше він виявив себе ще й як щирий оборонець православія; коли він був Седлецьким віце-губернатором він уславився своїми нагінками за уніятами. Див. покажчик до творів Герцена під слов. Громека.

[2]) В. Сикорскій, op. cit. с. 103—4.

Така була тоді по селах ненависть і недовіра не тільки до поміщиків, але й до влади, і зокрема до духівництва, до священиків, як агентів цієї влади, і поміщицтва.

Розділ IX.

РОЗРУХИ В КАНІВСЬКОМУ ПОВІТІ.

Перейдімо тепер до Канівського повіту, де розрухи набули великої сили. Причини тут були ті самі, що й по инших повітах; перекинулись розрухи сюди з повітів Таращанського та Васильківського, що сусідують з ним, і з яких всі чутки — про волю, про козацтво і т. и. — насамперед переходили до цього повіту. До речи, треба згадати, що всі ці повіти мали між собою й органічний звязок, — великі частини з них, переважно як-раз ті, де були головні селянські розрухи, всі входили до складу одного колосального маєтку гр. Браніцьких [1]).

Ці чутки, що доходили в Канівський повіт, спочатку були невиразні й непевні. Але з часом їх приходило де-далі більш і більш, з більшими подробицями й коментарями, вони де-далі більш набували певної окресленої форми, — і швидко селяни Канівського повіту цілком упевнилися в тому, що наказ про волю існує, упевнилися до того, що навіть оповідали, який вигляд цей указ має: на ньому ніби-то мали бути намальовані золотий хрест і золоті орли, а також мали бути золоті печатки, на краях золоті китиці. Цікаво відзначити, що це уявління про зовнішній вигляд указа про волю було відмінне по різних місцевостях. Напр., в Черкаському повіті селяни гадали, що в указі „лежитъ золота рука царя", в Таращанському й Васильківському пов. селяни вимагали від священиків указа „що, з залізом в руці, з хрестом у серці, зове нас до себе" (слова маніфеста 14 грудня) і т. и.

Отже селяни Канівського пов. твердо переконалися, що указ існує. В цьому-ж їх упевняли чутки, що ввесь час надходили з суміжних повітів. Але, гадали були вони, коли-ж є указ, то чому його не оголошують? Для кого це корисно? Ясно, що для панів-дідичів, які після проголошення цього указу позбавились-би цілком робочих рук, а можливо й частини землі. Але хто-ж як не духівництво, що зачитувало в церкві всі розпорядження влади, мало оголосити цей указ? Тимчасом його не проголошувано. І мимоволі на думку селян Канівського пов., як і инших повітів, спадало, що пани-поміщики підплатили духівництво, щоб воно не оголошувало указа. А тимчасом селяни, живучи у злиднях, під постійними утисками та визиском економічних прикажчиків, селяни, що пам'ятали ще часи, коли їхні прадіди били цих поміщиків і руйнували їхні маєтки, — страшенно прагнули волі. Величезне бажання породжувало віру, і навіть селяни, що не могли вірити, ніби указ про волю існує, все-ж підо впливом свого бажання цього указу — починали думати про нього і повставали проти поміщиків [2]). Досить навести такий факт: в м. Таганчі,

---

[1]) До маєтку Браніцьких увіходили: $^2/_3$ Васильківського повіту, по $^1/_3$ Таращанського й Канівського, $^1/_4$ Звиногородського, а так само великі частини в Черкаському й Радомиському.

[2]) Циркулювало також багато неймовірних чуток про волю, що зворушували селян проти панів. Напр. у с. Ромашці, селянин Хома Ярка (який ще раніш був замішаний у розрухах, що

що про хвилювання в ній мова буде трохи далі, один старий селянин так відповів Лебединцеву, що вмовляв селян: „Батюшко, ми й сами добре знаємо, що такого указу нема, коли-ж нам хочеться, щоб він був!"... В цих словах одного з учасників розрухів ясно відбивається те велике бажання волі, звільнення від панських утисків та здирств, що примушувало їх вірити неправдоподібним чуткам, втілювати ідеї в дійсність, і, спираючися на законний привід, слова маніфестів царських, повставати з зброєю в руках, щоб здобути волю.

Як ми були сказали, селяни були певні, що священики, яких підплатили пани, ховають цього указа. І не дивно тому, що селянська ненависть звернулася як-раз на цих священиків. Велику ролю так само у дальшім збільшенню цієї ненависти відіграло поводження самих священиків Канівщини. Річ у тому, що священики в пов. Васильківському, Сквирському й Таращанському, иноді, чи добровільно чи під примусом селян, записували їх в козаки, скріпляли своїми підписами та церковними печатками якісь „копії" з указа і т. и. Нижче-ж духівництво, різні дячки, паламарі і т. и., що були органічно звязані з народом, ставали здебільшого на його бік і були часто ще й керівниками його [1]). Там по більшості сіл (за вийнятком хіба Березни й околичних сіл) зненависть народу обернулася переважно на різних урядовців: приставів, справників, і взагалі на начальство, що його селяни вважали за підплачених од поміщиків, чи навіть за перебраних агентів цих панів-поміщиків. Навпаки, в Канівському-ж повіті справа стояла инакше. Священики цього повіту здебільшого рішуче відмовлялися записувати селян у списки, приводити їх до присяги и т. и., результатом чого й з'явилася така гостра ворожнеча до них з боку селянства і певність селян в тому, що ці священики підплачені від панів-поміщиків.

До того спричинилося ще й те, що в Канівському повіті під той час зовсім не було ніякого начальства й війська, бо вони були всі зайняті в Таращанському, Васильківському та Сквирському повітах. Тому це начальство не відігравало тут такої ролі і селяни не могли вважати, що воно то як-раз ховає указ, тим більш, що під боком було духівництво, що так уперто й постійно ставало на шляху селян до визволення, запевняло, що указу нема, й відмовлялось записувати селян у козаки. Наслідком цього й були ті жорстокі виступи проти духівництва, що найбільше й найгостріше виявилися в Канівському повіті. Треба ще додати, що рух остільки в цій місцевості захопив селян, що навіть ті селяни, від яких цього важко було чекати, спочували йому. Так священик Ковальський в своїх спогадах наводить такий факт [2]). Після селянського нападу на Корсунь [3]), до кн. Лопухіна прийшов жандарський офіцер і запитав його, чи певний він у своїх слугах? Той відповів, що цілком. Тоді, офіцер подав йому якогось папера (чи запис в козаки, чи скаргу), на

були, як запроваджувано інв. правила) оповідав, що в Київі вже ставлять шибениці, щоб вішати панів-поміщиків і ляхів.

[1]) На це вказують численні процеси цього дрібного духівництва після розрухів 1855 р. Але, треба сказати, що й у попередніх розрухах селян часто ролю проводирів грають паламарі та дячки.

[2]) Ковальський, op. cit., ст. 39.

[3]) Про це буде далі.

якому були підписи селян. На першому місці був підпис Нестора Березового, найулюбленішого камердинера князевого. Було так само ще кілька підписів инших слуг князевих. Цей факт яскраво свідчить, що серце кріпака-селянина й серце кріпака-камердинера (дворового) билися в унісон, коли справа йшла про визволення від пана.

Спочатку розрухи в Канівському повіті не мали великої сили. Тому й комісія, що побувала тут (Афанасьєв, Янкуліо й Лебединцев), швидко поїхала знов до Таращанського повіту. Селяни тут тільки збиралися на ради, говорили про запис у козаки, складали навіть списки тих, що бажали вступити в козаки, — але поки-що панщину робили й голосно свої почуття не виявляли. Правда, вони намагалися довести свої бажання до відома губерського начальства, але лиш мирним шляхом: обирали депутатів, давали їм гроші на витрати й списки козаків та деколи й прохання, і посилали їх до Київа, звідки ці списки мали, на їх думку, йти просто до царя.

Але цей шлях здавався дуже довгим. Час минав, відповіди не було, а тимчасом наближавсь Хомин тиждень, з яким, згідно з чутками, закінчувався термін запису в козаки. І ось то в одному, то в другому селі громада намагається переконати священика, щоб він видав їй указа про волю. Священики, натурально, відмовляються; селяни вбачають у цьому лиш лиху волю священика, ставляться до нього де-далі гірше й гірше, вимоги стають де-далі настирливіші, і нарешті селяни переходять до рішучих вимог, до того зневажаючи та кривдячи священиків.

Цим священикам у Канівському пов. довелося досить сильно постраждати. Оскільки вони відмовлялися дати селянам указа про волю й козаччину, то селяни поводилися з ними де-далі гостріше включно до вживання сили. Рівночасно вони намагалися сами шукати указа. Для цього вели священиків до церкви й примушували їх там все перекидати й читати різні церковні папери. Не маючи успіху, знов починали бити священиків, садовити їх у холодну воду на кілька годин, замикали їх на дзвіницях, кидали в свинарники, то-що. Але, треба одзначити, що поруч з цими всіма знущаннями, як справедливо завважив ще колись Громека [1]), справа власне ні разу не доходила до дійсного пошкодження здоров'я священиків. Їх не було поранено, чи покалічено, вони не втрачали працездатности, і взагалі постраждали лиш остільки, що після короткої перерви, спочинку або лікування потім могли знову стати до виконання своїх обов'язків. Окрім того, селяни цілком не зачіпали родин священиків, їх не тільки не кривдили, ба навіть дозволяли без перешкод покинути село й виїхати куди завгодно. Це навіть шкодило самим селянам, бо попова родина, утікши до спокійного місця, доводила звідти до відому влади про те, що робиться в селі, й притягала часто збройну силу. Треба так само зазначити, що в губерн. російських підчас селянських розрухів, років десять перед тим (1843 р.), знущання і ексцеси над священиками набирали багато гостріших форм, аніж на Україні [2]).

---

[1]) Op. cit. c. 26.

[2]) Пор.: Варадиновъ, Ист. Мин. Вн. Дѣлъ, III, 3, с. 62—63.

Поруч з ексцесами що-до духівництва у Канівському повіті, треба одзначити й порівнюючу твердість та упертість самого духівництва що-до вимог селян. Тимчасом коли духівництво повітів Васильківського та Таращанського дуже часто піддавалося настирливим домаганням селян і записувало їх в козаки, що своєю чергою тягло нові непорозуміння та прецеденти для нових заворушень, і разом з тим і до сумних результатів екзекуцій над селянами, — духівництво Канівського повіту здебільшого вперто відмовлялося записувати в козаки й скріпляти які-будь копії. У цілій Канівщині Ясинський [1]) наводить лиш один факт, коли священик погодився на вимоги селян. Це Ів. Чернодубравський з с. Ситників, що написав і переслав через селян записку до священика с. Вираївa Ів. Загродського, в якому рекомендував йому видати своїм селянам указа про волю. Правда, П. Лебединцев, а так само архівні матеріяли, згадують про кількох священиків, що записали селян в козаки, але це були лиш одиниці (3—4), а крім того вони здебільшого лиш „благословляли" когось скласти списки, жадних-же копій не завіряли й до присяги не приводили [2]).

Перші звістки про розрухи селян в Канівському повіті надходять досить рано. 20-го березня канівський справник доносив генерал-губернаторові, що селяни с.с. Дибинців, Ісайків, Яцюків, Киданівки, Карапишів й Олександрівки (Богуславський маєток гр. Браніцьких) домагалися від духівництва записати їх у козаки. Чутки про козацтво сюди перекинулися, як з'ясувалося, з с.с. Федюківки та Бесідки, Таращанського повіту, де, ніби-то, духівництво за те, що склало списки, одержало нагороду — наперсні хрести. В с. Дибинцях священик одмовився записувати селян у козаки й записував селянин Григорій Шкуренко, в Ісайках і Яцюках, також за відмовою священиків, запис переводив один з селян, одставний салдат, Фома Алеференко. Розпочалися також розрухи й в с.с. Медвині, Гуті й Красногородці. Селяни були певні в тому, що козаччина має бути, що духівництво ховає якогось указа, і додавали — „як-би нічого не було, то попи не читали-б" (себ-то по деяких инших селах). В с. Красногородці селяни примусили священика Евтимія Шмигельського записати їх у козаки (здається вперше в Канівському повіті трохи не 12—13 березня); в с. Медвині селяни одної його половини зібралися в церкві й так само вимагали, щоб священик записав їх у козаки. Спочатку він (священик Левицький) не згоджувавсь, але з примусу селян наказав свому дячкові, Пожарському, записати їх. Селяни-ж другої частини Медвина, з огляду на те, що священик Богорський відмовивсь записувати їх, запросили одставного канцеляриста Луку Берловського, і той написав їм прохання про зарахування їх усіх в козаки. Селяни с. Гути, а так само Дмитренок, звернулися до свого парафіяльного священика, який похвалив їхній намір, повів до церкви й відправивши молебня, благословив селянина Фаддея Сологуба записувати їх у козаки.

---

[1]) Ясинський, op. cit. с. 189, хоч з инших авторів ніхто про це не згадує; в архівних матеріялах згадок про це так само немає.

[2]) Складали списки так само особи инших професій: напр. одставний канцелярист Педьков або однодворець Красуський (обидва заарештовані).

Перекидається рух також в с. Миронівку. В цьому селі позначився своєю агітацією одставний салдат Юхим Лисогоренко, що не раз (навіть після приходу війська) казав селянам, що цар не знає про те, що тут робиться, а урядовців усіх підплатили поміщики [1]). Селяни почали хвилюватися і, нарешті, 23-го березня (в середу), коли священик Ковальський вийшов з церкви після відправи, він зустрів на церковному цвинтарі з 50 чоловіків свого села, які стали йому на дорозі. Він відразу здогадавсь, у чім справа, але, щоб не показати цього, звернувся до них з такими словами: „Хіба-ж вам мало було посту, що ви тепер знову збираєтеся говіти?". Вони відповіли „ми вже говіли, ми прийшли в иншій справі, — прохати вас, щоб ви видали нам указа про волю". Священик відповів, що такого указу у нього немає та й взагалі немає ніде. Потім він пішов додому, але хвилин через 10 ціле його подвір'я було повнісіньке селян. Тоді він ще раз звернувсь до них, причому зазначив, що економ маєтку і так ставиться до нього зле, коли-ж він донесе про ці збори, то йому (священикові) доведеться погано. У відповідь селяни післали по економа, якого силоміць повели разом з священиком до церкви, де примусили читати різні папери, але, оскільки нічого окрім інвентарних правил не знайшли, селяни незавдоволені пішли по домівках. Але списки все-ж написали і післали їх до Київа, хоч, узагалі, треба визнати, поводилися цілком спокійно і на панщину ходили.

У цих місцевостях селяни заспокоїлися після розмов з членами комісії (Афанасьєвим, Янкуліо), що як-раз в ці часи об'їздили Канівський повіт. Але хоч рух спинився, та не надовго. Сами селяни казали, що вони служитимуть панам „до певного часу", а далі подивляться. Звичайно, що за таких умов спокій не міг довго тривати, хоч деяких головних ватажків (власне складачів списків) було заарештовано й вислано, як наприклад одставного салдата Алеференка та виключеного з духовного стану Крижанівського [2]). Швидко розпочинаються знов розрухи спочатку в с. с. Козині, Потоках і Щербачинцях, а далі з великою інтенсивністю вибухнули в містечках Таганчі та Корсуні з околицями: на півночі трохи далі од Таганчі, на півдні аж до м. Корсуня включно, а на сході і заході мало не до течії Роси, що утворює в цій місцевості велику луку й охоплює з трьох боків (сходу, півдня й заходу) вищезгаданий район. Таганча в той час належала до маєтку полковника гвардії Августа Осиповича Понятовського. До того маєтку, окрім самої Таганчі, входили ще инші села: Мельники, Голяки, Ключники, Таганецька-Буда та ин. Корсунський маєток був значно більший ніж Таганчський. До нього ввіходили окрім м-ка Корсуня села: Нетеребки, Гарбузин, Корнилівка, Бровахи, Сахнівка, Кичинці, Самородня, Сотники, Моринці, Ситники, Вираїв та багато инших, в загальній кількості людности до 10 тисяч ревізьких душ [3]). Належав цей маєток князеві Павлові Петровичеві Лопухінові.

---

[1]) К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

[2]) Місце його діяльности, на жаль, невідоме.

[3]) Ясинський, op. cit., с. 191; 27 сіл та хуторів, 52.000 дес. землі.

Треба зазначити, що мало не всі ці села брали участь в рухові проти поміщиків. Винятком становили тільки саме місто Корсунь та села Нетеребки, Сахнівка та Небутов. Щоб зрозуміти причини цього, нам треба сказати кілька слів про історію цього маєтку. Раніш ця місцевість, як згадано вже, була староством, а Корсунь був старостинське місто. Останнім старостою був за наданням короля польського його небіж князь Станіслав Понятовський (він був своєю чергою наступник Проспера Рогалинського, що володів староством за постановою сойму 1775 р.), але в 1799 році він відступив своє право російському скарбові за 600 тисяч польських грошей. Того-ж 1799 р. імператор Павло пожалував колишнє Корсунське староство генерал-прокуророві Петрові Васильовичеві Лопухінові. Цей останній зараз-же, як одержав маєтка, скасував магдебурзьке право, що ним керувалися міщани Корсуня, та запровадив величезну панщину, яка була навіть важча за панщину польських дідичів цієї місцевости. Тому корсунські міщани (а так само селяни вищезгаданих трьох сіл) розпочали в 1800 р. розрухи, але були так суворо покарані, як вміли карати лиш російські дворяни-поміщики. Пам'ять про це покарання примусила певно селян цим разом сидіти тихо.

У Таганчському маєткові селянські розрухи почалися в перших числах квітня. Селяни приступили до своїх священиків, вимагаючи указа про волю. У містечкові Таганчі і по деяких селах було знайдено інвентарні правила, що на них селяни подумали ніби-то указ про волю. Панщину кинули робити всюди в цілому цьому районі окрім Богуславського маєтку. Припинилася також праця на цукроварнях та сукняних фабриках, бо фабричні селяни брали тут також участь у цих розрухах.

7 квітня звістку про розрухи в Таганчському маєткові одержала комісія Афанасьєва, що зараз-таки вирушила до Таганчі. Приїхавши туди, вона спинилася в шинку на майдані. Афанасьєв наказав, щоб наступного дня з 7 сіл Таганчського маєтку прийшло у місто по 10 душ. Це була з його боку помилка. Селяни чекали указа й домагалися від духівництва, щоб воно їм його дало. Вони скрізь шукали його, перекидаючи усі церковні папери, але без результатів. І ось нараз надходить звістка, що до Таганчі приїхало начальство й викликає представників сіл. Всі рішили, як напр. раніше і в Биковій Греблі (Таращанського пов.), що начальство приїхало оголосити волю, і народ масами пішов до Таганчі не тільки з сіл Таганчського маєтку, але й Корсунських. Прийшли цілі громади не менш як 10 сіл, з парафіяльними священиками (їх було приведено силоміць) попереду. Комісія вийшла на майдан і почала обходити громади, умовляючи їх та запевнюючи, що указу про волю нема. Та громади не повірили. Повстав навіть сумнів, чи справді-ж комісію вирядили генерал-губернатор та мітрополіт. Один з селян м-ка Таганчі говорив голосно громаді, що боятися немає чого, війська ні на Київщині, ні на Полтавщині (де він недавно був) немає,—воно усе у Криму. Другий, старий, поважний і лагідний селянин, на умовляння Лебединцева, відповів йому стиха: „Батюшко, ми й сами добре знаємо, що такого указу нема, коли-ж нам хочеться, щоб він був". Таким робом праця комісії не мала успіху. Ввечері управитель маєтку Понятовського, Беренс, повідомив комісію, що селяни

хочуть її задержати й радив виїхати з Таганчі. Та й дійсно це було все, що лишилося зробити. Впливу комісія жадного не мала. Коли в цей час священик Ковальський звернувся до Афанасьєва, прохаючи, щоб він допоміг звільнити двох священиків його парафії, той відповів: „мы сами въ опасности, и мнѣ непріятности дѣлали крестьяне, мы сами придумываемъ средства, какъ-бы убраться въ Корсунь“ [1]). Комісія дійсно вирішила виїхати, але не таємно, а отверто. Селяни, а так само селянські пікети, що стояли на Корсунській дорозі, пропустили її, і за дві години вона була в м-ку Корсуню.

Оскільки невірно зрозуміли селяни приїзд комісії до Таганчі, видко з факту, що його подав П. Лебединцев. Коли комісія їхала до Корсуня, вона зустріла в лісі юрбу селян (рекрутів, що, як видко, втекли з місця збору), які йшли до Таганчі. Хтось з комісії запитав їх, чого вони йдуть туди; на це селяни відповіли: „а як-же, там кажуть приїхали пани від губернатора і від мітрополіта ділити поля, то може і нам виділять по якій десятині“ [2]).

Тимчасом селяни і по від'їзді комісії приступили знов до священиків, зокрема до Ковальського, вимагаючи від них, щоб вони видали указа. Коли-ж той не погодився, його почали бити й знущатися з його. Далі повели його з собою, спочатку до Корнилівки, де разом з ним перетрусили всі папери. Звідти пішли за тим-же в Гарбузин. Лиш після довгих знущань та тортурів пощастило Ковальському втекти до Корсуня.

Ще з Таганчі Афанасьєв викликав 4 роти Білевського полку. Приїхавши до Корсуня, він зараз-же післав прохання направити їх туди-ж, бо Корсунь комісія вибрала за місце для свого пробування, причому прохалося як-найшвидше, хоч на підводах, прислати принаймні одну роту. Крім того в. о. губернатора післав до начальника легкої кавалерійської дивізії кн. Багратіона Імеретинського прохання прислати кілька ескадронів цієї дивізії. Сам Афанасьєв почував себе погано й навіть післав (другого дня як прибув до Корсуня) прохання до кн. Васільчікова про відпустку до Київа.

Перша сутичка між селянами та військом сталася 9 квітня. Одна рота Білевського полку, що йшла до Корсуня під командою підпоручника Міхеля [3]), спинилася коло с. Ситники. Кілька єфрейторів були післані вимагати підводи, щоб прискорити пересування війська. Єфрейтори знайшли селян коло церкви, вони вимагали від свого священика (Чорнодубравського) указа і, щоб примусити його видати цього указа, водили його босого по колючках. На прохання єфрейторів, юрба відповіла, що у них немає ні коней, ні волів, ні телят. Ті, не настоюючи, пішли й донесли про це підпоручникові, що наказав роті вступити з двох країв до села й відібрати священика. Коли юрба побачила військо, вона кинулася навтьоки, боючись, що її оточать; та коли священика було звільнено, селяни кинулися на салдатів з дрючками, але були моментально розігнані й биті прикладами. Людей з 15 втекло на дзвіницю і було там за-

---

[1]) Ковальскій, Посмертный разсказъ (къ исторіи крестьянскихъ волненій въ Кіевской губ. 1855 г.), Кіев. Ст., 1882, кн. I, с. 180.

[2]) Лебединцевъ, op. cit., с. 40.

[3]) Ад'ютант цього батальйону, хоч ротою власне командував поручник Єрмолов; див. А. М[ихель], Кіевскіе безпорядки, Истор. Вѣстникъ 1897, кн. III.

арештовано [1]). Після цього, зібравши підводи, рота разом з священиком і заарештованими, пішла до Корсуня.

У Корсуню тимчасом зібралося досить багато (близько 13) священиків. Коли вони раз обмінювалися думками, стався цікавий епізод, що за нього згадує Лебединцев. Спочатку священики переказували за страшні чутки про знущання з їхніх товаришів, але потім, згадуючи про те, як селяни шукали указа, почали сміятися й жартувати з них. На це священик Ів. Чорнодубравський, який щойно так постраждав від селян, сказав: „годі, годі, братіє, сміятися з мужиків, признайтеся, що й ми добре заливали їм сала за шкуру, достойная по делам нашим воспріємлемо“ [2]). Цей докір стосувався, мовляв Лебединцев, до багатьох священиків, що, не вважаючи на величезну панщину, і собі намагалися збільшити натуральну повинність селян що-до оброблення священикам землі. Отже сам Лебединцев підкреслює, що духівництво добре визискувало в той час народ, не дивно тому, що й народ так жорстоко карав тепер священиків за їхні здирства.

Ранком 10 квітня священик с. Карашина доносив Лебединцеву, що в його парафії неспокійно. Зібралася сила народу, як він казав, ватажки заганяли сюди ввесь народ, прийшли й такі, що ніколи не бували й на Великдень. Підполковник Афанасьєв, зважаючи на це, наказав Лебединцеву, щоб не дратувати люду, не говорити навіть промови в Корсунській церкві на тему про „повиновеніе властямъ“.

Тимчасом селяни околичних сіл: Ситників, Вираївa, Моринець, Сотників, Кичинець, Гарбузина та инших, зібралися великою юрбою по-над 4000 чоловіка й вирушили на Корсунь в напрямкові до Корсунської греблі. Йшли вони ніби-то, щоб звільнити заарештованих у Ситниках селян і, можливо, довідатися від приїжджого начальства про указ.

Треба сказати, що між корсунськими селянами розійшлася чутка, що ніби-то військо, яке стоїть у Корсуню, себ-то рота Білевського полку, є перебрані арештанти, яких підплачене начальство послало придушувати селянський рух. Існувала думка, що, коли половити цих арештантів, то від уряду буде ще подяка, а не кара. Зброї їх селяни не боялися, бо між ними також рознеслася думка, що набоїв ці арештанти не мають і стрілятимуть сліпими набоями, щоб тільки налякати селян [3]).

У Корсуню розпочалося велике замішання. Там була лиш одна 18 рота Білевського полку [4]), — 259 чоловіка, і мешканці боялися перемоги повстанців. Особливо боялися жиди, що метушилися по вулиці й бігали з будинку в будинок. Як згадує Лебединцев [5]), загальна картина нагадувала наближення гайдамак до Гуманя перед гуманською різаниною 1768 року.

Рота салдатів була розташована на майдані перед церквою. Ця рота (на чолі з капітаном Лопатіним) складалася мало не на половину з рекрут (з Мен-

---

[1]) За Ясинським лиш 7. Ясинський, op. cit., c. 192.

[2]) Лебединцевъ, op. cit. c. 42.

[3]) А. М(ихель), op. cit. ст. 985.

[4]) Надвечір цього дня прибула ще друга рота й ескадрон уланського полку.

[5]) Лебединцевъ, op., cit., c. 43.

ської губ.), які навіть не мали зброї; офіцери всі молоді. Тому старі салдати з рушницями стали спереду, рекрутам же дали кийки та поставили ззаду, наказавши лиш набивати рушниці та подавати їх переднім.

У палаці князя Лопухіна також було сильне замішання. Сам князь прислав прохання дати йому салдатів для оборони: він все боявсь, що селяни з села Карашина його садом пройдуть на острів і нападуть на його палац [1]). Йому салдатів не дали, бо їх і так було замало. Окрім того князь прислав команді, що, як вже згадувано, значною мірою не мала зброї, 15 рушниць з свого власного складу.

На дзвіницю послали причетника Кротовича, щоб дивився, в якій кількості й яким шляхом ідуть люди і чи немає у них зброї. Для цього-ж виряджували на розвідку кінних салдатів.

Причетник гукав з дзвініці: „народу, як хмари". Між людністю була паніка; боялися дуже також і священики; один з них (св. Корсунський — Стрижевський) навіть зомлів і його мусіли відливати водою [2]).

Тимчасом юрба прийшла до Корсуня й рушила до церковного майдану. На чолі юрби йшло 12 селян [3]), один з них тримав на білій хустині хліб з сіллю. Побачивши такий ніби мирний настрій селян, комісія рішила, щоб не дратувати їх, не показувати тимчасом війська, і вийшла назустріч юрбі. Спинившися на величенькому-таки віддаленню від селян, Афанасьєв [4]) скрикнув: „на коліна"; юрба послухалася. Далі він запитав, чого вони прийшли. Селяни відповідали, що прийшли скаржитися на свого поміщика кн. Лопухіна, за те, що він переобтяжує їх працею. „А ще чого?" — запитав Афанасьєв. — „Хочемо служити козаками й бути вільними згідно з царським указом", — відповіла юрба. Афанасьєв почав казати до селян промову, зазначаючи, що указа нема, це „є вигадки диякона, цього диякона розстрижено й вислано до Сибіру", вимагав покори та слухняности й загрожував важкими карами. Потроху він почав нервуватися та говорити де-далі грізніше й закінчив промову такими словами [5]): „Вы должны работать и повиноваться поставленнымъ надъ вами властямъ, а вольности вамъ не будетъ". Почувши це, юрба загомоніла: „як не буде"... Раптом якийсь рудий селянин, що стояв збоку в юрбі, скочив на ноги й вигукнув „Гик!". За цим гаслом ціла юрба швидко скочила і. витягнувши короткі кії з-під свиток, кинулася на комісію й військо Комісія (Афанасьєв, Янкуліо, Лєбединцев, справник і начальник роти — капітан Лопатін) почали тікати під захист війська, селяни за

---

[1]) Це побоювання мало певні підстави: селянство не любило Лопухіна. Як казали селяни після наступу на Корсунь: „Старий князь (батько тогочасного власника. *С. Ш.*) бив людей до смерти, а цей князь стріляє їх на смерть". (Див. К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, справа № 84).

[2]) Факти ці подає свідок, священик Ковальський, у своїх спогадах. Op. cit., с. 388.

[3]) За словами Ясинського, йшли 7, за ними людей 12, а далі решта. Ясинський, op. cit., с. 193.

[4]) А. Михель каже, що перший виступав Янкуліо, а після нього Афанасьєв, але у Лебединцева й в архівних матеріялах про промову Янкуліо згадки нема. А. М., Кіев. безпорядки, с. 937.

[5]) Ibidem.

ними й, наскочивши на салдатів, схопили їх за рушниці [1]). Унтер-офіцер Сидоров, за відсутністю капітана Лопатіна, що вийшов наперед з комісією, висунув уперед роту, на середину вулиці, на переріз селянам й дав наказа стріляти. В цей момент він упав забитий. Инших втрат у війську не було, навіть небезпеці підпав лиш один капітан Лопатін, в якого кинуто сокиру. Тимчасом салдати стріляли. Налякані пострілами селяни кинулися тікати [2]), салдати переслідували їх з багнетами, зробивши ще за словами Лебединцева два залпи в повітря [3]). Підчас втечі селяни кидали свої кийки, яких потім поліція набрала цілий віз. Втікачі перейшли греблю й спинилися на половині гори, де вони зустрілися з новою юрбою. У Корсуню знов почали готуватися до бійки й виставили салдатів з рушницями, але селяни, видко порадившись, пішли по домах. Втрати селян показано невеликі: вбитих 13, поранених 27 [4]). Але думаємо, що втрати в дійсності мали бути значно більші. Про це свідчать і спогади сучасника, ад'ютанта роти Лопатіна, підпоручника Міхеля, який каже, що вбитих було 20 душ, а поранених з 100, причому зазначає, що рани ці були страшні, а також підкреслює жорстокість салдатів до селян. Про втрати війська ми знаємо, що був забитий лиш унтер-офіцер Сидоров. Як Ясинський, так і Лебединцев кажуть, що йому розбили голову селяни сокирою, навіть, здається, була подана і сама ця сокира. Але підпоручник Міхель висуває иншу, дуже цікаву, думку; а саме, він каже, що Сидорова вбито необережним пострілом когось з рекрутів ззаду; вони не вміли ще добре стріляти й мали властиво лиш набивати рушниці та подавати їх переднім, але з переляку почали й собі стріляти [5]). Таке розвязання питання є, безперечно, дуже правдоподібне.

Другого дня приїхав до Корсуня в. о. губернатора, а Афанасьєв, як хорий, виїхав до Київа. Зазначимо, що всі головні проводирі селян [6]) (принаймні в очах влади) були вбиті в сутичці з військом, так само був вбитий (принаймні його не знайшли) і селянин, який забив унтер-офіцера [7]). „Кто-же бросилъ въ капитана топоръ, каже судове слідство, — не открыто". Всього заарештованих було, за офіційними даними, до 60 чоловіка. З них 16 було посадовлено до в'язниці, а решту покарано різками й здано на поруки селянам. Та згодом мало не усіх їх як першу, так і другу групу (57 чоловіка — з 60), віддано військово-польовому судові, що був на цей час відкритий при Канівському повітовому суді.

До речи, треба додати, що окрім екзекуцій над заарештованими в Корсуню, проваджено екзекуції і над селянами инших сіл, яких спеціяльно викли-

---

[1]) Підчас цієї втечі сам Афанасьев ледві не потрапив до рук селянам.

[2]) Тікаючи вони, як каже Ковальський, гукали: „це чорт бачив стріляти в живих людей". Ковальскій, op. cit., с. 390 (підтвердження думки селян про сліпі набої).

[3]) Лебединцевъ, op. cit., с. 45.

[4]) Ясинський наводить такі цифри: 11 вбитих, 23 поранених; узяв він їх з судової справи. Op. cit., с. 193.

[5]) А. М(ихель), Кіев. безпорядки, Ист. Вѣстн. 1897, кн. III. с. 988.

[6]) Селяни с. Вираївa: Іван та Микола Барнацькі й Яків Романовський, і с. Корнилівки Пархом Модленко.

[7]) Що його не знайшли і вважали вбитим, — не дивно, бо його здається й не було.

кали для цього до Корсуня. Як каже Ковальський [1]), їм давали від 300 до 800 різок, хоч Лебединцев каже, що це перебільшено.

Після цих екзекуцій селяни Корсунського маєтку ставали потроху на роботу; вплинув на них трохи й захід, якого вжила комісія за порадою Лебединцева. А саме: помітивши, що в деяких селах відіграють велику ролю одставні салдати, було наказано з'явитися їм усім до Корсуня, де було зроблено „вразумлѣніе", і, правдоподібно, накинуто їм надалі відповідальність за поведінку їхніх товаришів-селян. Агітація цих одставних салдатів після цього певною мірою поруч з побоюванням екзекуцій спричинилася до того, що багато селян повернулося до панщини. Але, як ми вже були згадали, в Таганчському маєтку селяни не заспокоювалися. Про них ходило в Корсуню багато фантастичних чуток: так, переказувано, ніби вони розграбували кінський завод Понятовського й у них є вже кіннота, що у них є гармати і т. и.

Через 3—4 дні після сутички в Корсуню прибув туди генерал-губернатор кн. Васільчіков, щоб самому роздивитися на місці. З його наказу було стягнуто сюди військо з Київщини (з Васильківського й Сквирського пов.), а також викликано ще один дивізіон уланів. Прибув також до Корсуня й в. о. цивільного губернатора — Веселкін.

15-го квітня організовано експедицію до Таганчської волости; складалася вона з 2 рот салдатів піхоти, 1 роти сапьорів і 2 ескадронів уланів. На чолі її був в. о. губернатора Веселкін.

Зачувши, що наближається військо, селяни Таганчського маєтку, боючися, поховалися по лісах. Тому військо, що, спочивши в с. Ситниках, вступило до Таганчі, не застало там селян зовсім, а лиш бабів та дітей. Військо, вступивши з барабанним боєм, розташувалося на площі, перед поміщичим двором. Другого дня (16-го квітня) надійшла звістка, що в полі зібралася велика юрба селян, як з Таганчі, так і з инших сіл. Проти них послано ескадрон уланів, що, обійшовши юрбу ззаду і оточивши, загнав у саму Таганчу, де піхота перев'язала їх їхніми-ж пасами. Того-таки дня прибув до Таганчі з Корсуня кн. Васільчіков.

Тут ставсь інцидент, про який згадує Міхель. Селяни спробували зробити „безпорядокъ". В чім полягало це — невідомо, факт той, що кілька селян було заарештовано. На підставі доповіди про цю подію, кн. Васільчіков тут-же приговорив трьох чи чотирьох з них на каторгу на 4 роки [2]). Слідом за цим він виїхав до Київа.

Після його від'їзду почалася на майдані екзекуція. Обидва ескадрони уланів оточили з усіх боків майдана, на конях, тримаючи списи та шаблі, а на майдані в кількох місцях піхота поротно била селян кийками з лози. Салдати, що змокли минулу ніч під дощем на бивуаках, були сердиті й били селян з запалом і жорстокістю. Офіцери, особливо командир 18 роти Білевського полку — Лопатін, сами до того їх спонукали. Стогін селян змішувавсь з плачем жінок, що здалеку, з городів, дивилися на екзекуцію. Ця екзекуція

[1]) Op. cit., c. 395.

[2]) А. М (и х е л ь). Кіев. безпорядки. Ист. Вѣст. 1897, с. 993

була така сильна, що людей двацятеро, як каже сучасник [1]), було відіслано до шпиталя. Священик Ковальський описує, як арештантів з Таганчі привели до Корсуня: „Арестованныхъ вели по той самой дорогѣ, по которой прежде шли бунтовщики. Впереди ѣхалъ уланскій офицеръ, за нимъ горнисты на лошадяхъ, далѣе отдѣленіе пѣшихъ солдатъ съ ружьями, въ полномъ вооруженіи; тутъ шли арестанты-крестьяне, всѣ почти старики съ длинными сѣдыми бородами, закованные по ногамъ, впереди ихъ шелъ дьячокъ изъ села Мельниковъ Іоахимъ Левитскій (не закованный); вокругъ крестьянъ шли пѣшіе солдаты съ ружьями на перевѣсъ, потомъ ѣхали уланы съ обнаженными саблями, а за ними опять отрядъ пѣшихъ солдатъ и далѣе эскадронъ уланъ на лошадяхъ“ [2]).

Військо лишалося ще деякий час у Таганчі, а окремі загони їздили по околичних селах, де ловили селян для екзекуції (напр. у селі Полствині). Замість підполковника Афанасьєва залишено підполк. Макарова. З Петербургу був присланий, щоб обізнатися з справами на місці, генерал-ад'ютант Яфимович, який приїхав 18 квітня до м-ка Корсуня, а наступного дня в Таганчу. Тимчасом підполковник Макаров і далі об'їздив села й провадив екзекуцію. Так 16 квітня він приїхав в с. Малий Ржавець, де людність трохи хвилювалася, заарештував їх ватажка селянина Макаренка, инших пересік. Далі він поїхав в инше село і так об'їхав усі села, де хоч трохи помічалися хвилювання, і всюди, де він побував, страшні екзекуції лишали сумну пам'ятку про нього [3]). Після Канівського повіту він перейшов і в инші і провадив екзекуції ще у Таращанському та Васильківському пов.

Присутність війська і ці страшні екзекуції, що відбулися на Канівщині, примусили селян заспокоїтися. Так придушено ці розрухи, може, найбільш інтенсивні в цілій Київщині. Селяни, що потоками крови заплатили за свою спробу визволитися від пана, мусіли стати до покори, але не завдяки переконанню, а лиш під примусом збройної сили.

Розділ X.

РОЗРУХИ В ПОВІТАХ ЧЕРКАСЬКОМУ, КИЇВСЬКОМУ, ЗВИНОГОРОДСЬКОМУ, ГУМАНСЬКОМУ, ЛИПОВЕЦЬКОМУ ТА РАДОМИСЬКОМУ.

Мало не в один час з розрухами в Канівському повіті, почалися розрухи й в Черкаському повіті [4]). Це передбачала й влада, наказавши ще 7 квітня посунути на кордон між Канівським та Черкаським повітами відділ війська — про вся-

[1]) Лебединцевъ, op. cit., с 48. [2]) Ковальскій, op. cit., с. 394 — 5.

[3]) Завважимо, що поміщики в цей час дуже охоче доносять про різних ніби-то „агітаторів“, і хоч, здебільшого, це виявляється брехнею, але цих „агітаторів“, певно про всякий випадок, усе-ж, здебільшого, б'ють різками, а иноді й заарештовують. Що-ж до екзекуцій, то які вони були жорстокі, показує такий факт: 28-го квітня в неділю Янкуліо доносив генерал-губернаторові, що в Київщині спокій встановлено, хоч в с. Голяках ще не всі селяни вийшли на панщину; але це не з неохоти працювати, а через те, що багато селян ще не видужали після екзекуції (див К. Ц. І. Арх. ім. Ант., спр. № 114). А тимчасом екзекуція в Голяках відбулася десь у середині квітня, себ-то днів за 10—15 до цього рапорту.

[4]) Матеріял про цей повіт дають здебільшого архівні справи, але цінний матеріял на підставі спогадів сучасників дав й Ясинський, с. 195—199.

кий випадок. Найбільші розрухи, які виявилися найгостріше, сталися в т. зв. Межирічському маєткові, що складався з м-ка Межирічі й сіл Бабичі, Гамарня, Кононча, Хмільна, Пекарі, Попівка Межирічська (або Рожівка), Горобіївка та кількох инших. Належав цей маєток в цей час спадкоємцям княгині Багратіон, а замість них керували ним опікуни (швидко-ж потім він був проданий тит. сов. Н. Парчевському). В економічному правлінню маєтку служив за бухгальтера Ф. І. Кулішів [1]), з козаків, мешканець м-ка Межирічі. Він скільки міг, захищав інтереси селянства й тому користувався між ним великою пошаною. Згадуємо ми про це тому, що він відограв велику ролю в заспокоєнню селян Черкаського повіту.

Селяни Черкаського повіту, особливо ті, що мешкали близько границь Канівського, вже давно хвилювалися й бажали записатися в козаки. Та зовнішньо вони цього не виявляли, очікуючи, правдоподібно, що робитимуть селяни суміжної Канівщини. Коли-ж надійшли звістки про розрухи селян Корсунського й Таганчського маєтків, а до того пішли чутки, що хтось бачив у с. Ключниках, Таганчського маєтку указ про волю, — тоді в селян Черкащини почали заворушення виявлятися отверто. Розпочалися розрухи в с. с. Горобіївці, Рожівці, а також ще в кількох, і набули досить інтенсивного характеру. Справник і пристав, що приїхали в ці села, мусіли втікати, втік і священик с. Рожівки. Це останнє село набуло ніби військового вигляду: були поставлені вартові на дзвіниці, звідки вони могли далеко бачити й попередити, коли-б наближалася якась військова частина, умовившися в разі небезпеки дзвонити в дзвін, і т. и. Швидко селяни починають виступати ще активніше. Так, у с. Горобіївці було заарештовано місцевого священика й ціла громада разом з ним рушила в поле. Прийшли туди-ж громади й з инших околичних сіл. Усі ці об'єднані громади вирішили заночувати в полі, а на ранок рушити до Таганчі й Ключників.

Жінці священика с. Горобіївки, Бакалинського, пощастило втекти до Межиріч. Тут, не знаючи до кого удатися, вона пішла до Кулішова, прохаючи його допомогти. Той годився спробувати заспокоїти селян і рано вирушив в поле, в місце, де зібралися громади. Знайшов він селян на межі маєтків Межирічського та Таганчського в верствах 6-ти від Ключників. Селян було кілька тисяч; спинилися вони тут спочити; священика свого прив'язали до дуба посеред табору.

Після відповідних привітань, Кулішів звернувся до селян з запитанням, куди вони йдуть [2]). — „В Ключники", відповідали ті. — „А для чого?" запитав знов Кулішів. — „Там є указ". — „Який указ?" — „Указ, що ми всі вільні, що ми всі дворяни". — „Які-ж ви дворяни хотів-би я, люди добрі, знати?" запитав знов Кулішів. — „Ми дворяни, бо свої двори маємо", відповіла юрба. — „Та бійтеся Бога—почав їх умовляти Кулішів, які ви дворяни? Ви такі-ж дворяни, як я князь". На це громада, що справді любила його, а можливо ба-

[1]) Писали його, звичайно на російський взірець—Колєшєв.

[2]) Цю розмову ми подаємо за Ясинським. Справникові рапорти в архівних матеріялах складено про ці події схематично і таких подробиць вони не подають

жаючи підлеститись, загукала: „Поздоров Боже вас та нас, то ви таки у нас і князь!“ Кулішів довго переконував селян, що вони дворянами бути не можуть і що такого указа немає. Він оповідав про ті екзекуції, що відбувалися по инших селах, та умовляв юрбу звільнити священика та розійтися. Ніякі умовляння не допомагали. Поки він говорив, селяни уважно слухали і здавалося згоджувалися з ним. Та скоро він закінчував, юрба здіймала галас і заявляла, що указ існує, його бачили і т. и. Занадто вже солодка була мрія бути вільними козаками, не повертатися до проклятої панщини, під ярмо панів та їх економічних прикажчиків... І селяни, може й згоджуючись з аргументацією Кулішова, все-ж душею вірили в указ і стояли на своїому. Той знов почав розпитувати, де-ж той указ, хто його бачив і т. и. Йому відповіли, що він є в с. Ключниках і на ньому лежить „золота рука царя“. Змучений і голодний Кулішів вирішив іти руба. Він звернувсь до селян і сказав: „Повторюю вам, люди добрі, що ніякого указу про волю немає. Ви-ж кажете, що такий указ є, що хтось його бачив. Тоді підіть і принесіть його, і, коли виявиться, що такий указ є, можете повісити мене на цьому дубі“.

Селяни погодилися й зараз післали людей 10 в Ключники по указа; тимчасом-же всі розташувалися в полі чекати посланих.

Чекати довелося кілька годин і нарешті показалися посланці. Чотири з них несли в руках хустку, тримаючи її за кутки, на ній-же лежав якийсь папір, загорнутий у вишиваний рушник. Кулішів розгорнув папір і почав читати. Це був один примірник інвентарних правил (нагадаємо, що звичайно одного примірника їх давано поміщикові, другий-же був у церкві). Кулішів голосно зачитав ці правила, а коли ще й дехто письменний прочитав і ствердив, що це лиш інвентарні правила, то селяни були гірко подражнені й розчаровані. Користаючи з цього їх настрою, Кулішів знову звернувся до них, закликаючи розійтися, „не чекаючи лиха“, по селах і звільнити священика та сидіти тихо. Більшість юрби, переконавшися, що жадного указу немає, втомлена й голодна, боючися тепер суворої кари, поставилася прихильно до цих слів Кулішова. Лиш невеличка купка проводарів протестувала проти цього й намагалася затримати инших селян і загрожувала Кулішову, що це йому дурно не минеться. Найважливішу між ними ролю відограваали двоє селян — Киша та Груша [1]). Але їхні зусилля успіху не мали. Селяни втомлені й налякані, зневірившися в існуванню указа, віру в який піддержувала чутка про існування його в с. Ключниках, бажали йти додому. Тому вони звільнили священика й зараз-же розійшлися по домівках.

В инших маєтках Черкащини розрухи також були; иноді вони навіть набували більшої сили, але вони більш не захоплювали такого великого району й такої кількости людности. Про хід розрухів в цих инших місцевостях, ми, на жаль, докладних відомостей не маємо; але з рапортів справників можна вже встановити одну питому всім рису: це не був збройний виступ, або спільний масовий виступ (як напр. на Канівщині), а лиш

[1]) Окрім того за справниковим рапортом селяни: Лобас, Проценко, Скляренко, Святун, Коляда.

складання списків у козаки й загальне хвилювання, яке, залежно від своєї інтенсивности, часом приводило до ексцесів над священиками (і то в легшій формі) і до кидання робіт на панщині [1]). Розгляньмо, де були розрухи.

Ще 3 квітня надходить звістка про розрухи в с. Михайлівці (маєток поміщика Браніцького). Далі розрухи захопили селян маєтку кн. Багратіон, про що ми вже згадували. Після ліквідації, настало певне заспокоєння, але не на довго. Зараз-же як почалися екзекуції на Канівщині, селяни Черкаського повіту знов почали хвилюватися. В м ко Межиріч на ярмарок прибіг якийсь селянин і загукав до народу: „Панове громада! Кидайте все і біжіть в Таганчу; там зібралися жиди й ляхи, ріжуть християн і палять місто!" На цей крик прибіг вільноодпущеник Рудченко і хотів його заарештувати. Для цього він звернувсь по допомогу до селян, але ні один селянин йому не допоміг, — всі їх симпатії, очевидно, були на боці таганчського делегата. Нарешті прибіг межирічський крамар Мошко Піпка і йому, разом з Рудченком, пощастило заарештувати селянина, що назвавсь на допиті Кріоненком.

Почалися розрухи також знов в с. Хмільній, де зібралося по-над 600 душ селян з сусідніх сіл, що хотіли разом записуватися в козаки; але приставу пощастило їх розігнати, причому проводирів було заарештовано. 14—15 квітня вночі в с. Хрещатику (маєток Воронцова) селяни почали також записуватися в козаки (записував якийсь салдат). Але їх також було розігнано і заарештовано цього салдата, кількох селян і дячка Калиновського [2]). Такі розрухи були ще по деяких селах, але і там вони кінчалися так само, як тут. Справник арештовував проводирів; решта-ж селян заспокоювалася, боючись того-ж, а може й під примусом екзекуцій. Окрім того туди були посунуті два дивізіони уланів, які були розташовані в м-ках Смілі й Жаботині (згодом один з Сміли був пересунутий до Городища). Прийшло також військо до м. Мошни.

Так закінчилися ці розрухи в Черкаському повіті. Рух тут був чималий і захопив великі маси людности; та закінчився він без сутичок, пострілів і т. и., хоч, безперечно, не безрезультатно для селян. Про це промовляє звістка, що кілька з них, ватажки, були заслані до Сибіру, а багато инших селян поарештовано [3]). Немає сумніву, що й инші ватажки та взагалі селяни, які брали участь в цьому русі й зокрема в поході в Таганчський маєток і не

---

[1]) Подекуди тут, треба одзначити, священики ставилися спочутливо до селянського руху, що було по тих часах досить рідке явище. Так, напр., був в с. Валяві св. Грибинський (по-над 70 років), що, з слів справника, взагалі був досить дивний: з духівництвом не знався, товаришував з селянами, які збиралися часто до нього; він казав економові маєтку (Воронцових) Бродовському: „Побачите, що буде. Вам так буде, як було Семену Палію, котрого вели вішати,— а Палій говорив, когда-б бачив, або чув батько, або мати, що мені будуть робити; а батько його, стоючи між толпою народу, одозвався: „чую, сину, й бачу, що тобі будуть робити". До цього священик додав: „Ото й вам буде, бо через таких псявір тепер в Корсуні кров християнську проливають, годі вже вам терпіти"! В останній цитаті справник правдоподібно помилився, пишучи „вам терпіти"; думаємо, що мало бути „нам". Як бачимо, симпатії священика Грибинського цілковито на боці селянства.

[2]) Калиновський сам був з Канівського повіту, але, приїхавши до Черкаського повіту, переказував різні чутки про розрухи.

[3]) Про це скажемо в огляді покарання селян.

були заарештовані, дорого заплатили за свої мрії. Адже-ж, священик с. Горобіївки, а також Рожівки, й ин. священики та справник з приставом, знали головних ватажків і донесли на них владі [1]). І хоч не було чути пострілів в Черкаському повіті, але стогін селян, над якими провадили екзекуцію, і там було чути безперечно.

Погляньмо тепер на розрухи по инших повітах.

У Київськім пов. рух розпочався в другій половині березня. Досить сильні розрухи були лиш в одному м-ку Кагарлику. Тут громада 22 березня рушила до попа та, увійшовши до хати, заявила йому: „три роки ви ховаєте указ про переведення нас у вільні козаки, читай його зараз, а потім записуй нас із дітьми у козаки". Здивований священик, який, можливо, навіть не звертав досі уваги на розрухи селян по дальших селах, почав умовляти селян і запевняти, що такого указа у нього немає, але громада на це йому кричала: „в тебе нема такого указу, чому-ж в маєтках Браніцького та в инших селах священики прочитали указ, коли громада добре насіла на них, і записали в козаки"... Про це селяни почули на ярмарку, який щойно відбувся в Кагарлику. Хоч як умовляв священик, громада його не випускала, не пустила навіть до церкви, бо казала, що термін запису в козаки, як їм передали з инших сіл, кінчиться на Благовістя, а тому вони на все готові, щоб примусити священика як-найшвидше записати їх у козаки, і до того нікуди його не пустять. Не дозволили селяни йому послати з паламарем записку до станового пристава, заявили, що вб'ють паламаря, коли той понесе записку. Нарешті, священик умовив їх провести його до капітана Лопатіна, командира 18-ої роти Білевського полку, що була розташована поблизу. Тут священик утік під охорону війська, а капітан Лопатін і становий пристав, що прибув сюди, звернулися до селян з промовами, закликаючи їх заспокоїтися. Але даремно: лиш тоді, як рота зібралася у дворі в бойовому стані, селяни покинули двір і пішли на село. Потім ходили селяни ще й до иншого священика (Стояновського), але так само нічого від нього не здобули.

Другого дня після цих подій, до Кагарлику прибув справник. Селяни до нього не з'явилися, а тому він сам пішов до них разом з салдатами Білевського полку. Він спробував привести селян до покори, але даремно; селяни відповідали: „що й буде людям, то й нам, годі панам робити". Справник наказав заарештувати їхнього ватажка Степана Базяка, але громада спробувала не дати його. Тоді вжито збройну силу: салдати прикладами розігнали селян і заарештували Базяка й ще 17 з них; усіх їх суворо покарано [2]).

Те саме зробила 17-та рота Білевського полку в с. с. Шубівці, Липовці, Гороховатці й Бендюгівці. Инші села також після цього повисловлювали покору (Янівка — Казимирівка та ин.). Ці заходи примусили селян сидіти тихо й вже 27 березня хвилювання було вже більш-менш припинено.

У цих розрухах селян Київського повіту цікаво відзначити якусь певну розгубленість, неодностайність. Можливо, на це вплинуло певне віддалення від

---

[1]) Не дурно офіційні повідомлення хоч зрідка, але все-ж згадують про екзекуції.

[2]) Як саме, на жаль, невідомо.

театру головних подій, можливо присутність війська, що при перших ознаках розрухів прийшло в цей повіт, чи рішучість священиків, які одмовилися писати в козаки,— але в кожному разі селяни тут не були такі завзяті й уперті, як по инших повітах, і тому розрухи було швидко ліквідовано.

Окрім Київського повіту рух захопив почасти й Звиногородський пов. Перейшов він сюди з с. Федюківки (не без участи диякона Слотвинського), і вже 19 березня справник доносив, що помітно хвилювання в таких селах: Довга Гребля, Вотилівка, Кам'яний Брід, Погібняки, Виноград, а також Ольшанський ключ (Ольшана). В цих селах селяни складали списки в козаки й оголошували себе вільними; особливо завзято провадили це в с. Вотилівці, де списки складав добровільно священик Бутовський [1]). Причини, які викликали рух як-раз у цих селах, були суто економічні і відомі нам з справникового рапорту. Річ у тому, що селянам цих сіл, які належали гр. Браніцькому, раніш, порівнюючи з иншими було з економічного погляду легше,— вони мали з давніх часів досить землі і були досить заможні. Але в 1854 р., коли ці села (а також ще инші) в загальній кількості 5.000 душ селян, були віддані в оренду різним шляхтичам, землю було переділено, і в багатьох місцях громадські вигони, а, можливо, й землі поодиноких селян, було зайнято під економічну оранку. Таким робом матеріяльне становище селян різко змінилося, що й відбилося на їхніх настроях [2]). На жаль, ми не маємо відомостей про те, як було заспокоєно селян цього району, але мабуть розрухи тут не були сильні, бо вже 30 березня звиногородський справник доносив, що все заспокоїлося [3]).

У Гуманському пов. розрухи почалися 19 березня в с. Довгій Греблі, розпочалися також і в с. Красний Кут (пом. Пенкіна — скарги на нього селян), а звідси поширилися на суміжні села. Цікаво зазначити, що здебільшого до руху спричинилися, як зазначає й сам гуманський справник, великі утиски над селянами. Треба так само одзначити, що в Гуманському повіті поміщики зробили більш галасу, аніж цього вимагала дійсність. Як зазначає сам Лебединцев: „толки эти распространялись между тѣмъ и преувеличивались поляками (безперечно, поміщиками та їхніми службовцями), которые трусливы какъ зайцы и любятъ прилгать" [4]). Досить було самої чутки між селянами сіл Паланочки й Мошурова про те, ніби на Великдень буде різанина, з слів якоїсь попаді, що на хрестинах переказувала цю чутку, чи, нарешті, картини однодворця Івана Сулими с. Мошурова, на якій було намальовано гуманську різанину 1768 р.,— щоб вже всі поміщики (зокрема поляки) почали галасувати, що повторюється нова гуманська різанина, готується повстання й т. и.

Узагалі-ж розрухи в цім Гуманськім районі не набували різких форм. Селяни складали списки в козаки та здебільшого посилали скарги на утиски

---

[1]) Його потім було віддано під суд; допитувано в Консисторії в присутності мітрополіта Філарета (Див. К. Ц. І. Арх. ім. Ант., спр. № 114).

[2]) Інтересно, отже, що тут виступають селяни, що були до останнього часу найзаможніші для цього району.

[3]) Хоч це не цілком вірно, бо ще в квітні справник доносив про невеликий рух в с. Журсницях (Журженцях?), але жадного значіння й наслідків він не мав.

[4]) Лебединцевъ, op. cit, ст. 16.

поміщиків. Почалися ці розрухи в с. Попівці (маєток пом. Уотейка), далі ми маємо звістки про розрухи в таких селах: с.с. Вороне, Охматово і Костянтинівка (маєток пом. Рогозинського), — тут селяни подали скаргу на великі „угнетенія" від поміщика, а також його економа (с. Вороне, — Новицького). С. Побойна (пом-ці Піонтковської), с. Хенчин [1]) (пом. Пароскова) — селяни подали скаргу на жорстоке поводження поміщика та його економа Селецького (мав бути присланий спеціяльно штаб-офіцер для розслідування). М-ко Буки й с. Антонівка (пом. Любомирського), с. Харківка (пом. Кротовича), с. Безпешна (поміщиці Сусаніної) — принесено скаргу на посесора цього села Пясецького за несправедливе обкладання роботою [2]). Були розрухи і в с. Хижні (пом. Парфенова), с. Кислені (пом. Кондрацького), де складали списки в козаки, в с. Попівці, де скаржилися на економа Дмитрацького, в с. Росалівці (пом. Рокицького), де селяни скаржилися на економа Жуковського, а також на те, що поміщик покривдив їх що-до землі і що їх жорстоко карають. Про заспокоєння цих сіл ми також звісток не маємо, — як видно, там усе закінчилося досить тихо, можливо, лиш з невеликими екзекуціями.

Треба одзначити, що скарги селян здебільшого скеровано проти поміщиків російського походження. Можна думати (як це власне зазначали навіть деякі селяни), що панщина, яку запровадили тут у цих повітах (а також і взагалі на Київщині) російські дідичі кілька десятків років перед повстанням 1855 р., була навіть важча за польську або, принаймні, вона мала інші, незвиклі, форми. Про те-ж, що російські дідичі не виконують інвентарних правил, говорять і сучасники (Познанський).

Окрім Гуманського повіту, сталися також заворушення, хоч у дуже слабій формі, і в повітах Радомиському та Липовецькому. В Радомиському повіті власне були лиш початки хвилювання, а саме: справник доносив, що в одному селі (назву його розібрати неможливо в документі) підбиває селян до повстання селянин Козаченко (19 років), але після його арешту селяни заспокоїлися. Про інші подібні епізоди відомостей немає, хоч, можливо, поодинокі факти й могли бути. В Липовецькому пов. ми маємо відомості про хвилювання селян с. Ростовки.

Отже, невеликі заворушення помічалися мало не по всіх повітах. Вийняток становили тільки два повіти — Бердичівський та Чигиринський, де все було цілий час спокійно.

Наприкінці мусимо додати, що певні відгуки розрухів на Київщині, певні невеликі хвилювання, неспокій селян і т. и., мусіли бути й по инших губернях. Як приклад, правда одинокий, вкажемо на Брацлавщину. Земський справник прислав 23 квітня до генерал-губернатора рапорт, звідки можна зробити висновок, що певні хвилювання були помітні й тут. Між иншим, він писав, що звернув пильну увагу на поміщичих селян, наказав становим приставам і соцьким уважно стежити за настроями селянства й дбати за спокій

[1]) Такого села в „Спискѣ населенныхъ мѣстъ Кіев. губ." (1900 р.) ми не знайшли.

[2]) Їх скарги: несправедливий розподіл полей та лук, переобтяження роботами, збільшення панщини фактично до 6 день на тиждень (святкується лиш неділя), які рахується за три дні і т. и.

серед нього, а також заарештовувати всіх підозрілих осіб. Окрім того, в цій місцевості було збільшено й кадри поліції [1]). Хоч це єдиний факт, що є в нашому розпорядженню, але, повторюємо, немає сумніву, що певний неспокій, певне, так мовити, очікування, було помітне й по инших місцевостях, близьких територіяльно до районів розрухів на Київщині.

Розділ XI.

СПРАВА ДЕ-РОЗЕНТАЛЯ І ПОВСТАННЯ 1855 Р.

Раніш ніж перейти до огляду наслідків розрухів селян на Київщині, ми мусимо спинитися на одному епізоді, що в очах уряду відограв важливе значіння для вияснення причин цих рухів. Урядові кола ввесь час з недовірою ставилися до думки, що селянський рух викликали економічні причини, — важка панщина та визиски й здирства панства, поміщиків-дворян, себ-то взагалі тогочасні економічні та класові відносини. Вони почасти ще й досі поділяли думки покійного імп. Миколи, що дивився на кожне повстання, як на наслідки агітації зловмисних осіб, яких треба знищити, задавити, — а тим самим зникне й революція. І тому не дивно, що всі урядові діячі в розрухах 1855 р. на Київщині насамперед почали шукати „подстрекателей". Трохи чи не кожен наказ закінчувався розпорядженням шукати цих „подстрекателей", трохи чи не кожна урядова особа намагалася їх розшукати. Досить пригадати тільки, що й, напр., Янкуліо в своїому рапорті від 28/IV до в. о. губернатора пише, що він з самого початку був певний, що у селян мають бути „подстрекатели"; і зараз після допиту селян у Корсуню, двоє з них повинилися, що у них справді був „подстрекатель". Це був високий чолов'яга, років 50-ти, худорлявий, обличчя червоне, волосся й бурці сиві, беззубий. Одягнений він був у чорний сурдут, в свитку брондзового кольору грубого сукна, з чорними кутасами, сиву смушкову шапку й мав при собі товстелезну чорну палицю, стерту по краях, оздоблену залізними ґвинтами. Цей чолов'яга з'явився в Таганчі 10 квітня, коли повстання в инших повітах, ба навіть у самому Канівському сливе було ліквідовано (в Корсуню під цей час відбувалася як-раз сутичка), пробув день у Таганчі, далі два дні в Пиляві, потім його бачили в Ржавці, Мартинівці й Степанцях. Так свідчили ці двоє селян. Як вони казали, цей чоловік закликав селян бити ляхів і палити їхнє майно [2]). Попошукавши пильно, його ніде не знайшли. Треба визнати, що коли навіть і існував такий чоловік, що є досить сумнівно (бо його бачило лиш двоє з усіх селян), то він, очевидячки, значного відношення до повстання не мав. Насамперед цей „агітатор" (мабуть колишній відпускний локай, або одно-дворець, судячи з його вигляду) з'явився вже після розрухів; по-друге він закликав не проти панів узагалі, а проти ляхів. Та крім цього, коли він навіть і агітував за розрухи, то так робили й инші селяни, роз'їжджаючи по ярмар-

[1]) К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.
[2]) К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 114.

ках; і коли на нього було звернено увагу, то, очевидно, лиш через те, що він своїм зовнішнім виглядом різнився од селян.

Та влада була певна, що ввесь рух викликали ці агітатори й шукала їх, де тільки могла. Доходили навіть до такого абсурду, що шукали агітаторів серед польської шляхти. Численні урядові накази загадують пильно стежити за польською шляхтою. А до того прилучилася надзвичайно цікава справа польського шляхтича Йосипа де-Розенталя, яка спочатку дала була ґрунт, щоб шукати цих агітаторів серед польської шляхти. Оскільки ця справа певною мірою стосується до селянських рухів на Київщині 1855 р., та й взагалі є дуже цікава, — ми коротенько скажемо про неї.

Йосип де-Розенталь був син польського шляхтича, що довго служив у гр. Браніцьких і в нагороду одержав у посесію с. Велику Волнянку Таращанського пов. Сам Йосип Розенталь навчавсь у Київському університеті на медичному факультеті. Була це людина здібна, талановита, поет та письменник, але надзвичайний ентузіяст і фантазер. Він мав кілька праць [1]), величеньких оповідань [2]), з яких одне надруковане в Київі під псевдонімом Скалки, а так само багато віршів, з яких так само частину було видрукувано (головне у Варшаві). Але, як ми вже були згадували, це був ентузіяст і людина більше слова, аніж діла. Він був демократ, навіть революціонер, але типовий революціонер-інтелігент, а до того шляхтич, що більш літав в емпіреях, а ніж провадив дійсну революційну працю. Начитавшися демократичної й соціялістичної літератури, він мріє про революцію, рівність та братерство, але з другого боку, захоплений польською патріотичною, різко шовіністичною літературою, він мріє, що ця рівність може бути лиш у польській державі. Це поплутання національного й соціяльного, а в додаток поетична й несолідна вдача Розенталева, й роблять з нього замість революціонера якогось благенького мрійника, нездатного до життя й революційної праці. Коли почалися селянські розрухи на Київщині, Розенталь вирішив, що наспів час для праці. Він їде з Київа до Великої Волнянки, де до того-ж вже недавно був селянський рух, щоб агітувати й ширити свої думки. Спочатку, за допомогою економічного прикажчика Скавронського, молодого хлопця, що мав близько 20 років, в якому він знайшов прихильника своїх ідей, Розенталь починає свою агітацію розмовами з окремими селянами, обіцюючи їм волю й проповідує, що Ісус Христос зійшов на землю, щоб дати селянам волю (sic!), а потім цю волю задушили пани, і що потрібна тепер воля, без пана, без хлопа і без царя. Підготувавши, на його думку, ґрунт, Розенталь запросив кількох селян уночі в хату на краю села, де він прочитає їм одного папера. 28-го березня група селян зібралася в зазначеному місці, куди прийшов і Розенталь. Він почав читати їм папера, якого він ніби одержав з Франції і казав, що англійці та французи дуже шкодують селян і обіцюються їм допомогти. Далі він почав малювати селянам

[1]) Почасти політичного змісту. В них він писав, що селяни дуже бідують, що треба їх „піднести до себе", а не входити тільки в їхні потреби, як писав Крашевський; зазначав, що багато поміщиків мають погляди XVIII ст. і, щоб довести свою владу, можуть наказати відшмагати усіх селян, і що проти такого свавільства треба боротися.

[2]) Одне українською мовою.

образи панського, а головне царського гніту, і говорив, що треба скинути царя, а тоді буде всюди рівність, вільність та братерство. Він закликав їх до повстання, говорив, що вже 46 сіл готові, що 40 студентів поїхало для агітації по селах і що на допомогу їм прийдуть англійці та французи. Далі він зачитав відозву, що не вважаючи на все своє демократичне забарвлення, була написана в польському дусі й обстоювала польську батьківщину [1]).

Тимчасом селяни добре розуміли польські тенденції Розенталя. Вони бажали бути вільними козаками, але зовсім не хотіли вертатися під опіку Польщі, польського панства, яке нераз так гарно в часи біди описувало їм їхнє майбутнє життя, коли вони підтримають польських повстанців, і яке так суворо відбивало на їх шкурі нагаями дійсність. А тому, безперечно, вони не могли спочувати Розенталеві й мусіли йти тут рука-в-руку з урядом. Так і сталося. Коли Розенталь прочитав відозву, один з селян підійшов до нього ближче й раптом вихопив її йому з рук. „Що таке хлопці" запитав стурбовано Розенталь: „хіба ви за білого царя?". „А вже-ж за білого" відповіли селяни. „Ну то й я за нього", сказав Розенталь: „тільки пустіть мене". Селяни вагалися; тимчасом Розенталь вийшов з хати і зараз-же втік у сусідній ліс, де й заховався. Все-ж-таки селяни донесли про цю подію. Влада побачила у цьому початки нового повстання; почали шукати Розенталя, але безрезультатно. Він заховавсь, а згодом пробрався до кордону, а далі до Галичини. Тимчасом на Київщині жваво йшло офіційне листування в справі його зловлення і витрачалися цілі гори паперу на рапорти про те, що його шукають [2]). Нарешті його зловили в Галичині й видали російській владі. Його привезли до Києва й віддали разом з Скавронським до військового суду [3]), що, розглянувши справу, присудив їх до каторжних робіт, які потім, на клопотання Васильчікова, замінено поселенням у Сибіру [4]).

---

[1]) Починалася ця відозва так: „W imię ojca i syna i ducha swiętego. Amen. My, naród wolny, wzywamy do was, bracia, co pod jarzmem Moskiewskej niewoli sto lat już jęczycie, zaliwając się gorzkiemi łzami, w krwawym pocie czoła waszego. My wyciągamy do was dłoń bratnią, dłoń współczucia, przyjmicież ją, bracia, a wtedy ogólna równość i wolność będzie na ziemi". Далі автор каже, що спочатку Бог створив лиш Адама та Єву, не було ні магнатів, ні хлопів і т. и. Потім він малює утиски й гніт над селянином і закликає до повстання, оповідає про вільне життя, яке чекає селян, коли вони скинуть ярмо, і закликає до повстання проти царя й панів: „I tak, bracia, precz z panami i z carem, równość, wolność i Ojczysna". Закінчується ця відозва: „Buwajte zdrowy, braty, daj Hospody, szczob my wże was zastaly szczęstlywymy, wilnymy. Amin". Цілу цю відозву див. у Міяківського „Революційні відозви". Київ 1920 р., оригінал її переховується в К. Ц. І. Арх., спр. № 84, а копія в справі № 114.

[2]) Як курйоз можна вказати, що ще через тиждень, як зловлено Розенталя, справники все-ж і далі доносили, що вони його зловити ніяк не можуть.

[3]) Батько й брати Розенталеві, що були так само заарештовані, під той час були вже звільнені.

[4]) Судова справа над Розенталем (що переховується в К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, № 114) надзвичайно цікава. Наляканий карою, він став провокатором і повидавав багато таємниць з польського революційного життя, зокрема шифроване листування з-за кордону агентів і т. и. Навіть з Іркутську, куди його було заслано, він пише доноси (між иншим про Бакуніна). Але ця цікава справа не належить до нашої теми й дальші обговорення завели-б нас за рамці нашого завдання, — накреслити селянський рух на Київщині в 1855-ому році.

Селяни (чотири), що видали Розенталя, дістали від Браніцького волю (але без землі), а від влади медалі й грошову нагороду. Инші селяни, що брали участь у цій справі, дістали грошову нагороду.

Ця справа дала привід шукати причину селянського заворушення на Київщині в Розенталевій агітації й узагалі поміж польською шляхтою. Так Бутовський Павло, свящ. с. Вотилівки (якого — до речи — справник обвинувачував в тому, що він підбурював селян) доніс мітрополітові Філаретові й це підтвердив на допиті в Консисторії, що не священики винні в розрухах, а якісь агітатори; щоб це довести, він подав копію Розенталевої відозви, що йому віддали селяни [1]).

З другого боку справники (особливо гуманський та почасти черкаський) закидали священикам агітацію за козаччину й взагалі „вредныя мысли". Навіть більше, обвинувачували їх у симпатії до поляків. Так, гуманський справник, напр., доносив, що свящ. Баульський „внушалъ вредныя мысли о козаччинѣ", а крім того списував копії з копії Розенталевої прокламації. У відповідь священики закидали це останнє справникам, а так само доносили, що їх невміле поводження лиш збільшує розрухи [2]).

Та ці всі обвинувачення швидко виявляли свою безглуздість. Після довгих хитань та шукань, влада мусіла нарешті стати перед фактом, що в селянських розрухах була винна не агітація зовнішніх чи внутрішніх ворогів Росії, чи уряду, — а економічні причини ще й певна традиція про старе вільне життя, про козаччину і т. и., яка знайшла собі ніби потвердження в маніфестах 14 грудня та 29 січня. І через те, як визнавав уряд, такі розмови є небезпечні лиш тому, що провадяться в районі, де щойно було придушено розрухи й де селяни ще дуже вороже ставляться до поміщиків і до уряду [3]).

Розділ XII.

ПОКАРАННЯ ВИНУВАТИХ.

Раніш ніж говорити про покарання тих селян, що їх визнано за винуватих, хочемо ще сказати кілька слів про те, яке військо було тоді на Київщині, де воно було розташоване й т. и. Питання це цікаве за-для виявлення найбільш небезпечних, на думку уряду, місцевостей, так і за-для виявлення сили розрухів [4]).

Насамперед, як ми вже були згадували, на Київщину прийшли 2 роти сапьорів, що провадили екзекуції в Шкарівці й Биковій Греблі з ген. Бєлоусовим, а пізніше в Березній [5]). Але вже в квітні було наказано пересунути резервовий батальйон Білевського Єгерського полку, під командою капітана Лопатіна (що так відзначився екзекуціями в Канівському пов.), в Канівщину „на постоянныя квартиры" (!). Слідом за цим 10 квітня йде наказ генерал-

[1]) Треба сказати, що кілька копій цієї відозви розійшлося по селах.

[2]) К. Ц. І. Арх., спр. № 114.

[3]) Ibid.

[4]) Матеріял про це подав спр. № 163, К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича.

[5]) До них була прилучена ще одна рота з Таращі, яка пішла в Трушки.

майорові Гартонгові, командирові 2-ої саперн. бригади пересунути з Ржищева в Таганчу одну роту сапьор, а 12 квітня — одну роту з Київської залоги до Білої Церкви. Але й цього війська здалося урядові замало; видко розрухи ширилися й захоплювали де-далі більші й більші райони. Так 15 квітня в. о. губернатора Веселкін звернувсь до кн. Багратіона Імеретинського, командира резервової легкої кінноти, прохаючи його пересунути 2 дивізіони уланів, один в Смілу, другий в Жаботин, щоб доглядати Чигиринський і Черкаський повіти, де може також вибухнути повстання, і де „живо сохраняется, по преданіямъ, старинный духъ казачества". Таким робом на середину квітня було в районах, де відбулося заворушення, таке військо: 4 роти Білевського полку, 2 роти резерв. сапьорного батальйону, 2 роти запасного сапьорного батальйону, 2 дивізіони уланів і 1 рота київської залоги [1]). Розташовано це військо було в таких місцевостях: 4 роти Білевського полку, 1 рота зап. бат. сапьор, 1 рота резерв. сапьор. батальйону, під командою полковника Бехлій (Лопатін був начальником 18 роти, а на чолі цілого батальйону білевців стояв тимчасово) — у Таганчі. Один дивізіон уланів — у Таганчі й околицях під командою майора Енька. Одна рота 2-го запасн. сапьор. батальйону — в Брусилові (для „прикрытія" артилерії, що там перебуває); 1 рота Київської залоги — в Білій Церкві; один дивізіон уланів у Смілі, а другий (що прийшов згодом) — у Жаботині. Окрім того про одну роту сапьор не знаємо, де стояла. Але таке скупчення військ з різних місцевостей на Київщині не могло довго тривати; а тому у генерал-губернатора виник новий план, про який він зараз-же доніс військовому міністрові, в рапорті від 19 квітня. Спочатку він пише, що все стоїть добре, але „хотя вслѣдствіе принятыхъ мною мѣръ спокойствіе и водворено уже въ большей части уѣздовъ, гдѣ проявились недоразумѣнія, однако-же принимая во вниманіе упорный характеръ крестьянъ Каневскаго и нѣкоторыхъ сосѣднихъ уѣздовъ, гдѣ еще не погасло совершенно воспоминаніе о казачествѣ, и желая на прочномъ основаніи возстановить порядокъ и спокойствіе, я полагалъ бы чрезвычайно полезнымъ 16 эскадроновъ резервной легкой кавалерійской дивизіи, назначенныхъ по Высочайшему повелѣнію для расквартированія въ ближайшихъ мѣстахъ около города Кіева, расположенныхъ на разстояніи отъ Кіева не далѣе 150 верстъ, слѣдующимъ, образомъ: 8 эскадроновъ въ Каневскомъ уѣздѣ, а остальные 8 эскадроновъ между мѣстечкомъ Бѣлой Церковью, Таращею и Сквирою..." Далі він пояснює, що сапьорне військо потрібне в Київі, Білевські-ж роти так само потрібні при їх частині. Коли такий план вважатимуть за невідповідний, генерал-губернатор прохає дати тоді один з козачих Оренбурзьких полків, що призначені на Волинь. Як видно, він тут мав дві мети: по-перше діставав солідний кадр війська в відповідні місцевості, по-друге діставав військо, що значно краще, ніж піхота, могло провадити екзекуцію, яка відбувалася саме під цей час. Наприкінці квітня прийшла згода військового міністра і вищезгадане піше військо заступили 16 еска-

[1]) Після приблизних підрахунків по-над 2.500 чоловіка. Треба сказати, що з них частина потім була виділена для відсилки до Севастополя під командою капітана Варакомського.

дронів кінноти та один Оренбурзький козачий полк. Правда, що-до останнього, то генерал-губернатор одмовився, кажучи, що т е п е р йому вистарчить вже й 16 ескадронів кінноти, розташованих на Київщині таким робом: Таращанський повіт: в м-ку Ставищах — 2, в с. Жидівській Греблі — 1, с. Красилівці, або Бесідці — 1; Канівський пов.: в Таганчі, або Голяках — 1, в Корсуню — 1, в с. Ситниках — 1, в м-ку Медвині — 1; Васильківський пов.: — в м-ку Білій Церкві — 1 і Ракитні — 1; Сквирський пов.: — в с. Березній, або Логвині — 1, у Володарці — 1; Черкаський повіт: в м-ку Смілі — 2, в Мошнах — 1, в Межиріччі — 1.

З початку червня починається справа про повернення легкої кінноти в місця попереднього призначення. Потроху їх відсилають по одному чи по два ескадрони; коло 5 липня лишається лиш 3 ескадрони. 6 липня знов надходить вимога повернути ці 3 ескадрони; на це генерал-губернатор доносить військовому міністрові від 16 липня, що хоч селяни й заспокоєні, але небезпечно, коли зовсім не буде війська в тих місцевостях, де „такъ недавно существовалъ безпорядокъ, и гдѣ при совершенномъ отсутствіи войска могло бы снова проявиться т о л ь к о ч т о у с п о к о и в ш е е с я в о л н е н і е“ [1]). А тому прохає ще залишити військо. Справу цю нарешті було розвязано 2 серпня, коли було вирішено, що решта кінноти має бути повернена, а на її місце мають прийти два козачі Оренбурзькі полки, це й сталося наприкінці вересня 1855 року.

Перейдемо тепер до розгляду тих наслідків, що чекали селян після розрухів. Як вже згадувано, селяни, котрі більш завинили, позаарештовувані, инших вибито різками. Карали ними власне й селян цілком невинних у розрухах, а так само за надзвичайно малі вчинки. Наведемо для прикладу, хоч-би, той факт, що селянина Куклу покарано різками лиш за те, що він свідчив, як самовидець, про приведення селян с. Кирдан до присяги імп. Олександрові І. Коли-ж він і після кари заявив, що казав правду, то справник відповів йому: „ото-ж тобі, не все те говори, що знаєш“. Вже раніше, до остаточного придушення розрухів, кап. Громеці запропоновано перевести слідство, що він зробив пізніше. Значну частину селян було вибито різками й звільнено, більш замішаних відіслано до в'язниць, і їх пізніше судили суди, зокрема на Канівщині спеціяльні військові суди.

Перш ніж приступити до огляду кар, які чекали заарештованих селян, ми мусимо сказати, що відомості про це у нас неповні й недетальні. Залишилися присуди військового суду в Корсуню [2]), над селянами Канівського повіту, але й вони також не повні. Про селян инших повітів ми маємо лиш окремі невеликі судові справи про поодиноких осіб, та загальні згадки по різних офіційних паперах.

---

[1]) Речення, відзначене тут розбивкою, в рукопису закреслено й иншою рукою написано „подстрекательство къ недоразумѣніямъ“.

[2]) Їх подає Ясинський в додатках до своєї праці. На жаль, серед архівних матеріялів цієї справи ми не розшукали; Ясинський-же каже невиразно, де він нею користувався.

Окрім того є кілька справ про духівництво, що було замішано в русі 1855 р. Оскільки ці справи коротші і мають цілком инший характер, ми розглянемо їх спочатку.

Як ми були згадували, було заарештовано більш як десяток дячків та паламарів, а також притягнено до відповідальности кілька священиків (с. с. Федюківки, Кирдан та ще кількох). Для всіх священиків справа закінчилася цілком добре. Про деяких, на котрих скаржилися справники (напр. про Бутовського, Грибинського), як Лебединцев, так і инше, вище, духовне начальство, дали відзив, що взагалі вони відомі, як добрі пастирі, а тому залишаються на своїх посадах. Инших (напр. св. Михайла Вишинського, с. Черкаса), переведено до инших парафій, але далеко кращих й багатших, де одержуючи всякі нагороди, вони спокійно й мирно закінчили там своє життя.

Не так добре закінчилася справа для дячків. Правда, дуже суворо покарано було лиш кількох: це Слотвинський, що був зісланий до Сибіру, Костецький, якого було засуджено на 2 роки до арештантських рот, та Бохемський, якого теж (позбавивши посади) було зіслано до Сибіру. Більшість-же дячків було звільнено після судової справи (напр. Д. Калиновського, що мав по-над 60 років, після 3 місяців тюрми). Кілька-ж були звільнені мало не відразу (напр. дячки с. с. Мельників та Ситників); і нарешті про долю кількох менш помітних — невідомо.

Як приклад судової справи над дячками, наведемо один процес, що знаходиться в наших матеріялах [1]), — це про дячка Луку Сохача і паламаря Павла Морачевського з с. Пустоварівки.

Почалася ця справа рапортом свящ. Вас. Сикорського київському митрополітові від 2 го серпня, що він був присутній на допиті Сохачі й Морачевського, яких обвинувачують в тому, що вони підбурювали селян с. Пустоварівки проти місцевого священика й взагалі проти влади. Як Сохача так і Морачевський себе за винних не визнавали. Сохача, а також його жінка, в проханні до митрополіта, зазначили, що Сохачу обмовив селянин Верзун, який по звільненню хотів помститися (!) Сохачі й доніс, що той говорив нібито селянам: „Коли беретеся за попа, то беріться добре“. Слідство цивільне визнало (27 серпня), що Сохача винний в „подстрекательствѣ“, і прохало митрополіта розглянути цю справу. Але консисторія, що з доручення митрополіта розглядала цю справу, власне виправдала його, бо визнала його винним лиш в „неоказаніи помощи“ священикові в заспокоєнні селян; а, оскільки він вже 2 місяці сидів у в'язниці, то кари цієї для нього досить, а тому визнала за потрібне звільнити його й одіслати на місце служіння. Що до Морачевського, справу розвязано так само: його теж обвинувачували в тому, що він не подав допомоги священикові, але й це визнали за недоведене (бо, як зазначали слідчі органи, слідство в селі, де щойно відбулися розрухи, провадити важко) й ухвалили звільнити його та повернути на місце служби. Митрополіт, не вважаючи на те, що генерал-губернатор ставився до цього вирішення неприхильно, потвердив його.

---

[1]) К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича, спр. № 348, Духовн. Консисторії.

Отож, ми бачимо, що середнє духівництво не постраждало від кар цілком, нижче-ж постраждало тільки почасти. А втім, треба визнати, нижче духівництво, дячки, паламарі, причетники,— взагалі було, здебільшого, на боці селянства. Та це й не дивниця, вони сами вийшли з цього селянства, були частиною його й органічно з ним звязані.

Далеко не так закінчилися справи для заарештованих селян, надто в Канівському повіті. Розгляд їх покарань ми почнемо не з цього повіту, а більше-менше хронологічно, — з повітів, де розрухи почалися і де не було таких гострих виступів селянства.

В Таращанському повіті більшість селян тільки вибито різками; але все-ж кількадесять осіб заарештовано. Доля їхня, на жаль, не вповні відома. Ясинський [1]) пише, що ніби-то всіх їх помилувано і взагалі „все кончилось благополучно". Перевірити це відносно всіх надзвичайно важко. Але про декого нам відомі присуди, які не погоджуються з Ясинського твердженням. Ми маємо відомості [2]) про долю провідника руху с. Бесідки Федора Шеремія. Його засуджено в арештантські роти (не відомо—на який термін), а потім на поселення в східньому Сибіру. Є ще звістка, про долю кількох селян,— за рапортом справника — Таращанського повіту (с. Кирдан та инш., хоч у дійсності там були селяни й инших повітів, напр. Кочерга, Васильківського пов., с. Трушок), а саме Кравчука, Штика, Кочерги, Гончара, Кулаковського, Олійника й Тернового. Усіх їх засуджено в арештантські роти на 2 роки, окрім Тернового, якого засуджено на 3. Але два з них (Гончар і Штик), правдоподібно від жорстокого поводження, вмерли в військовому шпиталі цієї роти. Иншим, здається, з огляду на маніфест Олександра, термін був трохи скорочений.

Є ще відомості, що, висидівши в в'язниці, 10 душ були звільнені після „строгаго внушенія", 7 вибиті різками й звільнені; звільнені також після 2 місяців арешту одставн. канцелярист Пєтков і однодворець Красуський.

Цих прикладів, які, очевидно, не вичерпують усіх присудів, ми гадаємо все-ж досить, щоб зробити висновок, що судова справа над селянами цього повіту (а так само й инших, про яких відомостей немає) закінчилася для них не зовсім „благополучно".

Про долю селян заарештованих в Сквирському, Васильківському та инш. повітах (окрім Канівського та Черкаського) ми, на жаль, знаємо дуже мало.

В Сквирському повіті нам відома по-перше доля двох осіб, замішаних в розрухах в с. Березній. Одного з них унтер-офіцера гвардії в одставці Якова Пащенка, що запевнював, ніби указа про волю вже три роки видано,— було уміщено у богадільню, де він пробув більш як рік; другий-же, селянин Лаврон Олексієнко, також села Березної, зважаючи на його похилий вік понад 80 р., за „внушеніе вредныхъ мыслей и возбужденіе къ безпорядкамъ" [3]), —

---

[1]) Ясинскій, op. cit., с. 202. У цьому твердженні він спирається на Громеччині спогади.

[2]) Їх, а також і всі дальші, подає вищезгадана справа № 84, пака II.

[3]) Цей дід мусів, безперечно, ще добре пам'ятати оповідання про гайдамаччину, що сталася якихось півдесятка років до його народження. Чи не спогади про гайдамаччину й козаччину були тими „вредными мыслями", які він ніби-то „внушалъ" селянам? Див. про нього в спр. Духовн. Консисторії № 349. К. Ц. І. Арх. ім. Антоновича.

на 2 роки церковної покути у Київо-Видубецькому манастирі [1]). Окрім того, в тогочасних офіційних паперах зустрічається загальна згадка про долю ще кількох селян: 2 селян покарано різками і, за згодою власника, відправлено до Сибіру; 4 покарано різками і заслано до арештантських рот (термін не зазначено); 12 „подвергнуто полицейскому взысканію" і звільнено. Трьох наказано тримати у в'язниці аж до нового розпорядження (доля їхня невідома).

У Васильківському пов. обійшлося трохи легше. Тут справа почалася з суду над селянином Дзевенком з с. Фурсів, що висидів 10 день у в'язниці і був звільнений після „строгаго внушенія". Наказано було також у тих селах, де відбулися розрухи, ще раз повторити екзекуції (напр., Трушки, Бикова Гребля, Шкарівка і т. и.); окрім того селяни мали перепросити своїх поміщиків. Є окрім того згадка, досить невиразна, про заарештованих (близько 50) селян. Більшість з них після кількох місяців арешту вибито різками й звільнено; але коло десятка з них потрапило до арештантських рот, а двоє з них ще згодом на поселення в Сибір.

З инших повітів (окрім Канівського та Черкаського) відомостей сливе немає. Можна гадати, що більшість селян з них тільки вибито різками. Маємо тільки згадку про один арешт, селянина Семенюка, с. Ростовка, Липовецького повіту, але й його після кількох місяців арешту було звільнено (здається після того, як покарано різками).

Кілька відомостей ми маємо і про арешти в Черкаському повіті, власне про долю головних проводирів (як не дивно, між ними ми зустрічаємо малого хлопчика):

1) Федір Кріоненко [2]), с. Товствин — 3 місяці в'язниці і кара різками.

2) Федір Груша — с. Попівка, після двох місяців в'язниці, кара різками і в арештантські роти (за згодою поміщика).

3) Федір Деликатий, с. Попівка, після 2 м. в'язниці в арештантські роти (за згодою власника).

4) Афанасій Харченко с. Попівка.
5) Павло Лобас, „ „
6) Федір Квак „ „
7) Василь Чорненко „ „

} кара різками.

8) Кіндрат Красюк, с. Березнеково (малий хлопчик), після 2 м. в'язниці, суворе „внушеніе".

9) Селянин Груша (з походження не Черкаського пов., а Канівського, але який брав участь в заворушенню на Черкащині), — засланий до Сибіру.

Нарешті унтер-офіцер Київської залоги Данило Голуб за те, що писав скарги для селян свого повіту (Черкаського) на поміщиків, був посадовлений на два тижні до в'язниці, а потім йому було зроблене суворе „внушеніе".

Це всі відомості про кари над селянами, які ми маємо для повітів, де відбувалися розрухи (окрім Канівського). Вони, безперечно, не повні; ми не

---

[1]) Він їх справді й відбув; звільнено його 6 грудня 1857 го року (бо його надіслано до манастиря 6 грудня 1855 р.; доти він сидів у в'язниці).

[2]) Власне з Канівського пов., але виступав він у Черкаському.

маємо всіх вироків і відомостей про всі арешти. Але й цих наведених прикладів, ми гадаємо, вистарчить, щоб уявити собі долю заарештованих: найчастіше доля їхня то були арештантські роти та Сибір, що, до речи, стверджує й судова справа над заарештованими в Канівському повіті.

Тут, у Канівському повіті, за розпорядженням генерал-губернатора, було відкрито при Канівському повітовому суді спеціяльну змішану військово-судову комісію, яка розпочала свою працю з початку 1856 року. Насамперед комісія ця визнала, що головні провідники розрухів судові не підлягають, бо всі вони вбиті підчас нападу на Корсунь [1]). Инших-же заарештованих, що їх було 55 чоловіка [2]) (окрім того двоє втекли) комісія поділила на три групи: 1. „главныхъ виновниковъ" — 16; 2. „прикосновенныхъ" — 20; 3. „менѣе прикосновенныхъ" — 19. Про долю инших двох груп ми повних відомостей не маємо. Правда, Ясинський каже [3]), що другу групу було присуджено до кари різками (по 50 ударів), третю-ж групу цілком було звільнено. Та оскільки Ясинський взагалі має тенденцію зменшувати розміри кари селян (як, до речи, і Лебединцев), — то вірити цьому цілком не можна. Говорити про те, що ці дві групі лишилися цілком, чи сливе, непокарані, не доводиться хоч-би тому, що судова справа закінчилася допіру на початку 1857 р., — себ-то всі заарештовані селяни близько двох років просиділи у в'язниці! Гадаємо, що ця кара сама по собі не була вже такою малою. Окрім того ми маємо ще деякі архівні згадки, які дають досить багато прикладів покарань.

Селян Канівського пов , котрі більш завинили у розрухах, присуджено було до таких кар: 1) Корній Заїченко (Кудлик), з с. Кичинець, — до позбавлення всіх прав, кари шпіцрутенами крізь „строй" в 500 жовнірів тричі, віддання до арештантських рот на 2 роки й заслання після цього до Сибіру. 2) Василь Бзенко з с. Бровах, — до того самого, з тією тільки різницею, що крізь „строй" його мали прогнати двічі. До цієї-ж кари взагалі присуджено й ще кількох селян, з різницею тільки що-до кількости років арештантських рот та кількости разів прогнання крізь „строй". А саме: 3) Петра Швайку з с. Вираївa — крізь „строй" раз, в роти на 2 роки; 4) Михайла Гойденка з села Моринець крізь „строй" — 1 раз, в роти на $1^1/_2$ роки; 5) Максима Лавріненка з с. Моринець — крізь „строй" в 300 салдатів 1 раз, в роти на 1 рік; 6) Михайла Півня з с. Моринець до тої самої кари; 7) Данила Півня з с. Моринець — також; 8) Петра Гудзину з с. Вираївa — також; 9) Назара Гончаренка з с. Вираївa — також; 10) Акима Пухлого з с. Вираївa — також; 11) Ісаака Куклу з с. Вираївa — також; 12) Гордія Швайку з с. Вираївa — також; 13) Саву Півня з с. Моринець — також. Нарешті останні троє з групи провідників: Омелян Охрименко з с. Бровах, Лев Недбайло й Осип Ленда [4]), оскільки вони не брали участи в нападі на Корсунь, — до 50 ударів різками з залишенням на місці.

---

[1]) Цими провідниками, як гадала комісія, були селяни: Іван та Микола Барнацькі, Яків Романовський, — с. Вираївa, і Пархім Модленко с. Корнилівки.

[2]) Багатьох инших заарештованих було просто покарано різками.

[3]) Ясинскій, op. cit., с. 211.

[4]) З яких сіл невідомо; можливс, з Бровах.

Ці вироки, разом з генерал-губернаторовими з цього приводу міркуваннями, передано міністрові внутрішніх справ, а той вніс їх на розгляд кабінету міністрів. Цей останній, розглянувши справу, вважав за можливе трохи полегшити кари [1]) й вніс відповідну постанову, що її затвердив і цар. А саме, було ухвалено [2]): 1) Селян: Корнія Заїченка, Василя Бзенка, Петра Швайку та Михайла Гайденка, — позбавити всіх прав і віддати до арештантських рот на 1 рік, а потім заслати до західнього Сибіру на роботи в розпорядження тамтешньої адміністрації (себ-то, на каторжні роботи).

2) Селян: Максима Лавріненка, Михайла й Данила Півнів — позбавити всіх прав й віддати до арештантських рот на 6 місяців, а потім, як людей шкідливих, заслати до західнього Сибіру на поселення.

3) Селян: Петра Гудзину, Назара Гончаренка, Акима Пухлого, Ісаака Куклу, Гордія Швайку й Саву Півня, — віддати до арештантських рот на 6 м-ців, а потім лишити в їхніх селах, даючи право власникові, коли він не схоче мати їх у своїому маєткові, виселити до Сибіру за правилами, що існують [3]).

4) Двацяти трьом селянам (Омеляну Охрименку, Льву Недбайлу й Осипу Ленді, — з І-ої групи, і 18 селянам з ІІ-ої) зарахувати замість кари замкнення у в'язниці підчас слідства й залишити в місці їх постійного пробування під доглядом поміщика та поліції.

5) Решту — 19 селян (з ІІІ-ої групи) звільнити.

6) Двох селян, що втекли з-під арешту (Григорія й Романа Кукленків) — судити, як їх буде зловлено.

Такий був остаточний вирок над заарештованими селянами після двохрічного замкнення у в'язниці [4]). Але й навіть звільнені селяни не позбулися певного знущання, — їх виставляли прилюдно як певний довід на те, до чого призводять селянські розрухи. Канівському справникові було наказано: „при водвореніи освобожденныхъ крестьянъ въ мѣстѣ жительства, собравъ старѣйшихъ и почтеннѣйшихъ крестьянъ тѣхъ селъ, къ коимъ принадлежатъ сужденные военнымъ судомъ крестьяне, объявить имъ о послѣдовавшей конфирмаціи и еще разъ вразумить ихъ, какъ противузаконно было ихъ волненіе, и какія послѣдствія навлекли они на себя тѣмъ, что не слушали начальства и оскорбляли священниковъ; при томъ объяснить имъ, что (так какъ большая часть крестьянъ прощена(!) и только подвергнуты наказанію болѣе виновные, волновавшіе или вовлекшіе другихъ въ отвѣтственность) то есть высочайшая къ нимъ милость Государя Императора, которую они должны оправдать спокойною и трудолюбивою жизнью и всегдашнимъ повиновеніемъ властямъ".

Цей наказ, безперечно, мав був ображати свідоміших селян. Але за що-ж, як не за ласку, мусіли вважатись екзекуції, шпіцрутени та арештантські роти за деспотичного й лютого панування поміщицько-дворянської класи за царату?

---

[1]) Чи не тому, що боявсь, що занадто жорстокий вирок може обурити инше селянство, яке й без того вороже ставилося до уряду?

[2]) Цю постанову цитуємо за Ясинським, op. cit, с.с. 212—213.

[3]) Нагадуємо, що поміщики мали право карати своїх селян, як хотіли, аби-б тільки без каліцтва (хоч і цього не додержувано), включно до віддання в салдати і заслання до Сибіру.

[4]) Окрім того було покарано ще декого з „прикосновенныхъ". Напр., одст. салдат Рябоконь, — крізь „строй" 1 раз в 300 душ і в Сибір на „поселеніе".

Окрім цих покарань відбувалися ще покарання і не в самому Корсуню, про що ми маємо архівні згадки [1]). Найперше покарано Таганчських повстанців. Тут заарештовано 25 чоловіка; з них 2 після в'язничного замкнення заслано до арештантських рот, 3-ьох, покаравши різками, заслано на поселення до Сибіру, 3, покаравши різками, віддали власникам, щоб ті сами віддали їх до арештантських рот на який схочуть термін (на жаль, про рішення власників відомостей немає); 14 суворо покарано на різки й звільнено; 1 звільнений (про 2 відомостей немає). Усі засуджені сиділи по три місяці до суду у в'язниці.

Маємо так само звістку, що в с. Бобриця, де селяни скаржилися на важку панщину, заарештовано трьох селян: Боровика, Антипенка та Воробія, як ватажків. Та швидко по тому (25 травня) Воробій на пічці зарізавсь кешеньковим ножем. Це вплинуло трохи на генерал-губернатора, що йому було донесено про це, і він наказав двох инших селян звільнити після „строгаго внушенія". Думаємо, селяни передбачали яка важка доля чекала заарештованих, коли один з них навіть рішив зарізатися, щоб уникнути цієї долі.

Нарешті, ми маємо згадку, що одст. канцелярист Березовський, що писав списки козаків, після двох місяців в'язниці був звільнений, а канцелярист Раєвський, за те-ж саме, звільнений, — після місяця арешту у Київській фортеці та „строгаго внушенія" [2]).

Такими покараннями закінчилася Київська Козаччина.

Морем крови та сліз заплатили селяни за саму-но спробу полегшити свою долю.

Розділ XIII.

ПІДСУМКИ.

Погляньмо наприкінці на самий характер розрухів 1855 року. Насамперед ми мусимо визнати, що козаччина 1855-го р., хоч не була революцією, але, безперечно, була все-ж рухом революційним. Її, правда, було скеровано не проти царської влади, але все-ж проти самого тогочасного політичного ладу. Треба сказати, що рух цей не був подібний, напр., до рухів польських,— значною мірою аристократичних, які інтелігенція вже заздалегідь обмірковувала й підготовлювала. Це був рух суто народній, мало не виключно селянський (бо робітництво в ньому брало таку малу участь, що згадувати про нього не доводиться) і мав цілком стихійний характер.

Правда, як ми були бачили, він пройшов організовано і лояльно. Цей рух не був подібний до деяких рухів XVIII ст., як от Коліївщина, з її різаниною та кривавою помстою селянства. Селяни підчас руху 1855-го року намагаються йти, так мовити, легальним шляхом. Вони не роблять окремих замахів на панів-поміщиків, але подають скарги на них та складають списки в ко-

---

[1]) У вищезгаданій спр. № 84, пака II.

[2]) К. Ц. І. Арх. ім. Ант., спр. № 154.

заки. Жаден з маєтків поміщичих не було розграбовано. З архівних джерел нам відомий лиш один випадок, коли було спалено поміщичу економію, але й то це не було підчас повстання, а значно згодом, — можливо як помста за екзекуції. А саме, 19 вересня 1855 р. в с. Сидорівці поміщика Неймана сталася пожежа, від якої погорів увесь хліб у снопах. Слідом сталася друга, підчас якої погорів увесь хліб у зерні та різні господарські будівлі. Нейман доносив, що це підпал, і прохав війська, щоб розкватирувати його в селі. Але, як бачимо, цей поодинокий, мабуть, випадок трапився в-осени 1855 р., тимчасом як повстання було на-весні.

Отже, як ми сказали, майно поміщиків залишилося ціле, не пограбоване. Навіть там, де поміщики повтікали, усе воно залишилося ціле; селяни там навіть ставили варту, щоб зберегти його від всякого нещасливого випадку. „Ми до вас ніякого жалю не маємо, казали селяни, певні в своїм увільненні, панам-поміщикам, ви однак ідіть собі вашою дорогою, куди знаєте, а ми будемо служити царю нашому".

Також зовсім не згадується випадків знущання з поміщиків, економів та прикажчиків. Навпаки, сучасник подій, Б. Познанський наводить такий факт. До одного з економів гр. Браніцького ввечері в страсну суботу з'явилося 7—10 озброєних списами парубків. Той страшенно злякавсь, бо всі селяни хвилювалися й панщини не робили, але з'ясувалося, що... хлопці прийшли з наказу громади провести його з родиною до костьолу (в містечко) „щоб обиди якої не було по дорозі". Вони відвели його до костьолу, почекали доки скінчиться відправа, а потім знову таким-же самим робом, під охороною, привели назад до його господи. Про недоторканність прикажчиків та економів свідчать і инші сучасники.

Рівночасно всі сучасники згадують про організованість селян, слухняність молодших з них, і взагалі про, так мовити, організований характер руху.

Селяни не виступали кожен сам, як хотів. Навпаки у них була певна навіть влада, — громада, що керувала всіма справами. Ось як характеризує її, а також узагалі поводження селян, сучасник Громека: „Управляемая выборными отаманами, она (громада) составляла нераздѣльную единицу. Выраженіе „громада великий чоловік" было на устахъ у всѣхъ и служило единственнымъ оправданіемъ отдѣльныхъ лицъ, малѣйшій проступокъ которыхъ наказывался громадою безъ всякой пощады. „Памятайте, хлопці, що ми не бунтовщики!" говорила она, внушая каждому необходимость вести себя смирно, чтобы не навлечь со стороны владѣльцевъ и начальства обвиненія въ бунтѣ" (op. cit., с. 10). Далі, кажучи про знущання з священиків, Громека каже: „Но истина требуетъ прибавить, что собственность священниковъ и личность ихъ женъ и семействъ остались повсюду неприкосновенными"; і далі: „Замѣчательно также, что во время самого сильнаго волненія кабаки и здѣсь, какъ и вездѣ, гдѣ народъ записывался въ казаки, были запечатаны громадою и всюду были разставлены ею караулы, чтобъ никто не смѣлъ тронуть помѣщичьей собственности. Во всей губерніи, во время трехмѣсячнаго волненія, не было тронуто крестьянами ни соломинки. Помѣщики, бѣжавшіе въ Кіевъ и въ уѣздные города, возвратясь въ имѣнія, нашли все свое имущество цѣлымъ и неприкосно-

веннымъ. Ни одна вещь въ ихъ домахъ не была передвинута съ мѣста на мѣсто. Тѣ же помѣщики и экономы, которые остались на мѣстахъ, пользовались лично всевозможными знаками уваженія. Имъ снимали шапки, кланялись, но только не признавали ихъ за власть и не повиновались имъ болѣе" (с. 26).

Узагалі, як згадано, постраждало лиш трохи духівництво.

Духівництво за цих часів, як уже побіжно згадувано, перетворилося в певну привилейовану соціяльну групу, як соціяльною, так і економічною, ба, навіть, психологічною сторонами. Духівництво почуває тепер свою відокремленість од селян, сини його навчаються в однакових навчальних закладах і готуються до однієї, здебільшого, професії, дочки виходять заміж переважно за священиків, — узагалі твориться певна група, досить замкнена, свідома своїх привилеїв. З економічного погляду духівництво, маючи добрі заробітки й чималі, здебільшого, земельні наділи, наближається до дрібних власників — поміщиків. До селянства духівництво стоїть у тих самих стосунках, що й поміщицтво. Воно експлоатує його не тільки релігійні потреби надмірними вимогами, а й використовує його робочу силу, як і поміщики, щоб обробляти свої землі панщиною, яку до того робить переважно дуже важкою [1]). І не дурно тому селянство ставиться до духівництва з ненавистю й мститься йому. Навіть дітям своїм воно надихає цю ненависть. „Дивіться, дітки, казали селяни с. Березни підчас знущання з попів, щоб і ви пам'ятали, як батьки ваші на волю виходили й що тоді попам робили".

Та селяни все-ж стримували свою ненависть і підчас руху 1855-го року не мстилися духівництву всьому без вийнятку за старі кривди. Коли дехто з духівництва й постраждав, то тільки за те, що відмовлявсь записувати селян в козаки. Коли-ж його бажання виконувано, селянство стримувало свою ненависть і ставилося до духівництва і далі з пошаною та навіть перепрошувало за свої попередні вчинки. Напр., коли священик с. Шкарівки, Олександровський, написав нарешті селянам список, ніби-то, у козаки, то селяни перепрошували у нього за попередні свої виступи й лайки, та наказали жінкам піти помити підлогу в священицькому будинкові, що вони її забруднили чобітьми [2]).

І зрозуміло, що так високо оцінив поведінку селянства Громека, писавши про цей рух у своїх мемуарах: „Такъ кончилось это событіе, которому, смѣло можно сказать, не было еще примѣра въ исторіи. Иностранцы не повѣрятъ, чтобы масса народа, превышающая собою народонаселеніе любого германскаго княжества, жаждущая свободы, держала себя такъ сознательно благородно въ теченіе нѣсколькихъ мѣсяцевъ волненія. Никто не повѣритъ, что есть на свѣтѣ нація, которая, отказываясь отъ всякаго повиновенія мѣстнымъ властямъ, составляющая изъ себя временное правительство — громаду, въ то же время почтительно обходится съ отвергнутою властью и оберегаетъ ее отъ собственнаго насилія и оскорбленія. Никто не повѣритъ, чтобъ въ неповинующейся массѣ народа не нашлось бы положительно ни одного человѣка,

[1]) Лебединцевъ, op. cit., с. 9.

[2]) Звичайно, ми беремо тут духівництво у більшості; вийнятки з цього могли бути й були.

который бы польстился на чужую собственность и нарушилъ обѣтъ, данный громадѣ, — вести себя честно и осторожно“ [1]).

Тут, як бачимо, Громека надзвичайно високо оцінює значіння громади, визначаючи її як певний тимчасовий уряд. Значною мірою так само високо оцінює цю ролю й Ігнатович. Безперечно, громада в розрухах 1855-го року відігравала велику ролю; але не можна гадати, що це був орган тимчасовий, революційний, новоорганізований, який мав керувати рухом. Громада на Правобережжю, власне на Київщині, є керівничий орган села вже в давніші часи. Напр., ще в 1760-х роках в старостинських маєтках уряд визнавав і вважав на громади. Так, деякі інвентарі складувано виключно „z indagacyi gromady“, як було, скажім, коли складали інвентаря староства Рожівського 1765-го року; тут комісари, що збирали матеріял для люстрації, не прийняли навіть інвентаря старости, бо в ньому повинності було вказано більші, ніж ті, що їх вказала громада [2]). До речи, треба одзначити, що за цих часів до громади ввіходили як селяни, так і козаки, що мешкали по селах (напр., в Нехвороській громаді) [3]); це мусіло, безперечно, впливати на настрої селянства старостинських маєтків в напрямку розуміння їх рівности з козаками. Велику ролю відіграє громада й підчас розрухів, напр., 1840-х років на Правобережжю. Таким робом громада була за постійний орган селянства, а не тільки тимчасовий, революційний.

Загалом-же громада відіграла чималу ролю в керуванні рухом 1855-го року. Її накази селяни суворо виконували без жадних скарг і спроб непослуху. З її розпорядження охоронювано комори та клуні поміщиків, запечатано шинки [4]) (причому жидам-шинкарям ніде жадної шкоди не роблено [5]) і т. п. Натяк Лебединцева на неосвіченість громади викликав ціле обурення селянства с. Шкарівки, що з обуренням гукало: „то оце громада дурна! то оце так!“ [6])

Та хоч громади й керували рухом та надавали йому певної організованости, та все-ж говорити про певну підготову та організацію його, як робить це, напр., Томашівський (а почасти й Лемке) не можна. Він, за аналогією, правдоподібно, з польськими повстаннями, вважає цей рух за наперед зорганізований, так-би мовити, штучно підготований, що його викликали певні агітатори, ватажки громад. Автор навіть Розенталя використовує, щоб довести, що рух був організований і політичний [7]). Та навсправжки справа, безперечно, не стояла так, хоч російська влада й намагалася всіма силами знайти агітаторів та ватажків руху (всупереч, знов-таки, невповні вірному твердженню того-ж

---

[1]) Громека, op. cit., с. 44—45.

[2]) Щербина Украинскія староства.., с. 20, порівн. з самою люстрацією, там-же с. 152.

[3]) Ibidem, — див. скаргу цієї громади.

[4]) При тому не зустрічаємо випадків пияцтва поміж селянами підчас повстання 1855-го року; вийняток становлять лиш селяни с. Бесідки Таращанського пов., тай то власно коли покладатися на справників рапорт.

[5]) К. Ц. І. Арх. ім. Ант., ф. канц. Київ. ген. губ., спр. № 89.

[6]) Лебединцевъ, op. cit., с. 6.

[7]) Ст 9—10, хоч треба сказати, що у Томашівського подекуди трапляються суперечності.

Томашівського, що висовує думку, ніби влада замовчувала політичність цього руху).

Цілі низки обіжників та наказів генерал-губернатора та иншої вищої влади наказують шукати агітаторів та організаторів розрухів; але лиш одна згадка є про якогось „агітатора", селянина, що був ніби-то в двох-трьох місцях і закликав селян бити „ляхів", та й то слідів цього „агітатора" врешті не знайдено. Та його і не могло бути. Вибух був стихійний, що повстав завдяки важким економічним умовам, які утворилися в наслідок переходу від одної форми капіталізму до иншої, і також через деякі історичні умови на Київщині. Селянам не треба було жадних агітаторів, їх примушував до розрухів гніт панства й бажання видертися з вузьких рамців тогочасних господарських форм, а тому перший-ліпший привід, до якого можна була причепитися, й підіймає селянство, щоб скинути кріпацтво. Правда, ми помічаємо осіб, що ніби-то кличуть до розрухів; це дячки, паламарі, одставні салдати, та деякі з селян. Але й ці по суті не були агітатори. Дячки, паламарі та й почасти одставні салдати (оскільки вони були не російського походження) були, властиво, те-ж саме селянство і мусіли відчувати його загальне стансвище. Вони не агітують, але так само, як і більшість селян, переказують різні чутки тим більш, коли ці чутки (як напр., про те, що свящeники записують у козаки) йдуть з духовних кіл. Також певна поінформованість допомагає їм шукати відповідні накази, грамоти й т. и., в які вони разом з селянами вірять. Коли-ж деколи уряд уважає їх за агітаторів, то через те, що серед загальної одноманітної маси селян важко було знайти когось подібного до агітаторів, оскільки, фактично, всі були перейняті однаковим революційним духом. На дячках-же, які мусіли сами, ніби-то, агітувати проти селянських мрій, тимчасом як вони цього не тільки не зробили, а навпаки робили протилежне,— і спинилася головна увага адміністративних кіл. Правда, треба сказати, що між дячками, а головне між одставними салдатами,— не українського походження,— були й такі, які брали участь у рухові за-для користи. Записуючи селян у козаки, вони брали гроші за це, спекулюючи, так-би мовити, на розрухах. До таких належав, на нашу думку, напр., дячок Слотвинський, один з головних „агітаторів" в очах уряду; до них належали деякі одставні салдати і всі одставні канцеляристи, що записували за гроші селян у козаки (правда деколи під примусом) й які ані соціяльною, ані психологічною стороною нічого спільного з селянами не мали.

Взагалі, таким робом, певних агітаторів руху шукати не доводиться. Але коли не можна шукати поодиноких осіб, то цілком до речи буде поглянути, які саме групи селянства брали участь у розрухах, а можливо, й керували ними.

Брало участь у розрухах, безперечно, все селянство, але стояла на чолі руху, керувала ним і часто викликала його група найзаможнішого селянства,— селяни тяглі чи напівтяглі [1]). На це вже вказує a priori той факт, що

[1]) Цікаво відзначити, що й передніш носії емансипації селянства трапляються переважно серед заможних його груп. Напр., хоч-би селянин Семен Олійничук, революціонер другої чверти XIX ст., син дуже заможного селянина кріпака на Поділлю. Див. статтю про нього в „Быломъ". № 4, 1906.

розрухи найінтенсивніш відбувалися переважно в районах найзаможніших, серед найзаможніших хліборобських груп людности. На це вказують також і поодинокі звістки як сучасників, так і архівних матеріялів. Ми маємо загальні згадки, напр., про те, що на чолі селян стояли переважно найзаможніші, загосподарені хазяї; маємо згадку, що на чолі громади с. Березни, де сталася одна з найбільших сутичок селян з військом, стояв, напр., селянин Лаврін Олексієнко, дід понад 80 років, з тяглих заможних селян [1]). Серед заарештованих у Корсунському маєткові, Лебединцев згадує селянина Куклу, одного з найзаможніших, літніх селян Вираївa [2]). Серед кількох забитих у Корсуню, що були переважно як-раз ватажки селян (які йшли попереду) священик с. Корнилівки знайшов одного з своїх парафіян, — найзаможнішого („перваго хозяина“) у цьому селі і т. п. Нарешті одзначимо, що в громадах головні провідники були все старі діди, з заможніших хазяїв. Напр., заарештовані в Корсунському та Таганчському маєтку, всі були здебільшого сиві діди „съ длинными сѣдыми бородами“ [3]); громаду з сусідніх з „Биковою Греблею“ сіл вів до цього села старий дід [4]) і т. ин. Та й саме керівництво громад значною мірою мусіло вказувати на керівництво заможніших груп людности. Ці групи, за якими за тих часів завсіди тягнули бідніші групи, що залежали часто від них економі но, а так само їх численні наймити і т. п., мусіли, безперечно, домінувати й керувати громадою, що ми в дійсності бачимо з вищенаведених фактів, небагатьох правда.

Щоб з'ясувати це ще докладніш, ми зробили спробу відкрити на підставі списків 1860-х років економічний стан декого з селян, заарештованих 1855 року, як ватажків громад. На жаль, цілковитого успіху ми не мали, бо ми не знаємо часто ймення заарештованих, часто-ж у списках 1860-х років не вказано як звуть селян по батькові (тому з певністю визначити дітей ватажків повстання, які вже вмерли, чи яких заслано до Сибіру — не можна),— і т. ин. Та все-ж деяких наслідків досить показних ми досягли. А саме, нам пощастило встановити з певністю економічну категорію 16-ох селян з повітів Сквирського (Березни, Логвина, Антонова і т. и.), Васильківського (Трушок, Матюшів і т. и.), Таращанського (с. с. Бесідки, Корнилівки) і Канівського (с. с. Таганчі, Вираївa, Моринець і т. и.). Усі ці селяни по розділу 1860-х років взяли найвищі наділи. Иноді вони чималі, а саме 14 десятин ріллі й сіножати (напр. у Бесідці), понад 12 десятин (у Матюшах), часто по 7 десятин і т. и. Навіть там, де взагалі наділи дуже невеликі, як у Канівському повіті, де найвищі наділи ріллі й сіножати часто становлять 3—4 десятини на господаря, усе-ж деякі згадки говорять за колишню (до 1861-го року) заможність ватажків. Напр., у Вираївi, де найвищий наділ ріллі й сіножати становить усього 3 десятин, місце під садибою у спадкоємців селянина

---

[1]) Справа Духовн. Консисторії, № 349.

[2]) Ковальскій, op. cit.

[3]) Ковальскій, op. cit., с. 395.

[4]) Громека, с. 7.

Кукли має по-над 4 десятини, а в деяких инших з селянських ватажків — 2-3 десятини; цей факт свідчить, безперечно, що в 1850-х роках господарства цих селян мали бути чималі. Треба так само сказати, що колишніх проводирів чи їхніх синів, найзаможніших господарів, ми бачимо за 1860-х років і на чолі місцевих сільських правлінь. Так, напр., волосні старшини Модленко й Виклюк, уповноважений від селян, як розподілювано землю в Бесідці у 1860-х роках, — Андрій Олійник і т. п.

Нарешті зазначимо, що ми не знайшли жадного випадку, щоб хтось з селянських ватажків у 1855 р., або його спадкоємці, належав до селян безземельних, городників. Узагалі, отже, ці дані все-ж стверджують нашу думку про те, що розрухами керували заможніші верстви.

Почасти можна цим керівництвом пояснити й лояльність руху. Коли бідніші верстви людности, що, не знісши страшних утисків, розпочинають повстання, то, здебільшого, руйнують все те, що нагадує їм цей гніт. Натомість заможнішим групам, що мріють не тільки видертися на волю, а й захопити собі майно своїх визискувачів,— щоб згодом поробитися такими самими визискувачами, лиш у менших розмірах,— руйнувати це майно немає жадної рації.

Але в прагненню заможнішого селянства були ідеї, що звязували його з усім селянством і викликали загально селянські розрухи. Насамперед за таку ідею, що об'єднувала все селянство, була ідея про розкріпачення. Підо впливом давніх традицій вона виллялася в бажання відновити давню козаччину, яка тепер, в уявлінні селян, підо впливом часу, втратила свої негативні риси та залишилася в пам'яті більшости як ідеал вільного, рівного й братерського життя. За другий момент, що об'єднував усіх селян, було бажання здобути землю. Правда, в даному разі, бажання у різних груп людности виходили з різних мотивів. Коли у незаможного селянства бажання здобути землю звязувалося безпосередньо тільки з ліквідацією постійної голоднечі та злиднів, то у заможніших груп, що й за цих часів, як ми вже були згадували передніше, мали досить землі й обробляли її часто за допомогою найманих рук, а здобутки з неї постачали на ринок,— то у цієї групи бажання дістати землю визначало бажання поширити свої операції, вийти з лав селянства до лав дрібного поміщицтва, перейти від власного переважно споживання на шлях продукції на ринок.

Землю панську селяни вважали за свою. Не дурно в Березні вони ставили, як ми бачили, вимогу священикам записати, що вони всі вільні, що земля й луки — селянські, як і все, що є в панів. Платити за землю селяни не вважали за потрібне, оскільки вони вже за все це відробили панам. Ділити її мали, на думку селян, представники влади, а не громада; це видко з того вищенаведеного факту, що коли Комісія приїхала до Таганчі, то багато селян-рекрутів почало тікати додому, чекаючи, що й їм наділять „по якійсь десятині".

Таким робом, хоч ідеали у різних груп селянства й були різні, але спільні моменти бажання здобути волю й землю об'єднували їх та примушували виступати спільно.

Спинімося нарешті ще на одному складному питанню, — це про віру селян у те, ніби існував указ про волю, та в добру волю царя. Що-до першого, то Томашівський, напр., відкидає (принаймні в деяких місцях своєї праці, напр., с. 12) цю віру в грамоту, кажучи, що все це було „свідомо видумана лєґенда, щоб було чим покривати свої домсження“ (с. 12). Щоб підперти свою думку, він каже, що селяни цілком не хтіли йти до війська; вони тільки хтіли бути вільними. Але тут не вірно поставлено питання. Селяни, загалом, безперечно, вірили, що указ, грамота існує; можливо значною мірою цю віру породило бажання волі, як ми це вже були підкреслювали. Тим і пояснюється, що дехто з селян і міг погоджуватися з доводами комісії про неіснування указу (див. випадок у Таганчі); але в душі вони глибоко вірили у волю, бажали волі і в результаті ця віра породила віру в указ про волю. Отже, широкі маси селян вірили в указ; що-ж до бажання, чи небажання селян іти до війська, то тут передусім треба поставити питання про те, що розуміли селяни під козаччиною. Певна традиція козаччини, безперечно, жила поміж селянством; жили ще спогади про Гайдамаччину, оповідання про неї, то-що. І тому не дивно, що волю селяни розуміли саме як козаччину. Як-же саме вони розуміли козаччину, це видко з численних відповідів селян: вони розуміли козаччину як вільне життя, без пана, панщини й податків, з єдиним обов'язком служити збройно цареві підчас війни. І тому хоч складання списків переважно диктувалося бажанням задокументувати свою волю, все-ж, не вважаючи на свою неохоту йти до війська рекрутами, селяни пішли-б до війська козацького (як зробили й 1812 р.), але за гарантії, що, як вони повернуться, їм буде дано волю й землю. Ось чому селяни вірили в указа, що закликав їх до боротьби з ворогами Росії, але який, ніби-то, за це давав їм волю, поновляв давню козаччину. У звязку з цим стоїть і „патріотичный порывъ“ селян, про що згадують сучасники. Це не був патріотичний порив за царя, віру та батьківщину (Російську імперію), але це був порив до розкріпачення, порив проти панства, поміщицтва та духівництва, як проти визискувачів селянської праці. Але цей порив убрався в певні лойяльні форми, — він з'єднався з певною історичною традицією, а також з тогочасними політичними обставинами, та виллявся у стару форму козаччини, себ-то звільнення від кріпацтва за умовою певної військової служби на користь держави.

Що-до віри селян у царя, Томашівський, усупереч усім иншим дослідникам, відкидає її цілком, кажучи, що це лиш „пусті слова, що основуються на окремій „хлопській“ психольоґії. Таку льояльність, — поясняє він, бачимо у всіх селянських рухах, хоч-би вони були справдешніми революціями: так було в усіх українських революціях проти Польщі, в ріжних часах у Галичині, Німеччині і всюди инде“ (с. 9). Цей цікавий погляд є, можливо, певною мірою правдивий, але не раз-у-раз. Певна зовнішня лойяльність, прикриття своїх планів і думок різними висловами „вірнопідданчих почувань“ звичайно вимагає певного дипломатичного уміння та хитрощів. Цей спосіб цілком відповідає, напр., революціям в Україні проти польського панування, або революціям у Галичині, бо в першому разі на чолі революції стає старшина, — українська козацька шляхта, в другому-ж інтелігенція. Та важко припустити

таку хитрість та дипломатику в селян, темних і прибитих, що повстають стихійно під тягарем економічних обставин, без жадних свідомих й освічених керівників. Тим більш, що деяка віра в царя все-ж-таки різко виступає. Скарги до вищої влади і до царя, прохання у урядового війська гармат проти „перебранців", недовіра до війська, яке прийшло приборкувати повстання, коли селяни казали здивовано між собою: „невже-ж цар пішле проти нас військо" за те, що вони хотіли йому служити козаками, — все це, а так само ще сила фактів, промовляє за певну наївну віру народа в царя.

Стверджують це й сучасники. Скребицький у своїй капітальній праці „Крестьянское дѣло" наводить слова Хрущова й Шретера про Україну: „Крестьяне не менѣе нерасположены къ чиновникамъ, какъ и къ помѣщикамъ... но крестьяне отличаютъ правительство (себ-то царя) отъ чиновниковъ, которыхъ ненавидятъ и страшатся, какъ заразы" [1]). Та воно й не дивно. Пригадаймо подібні факти з історії; я не братиму за приклад повстання українські проти поляків, коли часто вірили в щирість короля, а боролися проти магнатів, бо в цьому випадкові віра могла бути у старшини. Але-ж візьмімо приклад инший: хоч-би з часів Великої Французької Революції. Як відомо, простий народ, не самі селяни, але першого часу навіть санкюлоти, вірили, що король щиро ставиться до народу. І лиш низка фактів про зраду короля, про те, що він націьковував чужоземні держави на революцію, примусила народ зневіритися в ньому.

Подібно було, можна думати, і на Київщині. Значна частина селянства могла ще вірити в царя та його щирість і чекати від нього волі. Та, в кожному разі, страшні екзекуції, заслання та розстріли селян, повинні були радикально вилікувати значну частину селянства від цієї віри в царя, про що говорить хоч-би відповідь пересельців до Криму, які на слова, що цар не видав такого указу, відповіли: „на що нам цар, пройдемо в Крим, оберемо собі короля, а поки знайдемо короля, оберем собі отамана" [2]); або ті часті нарікання та лайки проти царя, що справи про них надзвичайно часті в тогочасних судах [3]).

Назначимо, на останнє, тези нашої розвідки:

1. Література про Київську Козаччину багатенька, але здебільшого однобічна й не цілком виявляє тогочасні стосунки на Київщині. Переважну її більшість до того написано тенденційно. Окрім того мало не вся вона, даючи огляд подій, не змальовує власне справжніх причин і обставин, що викликали цей рух. Оперто її переважно на спогадах сучасників.

2. Розглядаючи, як різні верстви людности були економічно забезпечені, ми можемо зробити висновок, що величезна більшість землі на Київщині належала поміщикам. Натомість селяни були землею (вже не кажучи про худобу) дуже мало забезпечені і переобтяжені податками та повинностями.

---

[1]) Скребицкій, „Крестьянское дѣло въ царствованіе императора Александра II", т. III, с. 215.

[2]) Игнатовичъ, op. cit., с. 295.

[3]) Про це див. хоч-би опис справ архіва генерал-губернатора за ці роки.

3. Найінтенсивніше вибухли розрухи переважно в тих повітах та маєтках, де селяни були найбільш загосподарені і де диференціяція селянства набула найбільших розмірів. Охопили вони також райони переважно хліборобські, сливе не зачепивши робітничу людність.

4. Місце поширення руху, а так само характер і хід його залежали значною мірою від того, що всі маєтки, де розрухи відбулися, були переважно колись старостинські. Окрім того, мала велике значіння й давня традиція про козаччину, що найяскравіше заховалася в цьому як-раз районі (недавне порівнюючи існування козаків у старостинських маєтках, Гайдамаччина й Коліївщина, що відбувалися переважно на Київщині, і т. п.).

5. Розрухи 1855 року ми мусимо визнати за рух революційний, скерований проти поміщицько-дворянського режиму. Почавсь він цілком стихійно, хоч і одбувався під певним керівництвом громад, що, до речи, і передше були за керівничий орган селян Київщини. Рух пройшов цілком лояльно, сливе без ексцесів; майно поміщиків та духівництва лишилося ціле.

6. Але хоч громада й керувала рухом, але не вона й не окремі особи з неї підготували рух, — бо він виник стихійно. Через те й були марні всі розшуки адміністрації, що намагалася відкрити в цьому рухові агітаторів.

7. Приглядаючися до того, які групи селянства брали найактивнішу участь у розрухах, ми можемо констатувати, що це були групи як-раз найзаможнішого селянства. І хоч з иншим незаможницьким селянством, що пішло за цим рухом, їх звязувало спільне бажання волі та землі, але їх ідеали були різні. Незаможницьке селянство прагнуло волі й землі, щоб не вмерти з голоду та злиднів, заможна група прагнула землі, щоб збільшити свою продукцію хліба на ринок, і волі, щоб бути незалежними з соціяльного погляду.

8. Наприкінці мусимо сконстатувати, що селянство, виступаючи в цьому русі з шуканням царської грамоти про волю, щиро вірило в її існування, рівно-ж і в добру волю царя. Проте, можна думати, пізніші екзекуції та кари значною мірою цю віру захитали.

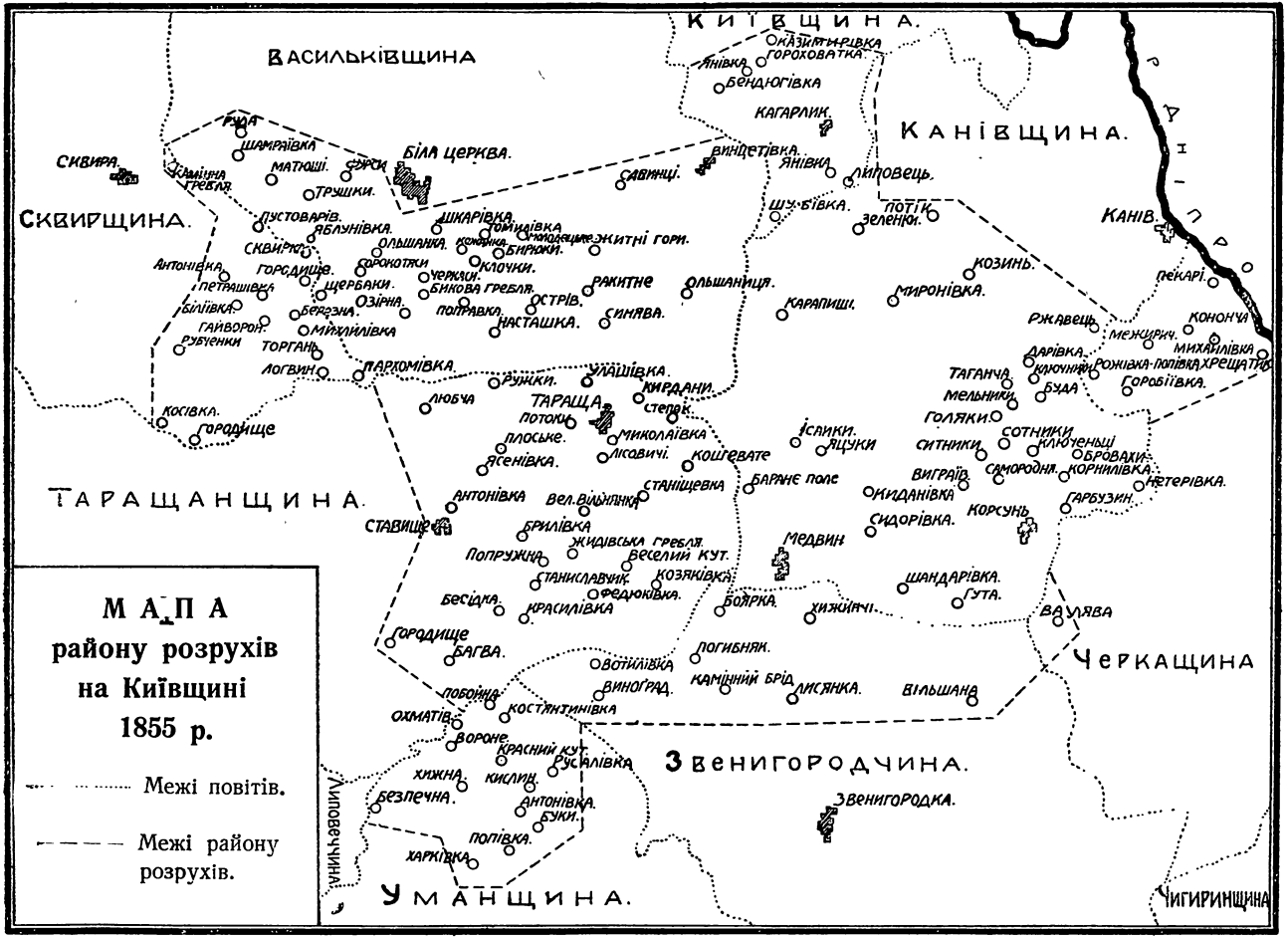
КИЇВЩИНА.
ВАСИЛЬКІВЩИНА
КАЗИМИРІВКА
ГОРОХОВАТКА
ЯНІВКА
БЕНДЮГІВКА
КАГАРЛИК
КАНІВЩИНА.
РАДИЛІВ
РУДА
ШАМРАЇВКА
СИВИРА
МАТЮШІ.
СУРСЬКА
БІЛА ЦЕРКВА.
ВИНДЕТІВКА.
ЯНІВКА
ЛИПОВЕЦЬ.
Кам'яна гребля
ТРУШКИ.
САВИНЦІ.
ШУЛЬГІВКА.
ПОТІЇ
КАНІВ.
ЗЕЛЕНКИ.
ПУСТОВАРІВ.
ЯБЛУНІВКА.
ШКАРІВКА
ТОМИЛІВКА
СКВИРЩИНА.
Нижня
Середня
Верхня
Житні гори.
СКВИРА
ОЛЬШАНКА.
БИРКИ.
КОЗИНЬ.
ПЕКАРІ
ГОРОКОТКИ
КЛОЧКИ.
Антонівка.
ГОРОДИЩЕ.
ЧЕРКАСИ.
РАКИТНЕ
ОЛЬШАНИЦЯ.
МИРОНІВКА.
ПЕТРАШІВКА
ЩЕРБАКИ.
БИКОВА ГРЕБЛЯ.
КАРАПИШІ.
ОЗІРНА
ОСТРІВ.
ПОПРАВКА.
НАСТАШКА.
СИНЯВА.
БІЛЯЇВКА
БЕРЕЗНА.
ГАЙВОРОН.
МИХЛИЛІВКА
РЖАВЕЦЬ
КОНОНЧА
МЕЖИРИЧ.
МИХАЙЛІВКА
РУБЦІВЕНКИ
ТОРГАНЬ
ДАРІВКА.
КЛЮЧНИЙ
РОЖІВКА-ПОЛІВКА
ХРЕЩАТИК
ЛОГВИН.
ПАРХОМІВКА.
РУШКИ.
УЛАШІВКА.
ТАГАНЧА
ГОРОБІЇВКА.
КИРДАНИ.
БУДА
ЛЮБЧА
ТАРАЩА.
МЕЛЬНИКИ.
КОСІВКА.
ГОРОДИЩЕ
ПОТОКИ.
СТЕПОК.
ГОЛЯКИ.
СОТНИКИ
ПЛОСЬКЕ.
МИКОЛАЇВКА.
ІСЛИКИ.
ЯЦУКИ
СИТНИКИ
КЛЮЧЕНЬКІ
ЯСЕНІВКА.
ЛІСОВИЧІ.
КОШЕВАТЕ
БРОВАХИ.
ВИГРАЇВ.
САМОРОДНЯ.
КОРНИЛІВКА.
ТЕТЕРІВКА.
ТАРАЩАНЩИНА.
АНТОНІВКА
СТАНІЩЕВКА
БАРЗНЕ ПОЛЕ
КИДАНІВКА
ГАРБУЗИН.
ВЕЛ. ВІЛЬШАНКА
СИДОРІВКА.
КОРСУНЬ
СТАВИЩЕ
БРИЛІВКА
ЖИДІВСЬКА ГРЕБЛЯ
МЕДВИН
ПОПРУЖНА
ВЕСЕЛИЙ КУТ.
СТАНИСЛАВЧИК
КОЗЯКІВКА.
ШАНДАРІВКА.
ФЕДЮКІВКА.
ГУТА.
БЕСІДКА.
КРАСИЛІВКА
БОЯРКА.
ХИЖИНЧІ.
ВАСИЛЬКІВ
ГОРОДИЩЕ
БАГВА.
ЛОГИБНЯК.
ЧЕРКАЩИНА
ВОТИЛІВКА
ВИНОГРАД.
КАМІННИЙ БРІД
ЛИСЯНКА.
ВІЛЬШАНА
ПОБОЇЩА
КОСТЯНТИНІВКА
ОХМАТІВ.
ВОРОНЕ.
ЗВЕНИГОРОДЧИНА.
КРАСНИЙ КУТ.
УСАЛІВКА
ХИЖНА.
КИСЛИК.
БЕЗЛЕЧНА.
АНТОНІВКА.
БУКИ.
ЗВЕНИГОРОДКА.
ЛИПОВЕЦЬЧИНА
ПОЛІВКА.
ХАРКІВКА
УМАНЩИНА.
ЧИГИРИНЩИНА
МАПА
району розрухів
на Київщині
1855 р.
Межі повітів.
Межі району розрухів.

ОЛЕКСАНДЕР ГРУШЕВСЬКИЙ.

ГАЛИЦЬКА МОЛОДЬ ТА КУЛІШ в 1860-х рр.

Виявляючи глибоке зацікавлення культурно-просвітньою діяльністю в Галичині, Куліш не думав брати лиш пасивну участь у цих справах. Не така була вдача Куліша, щоб обмежитися лиш пасивною участю в галицьких товариствах та часописах. Знову вставали плани широких зносин, плани часопису та видавництва, як було це в 1850-х роках у Петербурзі. Маючи досвід друкарні, видавництва, часопису, Куліш і тепер думав на галицькім ґрунті відновити ту-ж культурно-просвітню роботу.

Перш за все треба було знайти слухняних та діяльних помічників. Куліш не думав поки-що осідати на однім місці, а думав переїжджати з місця на місце, розглядаючи та знайомлячись з новими краями. Як і в 1850-х роках, треба було й тепер мати по різних містах певних помічників, щоб їм давати доручення, починаючи з зносин з друкарнями та кінчаючи перехованням зайвих речей: все це робив Куліш з виглядом вищости, який часто дратував його знайомих З листів до Бодянського, Галагана, Тарновського знаємо ми оці доручення без кінця, якими Куліш спокушав терпіння своїх приятелів. Відмовити, це значило образити Куліша та викликати його докори. З другого боку не любив Куліш порад і свої рішення вважав за остаточні, без перерішення: їх треба було приймати та виконувати без усяких розмов. Напружена культурницька праця з широкими планами, які не всім з оточення були ясні, привчила Куліша вважати себе за вищий авторитет, якому нічого не зможуть дати уваги чи поради приятелів. Вказівки Куліша були лиш до виконання і найближчий помічник, заступник, теж повинен, на думку Куліша, мати серед инших великий авторитет.

В Галичині знали про Кулішеву працю, знали про „Основу“, передруковували з неї статті проти польських часописів.

За участь Кулішу дуже дякували, але знали, що йому не можна правити мови. Серед галицьких літераторів першої половини 1860-х років Куліш мав пошану за невтомну громадську літературну діяльність та тодішню ясність поглядів.

Взаємовідносини стали мінятись, коли взагалі в Австрії змінився настрій суспільства після війни, а в галицьких українців стали мінятись політичні погляди, коли віджили об'єдинительні тенденції і охоче кинулись на субсидії з Росії. Перед Кулішем розкрились тепер темні сторони оцього перелому; він став підозрілий, бачив тепер всюди нещирість, підступ, грошові рахунки по-за ідейними заявами. Пригода з листом про кулішівку в ужи-

ванні поляків виявила деякі негативні риси старшої літературної групи і дуже вразила Куліша. Великого розчарування зазнав тепер Куліш у своїх планах бути за керівника в старшій групі галицьких літераторів, до чого заохочували його вони-ж самі. На инших мала тепер перейти та допомога, про яку писав колись Головацький у листі до Куліша.

Ця зміна була для Куліша тим легша, що й перед тим мав він зносини з галицькою молоддю. Своє звичайне вміння зав'язувати стосунки та допомагати культурним інтересам виявив і тут Куліш вповні. В-осени 1861 р. був Куліш уже в живих стосунках з молодими львовянами, посилав їм книжки та залишив їм адресу за-для дальших доручень. Львівська молодь передавала ці книжки далі, коли бракувало — поширювали виписані уступи: надіслані до когось з учнів в иншім місті ці книжки робили величезний вплив. Молодь тодішня почувала себе досить вільно і через те така передача книжок ішла без перепон. Більш енергійні учні по різних школах утворювали коло себе гуртки і в таких гуртках ознайомлення з надісланими українськими виданнями йшло дуже швидко. Численні листи, які розростались иноді до розмірів „рукописних брошур", підтримували постійні звязки між молоддю та Львовом та поглибляли пропаганду, в основі якої лежали поезії Шевченка та думки Куліша про будову на народній основі літератури та культури.

Твори Шевченка, Куліша, Костомарова привчали галицьку молодь дуже високо ставити допомогу українців, яку ще Головацький уважав за потрібну, щоб не засохла „наша самотня билинка від спеки або (не приглушили) ея сусѣдніи буряны". Сучасник так пригадував пізніш про читання тих років. „Шевченко для тодішнього покоління був не тільки великим поетом, але й істориком, із якого всі вчились своєї історії. А мав він тим більший вплив, бо рідко де можна було його дістати. Надрукованих поезій було лише стілько, що в Вечерницях. Решту кожний мусів переписувати собі з присланих зі Львова відписів. Де-не-де лише видко було петербурзькі передруки з Кобзаря... Кормилась отже молодіж переважно поезією і белетристикою, оповіданнями Федьковича, Вовчка і Квітки, яких одначе також досить тяжко було дістати. Лиш часом достався де-кому то який том Записок о Южной Руси, то яка книжка Основи, то Маркевича Исторія Малороссіи, то Костомарова Богдан Хмелницкій. Найщаслившою у сьому огляді була ще гімназія Самборська і Перемишль. Решта молодіжи мусіла помагати собі то переписуваними історичними думами, то фрагментарними виписами, з якої будь книжки про українську історію. Та молодь помагала собі як могла".

Вихована на поезіях Шевченка, на статтях Куліша та Костомарова, молодь швидко сама стала до журналістики і досить рішуче ставила питання про літературну мову та літературу на народній основі, про культурну працю за-для народа, про відношення до поляків та російського централізму. Умови праці були не зовсім спокійні. Ворогами мали поляків та полонофілів, з другого боку об'єдинителів. „Тверді" вважали цю молодь, народовців, „вечерничників" за незрілих фантастів, які все одно покинуть раніш чи пізніш свої мрії. Ворогування приводило до різких оцінок та висловів, які загострювали полеміку. Зростала самостійність думки, нехтування авторитетів.

Після занепаду „Вечерниць“ та „Мети“, ця молодь задумала засновати часопис: це була „Правда“. Взялись за справу з надією на свої літературні сили, на свої мізерні грошові засоби, на солідарність гуртків молоди. Це було нове. Як пригадував Верхратський, тодішня руська університетська молодь була переважно дуже убога, та саме та убога молодь зложилася і почала видавати фонетичною правописею „Правду“. Куліш дуже близько стояв до редакції „Правди“ і вона могла вповні стати трибуною Куліша в Галичині, коли-б Куліш міг дивитись на „Правду“, як на громадську справу. В яких умовах починалась „Правда“, маємо вказівки в листі Навроцького [1]). Починала працю коло „Правди“ громада Львівська — читаємо тут — тільки своїми силами, з допомогою громад Станіславської, Тернопільської та Бережанської. Обставини були важкі, бо попередні часописи фонетичні — Вечерниці, Мета, Русалка — прищепили недовір'я до пренумерати, до редакторів. Все-ж пощастило зібрати 160 пренумерантів. Помилку засновательів „Правди“ бачив Навроцький в тому, що на редактора закликали Лукашевича, не з Громади. Цей редактор не хотів бути під контролем Громади та хотів все робити на власну руку. Для цього він думав відсунути Громаду від співробітництва, спираючись на допомогу з України. Громада дійсно втратила інтерес до „Правди“, обмежуючись лише збиранням грошей, а зносини з Україною попали в монополію до иншого [2]). Так оповідає Навроцький про перший рік „Правди“. Далі в р. 1868 за редактора був. Ом. Партицький, якому Громада призначила і помічників; далі редагування обняв Анат. Вахнянин теж з допомогою призначених громадян.

Отже, як бачимо, Громада дбає про часопис і вважає видавання його за громадську справу. Справді, таке розуміння справи і заохочувало дбати про „Правду“, поширювати її, шукати їй передплатників, боронити від нападів, поясняти. Без того, „Правда“ неминуче мусіла „тратити в Громаді інтерес, який посідала у ній яко своя дитина“ (вираз Навроцького з листа його, стор. 76).

Про це громадське піклування своїм часописом зустрічаємо часті згадки в листуванні. Треба було тримати товаришів у курсі питань передплати та видатків, нагадувати їм про дальші збори грошей та передплати. Дивлячись на часопис, як на свою дитину (коли вжити вираза Навроцького), громади відгукувались на заклики з Львова та починали у себе відповідну діяльність. Члени редакції сами були звязані з громадками по инших містах, сами вони раніш брали участь в їх організації в тіснім контакті з Львовом [3]) і привчались тоді дивитись на справу часопису, як на близьку, свою. Це утворило для редакції допомогу, але разом із тим і уважний контроль: наведемо, наприклад, оцінку редакційної праці „Вечерниць“ в листі 1863 р.: „заклопотали мене тії Вечерниці, десь у якусь лиху годину вони на світ народились, та

[1]) К. Студинський, До історії звязків Куліша з галичанами в р. 1869—70. Україна, 1927, 1—2, с. 76—77.

[2]) К. Студинський поясняє — до Ом. Партицького (с. 77).

[3]) Про Вахнянина та його діяльність у Перемишлі див. у Т. Реваковича, З переписки письменників 1860-х років. Записки т. 117 (1913), 274–5.

така їх доля тяжка, а з власної вини, бігме, з власної, я будучи в Львові все роздивив, власна вина редакторська, а ще як так далій буде, хай не виходять, плюгавлять ціле діло, навчились уже так передруковувати, що аж сором, а самі? Горі животом лежать, сором, сором". Як бачимо, редакційні справи знаходили не тільки допомогу, але й гостру критику від членів громад, між якими дехто і сам спробував вже свої сили на літературній ниві і дивились на часопис не тільки як читачі.

Колективне редагування мало і негативні риси. Допомагали в редагуванні, але не поглиблялись в саму техніку ведення часопису. Члени редакції мінялись і не вироблялось відповідної техніки, потрібної за-для ведення часопису. Через те часто виявлялось невміння, безладдя, яке шкодило справі, відводило прихильних людей. Про „Вечерниці" і „Мету" ми маємо згадки в тодішніх листах та споминах про ті часи. Про дальшу неакуратність ведення часопису говорить не тільки Драгоманов у своїх листах, нарікаючи редакції, але теж і Навроцький в своїм листі: „там го мусіли задержати (статтю Драгоманова), так як все там іде до крайности недбало, анархія, мабуть, запановала в цілім нашім таборі. Саме так дієся із статтею єго „Народня освіта на Україні". Далі Навроцький оповідає пригоди свого коментару до статті Драгоманов і як статтю загубили [1]). Згадка ця в листі Навроцького важлива з того погляду, що ослаблює сумніви, чи не були докори Драгоманова на адресу редакції „Правди" перебільшені. Цікава тут теж згадка про писання „коментару від редакції цілком об'єктивного, бо того було треба", як зазначає Навроцький: це внутрішня редакційна цензура, яка мусіла ображати та відводити від участи в часопису.

Стосунки Куліша з молодою редакцією „Правди" спочатку були добрі. І Партицький і Вахнянин ставилися до Куліша дуже добре. Коли сталась пригода з листом Куліша про кулішівку, до Партицького було послано листа з поясненнями в тій справі. Куліш писав тут щиро і різко ганьбив поступування Головацького. „Здивувавсь я, обачивши такий обертас писарський. Бач, думаю, як вони там правди руської доходять. У нас таким робом ніколи не ходили. Овва та й годі. Нічого, бачу, з ними про таке й розмовляти". Пригадаємо, що пізніш Драгоманов так само буде рівняти порядки галицького осередку з традиціями російських ліберальних редакцій, до яких призвичаїлись українські письменники, працюючи в російських часописах. Як Куліш і сподівався, пишучи листа до Партицького, той, дійсно, зрозумів становище і виступив з потрібними поясненнями про умови літературного українського руху на Україні. Пізніш Куліш пригадував ті роки, що він підтримував „Правду", разом з тим „борясь съ безнравственностью тѣхъ самыхъ людей, которые своимъ семинарскимъ адресомъ лишили меня денежныхъ средствъ для пособія ихъ же нищетѣ" [2]). Оця різка оцінка недалеко відходить від тодішніх настроїв Куліша та вражінь його від галицьких редакційних справ.

[1]) Уривок з листу Навроцького подав К. Студинський в своїй статті, див. збірник „Сто літ", ч. I, с. 87.

[2]) Глушко С. В. Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужніковим, Україна, 1926, II, 179.

В редакційних справах писав Вахнянин до Куліша часто і докладно. Знав Куліша особисто, на бажання Куліша познайомитись та умовитись їздив Вахнянин в січні 1869 р. до Кракова, де бачив Куліша з дружиною. Листи з відповідями на запитання Куліша про редакційні справи були докладні з рахунками, бо Куліш, підтримуючи „Правду", тепер після свойого розчарування в Галичанах та після холмських призначень підозріло дивився на витрачання в галицьких справах української допомоги. З листів Вахнянина [1]) бачимо, що йому доводилось пояснятн та розбивати підозрілість Куліша: „не думайте, добродію, що ми, галичане, хочимо з вас, українців, жити. Може хто і з українців бачив, як галичанин живе, та чим він щоденно обходиться?" Розуміється, така безпідставна підозрілість мусіла ображати людей. Тут можна пригадати слова Навроцького в його листі: „бо самолюбства у нас не показалося і доселі по тільки ріжних досвідах". Куліш у своїх листах виписував кореспондентові свої всі докори проти галичан, на що Вахнянин відповідав: „хоч ви сварите на галичанів, то таки не можу я сего до їх відносити, бо вони вашого листу читати не будуть. Усі ваші докори звернені проти мене і я так не можу розібрати вашої неохоти до мене". Висновки Вахнянина такі: „ви мені не хочете вірити, хоч ще того не сказали мені просто в вічі" (78). Між иншим, Куліш, пам'ятаючи свою петербурзьку працю, вимагав і від Вахнянина такої-ж інтенсивности, при тім забуваючи, що він сам у Петербурзі не мав стільки службової праці, як Вахнянин у школі своїй: „в мене щоденно 4 години школи і справляю я на тиждень 50—80 школярських задач німецьких, так, що коли-б навіть хотів де-що для себе, на історичнім полі, зробити, нема часу тай годі". В роки своєї напруженої праці Куліш не був такий залежний та обтяжений службовою працею. Крім того відношення Куліша до Вахнянина не було позбавлене підозрінь, що честолюбний Вахнянин хотів-би мати Куліша тільки для себе та відтерти инших від Куліша. Близький в ті роки до Куліша Пулюй в листі поясняв докори Вахнянина на „злих людей" коло Куліша (в кінці року 1869-го). „Вахнянин най так на „злих людей" (до яких і я маю честь належати) не нарікає... Коли-б і Вахнянин був на місці Р. (Куліша), то не потрібував-би аж „злих людей", щоб жадати від когось поліку (отже виходить і Вахнянин в дечому сам винний, що викликав таке відношення Куліша до себе). Лучче най би Вахнянин одвітив сам собі, чим спонукав Ратая (Куліша), що той написав в листі до Под(олинського): Анатоль боїцця, щоб Вам крила не поросли... Р(атай) сам на йому досвідчився... його (Вахнянина) „я" у його перше чим що". Лист цей тим цікавий, що виявляє хід погіршення відносин між Кулішем та Вахняниним. Нарешті став Куліш підозрівати Вахнянина в тім, що той витрачав субсидію на Правду зовсім инакше, звязував він тепер разом Партицького з Вахняниним, поширював цю гостру оцінку взагалі на всіх галичан. Закінчилося це повним розривом Куліша з Вахняниним, Куліш вимагав навіть повернення своїх листів від Вахнянина через Барвінського (жовтень, листопад 1870 р.).

Розрив з Кулішем поставив перед Львівською громадою питання про дальшу долю видання. Виступають тепер наперед громадські обговорення.

[1]) К. Студинський, До історії звязків, с. 78.

В листі Навроцького читаємо: „позавчора на виділі громадськім (до котрого і Вахнянин належить) на наше жадане він висказав своє становисько і взаїмно собі сказалисьмо, що ділати будемо". Бачимо справу в течії громадських обговорень. Знаходимо тут такі вирази: „обі сторони (так ми, яко Громада, як і Вахнянин)... подрібний програм наш перешлемо Вам, як скоро перейде через всі „Конститувні фактори" у нашій громаді". В подробицях план Громади виглядав так. „Сушкевич підпишеся адміністратором і головним помічником Правди і буде відповідав за рахунки і всі матеріяльні справи видавництва перед українцями; за всьо инче правдоподібно голова маючогось вибрати виділу, редакційний, розуміється, випаде так, як ми собі у виділі громадськім уложили і громаді запропонуємо. Одвічального редактора найдемо собі „мальованого", хотя б прийшло за то єму місячно з кілька гульденів платити, причім міг би він ще експедицію або коректу провадити". Надзвичайно цікаво тут оце детальне розподілення праці в Громаді, це дуже відходило від манери Куліша дивитись на редакційні справи та їх вирішення, як на свою лиш власну справу. Навпаки, Львівська Громада знеохочена пригодами попередніх років, хотіла взяти Правду до своїх рук вповні. Тут у Львові думали знайти для Правди нового редактора під контролем Громади. Шукаючи такого редактора, Навроцький заохочував Бучинського зайнятись цією справою Правди. „Справи — писав Навроцький Бучинському — готовляться важні у нас ві Львові, лучше б ти зробив, якбись не їхав до Відня, а лишився у нас. Тобі тільки одному до відомости: річи йдуть до того, що Правда прийде знов у руки і під безпосередній кружок Громади, так ти може б взяв на себе редакторство, діставши veniam aetatis; розуміється Strohredacteur не бувбись, а мав би Sitz und Stimme в раді редакторській і veto: про фонди не потрібував бись также журити. Багато я не можу написати, бо розписуватися тяжко, ще більше не можу, бом доселі ще звязаний словом, ліпше, як будеш в Львові, розкажу. На тепер тільки те, що Вахнянин ще не знає, що на нього готовиться кара, зза того прошу тя не говорити про се нікому, що ся називає. Теперішня диктатура перейде в олігархію" [1]).

Прихильник громадського ведення справи Навроцький все-ж-таки не вважав за можливе цілій Громаді передавати ведення часопису. „Редакція буде повірена 5 — 6 певним людям, котрих ми потім по fait accompli Громаді заоктроюємо яко виділ редакційний, вільними голосами вибраний. Такий підступ кождий чоловік усправідливить, коли візьме на увагу, що се єсть conditio sine qua Правда гримне, як довга, і що тую conditio не ми (виділ in spe) ставимо. Розумієцця, Громада мати буде верховний надзір. Так мені ся представляє, коли через мої окуляри подивлюся в будучність: чи акуратне се все так цілком буде, як я кажу, яко чоловік смертельний і темний, не знаю на певно".

Перечитуючи рядки цього дружнього щирого листа, ми не зустрічаємо згадки про Куліша, Навроцький зовсім не споминає Куліша в своїх планах

[1]) Лист у К. Студинського, До історії, с. 82—83.

про дальшу організацію Правди. Ставити Куліша поміж керівниками Навроцький з товаришами не могли, знаючи попередні непорозуміння Куліша з редакцією, але все-ж-таки вони могли-б зазначити співробітництво Куліша, бажану участь творами та порадами. Здається, що Навроцький з товаришами вже переросли впливи Куліша і не чекали великої користи від безпосередньої участи від тодішнього Куліша (1869—70) з його планами: на цім треба далі спинитись окремо.

Наведені рядки з листа Навроцького ясно показують, як уявляли він з товаришами громадське ведення часопису. В инших листах знаходимо ми такі поясніння цієї-ж справи. Навроцький пояснив в середині грудня 1869 р. так свої плани що-до Правди: „пропонуваєм все видавництво передати Громаді, котра єго вести буде через 4—5 людей певних“ (ст. 83). Громада може жадати від Вахнянина повернення Правди „кождого часу, єсли тільки буде певність, що громада її дальше сама удержати успіє“. Змінити становище Вахнянина в Правді чи змінити редактора, ці гадки звязані з досвідом попереднього редагування Правди. Навроцький писав: спосіб видавання Правди через Вахнянина їх, так само як нас, не вдоволив (83); уважаємо Вахнянина кепським редактором (85). Намічений тепер контроль і допомагав справі редагування: „придати від Громади Вахнянинови виділ помічний (83); поміч матеріяльну хочемо дати Правді тим, що візьмемо часть плати за хату (котрої Ратай Вахнянинови платити не казав) і експедицію і коректу на рахунок громадський“ (у К. Студинського, 85).

За громадську справу вважали Навроцький з товаришами і вироблення програми; виробляли її спільно і потім заслухували, отже це був вислів думок всієї Громади. „Починаємо обіцяний програм, як єго виділ Гром. виробив, а Громада на вчерашнім зборі приняла (81); пишемо рівночасно до Подолинського [1]) від виділу громадського, посилаючи програм принятий Громадою до видавництва Правди“ (83).

Такі були плани львовян що-до Правди в-осени 1869 р. (вересень—грудень), про них тоді-ж повідомляли Куліша через Подолинського, який і відповідав від імени Куліша (наприклад лист-декларація від 25|XII. 1869 про відносини до українців, диктат Куліша, с. 82).

Пригадавши характер Куліша, легко буде уявити собі, як поставився Куліш до цих планів львовян. Він уважав, що утворив Правду. Його власна участь творами, посередництво між Правдою та українцями, літературний контроль за Правдою [2]), матеріяльна допомога, все це давало — думав Куліш — безсумнівні права на керування без втручань. І ось тепер молодь, яка не могла — це ображало Куліша — вповні оцінити усю діяльність і відповідно шанувати свойого протектора, підіймала голос проти керування Куліша, висовуючи натомість громадське керування, громадський контроль, громадську критику.

[1]) Щоб перед в Кулішеві.

[2]) Виправлення, напр., творів Нечуя-Левицького. Завдання — так-би мовити — літературного керівництва над галицькими виданнями висловив дуже рішуче Куліш у листі до Барвінського (видрукував Франко).

Проти бажань зміни, Куліш став — цього можна було очікувати — відстоювати status quo ante. Бачили ми, що були непорозуміння у Вахнянина з Кулішем ще по весні 1869 р. (наприклад, лист Вахнянина від березня 1869 р., с. 79). Тепер Куліш міняє своє ставлення до Вахнянина. Які не були підозріння, що Вахнянин відтирає від Куліша инших товаришів, все-ж-таки Вахнянин, як і Подолинський і Пулюй більше визнавали авторитет Куліша, більше заявляли йому про велике значіння праці його для галичан і не збуджували підозрінь що-до грошових інтересів та міркувань. Не міняючи в основному своєї оцінки Вахнянина, Куліш почав говорити, що ліпшого редактора не знайдеш, а хиби Вахнянина це загальні риси галичан, до яких і тепер ставився Куліш дуже суворо. Отже — на теперішню гадку Куліша — на Вахнянина самого не треба складати, треба лиш допомагати йому в праці. Обізнаний з редакційною працею, Вахнянин, що вже працював у тіснім контакті з Кулішем, заслуговує більшого, ніж гадають львовяни, які перші — здається тепер Кулішеві — почали нападати на Вахнянина. Все це Куліш висловлював як своє рішення, не рахуючись з думками Громади, як їх подав в листі Навроцький.

Таке нехтування, неуважність до думок та рішень Громади викликали у львовян глибоке незавдоволення. І як Куліш нарікав — з приводу Партицького та Вахнянина — на галичан взагалі, так і львовяни в поводженні Куліша бачили риси спільні — як вони думали — всім, хто виріс в умовах Російської держави. Ясно це видко з багатьох згадок про Куліша в листах. „Словом, цілком патріярхально — російсько-царські понятя (85)... і пунктум тай „малчать и паслушать", марш, чи рада, чи не рада, гайда громада (86)... назвав Ратая вихованцем царату, неволеним і радим неволити і се єсть шкода одна з найбільших, які від Россії терпим, що вихованєм у субординації з малку кривить характери, вбиває самоісний розвій і дійсну просвіту тай рівність нівечить, ту повагу межилюдську, до котрої всякий правий. Додати до того, що Ратай є ще розпущенов, пещенов дитинов, розпущенов безвольними українцями усіми, пещенов цілим поколіньом молодих письмаків, народом пустим і мізерним, що для слави бути друкованими здавались на ласку... чи не терпівши далі сего шкідливого автократичного блазеньства, шукати нам чи ні окремої стежки на Україну" (87).

На вироблення Кулішівського автократизму — думали львовяни — вплинула також і пасивність инших українців, які, визначивши авторитет Куліша в різних справах, попустили йому зовсім, не спиняючи і не протестуючи: „такого викохали, що, як сам хвалився, у жадній громаді місце не загрів, що, як нині видим, все посвятити готов — своїй слабости видіти і мати всіх сліпими орудьми в руках у себе". Підкреслювали, може, не без здивування, як терплять добродушні українці „єго заступство єдине, складаючи у єго руки твори словесні для перегляду, а гроші для безодвічального заряду"; зазначали, що „багато людей независлих... правди не знавши, махають, як Нечуй, головами до всього: laisser aller їх девіза" (87). І на галицькім ґрунті дехто з молоди оточував Куліша також покірністю та слухняністю перед авторитетом (87). І Вахнянин — на думку львовян — „в цій справі рахувався

більше з Кулішем, аніж з Громадою (84): ми му поставили термін до освідчення до 1 лат. січня: а що то (не)помагає, прийдеся з ним розправляти, як з Лукашевичом". Громадяни думали, що Вахнянин мусів-би йти в тіснішім порозумінні з цілим колективом.

Ставлення Куліша до Громади обурювало. Виходило-б — на думку львовян — що Куліш не уявляє нормальних відносин в Громаді, рівних прав, а ґрунтовного розподілу на старших та молодших. В Громаді всі рівні, як не розуміє того Куліш? не раз висловлюються так в листах громадяни. Як Куліш не може зрозуміти, що громадяни повинні бути нарівні з Вахняниним: „о нас, Громаді, розуміється, бесіди нема: тільки є о якійсь „молодежи, з якою Вахнянин має обходитися не згорда (що за парзуна![1]), котра ще дурненька, котрій треба сказати, що ми ся сподіваємо по ній колись мужів, котрі (аж колись) нашій справі поможуть (84)". Навпаки, в Громаді все зроблено—зазначає автор листа — спільними силами. Цікавий я, хто був би знав о таких „мужах", як напр. Вахнянин, що небудь, коли-б тої дурненької молодіжи не було (84). О Громаді, о рівности всіх у ній, чи то академиків, чи Вахнянина і т. д., понятя не мають... Що-до „акад. молодіжи", то відповідаємо, що академ. молодіжи у Громаді нема, так як нема професорів, урядників, а єсть тільки громадяне... Він нашого парляментарного язика не розуміє, як ми єго абсолютистичного... Він виріс у Росії, а ми у „свободній Австрії". Громаду нашу він має за якусь череду, за якесь збіговисько академицької молодіжи, у котрій він видить лиш Целевича і мене"...

Оцінки Громади впливали і на думки Куліша про громадський спосіб ведення часопису. Ті, що призвичаїлись дивитись на часопис, як на свою справу спільну, не могли легко прийняти, як Куліш, відкидаючи громадські міркування, вирішував справу сам — після своїх симпатій: ані я, ані —видить ми ся — Целевич, до такої ролі не спосібні, яко такі, що (як з віденських видно) лично ми єму не сподобаємось" (85). В тім „лично" добре схопили громадяни важливу прикмету поводження Куліша, що не міг часом піднестися по-над своїми симпатіями. Від Куліша передано рішення в формі майже наказу „На 1870 рік Правду зоставлено в руках Наталя Вахнянина", далі так само продиктовано про відносини між Вахняниним — редактором та його товаришами. Про міркування Громади що-до ліпшої організації редагування зазначено досить неуважно. „А що Ви, панове, миркаєте на п. Наталя, се нас не дивує, бо, не знавши, „по чому хліб і сіль по чім", Вам здаєцця, так би не трудно всю річ на добрий лад навернути... роспитайтесь перше в його... як воно є, дак тоді судитиме инше (82)". Це, як бачимо, менторський тон з неуками, які беруться висловлюватись про те, чого ще сами добре не уявляють, а треба їм ще добре розпитатись, заким осуджувати діяльність товариша. Але львовяни, сами живучи в Львові, ліпше знали деякі деталі ведення часопису і на уваги Куліша про спішний поверховий осуд могли так само відповісти про осуд Куліша в редакційних справах.

---

[1]) Рядки ці і далі наведено з уривків з листування 1869—70 рр., їх подано в статті К. Студинського „До історії звязків Куліша" с. 81 і далі.

В менторській декларації Куліша, з якої навели ми тільки-що рядки про Вахнянина та відносини до нього товаришів, є ще важливе поясніння про українські стосунки. Це мало велике значіння за-для обрахунків ведення часопису. Громадяни, обдумуючи дальшу долю Правди, надавали великого значіння допомозі українській (чи то в вигляді субсидії, чи то в вигляді забезпеченої кількости передплатників). Громадяни знали про субсидію — гроші Білозерського (86) і рахували на певне стале число передплатників, що забезпечувало-б грошове становище Правди. Не знали Громадяни про значіння кордону та царської цензури. Повинен був Куліш про це попередити, на випадок помилки в обрахунку. Але даремно Куліш і тут взяв менторського тону, повчаючи берегти та шанувати українські гроші, бо складають їх не пани-магнати від своїх великих багатств, а бідніші верстви від своїх невеликих засобів, „від свого рота (82)". Почавши від звичайного поясніння про перспективи передплати на Україні, Куліш несподівано переходить до ображеного тону. Несподівано, бо початок в иншім тоні, а потім про „єдину ту славу, що рідне слово не замовкає (82)". Можна пояснити, що далі Куліш перейшов на думки про відносини свої з Громадянами, про брак у них відповідної пошани до його, Куліша, праці. І ось Куліш вичитує їм у листі, щоб вони цінили грошову допомогу його, Куліша, та українців, цінили їх заходи та участь в виданнях, не гальмували своїм неуважним ставленням зміцнення звязків, щоб „не були в історії тільки мороком і туманом на прибільшенне їх сяєва: оце ж я виявляю Вам, як воно є проти того, як Вам здаєцця" (82).

Куліш відчував зміну в відношенні до себе частини молоди (радикальнішої), це його дратувало, але причини були неясні. Між тим можна думати, що ця частина молоди, активні Громадяни, переросли вже менторство Куліша і редакційне керування Куліша 1867—69 рр. їх переставало вже завдовольняти. Куліш це зауважував, цю зміну відчував і з обережливістю ставився до львівських громадян, захищаючи своїх прихильників. Тепер захищав Куліш від львівських громадян і Вахнянина, на якого і сам раніш рішуче нарікав. Захищав з тією манірою, яка ображала, що, мовляв, нерозумні дітваки і тут не знають, що роблять.

Це повільне розходження Куліша в 1869—70 рр. з львівськими громадянами (радикальнішою частиною) примушувало шукати инших помічників серед галицької молоди за-для намічених планів. Ми читали в листах нарікання Бучинського на Подолинського і Пулюя (86, 87), які трималися тісніш Куліша. Так намічалося і певне розходження поміж товаришами в справі Куліша та дальшого редагування. Марка Куліша, так-би мовити, була вже відома, його плани мало вже завдовольняли.

Мало захоплювали львівських громадян плани Куліша що-до видання Біблії. Між тим як-раз улітку 1869 р. Куліш ставив переклад Біблії як свою чергову працю. Хоч якого великого значіння надавав Куліш літературній критиці, він відсовував цю справу свідомо до дальшого, щоб закінчити поки-що справу з Біблією. „Правду про Галицьку словесність — писав Куліш до Барвінського — не пора ще казати. Нехай спершу в нас будуть готові наукові книжки про ввесь гимназияльний курс та нехай напечатаєцця вся Библия.

Тоді я буду вільніщий і сам візьмусь до видавання якого периодичного письма. От у тому-ж то письмі зачнецця критика перш української, а потім галицької словесности" (30/VI, 1869 [1]). Разом із тим шукає Куліш допомоги собі в виданні Біблії та збирає собі відповідні інформації про друкарську справу. „Треба мені знати, по яких городах є порядні печатні з верховими значками над голосними літерами, яка ціна за аркуш друку с папіром середнего сорту за 1000 примірників і які по тих городах є люде, щоб корректували con amore gratis і залюбки взялись усю справу міні певнити. Є в мене думка разом де-що печатати у двох чи трех місцях". Бачимо, що Куліш думав тут про допомогу в самім виданні [2]), коли-б довелося друкувати одночасово по різних місцях. Але крім того думав Куліш ще організувати громадську допомогу і в справі поширення видання. Знаючи про мале поширення книжкової справи в Галичині, Куліш уявляв собі труднощі поширення видання Біблії серед маси читачів. Через те Куліш починає думати про організацію допомоги „прихильників до рідної слави", які взяли-б на себе розповсюдження видань. Куліш, можна думати, мав на увазі свою попередню практику з поширенням своїх видань 1850-тих років. Низка помічників по різних містах, які-б мали „держати в себе книжки, розсилати куди треба", далі завести окремі книжки, до яких „записувати порядно всі рахунки, а певного речінця справоздання давати" Кулішеві. Ці загальні вказівки подано в листі 20/VI 1869 р. і дійсно Кулішеві пощастило знайти таких помічників: Пулюй став збирати „Товариство для розпродажі св. Письма" [3]), Барвінський став допомагати в виданні самім. Але треба зазначити, що взагалі громадяни львівські поставилися обережно до цих планів Куліша з Біблією, виявили „чисту пасивність" (вираз Бучинського).

Така пасивність мусіла збентежити Куліша, що призвичаївся знаходити щире та активне підтримання всім своїм планам (чи то з початку самого чи після відповідних пояснінь про справу): тепер він бачив, що ці плани з Біблією молоді дуже далекі і мало цікавлять її. Отже тим більше уваги присвячує тепер Куліш своїм новим кореспондентам, Барвінським. З Олександром Барвінським почалось листування завдяки посередництву М. Лисенка, з яким Барвінський познайомився підчас перебування Лисенка в Львові 1867 [4]). Справа йшла про доручене Ол. Барвінському складання читанки, за-для чого Барвінський хотів мати відомості про українську літературу та взагалі деякі поради: з тим удався Барвінський до Лисенка, а той, побачившися з Кулішем у Дрездені, передав йому про цю справу та, може, захотив допомогти Барвінському. Так почалося листування, і Куліш подавав детальні характеристики українських письменників та загальні уваги, яка має бути читанка [5]). На запитання Барвінського Куліш знову вертався до певних мо-

[1]) Ол. Барвинський, Спомини I, 209.

[2]) Ibidem, с. 201.

[3]) В листі Бучинського 7/VII 1871, у К. Студинського „Перша зустріч Мих. Драгоманова з галицькими студентами" (Україна 1926, № 2, с. 71).

[4]) Ол. Барвинський. Спомини I, 157.

[5]) Ibidem, с. с. 175 і далі.

ментів, поглиблюючи їх освітлення, додаючи деталі, яких раніш не було подано. Коли придивитися до цих листів, легко зауважити, як швидко Куліш засвоює тут спокійного доброзичливого тона. Нема ні навчань, ні бажання підкреслити дуже свою діяльність. Від вказівок про українську літературу та про характер читанки переходить непомітно до різних своїх планів, про які оповідає спокійно, без підкреслення їх значіння (наприклад, перекладу Біблії) чим далі, тим більше даних про почату працю. Є признання про потребу докладніш познайомитись з Галичиною, зібрати про неї матеріяли. „Сповістки Ваші — читаємо в однім листі — про гимназіяльну педагогию й про инші такі речи дуже мені потрібні. Я тепер тільки штудирую Галичину, яка вона є, зі всіх боків, а більш мало що роблю. Мені треба добре взнати край и людей, щоб не помилятись у своїй роботі. Яка-ж моя буде робота, я ще й сам гаразд не знаю, бо шкода загадувати собі що небудь статешне, поки Галичина буде міні terra incognita Оце-ж я й підходжу до неї то звідсіля, то звідтіля, довідуючись правди, хоч найгіршої. Свого часу поїду сам по деяких місцях. Тепер ще не пора. Тепер у мене що дня в руках Библия та екзегетика та єврейська мова“ [1]). Як бачимо, досить широкі плани вивчення Галичини, збирання відомостей про Галичину [2]) і неясні ще плани видавничої діяльности за-для потреб Галичини (літо 1869 р., у Барвінського, сс. 175—212).

Задумане видання Біблії вимагало помічників по різних містах Галичини, де були друкарні. „С Перемишлем через Гладиловича почали вже ми переговорюватись про печатню. Там шрифт кращий, ніж уві Львові, а може й дешевший. Оце ж там і зачнемо печатати де що, проби ради (210). Перепечатка наша буде вельми широка. Не турбуйтесь из друкарнями. Діло йде на лад из Перемишлем. Там зачнемо печатати та ще не все готове в печатника (211)“. В листах та в розмовах з Ол. Барвінським Куліш обговорював плани дальшої видавничої просвітньої діяльности: „продовжую — писав Куліш в серпні 1869 р. — письмом розмову нашу в Вашій принадній оселі“ (с. 213). Оточення Ол. Барвінського сприяло взаємному порозумінню з Кулішем щодо планів завдовольнення культурних потреб галицького села. Були, наприклад, розмови про потребу народнього молитовника, думка така далека для Навроцького, Терлецького, Бучинського. Цікаво, що Куліш, аргументуючи свою гадку про потребу приступного розумінню широких мас молитовника, подавав етнографічні записи перекручування молитов в народніх устах. „Подано міні списані з народних уст молитви, без найменшої переміни. Годилось би їх напечатати в вашій газеті, яко наслідок недбалої про народній розум консервації. Ось вони, сі молитви (далі йдуть записи молитов). Коли не схочете напечатати, то подайте копию тому, що видав новий молитовник: іому знадобицця“. Далі йде оповідання про ревізора в сільській школі на перепитуванні молитов. „И сю приписку можна припечатати дрібненько“ (216). Може, не зайво буде навести тут, що справа народнього молитовника тоді цікавила галицьких культурників. В „Правді“ в № 24 (від 30 червня 1869) маємо про-

[1]) Ол. Барвінський, с. 209.

[2]) Дуже мене запоможете широкою сповісткою про Галичину (208).

стору замітку „Кілька слів про потребу „Народнего“ молитовника“, де ці плани звязуються з діяльністю „Просвіти“ (с. 207). До замітки додано примітку про виданий вже („Січ“ у Відні) молитовник.

Поволі Куліш прийшов до думки спробувати завести українську друкарню в Львові, обдумав, як зібрати на це гроші серед українців. Про це він так писав до Барвінського з Венеції в вересні 1870 р. „Тим часом знаходитця один земляк з невеличкими грошима, такий, що охотитця заложити ві Львові руську друкарню. Роспочала б вона свій захід печатанием св. Письма, що вже тепер доведене до кінця. Коли маєте знакомого практика, то попросіть того уложити цілий проект печатні руської з однією скоропечатною машиною; скільки на що треба грошей і якої суми на все? Чоловік сей бував на коні і під конем, объіздив багато світу, учивсь ув университеті, людина тямуща и добрий украінець. То ми б дуже бажали, щоб він осівсь из семъею ві Львові. Прибуло-б там через се просвіти між Галичанами“ [1]). Пізніш, за кілька день у тій-же самій справі: „зупинитця з друкарськими розвідками, бо сего земляка ждемо ми сюди днів через десять, то він скаже нам, чи у Відні буде йому більш заробітку, чи ві Львові. З одного боку вигодніше було б ві Львові, та що коли се діло арихметичне?“ В иншім листі з Венеції того-ж вересня 1870 р.: „була в мене думка и зазімувати в Галичині, печатаючи св. Письмо... я просив провідати, чи не можна б міні знайти приятного мішкання в Галичині у якого попа або шляхтича за добру плату“. Далі в листах читаємо про видання євангелії [2]) та тісніш втягає Куліш тепер у свою працю Волод. Барвінського дорученням друкувати Псалтиря.

Серія листів з приводу видання Псалтиря [3]) відноситься до часу січень-червень 1871 р. Тут поруч із технічними вказівками зустрічаємо инші уваги про коло помічників та кореспондентів Куліша. Ось наприклад про Пулюя: „у Перемишлі від Івана Пулюя за Молитовник гармонтом бажають за 1000 примірників...“ Це приклад доручень Куліша.

Разом із тим Куліш піклується про те, щоб широко розкидати видання по всій Галичині: „ще ж Вас прошу зорганізувати продажу Псалтиря так, щоб ни в кого не пропали гроші, як се буває з комисіями і за для интересу народнего, весь клопіт підняти на себе і доконати як личить доброму русинови“ (с. 85).

Оці свої заходи коло видання Біблії Куліш коротко так характеризував в листі 1872 р. „Покинувши Варшаву, видав я ві Львові віршований український переклад книги Іова, потім видав у Львові ж таки знов віршований переклад цілого Псалтиря, далій напечатав у Відні чотирма книжечками чотирех євангелистів та маю рукописну всю Библію старого і нового завіту зовсім того до печатання. Як упораюсь трохи з господарством моеі жінки (бо сам, опріч пера, нічого не маю), то поіду за гряницю печатать Святе Письмо все разом. Переклад книги Іова і Псалтиря наготовлений для сего прозою“ [4]). З инших листів Куліша знаємо, як захоплювала його

[1]) Листи Куліша видані в „Записках Наук. Т. ім. III., т. 26, с. 7.

[2]) Барвінський, с. 218. [3]) Видав Франко „Кіев. Стар.“ 1898, X, 84 і далі.

[4]) Кіев. Стар. 1899, I, с. 35.

праця над Біблією. „Къ этому жалованью (Куліш обдумував різні проєкти дальшої своєї діяльности) я въ тотъ же годъ прибавлю другое такое же своимъ перомъ, пошившись въ переводчики, компиляторы, публицисты и т. п., на что теперь, изъ за своей Библіи, смотрю съ пренебреженіемъ, равно какъ и на канцелярскую работу“ [1]).

Працю над Біблією Куліш звязував з допомогою галичан. Як ми вже зазначали, частина молоди (радикальніша) вважала просвітні плани Куліша для себе за малоцікаві, літературну критику за справу далеку, так само і піклування про релігійно-моральну просвіту широких народніх мас. Тепер Куліш гадає знайти за-для цих планів допомогу серед галицького духівництва, більш прогресивної, менш консервативної частини його. Куліш міг із ними зійтись у справі розуміння для селянства релігійно-моральної лектури, біблії, казань, та ин. Але швидко розійшовся-б з духівництвом, хоч і народолюбним, у питанні про контроль духівництва над селянською лектурою. Куліш уважав за конче потрібне дати селянству біблію та залишити далі без уважного керівництва, а на це не згодились-би галицькі духовні. Погляд Куліша відомий з його творів та листів. Нагадаємо хоч-би характеристику сільських відносин у статті „Григорий Квітка“: тут читатель... „наткнетця на науку доброго життя, на источник води живої, на Боже Слово и вбачить из жалем душевним, що той источник сміттем закидано и здивуетця, як ище сей мир держитця на правоті: що скілько то тих хранителів правости, тих передовиків Христового стада про своє діло, байдуже! забули вже, як его й чинити, як его й на користь душевну мирові обертати. Вигукує оттой философ у церкві „Дѣянія“ по строфам, „аки мѣдь звеняща“, а буде ж из его незабаром пастирь душ... як же упасе овці своя? Тим-то Господь не вповає на розум розумних, промишляючи об спасенні людей своїх и совершає собі хвалу „изъ устъ младенцевъ“. Серце старого неписьменного батька тої семьі благочестивої, що зібралась празник святою паскою празновати, восхвалило вже Господа дома, поглядаючи на дари руки его... а в церкві учений дурень глумитця над святою повістью про діла апостольскі і туманить своїм читанням охочих слухачів“ (с. XXX). При таких поглядах Куліша спілка з галицьким духівництвом не могла бути глибока та міцна [2]).

З листів 1871 р. видко, яке велике значіння надавав Куліш виданню Біблії і як старанно дивився за всім, що стосувалося цієї справи. В листах знаходимо теж вказівки й про організацію поширення видання. В листі з 24/IV 1871 та 2/V маємо записи, кому кільки примірників послано. Допомагав цій справі Пулюй. Се все — читаємо тут — пересилав Ів. Пулюй: більше нікому ще не посилано. От і міркуйте самі, куди скільки посилати (тут показано 5 висилок, у пізнішім за кілька днів листі маємо ще 3 висилки [3]): Барвінські повинні шукати нових адресатів, а не посилати тим, кому посилав Пулюй (у Барвінського наведено, с. 226). Найбільше ж хоті-

[1]) Кіев. Стар. 1899, I, 110.

[2]) Наведемо тут спостереження Куліша (в листі до галичан): ваші попи лютують, що ймення: Мусій, Оврам etc. перероблені в Біблії (у Франка, Записки, т. XXVI, с. 14).

[3]) Барвінський, с. 223, 225.

лось би мені — пише Куліш — дати сей чесний заробіток (з розповсюдження) учителям нормальних шкіл та убогим священникам (224). Глибоко цінуючи допомогу Пулюя, Куліш хотів ближче звязати з ним Барвінських. „Він — пише Куліш Вол. Барвінському про Пулюя — має хороші думки, тільки ж єдиному чоловікови не можна нічого великого вдіяти. Тим я раю Вам відкинути всякі урази, коли що таке проти того маєте, і кореспондувати з ним не ради того, а ради руського діла, що разом з ним робите. Оплачувати ж кореспонденцію я Вам позволяю з тих грошей, що маєте від мене на Псалтирь... працюючи на рідному руському полі та обороняючи його від ляхів [1]). Спасена се Ваша думка, щоб зорганизувати працеватих людей коло себе та впертись проти деморалізації старших Русинів і верховідство Ляхів... Треба (молитовник) всяк підпирати і роспродувати, прошу Вас уважати се діло Пулюєве не за його особисту працю, а за спільний интерес Молодої Руси: nam concordia res parvae crescunt: без сего гасла не вдіяти нічого. На службі рідному краю тільки того треба вважати за ворога або противника, хто його цураетця“ (у Франка, Кіев. Стар. с. 91).

Багато праці вкладав Куліш у науковий переклад Біблії, багато уваги присвячував літературному обробленню перекладу. Листи до Барвінського виявляють добре оцю уважну працю Куліша коло редакції перекладу [2]).

Незручність літературного редагування перекладу підчас друку та запізнених змін у коректі надрукованих аркушів перекладу привело, певно, до гадки надалі, користуючись з попереднього досвіду [3]), уважніш підготовляти переклад до друку. До помилок початкового періоду ставився Куліш досить спокійно, виводячи з цього досвід для дальшого видавання. „Коли ще Ви — пише Куліш у листі від 4/II 1871 — не зовсім відпечатали 1-й аркуш, то прийміть от яке правило правописи — робится, а не робитця... Коли ж уже відпечатали на чисто 1-й аркуш, то консеквентно мусите держатись тієї самої правописи до кінця. Рим збудовано не за оден день, колись до всего додумаємось“ [4]).

Приймав Куліш і зауваження своїх кореспондентів. „Стишок у п. пс. можна б і так напечатати, як він стояв; та Ви звернули на його увагу мою, то я переправив тепер і прошу напечатати замість тих двох віршів, що Ви прописали, ось як“ (далі йдуть виправлені рядки, Кіев. Стар. X, 88). „У нас говорять — пише Куліш у пізнішім листі — лишок, розуміючи проценти з грошей, тілько ж задля поважности речи можна й так напечатати, як Ви перемінили, т. е. лихви. „Не пріймає“ вимагає сказати: лихви, а не лихву. От же зробіть міні ласку переправте, коли це можна, так далі виправлений рядок“ (с. 95). „Од“ на те в Псалтири здалось міні добре вживати, що там привикли читати „от“. Коли ж воно таке Вам не любе, то я й подавно його

---

[1]) Кіев. Стар. 1898, X, 90.

[2]) В виданні Франка (Кіев. Стар. 1898, I): доповнення до цього знайдуться, певно, в листах Куліша до Пулюя, які видає Наукове Товариство у Львові.

[3]) В виданні Псалтиря використано досвід з „Іовом“: у Франка, Кіев. Стар. 1898, X, 85, 85 і далі.

[4]) Кіев. Стар. 1898, X, 89.

цураюсь" (94) [1]). Незабаром, днів через шість пришлю Вам Матѳея. Коли матимете час Ви сами, або Ваші товариші, читати іого, державши перед собою грецький первовзір, та здаеця кому, що можна б которе слово краще переложити, то списуйте всі такі нотабенки і поправки і присилайте до мене і я покористуюсь ними, перепечатаючи евангелистів для повного Нового Завіту. Багато є в Галичині, що я ніколи не читав, то се міні була б добра підмога. А може я що небудь пропустив з дрібних часточок річи: то все таке — зробіть ласку — міні виказуйте" (с. 97) [2]). „Правописи держіться такоі, як у св. Письмі, доки спільною радою не постановлено деяких нових перемін" (107).

Друкуючи по-весні 1871 р. Новий завіт, постійно повідомляв Барвінських про хід праці. В лютім Куліш прохав дати йому підрахунок, скільки коштуватиме видання. „Буде — читаємо тут — український Новий Завіт, тілько про се не кажіть ні друкареві, ні кому иншому і все діло зробіть тихцем. При тому всему мусить вимагати певної гарантії, щоб як можна скорше печатано, не вгаючи часу" (92). Далі ми читаємо, що „мало часу: редакція св. Письма вимагає багацько часу, заглядуємо часом до 14 перекладів, міряючись, як би краще по нашому сказати и против уртексту не схибити" (94). „Матѳей уже печатаеться на чисто, та велика морока з німцями. Мусимо переписувати всю рукопис задля увільнення себе від тяжкої корректури" (95). В листі від I/IV: „св. Матѳей скінчився сегодні, не вмер, а видрукований до кінця. Днів через три чи чотири россилатимем. Марка вже 1-й аркуш прочитаний у корректурі. Великі були труднощі з корректурою Матѳея, а Марка вже дуже добре складають німецькі зетцери, бо ми ім виготовлюємо манускрипт так, як треба. На сему виготовленню менше тратимо часу, ніж на корректурі. Держали по 4 и по 5 кор." [3]). В травні 1871 справа стояла так: „Матѳея і Марка видано, Луку підписано до друку, Іоан складуеться" (Кіев. Ст., с. 103).

Як бачимо, практика друкування 1871 р. дала Кулішеві цінні спостереження надалі. Він став приймати поради своїх молодих співробітників-галичан, рахуватись з деякими поглядами галицької інтелігенції (духівництва), пристосовуватись — деякою мірою — до галицької інтелігентської мови: це все приходило поволі за роки культурної праці на галицькім ґрунті.

В дальших своїх планах Куліш вже постійно числив на допомогу „охочих помішників до чорної роботи" [4]). Була у Куліша гадка, що наладжену працю можна залишити на цих помічників. „Печатанье — писав Куліш Хильчевському 5/VI. 1871 — будетъ продолжаться заочно. Я все для этого устроилъ и нѣтъ надобности мнѣ издерживаться на содержаніи моей особы заграницею" [5]).

Рішення своє провести літо 1871 р. на Україні мотивував Куліш потребою далі підготовити переклад. „Думав був я — поясняв Куліш Ол. Бар-

[1]) У повному ж Нов. Зав. печататиму не *іого*, а *ёго*, яко ж бо галичанам не подобаеться *іого* (с. 109). [2]) У перепечатуванню... прийметься всяка розумна рада (103).

[3]) Барвінський, с. 219. [4]) В листі до Хильчевського 27|VIII 1870.

[5]) Гроші на видання почасти залишив Куліш у Пулюя (Кіев. Стар. 1898, X, 113).

вінському — літувати в Відні та дуже тяжко одному и вельми скучно по своїх гаях та дібровах, що тепер (пише моя пані) [1]) повні соловіїв. Се велика жертва була б, щоб одну весну и одно літо хуторське українське з свого життя викинути! та й на що вона, коли можна через чотирі місяці взятись за сидячу роботу знов?" В иншім пізнішім листі Куліш відповідає на прохання Ол. Барвінського: не хочеться про се думати. Поки не скінчу св. Письма, нѣсть отъ міра сего. И додому іду по часті через те, що не важусь ище печатати Нового Завіту. Треба добре над дечим подумати и попрацювати. Тут то я і за великі гроші не мав би такого комфорту як у себе на хуторі. От там же то ще засяду за редагування Св. Письма" (Барвінський, с. 229).

Закінчив підготовчу працю і до друку приступив Куліш улітку 1872 р. В половині червня писав Куліш „не обращая вниманія на непріятности, я воспринимаю прежнія занятія и недѣли черезъ двѣ ѣду въ Лейпцигъ печатать Библію, на которую деньги имѣю изъ другого источника. Останусь тамъ до половины сентября" (до Хильчевського с. 112); так думав Куліш, але родинні маєткові справи примусили повернутись раніш, покинувши друкування.

Думаючи інтенсивно працювати над перекладом та редагуванням, Куліш хотів утворити відповідні умови за-для своєї праці. Здається, це йому пощастило знайти в Наумбургу на Заалі коло Лейпціга, маленькім містечку, де „въ отелѣ двери вовсе безъ замковъ и ключей" [2]). Ось так описував Куліш умови, в яких думав працювати влітку 1872 р. „Нашелъ городокъ въ моемъ вкусѣ. Кругомъ поля или сады, а между полями и городомъ прекрасныя аллеи по надъ дорогою... Для прогулокъ пѣшкомъ ничего лучшаго и желать нельзя. Видишь разомъ и городскую и сельскую жизнь и древнія сооруженія (городъ былъ серьезно укрѣпленъ стѣнами, рвами и башнями въ Вобановскія времена) и новыя изящныя постройки. Жизнь дешевле Лейпцигской много. Въ городѣ чисто и тихо сравнительно съ большимъ городомъ. Мѣста для прогулокъ остаются почти безлюдными въ рабочее время: Не видать праздной щеголеватой толпы, которая мнѣ ненавистна. Аллеи и сады почти настолько же мнѣ принадлежатъ, какъ и въ Пиддубнѣ. И такъ рѣшился печатать Библію, но съ тѣмъ, что бы пріостановить, если бы мнѣ понадобилось вернуться на время домой для веденія моихъ земельныхъ дѣлъ" (далі вказівки про продаж ґрунту, щоб гроші виплатити за видання Біблії).

Справи затримали Куліша довше, ніж він думав. Заміру видати повну Біблію Куліш і далі не кидав. Але з виїздом за кордон не так було легко і Куліш думав про видання за кордоном за допомогою галичан. Листи до Ол. Барвінського виясняють улітку 1873 р. [3]) плани Куліша видати за кордоном за допомогою галичан, щоб „самому не жити для сего за границею, а тільки заплатити двом чи трем русинам за корректуру и иншу працю коло

[1]) Куліш після Венеції був у Відні разом з жінкою, потім вона сама вернулась на хутір.

[2]) Можно запереться только извнутри — видно честные люди Наумбургскіе нѣмцы. Посторонній можетъ войти въ чужой нумеръ, какъ въ свой.

[3]) Барвінський, с. 232 і далі.

видання и догляду Библиі“ (с. 235). Думав Куліш на якийсь час виїхати до Галичини і просив сповістити, де-б міг він побачитись, щоб умовитись устами до уст (235). Виїхати не пощастило, зате матеріяльні розрахунки занесли його до Петербургу на службу (серпень 1873, до Хильч. 116, до Барв. — 238). Але працю над перекладом Куліш не припиняє, тільки відкладається друкування до слушного часу. В листах Куліша ми бачимо і далі заходи організувати видання в Галичині. Кореспонденти ті-ж самі і так само постійно підкреслюється надзвичайно велике значіння української біблії, але це вже було незрозуміло галицькій молоді (радикальнішій), яка ставила тепер перед собою инші життєві завдання.

КОСТЬ ХАРЛАМПОВИЧ.

НОВІ БІЛОРУСЬКІ НАУКОВІ ВИДАННЯ.

Цьвікевіч, *Инстытут беларускае культуры. Гісторыя ўзьнікненьня. Сучасная структура. Наукова-дасьледчая дзейнасьць. Менск 1926.*

Інститут білоруської культури (скорочено — Інбелькульт) вже кілька років притягає до себе увагу вчених по-за межами Білоруси, а в їй самій викликає великі надії широких громадських кіл. Адже вона — майбутня Всебілоруська Академія Наук.

Думку про заснування Інститута було вперше висловлено в січні р. 1921 на з'їзді білоруських культурних робітників і зараз-же вона втілилася в форму „Науково-термінологічної комісії". Через рік, на початку р. 1922, було засновано Інститут, причому одразу визначився його характер, як державної науково-дослідчої установи, але заразом і культурно-суспільної організації.

Почавши свою діяльність у складі комісій гуманітарної та природничої, Інститут за двоє років мав 6 секцій, а в 1926 р., коли вийшла оця брошура, до складу його ввіходило багато окремих установ. Було вже сім секцій: 1) Білоруської мови й літератури з 1 комісією, 2) Білоруського мистецтва з 3 комісіями, 3) Історії з археологією (тепер — Соціяльно-історична секція), 4) Секція революційного руху, 5) Природознавча з 6 підсекціями та з комісією, 6) Медична з 6 комісіями й 7) Сільсько-господарча з 3 підсекціями й 3 комісіями. Окрім того існували на правах самостійних секцій: 1) асоціяція наукової організації праці (НОП) з лабораторією психотехніки та фізіології праці, 2) Наукове товариство вивчення Білоруси при білоруській сіл.-господарчій академії в Горках і два національні відділи — Жидівський з 3 секціями та 5 комісіями й Польський теж з секціями. На черзі було заснування ще латвійського відділу.

Поруч з цими секціями та відділами до Інбелькульту ввіходять постійні наукові комісії: 1) Словникова, 2) Головна термінологічна, 3) Літературна, 4) Історично-археологічна, 5) Охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи, 6) Вивчення природніх продукційних сил Білоруси („КЦПВС Біл"), 7) Бібліографічна, 8) Наукове бюро сільсько-господарчої дослідчої роботи, 9) Центральне бюро краєзнавства, 10) Військова комісія (для опрацювання військової термінології та складання військових підручників).

Як підсобні установи, при Інбелькультові функціонують ще: 1) Редакційно-видавничий відділ, 2) Бібліотека з 29 т. книжок, 3) Музей природничий, 4) Ботанічний акліматизаційний сад біля Витебська, 5) Друкарня. Запроекто-

вано перевести до Інбелькульту всю мережу геофізичних станцій Білоруси (Белгеофіз), заснувавши головну геофізичну обсерваторію Білоруси.

Це не остаточна структура Інбелькульта; накреслено нові комісії та нові перегрупування давніших. Але й цього досить, щоб побачити, з якою енергією наукові робітники Білоруси взялися за вивчення своєї країни з усіх боків. Справа йде про повне відродження Білоруси, що допіру недавнечко дістала змогу культурного розвитку після цілих століть занедбання й занепаду за царату.

Широко й інтенсивно розвинена дослідча праця над природою, побутом і минулим Білоруси зробила з Інбелькульта вищу наукову установу, що об'єднала всі наукові завдання. Таку вагу визнав за ним його статут, що затвердили його ЦВК і РНК БССР 25 липня 1924 р.: од дня, коли його опубліковано (18 листопада) Інбелькульт увійшов до складу Наркомату Освіти, причому за голову його став сам комісар. § 7 Статуту дав Інбелькультові право відкривати музеї, бібліотеки, архіви, друкарні, дослідчі станції, кабінети, скликати конференції, з'їзди, організовувати розкопи, експедиції, то-що. Окрім того, Інбелькульт дістав дозвіл провадити безпосередні зносини з закордоном, здобувати звідти книжки, струменти. Нарешті, він почав користуватися правом безплатного листування.

У лютім 1926 р. права й значіння Інбелькульту ще більш підвищено. ЦВК і РНК постановили виділити його з складу Комісаріяту Освіти й утворити самостійну установу, що знаходиться безпосередньо в складі Ради народніх комісарів, причому голова його одержав право подавати туди свої доповіді й внесення. Слідом за тим т. Ігнатовський, що був за комісара освіти й голову Інбелькульту, покинув першу посаду, залишившись тільки головою, себ-то комісаром нового Комісаріяту.

Нічого дивного, що такий розмах роботи, таке високе визнання з боку влади й широких громадських кіл давно вже зродили думку перетворити Інбелькульт у Білоруську Академію Наук. Цю думку вперше висловлено ще в липні р. 1924 і відтоді її не забували. Тоді сам ЦВК висловився за те, щоб зміцнити й поширити діяльність Інбелькульту й реорганізувати його на зразок Академії Наук, зробити з нього культурне огнище всієї Білоруси — не тільки радянської, а й закордонної західньої.

Цей план незабаром став відомий і в Москві. 4 червня 1925 р. Голова ЦВК БСРР Червяков, реферуючи президії ЦВК СРСР про діяльність Білоруського уряду, повідомив і про роботу Інбелькульту, що глибоко пустив коріння в Білорусі й виявив тенденцію зреформуватися в Академію. І президія, відзначаючи, що діяльність влади та національна її політика правильні, знов-же й те, що дбає вона про розвиток білоруської культури, підкреслила заразом „особливо велике значіння для тієї мети Інбелькульта, що в своїм дальшім розвиткові повинен перетворитися в Білоруську Академію Наук".

Згідно з цим РНК БСРР 10/VI, 1926 р., заслухавши доповідь про діяльність Інбелькульту в 1925/6 р. визнала за потрібне, відповідно до загального піднесення Білоруси й буйного розцвіту її економічного та культурного будівництва, надати Інститутові в майбутньому академічному роді

напряму в бік поступінного перетворення його в Білоруську Академію Наук, не пориваючи звязків його з широкою суспільністю.

Цей звязок виявляється насамперед у персональнім складі Інбелькульту. З 224 членів — 83 дійсних, 74 членів-співробітників, 67 членів-кореспондентів. Поруч них до 200 членів секцій. Члени-кореспонденти не зовсім відповідають звичайному типові академічних кореспондентів. „Це живі сили білоруської провінції, що їх Інбелькульт вирішив притягти до співробітництва незалежно від їх наукової кваліфікації". У відозві до всіх робітників, селян, радянських, професійних та громадських робітників і до шкільної молоди Інбелькульт пояснював: „Культурну роботу можуть провадити не тільки дипломовані вчені, але й кожна більше-менше освічена людина, що може подавати звістки про господарство в селі, про побут, мову". За приклад береться селянин-самоук Я. Мороз, відомий по-за межами Білоруси (він акліматизує в своїм господарстві садовину різних ґатунків).

У звязку з цим стоїть адміністративний устрій Інбелькульту. За статутом усією науково-дослідчою роботою керує Наукова Рада, куди ввіходять усі дійсні члени й у такому-ж числі представники груп співробітників та кореспондентів; з 1925/6 ак. року Раду складають по три представники од кожної групи й окрім того 5 членів президії та голови всіх секцій. Тут уже перевага перейшла на сторону дійсних членів.

Звязок Інбелькульта з широкими колами робітників радянської Білоруси зміцнює й розвиває форма секцій. Де-далі тим більш секції набувають характеру окремих наукових товариств при Інбелькульті, присвячених тій чи иншій науковій дисципліні, і тому вони позбавлені негативного впливу централізації. Нарешті, цей звязок з суспільністю характеризується існуванням при Інбелькульті національних відділів. Це не тільки змагання Інбелькульту виучувати відповідні маси нац. меншостів, але це взагалі відрізняє Інбелькульт од аналогічних інституцій, як суто своєрідне явище на всій території Союзу Радянських республік, а для жидівської маси — і в цілій Европі. Зрештою, щось подібне до цього відділу запроваджено в Українській Академії Наук в формі окремої єврейської катедри.

Інбелькульт підтримує звязок з европейськими академіями наук і найбільш з Усесоюзною та Українською. Від них він дістає допомогу виданнями та матеріялами і їх роботами користується, як зразками. Для Академічного словника живої білоруської мови за зразок правлять словники польський і український, в підвалину-ж роботи покладено методи Словникової комісії Української Академії Наук. Видання історичні та археологічні редагує Інбелькульт теж на зразок видань Української, Краківської та инших академій наук. До речи. З таких видань надруковано вже „Матар'ялы да гісторыі і археолёгіі Беларусі", I (Менск 1926), 88 стор., „Бэларускі Архіў" — Збірник актів XVI—XVII ст. і „Гістарычна-Археолёгічный Зборнік".

Скорочуючи свою замітку, мушу проминути багато цікавих відомостів про працю й досягнення окремих секцій, комісій і відділів Інбелькульту, хоч які вони цікаві для українських читачів. Повернуся ще до питання про прийдешню реформу Інбелькульту. Це питання актуальне, але до перетворення

Інбелькульту в академію підходять не без застереження. Є бажання, щоб воно було органічне та природнє. І це має рацію: в Білорусі ще мало вчених, щоб академія могла працювати без перерв. І це доводять часті перегрупування секцій та комісій і ліквідації декотрих із них, що працювали занадто мляво. Так зроблено, наприклад, з секціями права та педагогічною (стор. 59). Добре, що справами науковими та культурними Інбелькульт зацікавив широкі кола суспільности. Та хоч з неї і вийшли не сотні, а тисячі співробітників, що можуть збирати колекції, слова для словника, фольклорні знадоби, то-що, — все-ж вона не зможе одразу дати робітників для наукової методичної праці над різноманітними матеріялами. А це-ж і є академічна робота... Тому було-б пожиточніш, щоб Інбелькульт, не поспішаючи перейменовуватися в Академію Наук, набирався-б попереду сил усякого роду й засобів. Від нього не втече, що йому призначено і чого він вартий.

Працы Першаго Зьезду Дасьледчыкаў Беларускае Археолёгіі і Археографіі, 17—18 студзеня 1926 году. У Менску 1926.

Зміст 84 сторінок білоруського тексту, що містять шість доповідів, читаних на з'їзді 17—18/I, протоколи й резолюції, дуже добре переказує стисле французьке résumé на стор. 85—86.

Перший у нових умовах білоруського культурного життя археологічний з'їзд підбив, коротко кажучи, підсумки тому, що досі зроблено на полі археології та археографії, і зазначив, у якому напрямкові провадити дальшу працю.

У секції археології на з'їзді повідомлено про здобутки нових розкопів. Проф. Спіцин підсумував досліди на території Білоруси й накреслив шлях для дальших археологічних вивчень. Одночасно поінформовано про стан Менського й инших білоруських музеїв, згадано так само про музеї Смоленський, Ульянівський та московські, де переховуються білоруські знахідки і навіть цілі колекції, вивезені з Білоруси. Вирішили клопотатися, щоб усе те було повернено назад, так само висловлено побажання — неодмінно зорганізувати по білоруських музеях відділи сучасної промисловости для студій над сучасним її становищем і для переведення в життя практичних знаннів.

А втім на чільному місці на з'їзді стояла археографія, — їй приділено найбільш уваги. Зроблено доповідь про дотеперішній стан архівної справи в Білорусі і дві окремі доповіді присвячено архівним фондам на Витебщині й Смоленщині. Проф. Довнар-Запольський познайомив з'їзд з „Давніми білоруськими архівами по-за межами Білоруси", а доцент Д. Довгяло — з „Литовською Метрикою й її вагою для вивчення білоруської старовини".

На ці доповіді ухвалено низку важливих резолюцій: а) прохати, щоб повернено до Білоруси ті архіви, котрі вивезено в різні міста РСФРР; б) клопотатися перед урядом БРСР, щоб поставив питання про поворот з Польщі тих архівних матеріялів XV—XVIII вв., які своїм офіційним походженням належать до давніх білоруських архівів; в) прохати, щоб запроваджено пред-

ставника БРСР, поруч з українським, до московської комісії, що розглядає питання про повернення з Польщі архівів. Через те, що для студій над білоруською старовиною надзвичайну вагу має Литовська метрика (себ-то Колишній архів В. Князівства Литовського), найбільші частини якої переховуються в Ленінграді й Москві, вирішено: г) прохати про перевіз її до Менська; на це вже є принципова згода відповідних установ; і д) вимагати, щоб цю метрику надруковано. Разом з тим з'їзд звернув увагу Інбелькультy на необхідність передрукувати Литовські Статути, що, маючи велику наукову вартість, становлять тепер бібліографічні раритети.

Порушив з'їзд і бібліотечну справу. Постановлено прохати уряд БРСР через Інбелькульт про повернення бібліотек, що їх різними часами вивезено з Білоруси, як от: а) бібліотека Хребтовича, що р. 1920 передано її до Київського університету, б) бібліотека кол. Полоцької уніятської семінарії, яку р. 1908 вивезено до Київської Духовної Академії, в) бібліотека білорусознавства при музеї Каладзеєва, що р. 1912 опинилася в Москві, в Історичнім музеї.

На жаль, досі ми не маємо звісток, які наслідки мали всі ті резолюції.

На хвилину хочу затриматися ще на доповіді проф. Довнара-Запольського: „Старыя Беларускія архівы за межамі БССР" (стор. 31—52). Автор тут перелічує архіви й бібліотеки, в яких він багато років тому знаходив матеріяли до історії як Білоруси, так і України. Із російських він називає Публічну бібліотеку Ленінграда, Архів кол. Головного управління хліборобства й землевпорядкування, кол. Архів міністерства закордонних справ у Москві, Архів західньо-руських уніятських мітрополітів, Військово-науковий архів кол. Головного штабу, Архів археографічної Комісії... Ці вказівки можуть бути корисні для молодого вченого, що хтів-би знайти документи для історії чи то Білоруси, чи України. На жаль, автор не одзначив, що чимало їх за ризьким договором 1921 р. опинилося в Польщі і тепер їх не так легко дістати...

Друга частина доповіди має на увазі польські архіви, де Д.-Запольський колись знаходив матеріяли для своїх історичних розвідок: архів кол. Варшавської казенної Палати, архів Варшавського головного суду, Бібліотеку Ягайлонського університету в Кракові, у Львові бібліотека Оссолінських і гр. Баворовських, у Вильні кол. центральний архів та кол. публічну бібліотеку. Автор подає давні назви установ, що знов-таки може утруднити шукання. Цікаво все-ж одзначити числа тих збірників у бібліотеці Оссолінських, у яких містяться листи українських діячів: — Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Павла Тетері, Мазепи, Орлика, Ханенка, а так само гетьмана коронного польського Жолкевського про запорозьких козаків: — №№ 475, 1423, 1682, 1697, 2893, 3912, 4111.

Працы першага ўсабеларускага краязнаўчага зьезду 7—11 лютага 1926 году. У Менску 1926, 83 стор.

Цей з'їзд, що його скликало Всебілоруське Бюро краєзнавства, є новий довід на те, що Інститут Білоруської культури (Інбелькульт) інтенсивно працює над вивченням Білоруси.

Праця ЦБК йде в такому-ж напрямкові, як і Інбелькульту в цілому. Перше його завдання встановити живий звязок з уже заснованими краєзнавчими установами і утворити нові, які мали-б охопити увесь обшир Білоруси. Згідно з цим зорганізовано цілу мережу установ окружних, районових і гуртків при школах, сільрадах, хатах-читальнях, то-що. Живий звязок з цими установами переводиться через інститут інструкторів, які їздять на місця, щоб подавати організаційну допомогу, інструктувати місцевих робітників і брати участь у місцевих краєзнавчих конференціях. Другий спосіб зносин з місцями то щомісячник „Наш край", переважно краєзнавчого змісту.

Білоруське Бюро краєзнавства, окрім своїх краєзнавчих установ, звязалося з установами инших країн СРСР (у тім числі з трьома українськими) і навіть з закордонними, звідкіля теж одержує матеріяли.

Загальний напрям краєзнавчої праці в Білорусі такий: місцеві установи, досліджуючи творчі сили районів, переводячи метеорологічні спостереження, збираючи матеріял до словника живої білоруської мови, свої збірки та матеріяли пересилають до Менська, навпаки колекції зоологічні, ботанічні, археологічні та инші залишають у себе для місцевих музеїв. Але Бюро перестерегає від захоплення старовиною: сучасне краєзнавство цікавиться більш новим побутом, просуненням в місцеве життя нових впливів. Навіть більше: краєзнавці повинні сами брати участь у перебудуванні життя. Краєзнавчі організації не можуть бути аполітичні — навпаки, виявляючи свою політичну фізіономію, вони повинні допомагати партійним, державним і громадським установам у справі соціялістичного будівництва, поліпшення економічних та культурних умов життя. З цею метою рекомендують втягати в краєзнавчу роботу сільсько-господарчі гуртки, робітничу кооперацію, надто комсомольців і взагалі активну молодь, активне селянство й широкі кола робітництва. ЦБК переконаний, що краєзнавство зруйнує той мур, який раніш одмежовував широкі маси од науки та наукової праці; тут розуміються маси не тільки білоруської людности, але й національних меншостів.

Звідомлення про діяльність 9 окружних і 3 районових товариств, надруковані в „Працях", дають можливість бачити, як розвинулися в Білорусі краєзнавчі інтереси й яка корисна для виучування країни така постава справи.

Ми одзначили, що в Білорусі місцеві краєзнавчі гуртки мусять присилати до Менська словниковий матеріял. Складання словника живої білоруської мови є для тамтешніх краєзнавців актуальне, пекуче питання; отож т. Некрашевич на з'їзді 1926 р. присвятив йому велику доповідь. Для збирачів цих матеріялів надруковано інструкцію в 9000 примірниках; иншу інструкцію присвячено крайовим словникам, що їх запроєктовано 16.

Окрім питання про словник, на з'їзді обговорювано питання про місце природознавства в краєзнавстві, про збирання фольклору, народніх мелодій, про вивчення народнього побуту та селянського бюджету, про історію та археологію, про охорону пам'яток старовини та природи.

Та хоч які безперечні успіхи краєзнавства в Білорусі, треба все-ж-таки одного побоюватися, — як-би змагання утворити як-найбільш краєзнавчих

гуртків (резолюція з'їзду хоче їх мати при чисто-всіх школах, хатах-читальнях, сільрадах), музеїв, бібліотек, не знизило якости роботи і не здискредитувало ідеї краєзнавства. Та й немає-ж стількох людей на селі, щоб спромоглися добре провадити краєзнавчу працю, знов-же, немає й коштів, щоб позаводити музеї та книгозбірні в сотнях гуртків і забезпечити їм належне керування з боку бюра. На з'їзді були представники од тільки 87 установ, дарма що їх є 167. Чому? „Краще менше, але краще", ніж „багато, та абияк". Не дарма після з'їзду поменшало тих організацій до 131 („Інстытут беларускае культуры", 88).

Беларускі Архіў (*Archivum Alboruthenicum*) Том I (XVI—XVII ст.). Коштам Інстытуту Беларускае культуры. У Менску — 1927.

Це видання є перший випуск низки документів, що почала друкувати Історично-археологічна Комісія Інбелькульту. Тому дуже важливо позначити не так позитивні сторони його, як можливі хиби, щоб перестерегти від них у майбутньому.

До складу I-го тому ввійшли три серії актів і все з різною нумерацією: I. „Справы вышэйшых устаноў". II. „Справы мясцовых устаноў" III. „Справы скарбу Вялікага княства Літоўскага".

У I-ій серії два №№, але документів 28. № 1 — Угода між радою В. Кн. Литовського та в. кн. Жигімонтом II Августом (1548), № 2—„Лісты" Жигімонта II до Яна Ходкевича й Естафія Воловича, причому поміж них знаходяться інструкції та мандати. Усі ці документи позначено новою римською нумерацією, але за кожним числом стоїть ще в дужках нове число — арабською цифрою, напр., I (34), II (40), XXVII (171). Що саме позначає остання — невідомо.

Редактор I-го тому Дм. Довгяло перед I-ою серією документів подає велику, мало не вичерпливу передмову, яка до краю з'ясовує, що нового вносять вони в науковий оборот. Але тут він робить помилку, коли вважає, що міста Книшин та Тикоцин містяться на Україні (XIV); вони знаходяться в північно-західній частині кол. Гродненської губерні.

Місце, де переховуються оригінали документів, — Архів. кн. Чарторийських у Кракові рук. №№ 2893 і 75. Так одзначено під друкованими документами, а в передмові додано ще, що їх надруковано за копіями, що поробив М. В. Довнар-Запольський. На жаль, ні він, ні редактор не дають вказівок, який склад тих рукописів у цілому і коли скопійовано документи. До редакторських недоглядів треба зарахувати ще дещо. На стор. 7, переказуючи зміст одного документу, він написав: „Каронныя дэпутаты чекаюць прыезду паслоў ад Літоўска-Беларускага сойму" (пор. Передм. XV). У тексті документу немає такої назви, як і загалом ніколи не існувало ні такого сойму, ні такої держави... Потім у змісті названо кс. Воліка, а треба — Боліка (див. ст. 8, 215).

II-га серія — справ місцевих установ — містить 134 „акты да гісторыі Магілеўшчыны" за рр. 1562—1697. Тут ми маємо документи різноманітного змісту: 1) Стан міста Могилівського з угіддями (за інвентарями та ревізіями),

2) укріплення міста, 3) Майдебурзьке право, 4) Торг і права купців та прасолів, 5) Громадське життя та класові взаємини, 6) Пропінація (право варити мед, курити горілку і торгувати ними), 7) ствердження привилеїв.

Усі ці документи взято з кн. № 78 Рукописного відділу Могилівського Державного музею. Хтось ще наприкінці XVII в. зібрав відповідні документи (в копіях) що-до міста Могилівського, а инший довів збірку до 1709 р. Але в томі І-му „Беларускага Архіву" вміщено акти кінчаючи тільки р. 1697. Коли це зроблено тому, що цей том присвячено XVI та XVII століттям, то все-ж це не є причина для такого обмеження. Життя м. Могилівського, як і всякого иншого міста чи країни, розвивалося невпинно протягом століть XV, XVI, XVII, XVIII-го, йшло незалежно од зміни років і од державних привилеїв, що їх викликали життьові потреби. В даному-ж випадкові тим менш треба було держатися „центурій", що в рукописові № 78 були вже зібрані акти і пізніш од 1700 року.

Що-до того рукопису, тут сказати до речи, маємо якусь суперечність. На стор. XXVI Передмови сказано, що всі могилівські документи вміщено в одній книзі, в тому самому № 78, що в Державному Музеї. А на стор. XIII читаємо, що вони „перепісаны ў архівасховах г. Магілеву", згідно з чим читаємо на стор. XXXI „з архіваў Магілеўскіх".

Вже те саме, що в одному томі аж три різні нумерації, утруднює цитування актів. Але нема й ґрунтовних причин до такого поділу. Коли хтіли чомусь виділити в окрему (1-шу) групу, акти походженням із „вышэйшых устаноў", то і в другій групі „пераважная большасьць актаў паходзіць з вышэйшых адміністрацыйных устаноў таго часу, як вялікакняская канцэлярыя (97 №№) і скарбовыя установы (31 №№)" (Передм. XXVI).

І ще завваження. Згідно з короткою передмовою до могилівських актів, вони дають „шмат цікавага і новага матар'ялу" і мають „вялікую навукозую гісторычную каштоўнасьць" (XXVII). Тимчасом не всі їх уперше тут друкується. От хоч-би привилей ц. Олексія Михайловича м. Могилівському з 15 вересня 1654, а не 1655 р., як тут (№ 105). Його вже не раз оголошувано по різних археографічних збірниках (Бѣлор. архивъ I; № 38. А. Ю. Р. XIV, № 9, XXIV. А. И. IV, № 88). А тут це навіть не одзначено.

Зміст окремих документів не завсіди зазначено повно: „Привилей на кгрунт Подбипетиное" (№ 16), або „Лист его королевской милости на попрутщыну" (№ 49). А кому саме?

Дивують рясні знаки в тексті, що їх поставив переписувач чи редактор після слів, яких, мабуть, не зрозумів: „королей их млтий(!)" або „королей их млтей(!)" Тимчасом розшифрувати їх легко: „Милостей" (№ 8). Такі самі знаки поставлено коло теж досить ясних слів, „причын", „причина" (№ 13), „проте", „инного" (№ 14), „комисаре", „тысечу" (№ 20).

У II-ій серії 134 документи. І тільки під першим позначено, звідкіля його взято. Під иншими стоять самі нумери аркушів: „Л. 42", „Л. 6" і т. д. Треба-б позначити під кожним рукопис і місце, де його знайдено, бо в процесі роботи ніколи шукати в передмові відповідного поясніння. Або хоч так писати. „Там-таки, а. 42".

III серія актів складається тільки з чотирьох нумерів. № 1 — „Аб мытах у Літве, якія павялічаны, або зьменены“ (1548) — латинською мовою. Це уривок колективної праці купців, зацікавлених у тому, щоб знижено митний побір на Литовсько-Пруському кордоні. Узято його „З архіву Варшаўскай казеннай палаты аддз. XXXIX“.

№ 2 — „Рахунок грошей“ Жигімонта Августа, що їх у р. 1549 одержав і витратив на необхідні потреби королівський секретар Влошек, теж латинською мовою. „З Варшаўскаго архіву казеннае палаты“.

№ 3 — „Иструкцыя комисаром его кр. милости на слуханы личб побонцов за побор поголовний и иные податки певных лет уфаленые, на заплату людем служебным, жолнером и пехоте“ (1570). „З архіву Мэтрыкі Літоўскай. Книгі скарбовыя Літоўскія № 53, л. 255—259“.

№ 4 — „Справаздача земскага подскарбяга і пісаря Вял. Князьства Літоўскаго Яроша Воловіча“. 1604—1610. „Увага. Докумэнт № 41 (треба — № 4) напісаны рукой М. В. Доўнар-Запольскага і, відаць, ім жа перекладзены з польскай мовы. Ленінградская Публічная бібліотека, аддзел Польскіх рукопісаў. F. 4. 110“.

Що-до вислову „відаць“ не можу не запитати, чом редакція „Беларускаго Архіву“, беручи документи у проф. Довнар-Запольського, який останні роки перебував у Менському, не взяла в нього відомості що-до мови документу № 4. До всього саме копіювання проф. Довнар-Запольський переводив дуже давно (див. „Працы Першага зьезду Дасьледнікаў Беларускае Архэолёгіи і Архэографіи 17—18 студзеня 1926 г.“) і може бути, що і самий відділ польських рукописів у Ленінградській Державній бібліотеці вже знищено, не кажучи про Архів Варшавської казенної палати. А невиразне покликування на Литовську Метрику без позначення, де знаходиться № 53, і давніше було недостатнє, а тепер, коли частину цієї метрики передано Польщі і після операцій з архівами в Москві, — і поготів.

Чимало місця в І-м томі „Бел. архіву“ приділено „Показальнікам“, покажчикам географічних назов, особових іменнів і речей (231—267). Та хоч складено їх дуже докладно, все-ж-таки вони викликають читача на низку завважень, і може бути, тому саме, що занадто старанні... В географічному покажчикові зустрічаємо не тільки берестейського воєводу (з зазначенням на Олександра Радивіла), але й угорське вино та ножі, ґданське пиво, майдебурське право, московську білку, московське мило, свічки та цвяхи... В покажчику особових іменнів иноді професія править за прізвище (Золотар Васка, Шабельник Никита). В речовому покажчикові частенько зроблено покликування на попередні покажчики. При слові „войт“ позначено не тільки сторінки, де воно згадується, а й ті, де названо поодиноких війтів: „Войт Княжицкий 200“, „Войт с. Новоселок, гл. Сапрон Апанасович“. А як-раз цієї людини немає в покажчикові особових іменнів, знайти її можна в географічному під словом „Новоселки“. І навпаки „Войтовство Брилевское“ досить було-б залишити тільки в географічному покажчикові, не повторюючи в речовому. Те-ж і Port Dinemundu. Нарешті, не пошкодило-б розписати по покажчиках ті ймення, що трапляються в Передмові, поруч із текстом.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II - III (1920 - 1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925) — 2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925) —2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)— 4 крб.; кн. XI (1927) — 3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.; кн. XIII-XIV (1927) — 4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб., кн. XIX (1928) — 4 крб. 60 к., кн. XX (закінч. друк.), кн. XXI—XXII і кн. XXIII (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928) — по 2 крб.; кн. VII (1928) — 2 карб. 80 к., кн. VIII (закінч. друк.). **Бюлетень** Етнограф. Комісії (1925—1927) по 5 коп.

[III] Україна: (1924) кн. I - IV — 5 крб.; (1925) кн. I - VI — 6 крб.; (1926) кн. I - VI — 6 крб.; (1927) кн. I - IV — 5 крб. 90 к. (продається тільки в Державидаві).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. **Дм. Багалій.** Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — **Т. Сушицький.** Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) — 1 крб.

№ 2а — **Ѳ. П. Сушицкій.** Зап.-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звойована од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) **Хв. Ернст.** Контракти й контрактовий будинок у Київі. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.) — 50 коп.; [б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.]; в) **В. Щербина.** Нові студії з історії Київа (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — **В. Науменко.** З історії початків української літератури XIX в.(1924)—50 коп.

№ 6 — акад. **Аг. Кримський.** Перський театр, звідки він узявсь та як розвивався, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.

№ 7 — проф. **Вол. Рєзанов.** Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928) — 3 крб. Вип. 6. Піеси характеру „мораліте" (друк.).

[№ 8] — **Ол. Курило.** Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. **Аг. Кримський.** Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Европі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927) — 1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — **Ів. Каманін.** Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. **О. Шахматов** та акад. **Аг. Кримський.** Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріялів: 1. **Ол. Курило.** Початки мови (1923) — 25 коп. 2. **Клим. Квітка.** Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. **Є. Тимченко.** Діялектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — **В. Ганцов.** Діялектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок") — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к. (випродано).

№ 16 —акад. **П. Тутківський.** Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.

№ 17 — проф. **Хв. Тітов.** Історія книжної справи на Вкраїні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.

№ 18 — проф. **Є. Тимченко.** Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).

№ 19 — акад. **А. Кримський** та **М. Левченко.** Знадоби для життепису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.

№ 20 — проф. **Хв. Тітов.** Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).

№ 21 — **О. Курило.** Особливості говірки села Хоробричів (1924) —60 коп.

№ 22 — проф. **М. Марковський.** Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).

№ 23 — **Л. Шульгина.** Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.

[№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад **А. Кримського** (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-ий в. 1 (закінч. друк.). Т. III-ій вип 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-ий — 1 крб. 50 к. (1928).

[№ 25] — акад. **Д. Багалій.** Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.

[№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925 —3 крб. 50 к.

[№ 27] — а) **К. Грушевська.** З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Вкраїні (1926) —2 крб. 70 коп.

[№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.

№ 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.

№ 30 — акад. **С. Єфремов.** Поет і плантатор (1925)—20 к.

№ 31 — проф. **В. Данилевич.** Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.

№ 32 — проф. **Є. Тимченко.** Номінатив і датив (1925) — 75 коп.

№ 33 — акад. **В. Перетц.** Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.

№ 34 — проф. **Є. Кагаров.** Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.

№ 35 — Археол. досліди 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к.

[№ 36]—акад. **М. Грушевський.** Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб. т. V (1926-1927) — 6 крб.

№ 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. **С. Єфремова** та **В. Міяківського** (1926)—3 крб.

№ 38 — проф. **В. Кордт.** Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.

№ 39 — **Вад. Модзалевський.** Гути на Вкраїні (1926)—2 крб. 25 коп.

№ 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 кб. 25 к

№ 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академика **А. Кримського** (1926) — 4 крб.

№ 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.

№ 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. **М. Грушевський**, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (друк.).

№ 44 — проф. **М. Марковський.** Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.

№ 45 — проф. **Є. Тимченко.** Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.

№ 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. **Ол. Грушевський**, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.

№ 47 — **Кл. Квітка.** Пісні про дівчину-втікачку (1926)— 50 коп.

№ 48 — проф. **П. Бузук.** Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.

[№ 49]— Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. **С. Єфремова** (1927)—5 крб. 25 к.

№ 50 — проф. **Г. Павлуцький.** Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927) — 2 крб. 25 к.

№ 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. **А. Кримський** (1927) — 15 крб.

№ 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
№ 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. **С. Єфремов** (1927) — 2 крб. 50 коп.
№ 54 — проф. **М. Грунський.** Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928)—1 крб. 25 к.
№ 55 — **М. Левченко.** З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; вип. 2 (1928) — 50 коп.
[№ 56] — Українські думи (корпус), т. І, зо вступною статтею **К. Грушевської** (1928) — 6 крб. 50 к.
№ 57 — акад. **Аг. Кримський.** Розвідки, статті, замітки. І (1928) — 4 крб.
№ 58 — проф. **В. Сиповський.** Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
№ 59 — **К. Квітка.** Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
№ 60 — **Євгенія Рудинська.** Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
[№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. **М. Грушевський** кн. І (1927) — 4 крб. 50 к.
№ 62 — акад. **Д. Багалій.** Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп. [кн. II (1928)].
№ 63 — проф. **В. Розов.** Українські грамоти XIV—XV в., т. І (1928) — 6 крб.
№ 64 — Збірник Діялектологічної Комісії під головуванням акад. **А. Кримського,**
№ 65 — Український Архів, 1 (закінч. друк.). [кн. І (1928) — 3 крб].
[№ 66]. — **Б. Грінченко.** Словник, 3-е доп. вид., 5 тт., редактори академ. **С. Єфремов** і **А. Нікорський** (1928).
№ 67 — проф. **Є. Тимченко.** Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
№ 68 — **М. Левченко.** Казки та оповідання з Поділля, зап. 1850-60 рр. (1928)—4 крб.
№ 69 — проф. **Л. Беркут.** Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) —
[№ 70] — проф. **Т. Кезма.** Граматика арабської мови (1928). [2 крб. 25 к.].
№ 71 — акад. **Аг. Кримський.** Звиногородщина з етнографічного та діялектичного погляду (закінч. друк.).
[№ 72] — акад. **Д. Багалій.** Історія України, т. І (1928).
№ 73 — Археогр. Збірник Жидівської Історичної Комісії, т. І (1928) — 2 крб. 75 к.
№ 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. **Вол. Перетца** (1928). — 1 крб. 75 к.
№ 75 — проф. **П. Смірнов.** Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
№ 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. І (1928).—4 кб. 80 к.
№ 77 — **С. Бугославський.** Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к.
№ 78 — акад. **П. Лавров.** Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві (1928) — 4 крб. 10 коп.
№ 79 — проф. **Є. Кагаров.** Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
№ 80 — **Ол. Курило.** Спроба пояснити процес зміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
№ 81 — проф. **П. Клименко.** Цехи на Україні (закінч. друк.).
№ 82 — Література, І. Ред. акад. **С. Єфремов** (1928) — 3 крб.
№ 83 — акад. **А. Кримський** та **Ол. Боголюбський.** Вища освіта у арабів (1928)—1 крб. 75 к.
№ 84 — **Щепотьєв.** Записи (друк.).
№ 85 — **Ол. Курило.** Матеріяли до діялектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 к.
№ 86 — **Є. Марковський.** Український вертеп, т. І, в. 1 (закінч. друк.).
№ 87 — Генеральне слідство Стародубського полку (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях встановлену в законі знижку. Инший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціяльним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 5 крб. 50 коп.